

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
TƏHSİL NAZİRLİYİ

BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

SOSIAL VƏ HUMANİTAR ELMLƏRİN MÜASİR PROBLEMLƏRİ

ELMİ ƏSƏRLƏR TOPLUSU

BURAXILIŞ № 26

(II HİSSƏ)

BAKİ – 2020

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi, mətbu nəşrlərin reyestrinə
daxil edilmə nömrəsi: **3885, 25.05.2014-cü il.**

Ünvan: 1148, Azərbaycan, Bakı, Z.Xəlilov, 23, Bakı Dövlət Universiteti, 2 korpus, otaq 812, tel.
012 438 14 47, sayt <http://sociology.bsu.edu.az/>
E-mail: q.abbasova@mail.ru

Sosial və humanitar elmlərin müasir problemləri. Ali məktəblərarası elmi əsərlər toplusu.
Buraxılış № 26 (II hissə). Bakı, 2020, 212 s.

Redaksiya heyəti

Rəbiyyət Nurullah qızı Aslanova, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, BDU
Əziz Bəşir oğlu Məmmədov, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, BDU
İzzət Əşrəf oğlu Rüstəmov, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, BDU
Rəna Fuad qızı İbrahimbəyova, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, professor, BDU
Zeynəddin Camal oğlu Hacıyev, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, BDU
Bəxtiyar Həmzə oğlu Əliyev, AMEA-nın müxbir üzvü, psixologiya elmləri doktoru, professor, BDU
Kamilə Ramiz qızı Əliyeva, psixologiya elmləri doktoru, professor, BDU
Tatyana İvanovna Bilenko, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, Droqobıç dövlət pedaqoji universiteti (Ukrayna)
Sergey Nikolayeviç Volkov, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, Penza texnoloji akademiyası (Rusiya)
Ləzifə Nağı qızı Qasımova, pedaqogika elmləri doktoru, professor, BDU
Hikmət Əbdul oğlu Əlizadə, pedaqogika elmləri doktoru, professor, BDU
Qəmər Cəfər qızı Mürşüdlü, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, BDU
Kəmalə Həsən qızı Pənahova, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, BDU
Qızılgül Yasin qızı Abbasova, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, baş redaktor, BDU
Daxil Cahangir oğlu Vəliyev, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, redaktor müavini, BDU
Vüsalə Kərəm qızı Musayeva, buraxılışa məsul redaktor, BDU

Topluda müasir dövrün aktual problemlərindən bəhs olunur. Məqalələrdə müəlliflər tərəfindən qaldırılan məsələlərin geniş çeşidi dünyamızın tarix, fəlsəfə, politologiya, sosiologiya, pedaqogika, psixologiya, iqtisadiyyat, mədəniyyətşünaslıq, sənətşünaslıq və digər sosial-humanitar sahələrdə baş verən proseslərə bir çox yeni aspektlərdən nəzər salmağa imkan verir. Toplunun materiallarından elmi işçilər, ali və orta ixtisas məktəblərinin humanitar fənləri tədris edən müəllimlər, tələbələr və aspirantlar faydalana bilərlər. Məqalələr müəlliflərin redaktəsi ilə çapa verilmişdir.

HUMANİTAR ELMLƏR

PSİXOLOGİYA

ОСОБЕННОСТИ КУЛЬТУРЫ ОБЩЕНИЯ

*доц. Велиев М.В., доц. Мустафаев А.М.,
Кафедра психологии БГУ
azer.mustafaev.60@mail.ru*

Ключевые слова: культура общения, поведенческая культура, потребность в общении, референтная группа, коммуникативные тактики, ситуация общения.

Açar sözlər: ünsiyyət mədəniyyəti, davranış mədəniyyəti, ünsiyyət tələbatı, referent qrup, kommunikativ taktikalar, ünsiyyət situasiyası.

Keywords: culture of dialogue, behavioural culture, requirement for dialogue, a reference group, communicative tactics, a dialogue situation.

Ключевым для формирования воспитанности является понятие культуры. Понятие «культура» в современных научных источниках трактуется довольно широко. На быденном уровне культура, в том числе и поведенческая, понимается как образец, на который должны равняться люди. Культуру также иногда отождествляют с образованностью и интеллигентностью, квалифицируют как определенное свойство личности.

На теоретическом уровне культура рассматривается как специфическая характеристика общества, которая выражает достигнутый человечеством уровень исторического развития, определяемый отношением человека к природе и обществу. Существует понимание культуры как творческой деятельности человека и человеческого общества в целом, во всех сферах бытия. Также культуру определяют как совокупность материальных и духовных ценностей, характеристику уровня развития общества и конкретного человека, творческую деятельность по созданию, сохранению, освоению и передаче ценностей. В нашем рассмотрении культура - это устойчивая характеристика личности, объединяющая мировоззренческий и аксиологический ее компонент и определяющая отношение человека к окружающему миру.

Общение - процесс взаимосвязи и взаимодействия общественных субъектов (как отдельных личностей, так и социальных групп), в котором может происходить обмен информацией, деятельностью, настроением, опытом, способностями, умениями и навыками. Роль общения в жизни людей неизмерима. Н.Ф. Добрынин указывает на ведущую роль общения в жизни и развитии человека: «потребность в общении свойственна не только человеку, но и многим животным, рождающимся беспомощными и требующими ухода окружающих. Первоначально эта потребность у маленького ребенка, возможно, имеет сходство с животной. Но очень скоро приобретает человеческий характер. Общение у него связано также с пониманием того, чего хотят от него взрослые, и того, как ему поступать» [5, 452].

Внешний вид человека серьезно влияет на процесс общения. Данные экспериментов А.А.Бодалева и П. Вилсона также подтверждают вывод о том, что внешний облик человека является неотъемлемой частью культуры общения [3].

Г.С. Батищев, оценивая поведенческую культуру в общении, пишет: «Общение начинается с доминантности, а именно там, где есть «я» и есть предпочитаемое «мы», т.е. общающиеся - это люди, умеющие предпочитать себе другого, не теряя при этом своего «я» [2,35].

Значительную роль в формировании сознательного поведения личности играет и общение с референтной группой сверстников: «Общение со сверстниками способствует самопознанию детей, а равенство с ними, отсутствие регламентации и ограничений, обычных при общении со взрослыми, определяет особую раскованность ребенка в этих коммуникациях и благоприятствует раскрытию его творческого, самобытного начала» [1,74].

Общение со сверстниками позволяет адаптировать усвоенные у взрослых моральные нормы в нормы равенства, позволяет удовлетворить потребность в социальном сравнении, идентифицируя себя со сверстниками. Партнер по общению в этом возрасте выступает как своеобразная точка отсчета в познании окружающих и самого себя. Немало фактов свидетельствует и о особой роли общения для студента. Как показывают исследования И.С. Кона, А.А. Бодалева, Н.Б. Крыловой и др., значительный рост межличностных контактов в возрасте 17-23 года связан с необходимостью удовлетворения познавательной потребности и потребности в эмоциональных контактах, являющихся базой для развития диадических отношений. Общество сверстников и взрослые в данном случае являются своеобразным каналом получения информации, и важно для процессов образования и воспитания сделать этот канал работающим бесперебойно.

Можно говорить об огромном для личностного развития значении общения на всех этапах обучения и развития личности. Общение выступает универсальной реальностью, в которой зарождается и протекает как воспитание, так и обучение. Общение и коммуникативные тактики важны также и для профессионального становления будущего специалиста. Одной из основных задач воспитательной работы вуза является формирование у студентов правильного представления о коммуникативных свойствах личности, которые необходимы высококвалифицированному специалисту, а также развитие коммуникативных стратегий.

В.А.Сластенин пишет: «Культура - это всегда творчество со всеми характеристиками творческого акта, она всегда рассчитана на адресата, на диалог, а “усвоение” ее есть прогресс личностного открытия, создание мира культуры в себе, сопереживание и сотворчество, где каждый вновь обретенный элемент культуры не перечеркивает, не отрицает предшествующий пласт культуры» [8,17].

Результатом воспитательного творчества является, в том числе, поведенческая культура. Взаимосвязь творчества и поведенческой культуры проявляется в том, что творчество неотъемлемо присуще всем аспектам воспитательной деятельности. Формы, способы и сферы проявления творчества в воспитательной деятельности неразрывно связаны с формированием культуры поведения и общения.

Культура поведения, степень ее усвоения проявляется в различных аспектах деятельности человека. Но особая роль в процессе формирования поведенческой культуры принадлежит общению: у личности вырабатываются ориентиры в окружающей действительности, прежде всего, в окружающих людях. В процессе общения происходит передача и восприятие социальных, культурных и нравственных ценностей, формирование духовного мира человека, воздействие на сознание и поведение людей. Современная жизнь с ее множеством межличностных контактов предъявляет особые

требования к общению во всех сферах жизнедеятельности человека. Эти требования обусловлены и тенденциями современного социального развития, и проблемой гуманизации общения, когда актуализируются такие его аспекты, как взаимопознание, взаимопонимание, взаимопомощь.

Таким образом, культура общения представляет собой систему личностно-важных нравственных установок, ставших внутренними убеждениями человека. Непременным условием успешной реализации культуры общения является владение технологией межличностного взаимодействия в различных обстоятельствах социальной среды. Объективным показателем сформированности культуры общения служат определенные качества личности и поведение, согласованное с требованиями как морали, так и этикета.

Культура общения является сложным, многоплановым процессом установления и развития контактов между людьми, порождаемым потребностями в совместной деятельности, включающими в себя обмен информацией, выработку единой стратегии взаимодействия, восприятие и понимание другого человека. Деятельностный подход к культуре общения позволяет выделить следующие ее структурные элементы: мотивы общения, цели общения, определяющие техники общения и результаты общения. В контексте нашего исследования особое внимание мы обратили на техники общения, их развитие в процессе формирования культуры общения. Под техниками общения мы понимаем набор коммуникативных действий и операций, приводящих к удовлетворению целей общения. В нашем случае это показатели готовности студентов к позитивной коммуникации.

На данном этапе развития системы образования преимущественное внимание уделяется различным аспектам совершенствования процесса обучения: предлагаются новые формы и приемы учебной работы, индивидуальные программы обучения и освоения материала.

В период обучения основные общественные связи студента концентрируются в учебной группе. Нарушение как межличностного, так и делового взаимодействия в учебной группе чаще всего ведет к дезадаптации, которая, в свою очередь может рассматриваться как фактор, вызывающий у студента дистресс различной степени тяжести и продолжительности. Отсутствие специальных навыков противостояния стрессу при неблагоприятном стечении обстоятельств может привести к негативным эмоциональным состояниям и, впоследствии, к психосоматическим заболеваниям [6,515].

Современные исследования культуры общения опираются на методологию системного, культурологического и аксиологического подходов. Системный подход позволяет рассмотреть объект в его целостности. Особое внимание уделяется связям и отношениям между элементами системы. Культурологический подход позволяет рассматривать явления культуры общения в связи с различными аспектами социума, как совокупность культурных компонентов. Культурологический подход предполагает создание условий для реализации сущностных, творческих сил личности в культуре и дает возможность увидеть культуру общения как механизм сохранения и передачи социального опыта. Аксиологический подход раскрывает содержание культуры общения, определяет ее как систему ценностей.

Культура общения - полиструктурное, динамическое системное образование, в качестве подсистем которого выступают: информационная, деятельностная и психологическая. Информационная подсистема включает в себя когнитивный и рефлексивный компоненты. Когнитивный компонент - это, прежде всего, знание теории и

ситуативных особенностей культуры общения. Основной функцией когнитивного компонента является решение поведенческих задач и способность обосновать свой выбор. Рефлексивный компонент обеспечивает способность к самоконтролю и самокоррекции поведения индивида в различных ситуациях общения. Хотя информационная подсистема более всего настроена на обеспечение обучения студентов непедагогических вузов поведенческому этикету - решения задачи, поставленной для выполнения общей цели - подготовки к позитивной коммуникации, она частично способствует и осуществлению двух других целей - формированию нравственного сознания и эстетического контроля.

Формированию нравственного сознания способствует приобретение знаний об образце коммуникативного поведения, о соотношении должного и действительного и о назначении желательного поведения - сделать общение предсказуемым для обеспечения общего комфорта всех вступающих в общение людей. Однако знаний о приемлемом поведении, обеспеченных функционированием информационной подсистемы, явно недостаточно. Еще А. С. Макаренко резко критиковал «широко принятое у нас словесное воспитание, т.е. бесконечное разглагольствование о разных хороших вещах без сопровождения их гимнастикой поведения» [7,181].

Для воспитания должного поведения необходимо иметь и деятельностные стереотипы поведения. Когда говорят о культуре общения человека, имеют в виду, прежде всего его деятельность в области взаимодействия и взаимоотношений с окружающими людьми. Деятельностная подсистема включает компонент умений и навыков, подразумевающий освоение и оттачивание, доведение до автоматизма различных вариантов действий в ситуациях общения.

Общество более заинтересовано в проявлении культурного поведения, чем в организации представления о нем. Знания, хотя и являются основой действий, представляют собой только первую ступень вхождения в общество, начало процесса социализации. Именно от проявления культуры общения в деятельности человека зависят его отношения с окружающими, его адаптация к миру межличностной и профессиональной культуры, и, в конечном счете, его жизненный успех. Линию поведения человек выбирает ежеминутно и времени на обдумывание поступков хватает не всегда, часть из них определяется сложившимися стереотипами поведения - навыками - умениями - способностями выполнять определенные действия без особого контроля со стороны сознания. Но для образования навыков необходимо многократное повторение умений правильного, должного поведения. А.С. Макаренко писал: «Необходима привычка правильно поступать. Наша задача не только воспитывать в себе правильное, разумное отношение к вопросам поведения, но еще и воспитывать правильные привычки, то есть такие привычки, когда мы поступали бы вовсе не потому, что сели и подумали, а потому, что иначе не можем, потому, что мы так привыкли» [7,422].

Но поступки, даже доведенные до автоматизма, еще не качества личности человека. Чтобы они стали таковыми, необходимо формирование осознания, вдумчивого отношения, личностной направленности, поэтому деятельностная подсистема включает также и креативный компонент - отвечающий за решение нестандартных поведенческих задач. Именно креативный компонент позволяет судить об окончании формирования деятельностной подсистемы, так как он делает человека защищенным от неловкости в ситуациях общения, формируя специфический «дух воспитанности», позволяющий решать поведенческие задачи, не задумываясь о конкретных правилах.

Деятельностная подсистема решает задачу практического обучения поведенческому этикету и формирования эстетического чувства на основе осознания полученных навыков.

Итак, именно в наличии психологической подсистемы заключается основное отличие поведенческой культуры от культуры общения. Культура общения - более крупное образование, включающее и деятельность, и рефлекссию, и эмоциональное отношение. Психологическая подсистема включает мотивационный компонент, проявляющийся как отношение к предмету рассмотрения, эмоциональное отношение к партнеру по общению - эмпатический компонент, и атрибуционный компонент в качестве формы контроля и коррекции поведения (как меня видят и понимают другие и что мне сделать, чтобы они понимали меня правильно). И.З. Гликман утверждает: «Было бы странным, если бы заботливый и внимательный человек временами отбрасывал навыки заботливого отношения к окружающим людям и проявлял к ним невнимательность и безразличие. Тогда его нельзя было бы назвать ни культурным, ни высоконравственным» [4, 65].

ЛИТЕРАТУРА

1. Айнштейн В.Г. Педагогическое общение в реальных примерах // Психология общения в вузе. - М.: МИТХТ, -1995. -С.16-20.
2. Батищев Г.С. За воспитание, но другодоминантное // Вестник высшей школы. - 1989. - № 11. - С.35-38.
3. Бодалев А. А. Восприятие и понимание человека человеком. - Л.: ЛГУ, 1965. 123 с.
4. Гликман И.З. Теория и методика воспитания. - М.: Владос, 2002. - 176с.
5. Добрынин Н.Ф. Активность личности и принцип значимости // Проблемы личности: материалы симпозиума. - М., 1970. - С. 451-456.
6. Крылова Н.Б. Формирование культуры будущего специалиста. - М.: ВШ, 1990. - 140 с.
7. Макаренко А.С. Лекции о воспитании детей. Соч. в 7 т. - М.: АПН РСФСР, 1950-1952 - Т.4. 532 с.
8. Слостенин В.А. Исаев И.Ф. Профессионально-педагогическая культура преподавателя высшей школы как объект теоретического исследования // Теория и практика высшего педагогического образования: Межвузовский сборник научных трудов / под ред. Слостенина В. А. - М.: Прометей, 1993. - С.15-19.

ÜNSİYYƏT MƏDƏNİYYƏTİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Vəliyev M.V., Mustafayev M.A.

XÜLASƏ

Məqalədə sosial münasibətlərin, ictimai əlaqələrin aktual problemi –ünsiyyət mədəniyyətinin xüsusiyyətləri araşdırılır. Müəlliflər belə qənaətə gəlirlər ki, ünsiyyət ictimai subyektlərin qarşılıqlı əlaqəsi və qarşılıqlı interaksiyası prosesidir. Bu həm də informasiyaların, fəaliyyətlərin mübadiləsi prosesidir.

Problemlə əlaqədar nəzəri tədqiqatlara diqqət yetirilir. Dobrinin N.F., Batişev Q.S., Bodalyev A.A., S Slastenin B.A., Makarenko A.S. və başqaların fikirləri nəzərdən keçirilir.

Elmi əsərdə problemin öyrənilməsinin müxtəlif yolları sərh olunur. Alimlər qeyd edirlər, ki ünsiyyət mədəniyyəti sistem kimi informasiya, fəaliyyət, psixoloji hissələrdən ibarətdir.

ОСОБЕННОСТИ КУЛЬТУРЫ ОБЩЕНИЯ

Велиев М.В., Мустафеев А.М.

РЕЗЮМЕ

В статье повествуется о таком важном компоненте человеческого бытия как культура общения. Авторы, прежде всего, указывают на то, что общение - процесс взаимосвязи и взаимодействия общественных субъектов, в котором может происходить обмен информацией, деятельностью.

Далее отмечаются работы выдающихся психологов и педагогов по проблеме исследования. Особое внимание уделяется таким авторам как Добрынин Н.Ф., Бодалев А.А., Батищев Г.С., Сластенин В.А., Макаренко А.С. и т.д.

В работе анализируются различные пути исследования проблемы. Ученые отмечают, что культура общения - полиструктурное, динамическое системное образование, в качестве подсистем которого выступают: информационная, деятельностная и психологическая составляющие.

FEATURES OF CULTURE OF DIALOGUE

Veliyev M.V., Mustafayev A.M.,

ABSTRACT

In article is narrated about such important component of human life as culture of dialogue. Authors, first of all, specify that dialogue - process of interrelation and interaction of public subjects in which there can be an information interchange, activity. Further works of outstanding psychologists and teachers on a research problem are marked.

The special attention is given to such authors as by Dobrynin N.F., Bodalev A.A., Batishchev G. S, Slastenin V. A, Makarenko A.S. etc. In work various ways of research of a problem are analyzed. Scientists notice, that culture of dialogue - polystructural, dynamic system formation as which subsystems act: information, aktiv and psychological components.

ZORAKILIQ DAVRANIŞI NÜMAYİŞ EDƏN VƏ MƏRUZ QALAN MƏKTƏB YAŞLILARIN PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Əsgərli Əsmər İlham
BDU-nun II kurs magistrantı
asmarasgarli@gmail.com

Açar sözlər: zorba tələbə, qurban tələbə, zorakılıq, sosial münasibət, davranış

Ключевые слова: громила, студент-жертва, насилие, социальные взаимоотношения, поведение

Key words: bully-student, victim student, violence, sosial attitudes, behaviour.

Zorakılıq bir və ya daha çox tələbənin, özlərindən zəif olan şagirdləri bilərəkdən və davamlı narahat etməsiylə nəticələnən qurbanın özünü qoruya bilmədiyi bir təcavüz növüdür. Son 30 ildə tədqiqatlar göstərir ki, zorakılıq uşaqların sağlam inkişafı üçün əhəmiyyətli dərəcədə təhlükəlidir. Zorakılıq uşaqlar üzərindəki psixoloji və sosioloji təsirləri yalnız məktəb illəriylə məhdudlaşmır, sonrakı həyatında davam etmək və yetkin yaşa keçmə riski yüksəkdir. Zorakılıq həm zorba tələbəyə, həm də qurbana mənfi təsir göstərir. Qurban tələbələr; narahatlıq, köməksizlik hissi, depressiya, məktəbi sevməmə və akademik fəaliyyətdə zəiflik, özünü dəyərsiz və bədbəxt hiss etmə, təcrid olunmuş və yalnızlıq kimi problemlər yaşamqadaırlar.

Olweusa görə tipik zorba tələbələrin ən başlıca xüsusiyyətləri həmyaşıdlarına qarşı zorakılıqdır. Ancaq zorba tələbələr eyni zamanda valideynləri, müəllimləri kimi yetkin qruplara qarşı da aqressivdirlərlərə hakim olmaq üçün güclü ehtiyaclar var. Zorba tələbələr ümumiyyətlə şiddətə qarşı daha müsbət münasibət bəsləyirlər və daha çox şiddət alətlərindən istifadə edirlər. Çox vaxt impulsiv davranırlar, özlərinə az nəzarət edirlər və qurbanlarla yox deyiləcək qədər az empatiya göstəriirlər. Özlərinə qarşı münasibətləri müsbətdir və əksəriyyəti öz təcavüz səviyyələrindən xəbərsizdirlər. Zorba tələbələr oğlandırsa, fiziki cəhətdən digər oğlan uşaqlardan və qurbanlardan daha güclüdürlər [3, səh.1171].

Pellegrini'ye görə, xüsusilə də yeniyetməlik dövründə, hər nə qədər həmyaşıdları zorba tələbələrdə xoşlanmasalarda, yeniyetməlikdən öncəki dövrlərdə zorba tələbələr uşaqlar arasında olduqca populyardırlar [4, səh.220]. Carney and Merrell və Glew populyar zorba tələbələrin, digər populyar uşaqlarla birlikdə olmaqdan xoşuna gəldiklərini və təcavüzlərinə görə əhəmiyyətli sosial problemlərlə qarşılaşmadıqlarını bildirirlər. Populyar olmayan zorba tələbələr isə digər uşaqlar tərəfindən rədd edilmişlər; və təcavüzlərini diqqət çəkmək yolu kimi istifadə etmişlər. Zorba tələbələr, zorba -qurban həmyaşıdlarına görə daha aşağı səviyyədə münasibətləri gücləndirmə davranışlarına sahibdirlər. Oliver və həmkarları tərəfindən edilən bir araşdırmada, yaşıdları qurbanlara nisbətən daha yuxarı statusa sahib olduqları görülmüşdür. Ayrıca zorba tələbələrin yaşıdlarına görə daha tez dostluq münasibət qurduğunu, daha çox siqaret və spirtli içkilər qəbul etmək kimi davranışların olduğu görülmüşdür.

Pişkin və Ayas, orta məktəb şagirdləri üzərində apardıqları tədqiqatda, özünə hörmətin yüksək səviyyədə olduğunu və daha çox ünsiyyətə, və utancaqlıq səviyyələrinin daha aşağı olduğunu müşahidə etmişlər. Hantler apardığı araşdırmalarda zorba tələbələrin xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi sıralandırır: Onlar başqaları ilə empatiya qurmaq bacarığından zəfdirilər. Dözümlülük səviyyəsi aşağıdır və getdikcə dözümsüz olurlar. Başqalarının hüquqlarına və hisslərinə qarşı hörmətsiz və düşüncəsiz bir şəkildə yanaşırlar. Bundan əlavə, qarşısı

alınmayan zorakılıq ilə yetkinlikdə cinayət işləmə və şiddət göstərən davranışlar göstərmə arasında güclü münasibətlər tapılmışdır. Zorba tələbələr zorakılığın nəticəsi olaraq tez-tez siqaret, pul və xüsusilə prestij kimi bəzi “mükafatlar” alırlar.

Dake, Price and Telljohann zorba tələbələr haqqında peşəkar ədəbiyyatı nəzərdən keçirir və onların xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirirlər.

- Depressiya yaşayırlar
- İntihar düşüncələri var
- Psixiatrik problem yaşayırlar
- Yemək pozğunluqları var
- Maddə istifadəsi görülür
- Cinayət törədirlər(oğurluq, silahla işləmə, vandalizm)
- Akademik fəaliyyətində mənfi davranışlar (köçürmə, məktəbdən qaçma) nümayiş etdirirlər
- Akademik uğurlarının səviyyəsi aşağıdır
- Zorba tələbə dostları var
- Dostluq qurmağı “asan” kimi qəbul edirlər
- Onların avtoritar valideynləri var
- Valideynlər cəza intizam yanaşmalarından istifadə edirlər
- Daha az məsuliyyətli və daha az dəstəkləyən valideynləri var.
- Yetkin rol modellərindən məhrumdurlar.
- Məktəbə uyğunlaşması zəifdir (ev tapşırığı etmək, məktəb qaydalarına tabe olmaq və s.)

[1,səh.175].

Qurban tələbələrin xüsusiyyətləri

Zorakılıqda başqa bir qrup qurban tələbələrdir. Qurban tələbələr, zorba tələbələrin zorakılığına məruz qalanlardır.

Qurban tələbələrin əsas xüsusiyyətlərindən biri digər şagirdlərə nisbətən daha narahat və güvənsiz olmalarıdır. Əsasən ehtiyatlı, həssas və səssizdirlər. Digər tələbələr tərəfindən zorakılığa məruz qaldıqlarında, xüsusilə kiçik siniflərdə ağlamaq və geri çəkilmə şəklində reaksiya verirlər. Onların özlərinə hörmətləri aşağı; özləri və vəziyyətlərini mənfi qəbul etməyə meyllidirlər. Özlərini uğursuz, axmaq, utancaq və kimi qəbul edirlər və cazibədar olmadıqlarını düşünürlər .

Olweus'a görə, oyun və ya yemək zamanı kimi fəaliyyətlər daxil olmaqla qurbanlar məktəbdə tək olurlar və siniflərindən belə yaxın dostu olmur.

Nansel və digərlərinin araşdırmasında qurbanların sosial və emosional harmoniyası zəifdir, dostluq etməkdə daha çox çətinlik çəkirlər, Onların yaşadları ilə münasibətlərinin çox məhdud olduğu və daha çox tənhalıq yaşadıkları müəyyən edilmişdir. Qurban tələbələrin zorakılıq və sataşma kimi davranışları yoxdur. Qurban kişidirsə, fiziki cəhətdən digər oğlanlardan daha zəif və görünüşcə daha cılızdırlar [2.səh 2097]. Olweus bu cür qurbanları “passiv və ya itaətkar qurbanlar ” adlandırırdı. Brockenbrough və digərlərinə görə, qurbanların böyük əksəriyyəti - təxminən üçdə ikisi - passiv və ya itaətkar; geriye qalan hissəsinin, zorakılıq münasibətləri var. Bu qrupu "təxribat qurbanları" adlandırırdılar. Qurbanlar digər tələbələrə nisbətən daha duyğusal və həssasdır. Zəif ünsiyyət və problem həll etmək bacarıqlarına sahib olmaq kimi ortağ şəxsiyyət xüsusiyyətlərinə sahibdirlər.

Dake, Price and Telljohann qurbanlar haqqında peşəkar ədəbiyyatı nəzərdən keçirir və onların xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirirlər.

- Depressiya yaşayırlar
- İntihar düşüncələri var

- Yalnızlıq içində yaşayırlar
 - Onların özlərinə hörmətləri aşağıdır
 - Onlar narahatdırlar
 - Digər uşaqlardan daha az populyardırlar
 - Vaxtlarının çox hissəsini tək keçirirlər
 - Fiziki sağlamlıq problemləri yaşayırlar (yuxu problemləri, islanma, baş ağrısı, mədə ağrı, yorğunluq)
 - Zəlim və pis ev mühitlərindən gəlirlər. İstismar problemi var.
 - Sosial adaptasiya zəifdir [1, səh.177].
- Zərərverənlərin ailə xüsusiyyətləri
- Zorakılığı və ya təcavüzü yaradan faktorlar arasında uşağın ailədə ilk qayğısının zəif olması, tərbiyə üsulunun və ailədə yaşanan problemlərin vacib rol oynadığı bilinir.
- Zorakılığın nisbətindən daha yüksək olduğu məktəblərdə daha çox uşağın “qənaətbəxş olmayan tərbiyə” və bir çox ailə problemi yaşaması bildirilib. Ailə problemləri sırasında valideynlər arasında ziddiyyətli şəxsiyyətlərəsas münasibətlər, boşanma, psixiatrik xəstəliklər, alkoqol problemləri və buna bənzər bir sıra problemlər var.
- Araşdırmalar zərərverənlərin ailələrində problemli olduğunu göstərir. Zərərverənlərin valideynləri çox vaxt övladlarına düşmən münasibət bəsləyirlər, rədd edirlər, laqeyddirlər və laqeyd münasibət göstərirlər. Bu ailələrdə ata obrazı ümumiyyətlə zəifdir. Ana təcrid olunmuş və həddindən artıq xoş bir tərbiyə tərzini nümayiş etdirir. Adətən övladlarının harada olduqlarına, hara getdiklərinə və nə etdiklərinə dair heç bir fikri yoxdur və uşaq bunun üzərində nəzarətləri yox dərəcədədir [3, səh.1185].
- Qurbanların ailə xüsusiyyətləri
- McNamara və McNamara'ya görə, ümumiyyətlə qurban uşaqlar həddindən artıq qoruyucu və qayğıkeş ailələrdəndilər. Bu valideynlər uşaqlarının daima narahat və həssas olduqlarına inanırlar. Mümkün qədər qarşılaşa biləcəkləri hər cür qarşıdurmanın qarşısını almağa çalışırlar, çünki düşünürlər ki uşaqları bunun öhdəsindən gələ bilməyəcəklər. Lakin valideynlər övladlarını münasibətdən kənarlaşdıraraq əslində onun münasibətə həll etmə bacarıqlarını öyrənməsinə mane olurlar. Tədqiqatçılar ailələrin həddindən artıq övladlarını qoruma zorakılığı məruz qalmanın həm səbəbi, həm də nəticəsi olduğuna inanırlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Dake, J.A., Price, J.H. and Telljohann, J.K. (2003). The nature and extent of bullying at school. *Journal of Scholl Health*, 73(5), 173-181.
2. Nansel, T.R., Overpeck, M., Pilla, R.S., Ruan, W.J., Simon-Morton, B. and Scheidt, P.(2001). Bullying behavior among US youth: Prevalence and association with psychosocial adjustment. *JAMA*, 285, 2094-2110.
3. Olweus, D. (1994). Annotation: Bullying at school: Basic facts and effects of a school based intervention program. *Journal of Child Psychology and Psychiatry and Allied Disciplines*, 35(7), 1171-1190.
4. Pellegrini, A. D., Bartini, M., Brooks, F. (1999). School bullies, victims and aggressive victims: Factors relating to group affiliation and victimization in early adolescence. *Journal of Educational Psychology*, 91, 216-224.

ZORAKILIQ DAVRANIŞI NÜMAYİŞ EDƏN VƏ MƏRUZ QALAN MƏKTƏB YAŞLILARIN PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

XÜLASƏ

“Zorakılıq” bu gün şiddət və təcavüzkarlığın sinonimi olaraq istifadə edilməklə beynəlxalq termin kimi dünyadakı bütün mədəniyyətlərdə yayılmaqdadır. “Zorakılıq” zəif birinə fiziki, sözlü və sosial zərər verən həqiqətdir. Bu bir növ şiddətdir və kiminsə bir insana qarşı bacarıqsızlığı və ya birdən çox insanın şiddəti olaraq təyin edilə bilər. Bu tədqiqatın nəticələri aşağıdakı kimi ümumiləşdirilə bilər: zorakılığın tezliyi və yaygınlığı tələbələrin duyğusuzluğu və laqeydliliyi üzərində çox təsirli olur, beləliklə onları problem həll etmə vasitəsi kimi istifadə edirlər və onları bütün həyatlarına köçürə bilirlər. Zorakı, şiddətin qısa müddətli və uzunmüddətli təsirlərindən istifadə edilməməsi üçün bəzi tədbirlərin görülməsi lazım olduğunu təyin edilir.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ШКОЛЬНЫХ ВЗРОСЛЫХ, УЧАСТВУЮЩИХ И ПОДРОБНЫХ НАСИЛЬСТВЕННОМУ ПОВЕДЕНИЮ

АННОТАЦИЯ

«Запугивание» сегодня используется как синоним насилия и агрессивности и распространения всех культур в мире как международное понятие. «Исдевательства» - это широко распространенный факт, который заключается в нанесении физического, словесного и социального вреда немощному. Это вид насилия, который можно определить как неспособность кого-либо к человеку или насилие более чем одного человека. Результаты этого исследования можно резюмировать следующим образом: частота и масштабы насилия очень эффективны в отношении поддержки, нечувствительности и безразличия учащихся, поэтому они используют их как инструмент решения проблем, а также могут перемещать их во все сферы своей жизни. Bully было определено, что следует принять некоторые меры предосторожности, чтобы избежать краткосрочных и долгосрочных последствий насилия.

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF SCHOOL ADULTS WHO EXHIBIT AND ARE EXPOSED TO VIOLENT BEHAVIOR

SUMMARY

“Bullying” is used synonym of violence and aggressiveness today and spread of all cultures in the world as an international concept. “Bullying” is a widespread fact which consists of physical, verbal and social damage to a feeble one. It is a kind of violence and can be defined as incapability of someone to a person or more than one person’s violence. The findings of this study can be summarized as follows: the frequency and extent of violence is very effective on espousal, insensitivity and unresponsiveness of the students. This, they use them as a problem solving instrument and also can move them to all parts of their life. Bully has been determined that some precautions should be taken not to be effected from the short term and long term effects of violence.

AİLƏ TƏRBIYƏSİNİN UŞAQ ŞƏXSİYYƏTİNƏ TƏSİRİ

psixol.ü.f.d.. Quliyeva Sevinc
BDU-nun Psixologiya kafedrasının dosenti
seva69aliyeva@mail.ru

Ключевые слова: личностное развитие, семейное воспитание, социализация, направления личностного развития.

Açar sözlər: şəxsiyyət inkişafı, ailə tərbiyəsi, sosiallaşma, fərdi inkişaf istiqamətləri.

Key words: personal development, family education, socialization, directions of personal development.

Giriş. Məktəbəqədər uşaqların şəxsiyyətinin formalaşmasına ailədəki idarə etmə üslubu əsaslı təsir göstərir. Müəyyən edilmişdir ki, demokratik üslublu ailələrdə böyüyən uşaqlarda təşəbbüskarlıq, yaradıcılıq, lider olmağa can atmaq, dostluq, insanlara inam hissi avtoritar ailələrdə böyüyən uşaqlara nisbətən daha güclü inkişaf edir.

Bir çox psixoloqlar Y.A. Kolominski, İ.S. Kon, S.Q. Kovalev və başqaları uşağın yaşdları arasındakı statusun ailə daxili münasibətlərdən və ailənin idarə edilməsi üslubundan asılı olduğunu göstərir [1].

Aydınlaşdırılıb ki, daha yaxşı ailə şəraiti, mühiti və tərbiyəsi, valideynlərin mədəni səviyyəsi, ailənin tamlığı, valideynlərin müsbət qarşılıqlı münasibəti, uşaqlarda valideynlərin xoş münasibəti demokratik idarəetmə üslubu 5-6 yaşlı uşaqların yaşdları, bağça yoldaşları arasında yüksək sosiometrik status qazanmalarına imkan yaradır. Əksinə olan ailələrdə isə aşağı status özünü göstərir. Ailədəki psixoloji iqlim, uşaqda ünsiyyətin xarakteri, onların problemləri ilə nə dərəcədə maraqlanmaq, onlara necə diqqət yetirilməsi uşağın mənəvi simasının formalaşmasına əsaslı təsir göstərir.

Ailə tərbiyəsinin xüsusiyyətləri. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların psixi inkişafında həm yaşdları ilə ünsiyyət az əhəmiyyət kəsb edir.

A.P. Usova yazır: “İctimai tərbiyənin mühüm amillərindən biri də uşaqların öz qruplarıdır. Uşaqlar məhz burada ictimai varlıq kimi formalaşırlar. Onlar burada öz həyatını yaşayan, öz maraqları, tələbləri, əlaqələri olan, öz yerinin tutmağa çalışan kiçik uşaq cəmiyyətinin üzvü, subyekti kimi çıxış edirlər” [2].

Tərbiyə sisteminin bütün həlqələri içərisində ailə tərbiyəsinin xüsusi rolu vardır. Şəxsiyyətin formalaşmasının əsası məhz ailədə qoyulur. Ailə tərbiyəsində mühüm yerlərdən birini də fəaliyyət və ünsiyyət tutur. Belə ki, uşağın şəxsi keyfiyyətləri, psixi inkişafı, qabiliyyəti nəinki ətrafdakı adamlarla ünsiyyət və birgə fəaliyyət zamanı üzə çıxır, həm də inkişaf edir, formalaşır.

Uşağın mənəvi tərbiyəsində də ailədəki mühit, qarşılıqlı münasibətlər mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Uşağın daha çox təsir altına düşdüyünü nəzərə alsaq deyə bilərik ki, ailə tərbiyəsindən asılı olaraq müsbət və mənfi keyfiyyətlər onda asanlıqla inkişaf edir, sonrakı mərhələlərdə də izsiz etmir. “Uşaq vaxtı öyrədilənlər bu və ya digər şəkildə insanın bütün həyatı boyu əks olunur. Ailə yalnız tərbiyə etmir, eyni zamanda sonrakı ictimai tərbiyə üçün zəmin hazırlayır” [3].

Şəxsiyyətin fərdi xüsusiyyətləri emosional sfera, digər insanlarla qarşılıqlı münasibət və ünsiyyət prosesində formalaşır. Uşaq vaxtı valideynlərlə qarşılıqlı münasibət sonrakı illərdə digər insanlarla qarşılıqlı münasibətlərin qurulmasına, həyat və fəaliyyətin digər sahələrinə, xüsusilə özləri ailə qurduqda onlarla münasibətinə mühüm təsir göstərir. Bir sıra tədqiqatçılar E.K. Vasilyeva, Z.A. Yankova, İ.Y. Rodzinskaya və b. göstərir ki, natamam, normal ünsiyyət

və münasibətdə olmayan, tərbiyəsində qüsurlu buraxılan uşaqların özləri ailə qurduqda bu ailələr daha çox uğursuz ailələrdən olur [4].

Ailənin tərbiyəedici funksiyası yalnız uşağın tərbiyəsi ilə məhdudlaşmır. Ailə eyni zamanda böyüklərin, hər şeydən əvvəl ailə başçıların, ər-arvadın şəxsiyyətinin, şəxsi keyfiyyətlərinin yeni məzmununda formalaşmasına təsir göstərir. Nikaha girdikdən, xüsusilə uşaq dünyaya gəldikdən sonra onların qarşısında yeni tələb və vəzifələr qoyulur. Bir-birlərinin, uşağın qayğısına qalmaq, ailənin maddi təminatı, məişət rahatlığının yaranması və s. onların fəallığını artırır, özünü tərbiyə, məsuliyyət hissini artırır. Başqa sözlə, ailə həyatı quranlar şəxsiyyət kimi "böyüyürlər" [5]. İstəklili, əziz adamlarla ünsiyyət və qayğı onlarda humanist keyfiyyətləri yüksəldir. Mənəvi-psixoloji yaxınlıq, fikir mübadiləsi, ümumi maraqlar ailə başçıları arasında yeni keyfiyyətlərin inkişafına səbəb olur.

Lakin valideynlərin şəxsi keyfiyyətlərinin inkişafında uşaqların tərbiyəsi və onlara daimi emosional yaxınlıq güclü təsir vasitəsidir. Bir sıra müəlliflərin D.Bossard, X.Murrai, E.R. Xilqard, V.V. Boyko və b. fikrincə [8] valideynlərin uşaqları ilə ünsiyyəti bir sıra kompleks tələbatların: qayğısına qalmaq, gücsüzün müdafiəsi, qocaldıqca tənhalıq qorxusundan azad olmaq kimi şəxsi keyfiyyətlərin inkişafına imkan verir.

Valideynlərin şəxsi keyfiyyətlərinin inkişafında uşağın rolundan bəhs edən E.V. Sokolov və B.N.Dukoviç aşağıdakı fikirləri yazırlar: "Görünür, ailədə uşağın olması dərin psixoloji tələbatlardan irəli gəlir. Normal həyatı tələbat şəxsiyyətin inkişafında uşağın dünyaya gəlməsi və onun qayğısına qalınmasının böyüklərin, həyatının zəruri şərtinə çevirir. Uşaq və valideyn arasındakı qarşılıqlı münasibət və ünsiyyətə olan ehtiyac insanın mühüm tələbatlarındanıdır" [10].

Uşağın tərbiyəsi ana və atadan maksimum mənəvi dəyənət tələb edir ki, bu prosesdə valideynin özü də tədricən tərkişlənir.

Sosial institut olan ailənin tərbiyə prosesindəki əhəmiyyəti nə qədər vacib olsa da, bütün ailələr uşaq şəxsiyyətinin formalaşması üçün vacib sayılan pedoqoji biliklərə tam yiyələnə bilmirlər.

Ailənin imkanlarına daxil olan kompleks şərtləri biz ailənin tərbiyəedici potensialı kimi qəbul edirik. E.V. Sokolov, B.N.Dukoviç, İ.V.Qrebennikov isə bu problemi ailənin mənəvi-pedoqoji potensialı adlandırırlar [10].

Ailənin tərbiyəedici potensialı mürəkkəb, həm də az öyrənilmiş sahələrdəndir. Onun ayrı-ayrı komponentləri, onlar arasındakı əlaqə və asılılığın öyrənilməsi yalnız ailə barədə pedoqoji-psixoloji bilikləri artırmaqla məhdudlaşmır, eyni zamanda ailə ilə valideynlərlə aparılan praktik işin səviyyəsini də yüksəltməyə kömək edir.

Ailə tərbiyəsinə həsr edilmiş əsərlərdə başlıca diqqət mənəviyyat və şəxsiyyət probleminə yetirilmişdir. Bunları ümumiləşdirərək aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar : a) ailənin strukturu, onun tərkibi və sayı b) valideynlərin mənəvi dünyası, pedoqoji mədəniyyət və təhsil səviyyəsi c) valideynlərin tərbiyəedici təsirinin xarakteri d) ailənin maddi təminatı e) ailə daxili münasibətlər [6].

Ailənin tərbiyəedici potensialının üzə çıxarılmasına həsr olunmuş tədqiqatlarda uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasının mənəvi tərəfi kifayət qədər araşdırılmışdır. Eyni zamanda, onlar arasında əlaqə və asılılığın müəyyənəndirilməsi nisbətən diqqətdən yayınmışdır.

Ailədə tərbiyənin məzmunu və istiqaməti sosial-psixoloji cəhətdən də az öyrənilmişdir.

Ailə tərbiyəsinə həsr olunmuş işlərdə uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında mikro-mühitin rolu məsələlərinə də toxunulmuşdur. Bununla yanaşı ailə yalnız tərbiyə mühiti deyil, həm də

kollektiv fəaliyyətin, uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında qarşıya qoyulan məqsəd, tərbiyənin məzmunundan asılıdır [7].

Tərbiyə proqramı, onun məqsədi, uşaq şəxsiyyətinin formalaşdırılması pədoqoji sistemin mühüm prinsiplərindəndir. Bu prinsipə görə ailə tərbiyəsində uşaq şəxsiyyətinin formalaşdırılması zamanı hansı keyfiyyət və əlamətlərin inkişaf etdirilməsi dəqiq bilinməlidir. V.A.Suxomlinski yazır ki, insanda nəyin inkişaf etdirilməsi, 10 il sonra təsir edəcəkləri əvvəlcədən bilmədən tərbiyə boş bir nəzarətə, tərbiyəçi isə savadsız dayəyə, pədoqogika isə ara həkimliyinə çevrilər [8].

Beləliklə, ailə tərbiyəsinin tərbiyəedici potensialından bəhs edilərkən ilk növbədə ailə tərbiyəsinin istiqaməti, valideynin tərbiyənin ümumi məsələləri barədə bilikləri ilk növbədə diqqəti cəlb edir. Psixoloji baxımdan müxtəlif cəhətləri tədqiq edilən problemin aşağıdakı cəhətlərini göstərmək olar: 1) Uşaq şəxsiyyətinin əlamətləri barədə valideynlərin təsəvvür və bilikləri 2) ana və atanın tərbiyə prosesində qarşılıqlı razılığı 3) Uşaq şəxsiyyətinin formalaşdırılmasında qarşıya qoyulan məqsəd 4) Valideynlərin uşaqların fərdi xüsusiyyətləri barədə bilikləri və təsir imkanları 5) Valideynlərin uşağa qarşı diqqəti 6) Valideynlərin sosial, mənəvi-psixoloji xüsusiyyətləri və uşaqları ilə münasibətə onun təsiri 7) Ailənin sosial-psixoloji iqlimi [9].

Ailədəki sosial-psixoloji mühitə biz əsasən aşağıdakıları aid edirik: ailə üzvləri arasındakı ünsiyyət və qarşılıqlı münasibətin xarakteri, məişətdə qarşılıqlı kömək və əməkdaşlığın səviyyəsi, valideynlərin qarşılıqlı münasibəti, ailə tərbiyəsində onların tutduqları mövqeyi nə dərəcədə üst-üstə düşməsi, valideyn-uşaq münasibətlərinin xüsusiyyətləri.

Ailə tərbiyəsinin mühüm tərkib hissələrindən biri də valideynlərin uşaq şəxsiyyətinin formalaşması ilə bağlı praktik fəaliyyətlərindən asılılığıdır. Bir çox psixoloqlar Ə.Ə. Əlizadə, N.V. Kuzmin, B.F. Lomov, A.V. Mudrik və b hesab edirlər ki, valideynlərin praktik fəaliyyətlərinin mühüm əlamətləri aşağıdakılardan ibarətdir: konstruktiv, təşkilati və kommunikativ [6].

Valideynlərin ailə tərbiyəsindəki konstruktiv fəaliyyətinə tərbiyə prosesində hansı metod və tərbiyə üsullarından istifadə etməsi, konkret vəzifələri tərbiyənin ümumi məsələləri ilə uyğunluğu, uşağın yaş, fərdi və cinsi xüsusiyyətlərini nəzərə alması aid edilir.

Valideynlərin ailə tərbiyəsində təşkilatçılıq fəaliyyətinə ailə-məişət əməyinin təşkili, uşaqların oyun, təlim fəaliyyətinin və asudə vaxtının təşkili və eyni zamanda, uşaq şəxsiyyətinin, emosional sahənin inkişafı ilə bağlı ailə həyatının digər sahələrinin təşkili daxildir.

Kommunikativ fəaliyyətə isə ailə üzvləri arasındakı ünsiyyət və əlaqənin düzgün qurulması, bunlardan uşağın psixikası və şəxsiyyətinin inkişafı baxımından necə istifadə edilməsi aid edilir.

Hesab edilir ki, göstərilən bu 3 komponentlə yanaşı valideynlərin praktik cəhətdən qnostik fəaliyyəti də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bura uşağın bu və ya digər şəraitdə keçirdiyi emosional-mənəvi hisslər, konkret vəziyyətlərdə uşağın adekvat reaksiyası, uşağın şəxsi keyfiyyətləri barədə valideynin bilikləri və ona uyğun davranış da vacib şərtlərdəndir [1].

Valideynin uşaq şəxsiyyətinin formalaşması ilə bağlı konkret bilik və təsəvvürləri onların uşaqlara praktik davranışının psixoloji əsasını təşkil edir. Valideynin uşaqlarda formalaşdırmaq istədikləri keyfiyyətlərə onların uşaq haqqında bilikləri, valideynlərin buna özlərinin münasibəti, tərbiyə prosesində seçdiyi taktika da əsaslı təsir göstərir.

Hesab edilir ki, göstərdiyimiz bu komponentlərin bir-birindən təcrid edilmiş şəkildə araşdırılması istənilən nəticəni verə bilməz. Praktik cəhətdən fəaliyyət zamanı bunlar birlikdə təsir göstərir. Bunları yalnız nəzəri cəhətdən bir-birindən ayırmaq mümkündür.

Uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında valideyn-uşaq münasibətləri bu zaman onların qarşılıqlı ünsiyyəti də psixoloqların tədqiq etdikləri və xüsusi əhəmiyyət verdikləri məsələlərdəndir. Ümumi qənaət ondan ibarətdir ki, tərbiyə prosesində ünsiyyətin xüsusi yeri var və onun vasitəsilə tərbiyə işi həyata keçirilir.

B.F.Lomova görə, tərbiyə ünsiyyət qanunları əsasında həyata keçirilən fəaliyyət növüdür. A.V.Mudrik hesab edir ki, məhz ünsiyyət prosesində uşaq mənəvi və sosial dəyərləri mənimsəyir, insanların həyat tərzini öyrənir [2].

Nəticə. Ailə tərbiyəsində ünsiyyətin əhəmiyyəti, həm də valideynlərin uşağa tərbiyəedici təsiri onlar arasındakı dərin emosional əlaqənin yaranmasında da əhəmiyyətli rol oynayır. Eyni zamanda, belə sosial-psixoloji təsir mexanizmi bilavasitə təlqin, təqlin, təsir kimi imkana malikdir.

Ailənin tərbiyəedici imkanlarından danışarkən valideynlərin həyat tərzini, valideyn nüfuzu, ata və ananın şəxsi keyfiyyətlərinə də diqqət yetirilməsi zəruri şərtlərdəndir. V.E.Semyonovun fikrincə valideynlərin həyat tərzini və şəxsi xüsusiyyətləri uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasına aşağıdakı formalarda təsir göstərir: a) uşağın istəklərinə və davranışına uyğun onlarla rəftar etmək; b) valideynin nüfuz və davranışının, istəyinin uşağa təqlid edilməsi.

ƏDƏBİYYAT

1. Абрамова Г.С. Возрастная психология – М.: 2010. – 623 с.
2. Алферова А.Д. Возрастная психология: детство, отрочество. юность – М.: 2011. – 624 с.
3. Bayramov Ə.S. Şəxsiyyətin təşəkkülünün aktual psixoloji problemləri – Bakı: 1981. – 190 s.
4. Баттерворт Дж., Харрис М. Принципы психологии развития (Пер. с англ.) – М.: 2000
5. Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri.- Bakı: 1998. - 369 s.
6. Əliyev R.İ. Şagird şəxsiyyətinin formalaşmasında milli xüsusiyyətlərin nəzərə alınması. - Bakı: 1995. – 104 s.
7. Əlizadə H.Ə. Tərbiyənin demoqrafik problemləri. – Bakı: 1983. – 232 s.
8. Həsənov Ə.Ş., Sadiqov F.B. Azərbaycan xalq pedaqogikası – Bakı: 1993 – 275 səh.
9. Критч Г. Психология развития (Пер. с англ.) СПб.: 2010. – 987 с.
10. Обухова Л.Ф. Возрастная психология – М.: 2011. – 414с.

AİLƏ TƏRBIYƏSİNİN UŞAQ ŞƏXSİYYƏTİNƏ TƏSİRİ

Quliyeva S.

XÜLASƏ

Məqalədə ailə tərbiyəsinin uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında rolu nəzərdən keçirilir. Göstərilir ki, uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasının başlıca amillərindən biri məhz sosial mühitdir. Burada isə ailə aparıcı rola malikdir. Ailədaxili münasibətlər gərgin olduğu təqdirdə uşağın sosial adaptasiyası prosesi daha ləng və çətin həyata keçir. Ailənin və digər sosial faktorların rolu kompleksli şəkildə nəzərə alınmalıdır.

ВЛИЯНИЕ СЕМЕЙНОГО ОБРАЗОВАНИЯ НА ЛИЧНОСТЬ ДЕТЕЙ

Гулиева С.

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается роль семейного воспитания в формировании личности ребенка. Показано, что одним из основных факторов формирования личности ребенка является социальная среда. Здесь семья играет ведущую роль. Когда отношения в семье напряженные, процесс социальной адаптации ребенка протекает медленнее и труднее. Необходимо всесторонне учитывать роль семьи и других социальных факторов.

THE EFFECT OF FAMILY EDUCATION ON CHILDREN'S PERSONALITY

Quliyeva S.

SUMMARY

The article considers the role of family upbringing in the formation of a child's personality. It is shown that one of the main factors in the formation of a child's personality is the social environment. Here, the family plays a leading role. When family relationships are tense, the child's social adaptation process is slower and more difficult. The role of the family and other social factors must be taken into account in a comprehensive manner.

EKSTREMAL ŞƏRAİTDƏ DİSTANT TƏHSİLİN YERİ: UĞURLAR, PROBLEMLƏR

*p.ü.f.d. Mələhət Nuriyeva,
BDU-nun Gender və tətbiqi psixologiya kafedrasının müəllimi
malahat.nuriyeva@gmail.com*

Açar sözlər: ekstremal şərait, təhsil, distant təhsil, pandemiya, məsafədən təhsil, distant təhsil pedaqogikası, onlayn dərs, virtual məktəb.

Keywords: extreme conditions, education, distance education, pandemic, distance education, distance education pedagogy, online lessons, virtual school.

Ключевые слова: экстремальные условия, образование, дистанционное образование, пандемия, дистанционное образование, дистанционная педагогика, онлайн-уроки, виртуальная школа.

Bu gün global problem kimi gündəmi zəbt edən koronavirus pandemiyası öz gəlişi ilə cəmiyyət və dövlət həyatının bütün sahələrinə nüfuz etdi və ekstremal şəraitdə yeni münasibətlər arxitekturasını yaratdı. Bu şəraitdə artıq ənənəvi münasibətlər, idarəetmə üslubları, bütövlükdə öyrəşdiyimiz həyat tərzı qaydaları artıq işlək olmayıb, şəraitin diqtə etdiyi vəziyyəti tələb edir. Qlobal pandemik gerçəklik bütün sahələrdə fəsadlırsız ötürmədi. Cəmiyyət həyatının mühüm sahələrindən biri kimi təhsil sahəsi də bu planetar fəlakətin ağır zərbələrinə məruz qaldı. Belə ki, BMT-nin Elm və Təhsil Komitəsinin (UNESCO) və Dünya Bankının məlumatına görə, COVID-19 pandemiyası səbəbindən dünyada 1.5 milyarddan çox şagird təhsildən kənarda qalıb. Bir çox ölkələr təhsilə pandemiya zərbəsinin qasısını almaq üçün onlayn/distan təhsilə keçmə məcburiyyətində qaldılar.

UNESCO-nun baş direktoru Odre Azule “Le Journal du Dimanche” nəşrinə müsahibəsində dünyada uşaqların və yeniyetmələrin 53%-nin evdə kompüterı, 47%-nin isə internetə çıxışı yoxluğunu vurğladı (qeyd edək ki, Afrika ölkələrində bu göstərici 80%-dən çoxdur), buna görə də onlar üçün onlayn tədrisin tətbiqi mümkün deyil. Odre Azule xüsusilə vurğuladı ki, COVID-19 böhranı UNESCO-nun keyfiyyətli təhsil proqramının parametrlərini və məqsədlərini yenidən nəzərdən keçirməyə məcbur edir. Onun gəlđy qənaətə əsasən “pandemiya dövründə məktəb və universitetlərdə dərslərin dayandırılması BMT-nin 2030-cu ilə qədər ümumi təhsilin təmin edilməsi üzrə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi yolunda mövcud olan geriləməni gücləndirəcək. Buna görə də biz təhsil sahəsində ambisiyalı məqsədlərimizə yenidən baxmaq, onun gələcəyini yenidən düşünmək üçün bu dövrdən istifadə etməli olacağıq”.

Bildiyimiz kimi, Azərbaycan ərazisində yeni növ koronavirus (COVID-19) pandemiyasının yayılmasının qarşısının alınması məqsədi ilə 2020-ci il mart ayının 3-dən bütün təhsil müəssisələrində tədris prosesi müvəqqəti dayandırıldı. Bu proses dünya ölkələrinin əksəriyyətini əhatə etdiyindən, YUNESKO təhsildə yaranan fasilələri məhdudlaşdırmaq üçün distant təhsil proqramlarından istifadəni tövsiyə etdi.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev “Microsoft” şirkətinin rəhbərliyi və nümayəndələri arasında 17.06.2020 tarixdə keçirilən videokonfrans zamanı ölkəmizin pandemiya şəraitində bütönlüklə distant təhsilə keçidinin qaçılmaz zərurət olduğunu vurğuladı: “... Biz sentyabrın 15-dən başlayacaq yeni tədris ilinə hazırlaşmalıyıq. Həmin zaman pandemiya ilə bağlı vəziyyətin necə olacağını bilmirik, məktəb və universitetləri açə biləcəyimizi bilmirik, ona görə də biz ən pis ssenariyə hazırlıqlı olmalıyıq.

Əgər problem davam edirsə və getdikcə pisləşirsə, o zaman biz bu barədə düşünməli olacağıq. Lakin indi bu barədə düşünmək lazımdır. Həmçinin distant işlə bağlı məsələlər... Bu da ölkə üçün olduqca vacibdir. Təxminən bunlar bizim planlarımızda diqqətimizi cəmlədiyimiz sahələrdir. ... Pandemiya ilə əlaqədar bu vəziyyət bizi məcbur edir ki, təhsil, distant təhsil məsələlərinə yeni bucaqdan baxaq. Baxmayaraq ki, mövcud vəziyyətə özümüzü uyğunlaşdırmaq üçün bizim çox vaxtımız olmadı, lakin müəyyən addımlar atılmışdır”.

Məlumat üçün bildirək ki, Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi də onlayn tədris imkanlarını nəzərdən keçirərək ümumi təhsil müəssisələrində tədris prosesinin dayandırılması səbəbindən dərslərin onlayn öyrənilməsi üçün bir neçə tədris resursunu təqdim etdi. Nazirlik “Mədəniyyət” və “ARB Günəş” kanallarında “Dərs vaxtı”, “Virtual məktəb” (virtual.edu.az) layihələrini həyata keçirdi. Eyni zamanda, Dövlət İmtahan Mərkəzi şagirdlərin evdən imtahanlara hazırlaşması üçün www.otk.az internet sahifəsində pulsuz sınaq imtahanları təşkil etdi. Elektron məktəb üçün elektron müəllim hazırlığı prioritet vəzifələrdəndir. Belə ki, artıq təqribən 400-ə yaxın təhsil işçisi yeni təlim proqramına tam uyğunlaşaraq “distant təhsil”in metodikasına yiyələnmişdir.

Qeyd edək ki, distant təhsil forması “Təhsil haqqında” qanunda (maddə 13) və Nazirlər Kabinetinin 2011-ci il 21 yanvar tarixli 9 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Ali təhsil müəssisəsinin Nümunəvi Nizamnaməsi”ndə öz əksini tapıb. Lakin aparılan araşdırmalar göstərir ki, ölkəmizdə distant təhsilin tətbiq olunmamasının əsas səbəbi distant təhsil mexanizminin hazırlanmaması, bütün ali təhsil müəssisələrinin buna tam hazır olmaması və hətta bu sahədə məlumat azlığının olmasıdır. Bu prosesin gecikməsi isə həm on minlərlə gənci təhsil almaq hüququndan məhrum edir, həm də universitetlərimizin xaricdən minlərlə tələbə cəlb etmək imkanını məhdudlaşdırır.

Açıq etiraf edək ki, hələ ki, distant təhsillə bağlı ölkə ictimaiyyətində dolğun təsəvvür yoxdur. Ancaq dünyanın bir çox ölkələri distant təhsil istiqamətində müəyyən qədər məsafə qət etmiş, onun verdiyi imkanlardan bəhrələnməmişdir. Unutmamalıyıq ki, distant təhsil həm də ekstremal şəraitin diqtə etdiyi təhsil formasıdır.

Distant təhsil kommunikasiyanın xüsusi növü olub iki tərəfi-öyrənən və ona təhsil verən müəssisəni əhatə edir. Birtərəfli təhsil öyrənənə təhsil verən tərəfindən məsafəli şəkildə mövzu ilə bağlı materialların çatdırılması yolu ilə həyata keçirilir. İkitərəfli distant təhsil öyrədən və öyrənənin məsafəli şəkildə qarşılıqlı fikir mübadiləsi ilə həyata keçirilən təhsil forması kimi qəbul edilir. Distant təhsil müxtəlif proses və formalarda, məsələn, WEB bazada təhsil, kompyuter bazasında təhsil, virtual sinif otaqları, rəqəmsal əməkdaşlıq və s. ibarətdir.

Bu isə təhsilin tələbəyə internet, audio, video kasetlər, peyk rabitəsi, interaktiv TV vasitəsilə çatdırılmasıdır. Distant təhsil müəllimləri tələbələrə kontakt baxımından iki növə ayrılır: Sinxron (eyni vaxtlı) və asinxron (müxtəlif vaxtlı). Sinxron təhsil zamanı müəllimlər tələbələrə internet vasitəsilə, xüsusi proqramlar əsasında onlayn, yəni, internet forumlar və müzakirələr vasitəsilə birbaşa əlaqələr yaradırlar. Asinxron metod isə, tələbələrin özləri müəllim, proqram, fənn, tədris üsullarını seçməsi ilə təhsillərini davam etdirmələridir.

Bu gün distant təhsil sahəsində təcrübəsi olan aparıcı universitetlərin təcrübəsindən faydalanmaq da zəruridir. Distant təhsilin tarixi inkişaf prosesinə nəzər yetirəndə görmək olur ki, Qərbi ölkələrində bu sahədə xeyli təcrübə qazanılmışdır.

Distant təhsilin araşdırıcıları bu təhsil formasının ilkin rüşeymlərini pedaqogika elminin atası sayılan Yan Amos Komenskinin 1633-1638-ci illərdə qələmə aldığı “Böyük didaktika” əsərindəki fikirlərində olduğunu qəbul edirlər. Bu əsərdə təhsil verənlə təhsilə alan arasındakı

qarşılıqlı mübadilə geniş şərh olunsada distant təhsil konsepsiyasının 1728-ci ildən formalaşdığını qəbul edənlər də az deyil.

Demək olar ki, həmin tarixdən bu günədək distant təhsil konsepsiyası olduğu kimi qalsa da, dəyişən yalnız kommunikasiya kanalları olub. Təxminən 300 il əvvəl cənab Kaleb Filipsin distant təhsilin ilk təşkilatçısı kimi "Boston" qəzetində şəhəratrafi bölgələrdən tələbələrin sürətli yazı və mühasibatlıq kursuna dəvət elanı verməsi maraqlıdır. Onun tətbiq etdiyi metod vasitəsilə tələbələrin məşğələ mövzuları həftədə bir dəfə poçtla yaşadıqları ünvana göndərilirdi. Distant təhsilin ilk mərhələsində poçt xidmətindən istifadə olunması onun təkamülü tarixində əvəzsiz rol oynamışdır.

Tədqiqatçılar bəzən distant təhsil formasını ilk yaratmaq cəhdini 1840-cı ildə edildiyini bildirirlər. Belə ki, həmin vaxt İsaak Pitmanın poçt məktubları vasitəsi ilə Birləşmiş Krallıqda tələbələrə stenografiyanı öyrətməyə başladığı əsas götürülür.

XIX əsrin 70-ci illərində Amerikada da distant təhsilin ilk rüşeymləri görünməyə başlayıb. Belə ki, Anna Eliot Tiknor 1873-cü ildə qadınların poçt xidməti yolu ilə təhsil almaları üçün mexanizm hazırlayır və onu "Tiknor Cəmiyyəti" adlandırır. 1874-cü ildə bu üsul İllinoys ştatında fəaliyyət göstərən universitet tərəfindən tələbələrə təklif edilir.

1892-ci ildə Amerikada "Poçt xidməti vasitəsi ilə təhsil" in atası hesab edilən Vilyam Reyni Harper Çikaqo Universitetində ilk dəfə olaraq distant təhsil mərkəzi açır. 1906-cı ildə bu təcrübəni Amerikanın Viskonsin Universiteti (University of Wisconsin) də tətbiq edir.

Bəs nə üçün bütün insanlara açıq olan distant təhsil hamı üçün təhsil vermək imkanı əldə edə bilmirdi? Bu suala XIX əsrin 90 -cı illərində ICS (International Correspondence Schools) kompaniyası özünün keçirdiyi böyük sosial eksperimentdən sonra cavab tapa bilir. 1888-ci ildə Amerikada fəaliyyətə başlayan Distant Təhsil Mərkəzi amerikalı saxtaçı-immigrantların karyera həvəsini reallaşdırmaq məqsədi daşıyırdı. Reklamına və onu satanlara milyon dollarlarla pul xərclənən distant təhsil kurslarına 18 il ərzində ICS vasitəsi ilə bir milyon tələbə qeydiyyatda alınır.

Nəzərə alsaq ki, həmin dövrdə ABŞ-da 75 milyon əhali yaşayırdı, lakin nəticələr ürəkəçən deyildi. Qeydiyyatda alınan tələbələrin 83,4 faizi üçüncü kursun məzunu ola bilmir, məzunlar isə cəmi 2,6 faiz təşkil edirdi. ICS-in menecerlərindən biri öz kitabında bu haqda yazırdı: "Tələbələr proqramın çətinliyindən, aşağı motivasiya və praktik vərdişlərin olmamasından şikayətlənirdi". Beləliklə, 100 il əvvəl aydın idi ki, "distant təhsil yalnız yüksək motivasiyalı və mədəniyyətli insanların ala biləcəyi təhsil metodudur. Əgər motivasiya və yüksək mədəniyyət yoxdursa, pulsuz təhsil almağın da nəticəsi olmayacaqdır".

Radio vasitəsi ilə ilk distant təhsil verən Pensilvaniya Universiteti 1922-ci ildən öz yayımına başlayır. 1934-cü ildən isə Ayova Universiteti dünyada ilk dəfə təhsil kanalı açmaqla öz ətrafına geniş dinləyici toplaya bilir.

1989-cu ildə ABŞ-da ətrafında 1500 kollec və telekompaniyanı birləşdirən ictimai televiziya yaradılır (PBS TV). Bu telekanal tədris proqramlarını birləşdirən təhsil kanalı kimi fəaliyyət göstərir. Belə verilişlər içərisində elmin müxtəlif sahələri, biznes və idarəetmə üzrə maraqları əhatə edən (Adult Learning Service) proqramlar mühüm yer tutur.

1997-ci ildə yaradılan Kaliforniya Virtual Universiteti (California Virtual University), daha sonra 1999-cu ildə ABŞ-da fəaliyyətə başlayan ilk dövlət akkreditasiyalı distant təhsil universiteti- Jones Beynəlxalq Universitetinin (Jones International University) sayında 700 onlayn kursun kataloqu yerləşdirilir.

Beləliklə, XX əsrin 80-ci illərində kompüter texnologiyalarının cəmiyyət həyatına daxil olması ilə distant təhsil yeni forma və məzmun əldə etməyə başlayır. Daha sonra İnternetin

dünyanın bütün ölkələrini simsiz rabitə ilə birləşdirməsi distant təhsilin imkanlarını genişləndirməklə yanaşı, həm də onu asanlaşdırır. 1989-cu ildə Tim Berners Lee beynəlxalq hörümçək toru adlanan qlobal şəbəkənin (world wide web-www) layihəsini təqdim edir. 1995-ci ildə Amerikanın Penn Dövlət Universitetində Jerrold Maddoxun İnternet üzərindən "İncəsənət haqqında şərh" adlı dərsi ilk dəfə olaraq online yayımlanır.

Bu gün Böyük Britaniyada "Açıq Universitet" (Open University) dərslərini distant şəkildə təşkil edir. Fəaliyyətinin ilk illərində yalnız öz vətəndaşlarını qəbul edən bu universitet sonrakı illərdə xarici vətəndaşların da qəbulunu həyata keçirməyə başlamışdır. Hazırda bu universitet distant təhsil həyata keçirən universitetlər arasında liderlik etməyə davam edir. Hər il bu universitetin qəbul planı 200 min tələbəni keçir.

Bundan başqa, hazırda Avropada tanınmış distant təhsil mərkəzlərindən sayılan İspaniya Milli Distant Təhsil Universiteti də ölkə daxilində 60, ölkə xaricində 9 filialı birləşdirir. Distant təhsil sahəsində tanınmış universitetlər içərisində ABŞ-ın Pensilvaniya Universitetini də misal göstərmək olar. Bu universitetin təcrübəsi UNESCO tərəfindən qəbul edilərək digər universitetlərə tövsiyə edilir. Türkiyənin Anadolu Universitetində 1982-ci ildən məsafəli təhsil sistemi tətbiq olunur. Bu universitet hazırda 1,5 milyon tələbəyə distant təhsil verən dünyanın 3-cü meqauniversiteti hesab edilir.

Bir sıra nüfuzlu universitetlər ekstremal şəraitə distant təhsil vasitəsilə iqtisadi imkanlarını artırmaq üçün bir fürsət kimi də baxırlar. Belə ki, Britaniyanın universitetlər, elm, tədqiqat və innovasiya üzrə sabiq naziri Co Conson təsadüfən qeyd etmir ki, onlayn tədrisə keçid İngiltərənin qlobal bazarlara açılmasına kömək edə bilər. Universitetlərimiz onlayn tədris təcrübəsinə əsaslanaraq yaranmış bu böhrandan faydalanmalıdır.

Co Consonun fikrincə, "koronavirusa görə uzaqdan təhsilə keçid etməklə İngiltərə universitetləri tələbələrə daha çox onlayn kurs təklif edərək, uzun müddət iqtisadi cəhətdən bundan yararlana bilər. Hazırkı durum Britaniya universitetlərini daha yaxşı səviyyəyə çatmasına şərait yaradacaq. Bu, ali təhsil müəssisələrinin rəqəmsal və onlayn olaraq materialları çatdırmaları mövzusunda daha sürətli hərəkət etmələri üçün zəruri proses oldu. Bu səbəbdən distant təhsilin necə verildiyini, bunun hansı şəkildə inkişaf etdiriləcəyini və genişləndirilməsini nəzərə alaraq bu böhrandan faydalanmaq lazımdır".

Amma istənilən təhsil forması kimi distant təhsilin də həm müsbət, həm də mənfi cəhətləri var. Hədəf litseyinin distant təhsilin aktual olduğu bir dövrdə valideynlər arasında keçirdiyi sorğu distant tədris formasının valideyn və müəllimlər üçün yaratdığı üstünlük və çatışmazlıqları müəyyən etmək, distant təhsildən daha səmərəli istifadəni təşkil etmək üçün maraqlı mənzərə yaratmaq baxımından, eyni zamanda bu təhsil formasının üstünlükləri və çatışmazlıqlarını təhlil etmək baxımından mühüm məna kəsb edir. Qeyd edək ki, sorğuda 1200-ə yaxın respondent iştirak etmişdir.

Respondentlər ilk olaraq distant təhsilə olan münasibətlərini bildirmişlər. Onlardan 39,6%-i distant təhsili xüsusi hallar üçün faydalı hesab etsələr də, 31%-i yaxşı və 18,9%-i isə əla olaraq dəyərləndirmişlər. Demək lazımdır ki, distant təhsil yaranan şəraitlə əlaqədar olaraq tədrisin davam etdirilməsi üçün təxirəsalınmaz qərar olaraq verilmişdir. Aydın məsələdir ki, nə müəllimlər, nə valideynlər və nə də şagirdlər bu təhsil formasına hazır deyildilər, hətta məlumatsız da ola bilərdilər. Buna görə də respondentlərin 10%-i distant təhsilə qənaətbəxş olmayan bir forma kimi yanaşmışlar.

Distant təhsil forması və onlayn dərslər internet üzərindən aparıldığı üçün müəyyən texniki problemlərin və avadanlıq nasazlığı sıxıntılarını da qaçılmaz edir. Sorğu iştirakçılarının yarısından

çoxu - 53,3%-i bu qəbildən olan sıxıntıların çox az olduğunu, 32%-i çox olduğunu, 14,7%-i isə demək olar ki, heç olmadığını qeyd etmişdir.

Onlayn dərslər zamanı fənnin öyrədilməsi və öyrənilməsinin izlənilməsi də vacib şərtlərdən hesab edilir. Bu prosesin öyrənilərə daha asan və yaxud daha çətin olması sorğusuna respondentlərin 41,7%-i kəskin bir fərq olmadığını, 33,2%-i daha çətin olduğunu və 10,5%-i isə daha asan olduğunu qeyd etmişdir. Çox maraqlıdır ki, 14,6% iştirakçılar bu suala cavab verməkdə çətinlik çəkmişlər. Cavablardan da göründüyü kimi, bu sualda fikirlərin müxtəlifliyi hələ müəyyən təcrübə çatışmazlığı göstəricisi olaraq izah edilə bilər.

Distant təhsil zamanı onlayn dərslər prosesində müəllimlərin kameranın arxasında qalması, onların təhsilalanlarla canlı ünsiyyət qura bilməməsi, həmçinin emosiya və duyğuların nisbətən az ötürülməsinin şagirdlərə təsiri necədir, onlarla canlı ünsiyyəti əvəz edirmi? Bu suallara respondentlərin 69,4%-i canlı ünsiyyətə ehtiyac duyduqlarını, 21,6%-i virtual ünsiyyətin yetərli olduğunu, digərləri isə cavab verməkdə çətinlik çəkdiqlərini söyləmişlər. Ənənəvi təhsil zamanı qarşılıqlı emosional əlaqənin və duyğuların ötürülməsi onlayn dərslərə nisbətən daha güclü olsa da, bu dərslərin də şagirdlər arasında müəyyən marağa səbəb olduğu, onlarda texnologiya ilə əlaqələndiyi üçün dərslərə daha həvəslə yanaşılması müşahidə edilmişdir.

Onlayn dərslər prosesi zamanı təlim nəticələrinin daha effektiv olub-olmaması da əhəmiyyətli məqamlardan biridir. Respondentlərin böyük əksəriyyətinin, yəni 74,3%-nin fikrincə, canlı dərslər zamanı nəticələr daha yaxşı və daha effektiv olur. Onlayn və yaxud da canlı dərslər olaraq nəticə əldə etməyin heç bir fərqi olmadığını iştirakçıların 15,5%-i cavablandırmışdır. İştirakçıların 5,7%-i isə, yəni say olaraq təxminən 65 nəfər onlayn dərslərdən əldə olunan nəticəni qənaətbəxş hesab etmişdir. Yerdə qalan faiz (4,5) bu sualı dəyərləndirməyə çətinlik çəkdiqlərini söyləmişlər.

Sorğuda verilən suallardan biri də şagirdlərin texnoloji vasitələrlə tədris almasına münasibət məsələsi ilə bağlı olmuşdur. Bu suala respondentlərin 36,5%-i (418 nəfər) müsbət münasibətini göstərmişdir. Təxmini o qədər də, yəni 34,5%-i (396 nəfər) isə lazım olmadığı təqdirdə bu formada tədrisdən istifadə etməyəcəklərini bildirmişlər. İştirakçıların 28,9%-i (331 nəfər) bu prosesə neytral münasibət bildirmişlər.

Distant təhsil zamanı onlayn dərslər prosesi bilavasitə şagirdlərin ev mühitində keçirildiyindən, mövcud vəziyyətlə əlaqədar olaraq valideynlərin də bu prosesdə iştirakını zəruri etmişdir. Belə ki, valideynlər dərslərin keçirilməsi zamanı övladlarının yanında olmalı, dərslər prosesini təşkil etməkdə köməklik göstərməli, dərslər prosesinin effektiv keçməsi üçün şərait yaratmalıdırlar. Sorğu iştirakçıların 34,9%-i bu köməliyin hərdən, yəni övladları müraciət edərkən, 22,8%-i imkan daxilində göstərildiyini, 22,7%-i heç bir köməklik etmədiyini və 19,6%-i isə hər zaman köməklik göstərdiyini söyləmişdir. Həmçinin müşahidələr valideyn məsuliyyəti və dərslər prosesinə nəzarətinin onlayn dərslər zamanı zəruri olduğunu göstərir. Ümumiyyətlə, valideynin məsuliyyəti tədrisin bütün formalarında çox vacibdir.

Distant, yəni müəyyən məsafədən keçirilən təlim-tədris sistemi hamı üçün münasibdir. Bu, illər ötdükcə daha çox inkişaf edəcək müasir təhsil formasıdır. Respondentlər bu formanın hansı şagird qrupları üçün faydalı olduğunu cavablandıraraq maraqlı statistika ortalığı çıxarmışlar. Belə ki, 38,1% iştirakçı bu təhsil formasının xüsusi hallar üçün, müvəqqəti məktəbə gedə bilməyən (xəstəlik, başqa yerə köçmə və s. səbəblərdən) şagirdlər üçün yararlı olduğunu söyləmişlər.

Respondentlərin 28,5%-i distant təhsil formasının müstəqil biliklərə yiyələnmə qabiliyyəti olan şagirdlər üçün, 26,5%-i isə bütün şagirdlər üçün effektiv ola biləcəyini qeyd etmişlər. 3,8%

cavablar müəllimlə ünsiyyətdə çətinliklər yaşayan şagirdlər üçün, 3,2% isə müəyyən bir fəndən geri qalan, zəifliyi olan şagirdlər üçün yararlı olduğunu düşünən cavablar olmuşdur.

Onlayn tədrisin metodologiyası tamamilə fərqlidir. Düzdür, ənənəvi üsullardan da istifadə edilir, amma müəllim eyni yanaşmanı sərgiləyərsə, dərsinin alınmayacağına əmin olmalıdır.

Sorğuda iştirak edənlər distant təhsil zamanı müşahidə etdikləri üstünlükləri 33,3% olaraq bu prosesin evdə təşkil olunduğu üçün qeyd etmişlər. 25,9% respondent isə bu prosesin şagirdlərdə müstəqil öyrənmə bacarıqlarının inkişafı üçün faydalı olduğunu düşünmüşlər. İştirakçıların 23,2%-i isə bu prosesin heç bir üstünlüyünü görmür. Maraqlıdır ki, cavabların 17,6 faizi bu prosesin vaxta qənaət edəcəyini üstünlük kimi görmüşlər.

Beləliklə nəticələri ümumiləşdirərək belə qənaətə gəlmək olar ki, distant təhsil proqramları ənənəvi sistem üzrə aparılan analoji təhsil kurslarından xeyli ucuzdur. Təhsil müəssisələri icarə haqqına, elektrik enerjisinə və bahalı texnikaya qənaət edir, çünki təhsil üçün ayrıca otaqlar və kompyuterlər tələb olunmur.

Bundan əlavə, vaxtın çox hissəsini tələbələr müstəqil şəkildə məşğul olurlar və deməli, müəllimlər eyni zamanda, daha çox tələbəni öyrədə bilirlər və bunun da sayəsində distant təhsilin qiyməti münasib olur.

Distant təhsil, ümumiyyətlə, hər hansı təhsil almaq imkanları olmayan şəhər və ölkələr üçün əvəzedilməzdir. Bu, təhsili hamı üçün əlçatan edir. Distant təhsili tələbələrin harada olmasından asılı olmayaraq almaq mümkündür. Bunun üçün ilk növbədə sürətli internet lazımdır ki, tələbə bu təhsili ala bilsin. Distant təhsil vasitəsilə tələbələr dünyanın bir çox digər universitetlərində təhsil ala bilirlər. Dərslər onlara verilən elektron materiallar, video dərsliklər və s. materiallarla tədris edilir.

Distant təhsil insanın utancaqlıq və auditoriya qarşısında çıxış etmək fobiyası kimi kommunikasiya keyfiyyətləri ilə bağlı psixoloji maneələri dəf etməyə imkan verir.

Sizin karyeranızın hal-hazırda hansı pillədə olmasından asılı olmayaraq onlayn təhsil hər zaman CV-nizdə yaxşı görünəcəkdir. Bu, potensial işəgötürənlərə sizin yeni biliklər əldə etməyə və daimi öyrənmə meylinizin olduğunu göstərəcəkdir.

Distant təhsil mobildir və deməli, tələbənin daim aktual məsələlərə çıxışı olur. Bunun üçün sadəcə internet lazımdır.

Hesab olunur ki, distant təhsil vaxtının çoxunu işdə, uşaqlarla və ya ailəsi ilə keçirən insanlar üçün yeni biliklər və bacarıqlar əldə etmək üçün yeganə mümkün vasitədir. Hər hansı şəxs işini itirmək qorxusu olmadan və işdən ayrılmadan ixtisasını artırmaq və ya yeni biliklər əldə etmək imkanı əldə edir. Beynəlxalq statistikaya görə, distant təhsil alanların əksəriyyəti yaşı 25-i ötmüş, işləyən və işdən ayrılmadan peşəkar biliklərini genişləndirmək istəyən şəxslərdir. Bununla belə, distant təhsil forması hamı üçün münasibdir. Bu, illər ötdükcə daha çox inkişaf edəcək müasir təhsil formasıdır.

Amma bu təhsil forması tələbələrin təhsil səviyyəsində və peşəkar təcrübəsində fərdi fərqləri nəzərə almağa imkan vermir. Təlim və imtahan telekonfranslarının təşkili üçün müxtəlif ölkələrin telefon xətlərinin keçiricilik qabiliyyəti kifayət etməyə bilər.

Tələbələr tərəfindən mənfə qarşılana biləcək daha bir cəhət distant təhsil sistemində müəllim və tələbə arasında canlı ünsiyyətin itməsidir. Təlim kursları kifayət qədər interaktiv olmur, distant təhsilin yekunlarına görə verilən diplom və ya sertifikat hələlik keyfiyyətli təhsilin göstəricisi kimi qəbul olunmur.

Bizim qarşılaşdığımız bu proqnozlaşdırılabilməyən pandemik şəraitin diqtə etdiyi distant təhsil forması ölkəmizdə rəsmiləşdirilməli, distant təhsilə cavab verən müəllimlər kurslara cəlb edilməli, distant təhsilə cavab verəcək internet sistemi olmalı, distant təhsilin metodologiyası

işlənməli, distant təhsilin menecmentliyi ali məktəb proqramlarına salınmalı və distant təhsilin pedaqogikası hazırlanmalıdır.

Təhsil Nazirliyi tərəfindən “Microsoft Teams” platformasının tətbiqi də göstərdi ki, bütün ali təhsil müəssisələri üçün domenlər yaradılsa da, bəzi universitetlər distant təhsilə tam hazır deyil. Məlumdur ki, distant təhsil məsafədən təhsil olduğundan, bu təhsil formasının keyfiyyətli olmalıdır.

Təhsil Nazirliyi tərəfindən müəllim və şagird/tələbələrin (öyrədən və öyrənənlərin) IT biliklərinin artırılması üçün layihələrin həyata keçirilməsi, müəllimlər üçün davamlı olaraq təlimlər, ixtisasartırma kursları və seminar və vebinarların təşkil edilməsi zəruridir. Çünki onlayn layihələr müəllimdən ilk növbədə yeni təlim metodlarını, dərslərin diferensiallaşdırılmasını mənimsəməyi tələb edir. Pandemiyanın əsas dərslərindən biri də ondan ibarət oldu ki, həm təhsilverənlər, həm də təhsilənlər mükəmməl rəqəmsal bacarıqlara malik olmalıdırlar. Belə bacarıqların olmaması yüksək texnologiyalardan və müasir tətbiqlərdən istifadə imkanlarını məhdudlaşdırır, təhsilə və fəaliyyətə ciddi maneələr yaradır.

Bu baxımdan əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biri də rəqəmsal bacarıqların formalaşdırılmasına xidmət edən tədbirlərin əhatə dairəsinin genişləndirilməsi olmalıdır. Pandemiya insanların bütün həyat tərzinə, davranışına və fəaliyyətinə güclü təsir edib. Bu səbəbdən pandemiya və post-pandemiya dövrü təhsil sistemini nəzərə alınması vacib olan bir sıra çağırışlarla üz-üzə qoyub. Təhsil sistemində daha çevik və optimal məzmun və tədris strategiyalarının tətbiqi, innovasiyaların təşviq edilməsi ilə bağlı təşəbbüslərin genişləndirilməsi ön plana çıxıb. Bütün təhsil pillələrində, xüsusilə ali təhsildə distant təhsil təcrübəsinin daha geniş tətbiq edilməsi, texnoloji təchizat və keyfiyyətli internet bağlantısının təmin edilməsi məsələlərinin həll edilməsi, yeni təhsiləlmə forması ilə bağlı qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi vacib istiqamətlərdən biridir. Distant təhsil zamanı nəzəriyyə qismini tələbələr elektron vəsait hesabına həyata keçirənlər də, təcrübə məsələləri də, onlara veriləcək layihə əsasında araşdırma apararaq, elektron variantını müəllimlərinə təqdim etməklə keçmiş olacaqlar.

“Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nda keyfiyyət nəticələri və əhatəliliyinə görə dünya ölkələri sırasında aparıcı mövqe tutan, səriştəli müəllim və təhsil menecerlərinə, qabaqcıl texnologiyalara əsaslanan infraqurkura malik təhsil sisteminin yaradılması üçün beş strateji istiqamət nəzərdə tutulub. Dördüncü strateji istiqamətdə müasir tələblərə uyğun və ömür boyu təhsili təmin edən təhsil infraqurkurunun yaradılması nəzərdə tutulur. Bu istiqamət təhsil müəssisələrində informasiya-kommunikasiya texnologiyaları əsaslı təlim metodologiyasına uyğun infraqurkurun yaradılması, təhsil müəssisələri şəbəkəsinin rasionallaşdırılması, distant təhsil və s. tədbirləri ehtiva edir.

Buna baxmayaraq, onlayn təhsil hələ də stereotiplərlə bağlıdır. İnsanlar tez-tez onlayn tələbələrin ənənəvi kollec və ya universitet tələbələri ilə müqayisədə kifayət qədər üstün olmadığını, tənbel olduqlarını və yüksək dərəcələri əldə edə bilmədiklərini iddia edirlər. Bu iddialar bir çox insanı onlayn kurslardan çəkindirir.

Fikrimizcə, Azərbaycanda da distant təhsil üçün zəruri olan tələbləri xüsusilə də öyrənənlərdə motivasiya və yüksək mədəni vərdişlər formalaşdırmağı qaçılmaz edir. Çünki sosioloji müşahidələrimiz onu deməyə əsas verir ki, ölkəmizdə bu sahədə bir qədər problem vardır ki, onunla sosial pedaqoqlar, psixoloqlar məşğul olmalı, distant təhsilin pedaqogikası sahəsində ciddi işlər görülməlidir. Heç şübhəsiz, cəmiyyətdə distant təhsil mədəniyyətinin formalaşdırılması da zəruri amillərdən biridir.

Təhsil Nazirliyinin şagirdlər və tələbələr üçün təşkil etdiyi onlayn layihələr də göstərdi ki, xüsusilə bəzi valideynlər onlayn tədrisin mahiyyətini tam mənimsəyə bilmədiklərindən valideyn nəzarəti ilə valideyn məsuliyyətinin sərhədini düzgün müəyyənəlməyən bilmir, övladının tədris prosesinə yersiz müdaxilə edir, sualların cavablandırılmasına kömək edir, hətta bəzi dərsləri çəkərək sosial şəbəkələrdə

paylaşırlar. Distant təhsil şagird və tələbələrə bir çox üstünlüklər versə də (dərslərə hazırlıq, sual-cavab reqlamenti, interaktivlik, materialın təqdim edilməsi, dərsləri yenidən izləmək imkanı və s.), eyni zamanda bu zaman sakit mühitin və sərbəstliyin olması zəruridir. Bu amili nəzərə alaraq Təhsil Nazirliyi tərəfindən distant təhsillə bağlı maarifləndirici videoçarxların hazırlanması və cəmiyyəti (valideynləri) tədricən bu prosesə hazırlaması məqsəduyğundur.

ƏDƏBİYYAT

1. “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının 19 iyun 2009-cu il tarixli qanunu
2. Azərbaycan Respublikası təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası 24 oktyabr 2013
3. M.Mahmudov.Dünyada təhsil sistemləri.Bakı Mütərcim.2014
4. H.Əlizadə,Q.Abbasova,.R.Mahmudova .Təhsilin sosial pedaqoji məsələləri.Bakı.2008.
5. Ş.Sadiq.Pandemiya dövründə distant təhsil üstünlükləri ,çatışmazlıqlar və ictimai fikir. Azərbaycan müəllimi. 28.04/2020

EKSTREMAL ŞƏRAİTDƏ DİSTANT TƏHSİLİN YERİ: UĞURLAR, PROBLEMLƏR

Nuriyeva M.

XÜLASƏ

Məqalədə ekstremal şəraitdə, xüsusilə də pandemiya dövründə təhsilin vəziyyəti təhlil edilmiş, yaranmış şəraitdə distant təhsilə keçid zərurəti araşdırılmışdır. Burada həmçinin Azərbaycanda distant təhsilin real vəziyyəti təhlil edimiş, dünyada məsafədən təhsilin gerçək vəziyyəti müqayisəli araşdırılmış,ölkəmizdə bu istiqamətdə qarşıda duran vəzifələr vurğulanmışdır.Təqdim olunan bu məqalədə pedaqogika elmi qarşısında distant təhsillə bağlı duran vəzifələrdən bəhs olunmuş,eyni zamanda distant təhsilə keçidin maddi-texniki,normativ-hüquqi bazasından geniş bəhs edilmişdir.

МЕСТО ДИСТАНЦИОННОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ЭКСТРЕМАЛЬНЫХ УСЛОВИЯХ: УСПЕХИ, ПРОБЛЕМЫ

Нуриева М.

АННОТАЦИЯ

В статье анализируется состояние образования в экстремальных условиях, особенно в период пандемии, и исследуется необходимость перехода на дистанционное обучение в сложившейся ситуации. Также анализируется реальная ситуация с дистанционным образованием в Азербайджане, сравнивается реальная ситуация с дистанционным образованием в мире, выделяются задачи, которые предстоит решить в этом направлении в нашей стране. Широко обсуждается нормативно-правовая база.

THE PLACE OF DISTANCE EDUCATION IN EXTREME CONDITIONS: SUCCESS, PROBLEMS

Nuriyeva M.

SUMMARY

The article analyzes the state of education in extreme conditions, especially during the pandemic, and examines the need for transition to distance education in the current situation. It also analyzes the real situation of distance education in Azerbaijan, comparatively studies the real situation of distance education in the world, emphasizes the tasks ahead in this direction in our country. The normative-legal base was widely discussed.

GENDER STREOTİPLƏRİNİN FORMALAŞMASINDA AİLƏNİN ROLU

Aslanova Şahnaz Rəcəb qızı

BDU-nun sosial və pedaqoji psixologiya kafedrasının müəllimi

Məmmədova Arzu Afiq qızı

BDU-nun II kurs magistranı

arzummdva@gmail.com

Açar sözlər: gender, gender streotipləri, ailə, ailə mühiti, uşaqlar, kişi streotipləri, qadın streotipləri, sosiomədəni və institutlaşmış mexanizm

Keywords: gender, gender stereotypes, family, family environment, children, male stereotypes, female stereotypes, sociocultural and institutionalized mechanism

Ключевые слова: гендер, гендерные стереотипы, семья, семейная среда, дети, мужские стереотипы, женские стереотипы, социокультурный и институциональный механизм.

Yer kürəsində və bütün dövlətlərdə hər iki genderin (kişi və qadın) nümayəndələri təxminən bərabər sayda olsalar da, real həyatda onların tutduğu ictimai-siyasi mövqe və onlara bəslənilən münasibət eyni deyildir. Qadınlar “ənənəvi qaydada” hakimiyyət strukturlarında, parlamentlərdə az təmsil olunurlar. Bütün bunların ənənəvi-psixoloji səbəbləri vardır. Adətən (bu demək olar ki, bütün dünyada qəbul olunmuş aksiomadır) lap uşaq vaxtlarından oğlanları diribaş, cəsur, hökmlü, qızları isə zərif, sözbəxan, təmkinli olmaq ruhunda böyüdürlər. Psixoloqların qənaətinə görə, əslində mütləq mənada “anadangəlmə” güclü və zəif cinslər olmur; yalnız həyatın inkişafı prosesində qadın və kişi gücünün tənzimlənməsi baş verir. Belə ki, zərif və zəif olması tərbiyə vasitəsilə təlqin olunan qadınlar istər-istəməz öz mövqelərini əldən verir, kişi gücünün təsiri altına düşürlər. Elə bu səbəbdəndir ki, təbiətən fiziki gücü az olan kişi güclü qadınları özünə tabe edir. Adətən qadınlar ev-ailə təsərrüfatlarında daha yaxından və fəal iştirak edirlər. Uşaq böyüdüb tərbiyə etmək missiyası da qadınlara həvalə edilir. Elə bu səbəblərdəndir ki, çox vaxt qadınların öz ərləri onları həmişə mətbəxdə görməyə adət etdiklərini söyləyirlər. Bu əsasdan qeyd etmək olar ki, mövcud ədəbiyyatlarda və mənbələrdə gender stereotiplərinin sosial-mədəni quruluş daxilində dərin kök saldığı və sosiallaşma prosesi yolu ilə yeni nəsllə ötürüldüyü vurğulanmışdır. Bu baxımdan, klassik cəmiyyətlərdə cinslər arasında çox böyük fərqlərin yaradıldığını aydın müşahidə etmək mümkünür. Halbuki, müasir cəmiyyətlərdə kişi və qadınlar cins baxımından o qədər də böyük fərqlər yaradılmır. Xüsusilə də, bunu ailə daxilində görmək mümkündür. Ailə mühitində olan uşaqlar, valideynlərinin onları müxtəlif gender rolları əsasında inkişaf etdirmələrinə müvafiq olaraq ictimailəşirlər. Araşdırmalara görə, ailədə uşaqlara edilən differensial rəftarlar uşaqların davranışlarına və gender rollarına birbaşa fərqli şəkildə təsir edə biləcəyini göstərir. Bu məqalədə də ailə mühitində ola biləcək gender streotipləri, onların ailədə rolu, o cümlədən gender streotiplərinin inkişafında ailə üzvlərinin (qadın və kişi genderlərinin) münasibətlərinin rolu, ailədə baş verən proseslər əks olunmuşdur.

Danılmaz faktıdır ki, cinslər bioloji fərqlər əsasında müəyyənləşdirilir, bundan fərqli olaraq gender isə (“sosial cins” kimi də adlandırılır) kişi və qadınların ictimai münasibətlər çərçivəsində (məsələn, ailədə, məktəbdə, iş kollektivində) formalaşan rol və vəzifələrini əhatə edir. Bu rollar və vəzifələr konkret cəmiyyətdə mövcud olan “kişi” və “qadın” sosial kateqoriyalarının mahiyyətini təşkil edir. Digər mühüm sosial klassifikasiyalarla bərabər (ictimai sinif, irq, etnik qrup və s.), gender insanların cəmiyyətdəki mövqeyini müəyyənləşdirən əsas amillərdən biridir.

Müasir dövrdə qadınlara qarşı tətbiq olunan gender əsaslı ayrı-seçkilik, qadağalar və stereotiplər həm elmi sahədə, həm də ictimai müzakirələrdə və media səhifələrində geniş işıqlandırılır. Kişilərin rastlaşdığı gender əsaslı məhdudiyyətlər isə yalnız aralıq müzakirə predmetinə çevrilir. Lakin bu demək deyil ki, müxtəlif cəmiyyətlərdə kişilər bu kimi problemlərlə üz-üzə gəlmir. Məsələn, ənənəvi patriarxal dəyərlərin hökm sürdüyü şəraitdə iqtisadi böhran üzündən “ailənin əsas təminatçısı” funksiyasını yerinə yetirə bilməyən kişilər ciddi mənəvi-psixoloji və sosial təzyiqlərə məruz qala bilər. Buna bənzər mühitdə həyatını ev işlərinə və uşaqların tərbiyəsinə həsr etməyə qərar verən kişi də ətrafdakıların qınaq və ya istehza obyektinə çevrilir. Gender əsaslı güc balansının dəyişməsi ailədə, ictimai sahədə, iş yerlərində, hakimiyyət strukturlarında və bütövlüklə cəmiyyətdə mövcud olan mühüm iyerarxiyaları silkələyir. Özəl və ictimai sahədə qərar vermə proseslərinə yeni qüvvələr qoşulur, ənənəvi normalar pozulur, bu vaxta qədər qadağaları etirazsız qəbul edənlər öz haqlarını tələb etməyə başlayır, mühüm ehtiyatlardan istifadə və nəzarət bölgüsü dəyişir. Müxtəlif sosial və iqtisadi şəraitdə gender bərabərsizliyi də fərqli formalarda özünü büruzə verir.

Fərdlər və cəmiyyət səviyyəsində funksionallaşan gender stereotipləri müasir cəmiyyət üçün qadın və kişilərlə bağlı yaranmış təsəvvürlərdir. Stereotiplər pozitiv və neqativ olmaqla iki qrupa ayrıla bilər, lakin bu informasiyalar, çətin ki, adı çəkilən genderi dəqiq ifadə etsin. Gender nəinki məişətdə və yaxud gündəlik həyatımızda, hətta dində, fəlsəfədə və ədəbi əsərlərdə mövcuddur və bizimlədir. Qədim zamanlardan bu günə qədər mövcud olan əsərlərdən misallara nəzər salaq: “Qadın kişiylə nisbətən daha ürəyinazıkdir və gözyaşlarına hakim ola bilmir... Lakin kişilər... təhlükəli vəziyyətdə yardım etməyi bacarır və qadınlara nisbətən daha cəsarətliyərlər”. Bu, Aristotelin zamanında da belə olmuşdur. “Qadını zəif cins adlandırmaq ona olan haqsızlıqdır; bu qadına qarşı ədalətsizlikdir. Əgər güclülük kobudluqdursa, o zaman razılaşımaq olar, çünki qadınlar kişilərdən daha az kobuddurlar. Əgər söhbət əxlaqi güclülükdən gedərsə, o zaman qeyd-şərtsiz bu üstünlük qadına aiddir. Qadında intuisiya daha güclüdür, o, fədakardır, daha dözümlüdür. Qadinsız kişi çox şeyi bacarmaz” (Mahatma Gandhi). Düzdür son onilliklər ərzində gender stereotipləri kifayət qədər dəyişmişdir, gender rollarında da dəyişikliklər baş vermişdir, lakin hələ də gender fərqləri haqqında inamlar güclüdür. İnsanlar arasında qadının stereotipik rolu haqqında ən çox yayılan fikir onun ev qurması haqqında olan deyimlərdir. Qadın hər zaman ailəsinin mənafeyini öz şəxsi mənafeyindən üstün tutur; qadın sevgi hissi ilə doludur, ürəyi yumşaqdır, qayğıkeşdir, diqqətli, simpatikdir, emfatikdir. Kişinin rolu fərqlidir, çünki o, ailənin təminatçısıdır. O, həmçinin rəşadətli, iddialı, rəqabətçi, müstəqil, aqressiv, cəsarətli, səmərəli, karyera yönümlü və pragmatik olmalıdır.

Bu cür stereotiplər olduqca zərərli və fərdin şəxsi və peşəkar inkişafına, eləcə də özünüifadə qabiliyyətinə və yaradıcılığına mane ola bilər. 1960-cı illərdə aparılan bir tədqiqata görə, tədqiqatçılar kişi və qadınlara xas olan xüsusiyyətlərin siyahısını təqdim etdilər.

Instrumental / Maskulin xüsusiyyətlər	Ekspressiv / Feminin xüsusiyyətlər
Yetkin, səriştəli	Empatik
Rasional	Həssas
İnadkar	Passiv
Müstəqil	Qeyri-müstəqil
Aqressiv	Sözəbaxan
İtişgillilik	Qayğıkeş
Dominant	Emosional
Kobud	Nəzakətli
Qəddar	Xeyirxah
Verbal	Analitik

Aparılan araşdırmalara görə, məktəbəqədər dövrdə ailə konteksti və ailə təcrübələri gender stereotipinin inkişafı üçün çox vacibdir. ABŞ-da aparılan tədqiqatların bir neçəsində uşaq gender stereotipləri bir ailə nümunəsində araşdırılmışdır və göstərilmişdir ki, valideyn gender stereotipləri və ailədə bacı-qardaşın varlığı gender stereotiplərinin inkişafında mühüm rol oynayır. Valideyn gender stereotiplərinin fərqli aspektləri valideynlik davranışına da müxtəlif yollarla təsir edə bilər.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, uşaqlar erkən yaşda gender stereotiplərinə yiyələnirlər. ABŞ-ın 10 aylıq uşaqlarla apardığı bir araşdırmaya əsasən, bu yaşda artıq bir neçə gender stereotiplərinə rast gəlinirdi qeydə alınmışdır. Ümumiyyətlə, ABŞ-da aparılan bir sıra tədqiqatlar 4 yaşına qədər gender stereotiplərinin yaxşı inkişaf etdiyini, lakin bu stereotiplərin daha mürəkkəb, çevik və yetkin stereotiplərə bənzəməsi üçün təxminən 8 il lazım olduğunu qeyd etmişdir.

Maraqlıdır ki, cinsi fərqlərin inkişaf etdirilməsi uşaqlıq dövründə və yeniyetməlik dövründə gücləndirildiyi sosiallaşma prosesi ilə əlaqələndirilir. Məsələn, 3 yaşından əvvəl, oğlanlar və qızlar arasında qarşılıqlı münasibətlərində açıq şəkildə görünə bilən fərqliliklər yaranır. Yəni, oğlanlar daha çox ağalığ etməyə, “Mən səndən daha yaxşıyam?” sualının cavabını tapmağa çalışırlar və özlərini güclü və müstəqil kimi göstərməyə çalışırlar.

Müasir dövrdə qadın və kişi münasibətlərində əsas problem heç də bizim çox vaxt düşündüyümüz kimi pulla deyil, ünsiyyətlə bağlıdır. Müasir ailələrdə qarşılıqlı münasibətlərin xarakterini müəyyənləşdirən əsas alim bir-birinin emosional tələbatlarına qayğıkeş münasibətlərdir. Səmimi söhbətlər qadınlar üçün əhvalı yaxşılaşdırmağın təsirli vasitəsidir. Kişilər bir qayda olaraq öz problemləri və bununla bağlı hisslərini ailədə çox vaxt açıb-ağartmağı, çox danışmağı xoşlamadıqları halda, qadınlar səmimi sözləri, sevgiyə layiq olduqları barədə sözləri məmunluqla qarşılayır və buna daim ehtiyac hissi edirlər.

Bəzən qadınların bioloji rolu kimi təqdim edilən analıq vəzifəsinə qadının əsas sosial rolu kimi də baxırlar. “Qadının yeri evdir” stereotipini formalaşdıranlar, bu ideyanı dəstəkləyənlər bununla da qadını yalnız özəl sektora qapatmaq istəyirlər. Əlbəttə, bu gün əksər qadınlar öz həyatlarına özləri nəzarət etmək iqtidarındadırlar, çünki onların yüksək təhsil alma, təhsillərinə uyğun karyera qurma imkanları vardır. Onların ailədə uşaqlarının sayını əvvəlcədən planlaşdırma, onları uyğun qayğı mərkəzlərində yerləşdirib işə getmə imkanları onlara həm təhsillərində, həm də karyeralarında irəliləmə şansı verir. Xoşbəxtlikdən müasir dövrdə istehsalın elə bir sahəsini tapmaq olmaz ki, orada qadınlar özlərini sınaşsınlar, uğur qazanmasınlar. 1960-cı illərin tədqiqatlarına istinadən onu demək olar ki, bu dövrdə Amerikada qızlar yuxarı siniflərlə müqayisədə aşağı siniflərdə daha çox uğur qazanırdılar. Müəyyən bir yaşdan sonra qızlar təhsil və karyeradan çox ailə qurmaq haqqında düşündükləri üçün onların məktəbdəki uğurları azalırdı. Lakin son dövrlərdə bu tendensiyalar dəyişməyə başlamışdır, çünki qadınlar gec ailə qururlar və karyeralarını möhkəmləndirməkdə israrlıdırlar.

Kişi dominantlığı (patriarxallıq) isə ailə qurumu daxilində hüquqların çoxu kişilərə verilməsi ilə, sahibkarlıq və resurslara nəzarətdə də kişilərin daha çox dominantlıq etməsi ilə ifadə olunur. Sosial və tarixi kontekstdə kişilərin cəmiyyətdə üstünlük təşkil etməsi ilə bağlı müxtəlif formalar vardır, çünki patriarxallıq həm cəmiyyət tərəfindən formalaşan sistemdir, həm də cəmiyyət onun tərəfindən formalaşa bilər. Patriarxallıq özünü fərqli icmalar şəklində, o cümlədən də iqtisadi sistem şəklində fəaliyyət göstərməsi ilə təqdim edə bilər. Kişilərin həm ailə daxilində, həm də ailədən kənar sferalarda dominantlıq təşkil etməsinin böyük rolu vardır. Belə cəmiyyətlərdə qadınlar kişilərin nəzarəti altında icraçı və köməkçi qismində (hər bir uğurlu kişinin arxasında bir

güclü qadın var) fəaliyyət göstərirlər, uşaq dünyaya gətirirlər və ev işlərini yerinə yetirirlər. Əsrlərdir ki, əksəriyyət mədəniyyətlərdə bu, qeyd etdiyimiz şəkildədir.

Valideynlər övladlarının həyatında ən böyük sosiallaşma qüvvələrindən biridir. Valideynlərin övladlarına verdikləri dəyərlər və valideynlərdən övladlara ötürülən tipikləşdirmələr gender stereotiplərindən qaynaqlana bilər. Xüsusilə, bir məsələni qeyd etmək lazımdır ki, adətən bir çox ailələrdə oğlanlar bir çox istiqamətlər üzrə qızlardan daha üstün olurlar. Məsələn, qeyd etmək olar ki, oğlanların riyaziyyatda qızlara nisbətən daha bacarıqlı olduqlarına dair stereotip bir çox valideyn tərəfindən təsdiqlənir. Hətta bəzən riyaziyyat imtahanında riyaziyyat göstəricilərinə dair gender stereotip inanclarına sahib olan valideynlər tez-tez qızlarının riyaziyyatdakı müvəffəqiyyətini zəhmətlə, oğlunun uğurlarını isə təbii qabiliyyətlə əlaqələndirirlər. Beləliklə, onlar qızlarının riyaziyyat qabiliyyətini qiymətləndirmədən oğlunun riyaziyyat qabiliyyətini yüksək qiymətləndirirdilər. Əlbəttə bu növbəti yaş dövrlərində də özünü göstərir, yəni qız uşaqlarının orta məktəbi bitirdikdən sonra hansı istiqamətə gedəcəkləri ilə bağlı seçimlərində biləvasitə valideynlər təsir göstərir. Bu həm oğlan uşaqlarının, həm də qız uşaqlarının seçimində özünü göstərir. Valideynlər ixtisaslar arasında cinsi ayrı seçkilik qoyurlar. Məsələn, “qızlar hüquqşünas ola bilməz”, “ müəllimlik qızlara aid sənətdir, oğlan üçün sənət deyil”, “qız nədir, mühəndis olmaq nədir” və s. Aydın məsələdir ki, burada qız və oğlanlar üçün ixtisaslara yanaşmasında differensial yanaşması onların uzun illərdən bəri qorunub saxlanılmış stereotiplərlə bağlıdır. Gələcəkdə də həmin uşaqlar valideyn olanda bu cür təsəvvürləri öz övladlarının beyinlərinə yeritməyə çalışacaqlar.

Bütün deyilənlərə nəticə kimi demək olar ki, ailə üzvləri müxtəlif stereotiplərə malik ola bilər, ailənin sosial institut olmasından çıxış edərək demək olar ki, ailədə hər bir genderin üzv bir-birinə hörmətlə yanaşmalıdır, xüsusilə ailədə kişi və qadın arasında gender bərabərsizliyini aradan qaldırmaqdan ötrü qərar qəbul edilən zaman hər bir cinsin nümayəndəsinin (ata və ananın, o cümlədən qardaş və bacıların ortaq rəylərinin) rəylərinin alınması vacibdir. Müasir cəmiyyətimizdə ailələrdəki gender rollarına yenidən nəzər salmaq mütləqdir. Bu, gender stereotiplərini dəf etməklə bağlı ailələrdə təbliğatların başlanğıcı ola bilər. Zərərli və ya negativ gender stereotiplərindən vaz keçmək, xüsusən də ailənin qadın üzvlərinin fəaliyyətlərini məhdudlaşdırma biləcək fikirləri kənara qoymaq hər bir cinsin üzvünə ədalət prinsipi ilə yanaşılmalıdır. Qadınların güclənməsi, təhsilli olması, iqtisadi və siyasi qüdrətlərinin artırılması istiqamətində zəruri işlərin görülməsi mövcud olan bəzi stereotiplərin aradan qaldırılmasına səbəb ola bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Abasov Ə.S., Mirzəzadə R.S. "Genderə giriş". "Gender və İnsan Hüququ", Araşdırma Birliyi (GİHAB), Bakı 2004, 120 səh.
2. Ağayeva K. "Azərbaycanda gender məsələləri". Bakı, "Elm və təhsil", 2014, 416 səh.
3. Ağayeva K. "ABŞ-da gender məsələləri". Bakı, "Elm və təhsil", 2018, 300 səh.
4. Ağayeva K, Etika və gender: sosial-əxlaqi davranışın təhlili. Bakı, "Sabah", 2007, 196 s.
5. Agars, M. D. (2004). Reconsidering the impact of gender stereotypes on the advancement of women in organizations. *Psychology of Women Quarterly*, 28, 103-111.
6. Bell, M. P. (2007). *Diversity in organizations*. Mason, OH: Thomson South-Western
7. Jacobs, J. E. (1991). Influence of gender stereotypes on parent and child mathematics attitudes. *Journal of Educational Psychology*, 83, 518-527.

8. Lindsey, L. L. (2010). Gender roles: A sociological perspective (5th ed.). Boston, MA: Pearson.
9. Leaper, C. (2000). Gender, affiliation, assertion, and the interactive context of parent-child play. *Developmental Psychology*, 36, 381-393.

GENDER STEREOTİPLƏRİNİN FORMALAŞMASINDA AİLƏNİN ROLU

XÜLASƏ

Gender stereotipləri qadın və kişilərə aid edilən davranış və xüsusiyyətlərə dair geniş yayılmış inanclar və ya ümumiləşdirmələrdir. Çox zaman qadınlar emosional, qayğıkeş və qorumaya ehtiyacı olan kimi təsvir olunurlar. Kişilər isə tez-tez rəasional, karyera quruluşlu və güclü kimi xarakterizə olunurlar. Bu fərziyyələr mənfi də ola bilər (məsələn, qadınlar ağılsız, kişilər həssas deyildir və ya zahirən xeyirxah kimi də təsvir edilə bilər (məsələn, qadınlar tərbiyə edir, kişilər liderdir). Lakin onu da mütləq şəkildə qeyd etmək lazımdır ki, bütün stereotiplər məhdudlaşdırıcı ola bilər. Tədqiqat gender stereotipinin və gender rolunun formalaşmasının institusional şəbəkədə, sosial qarşılıqlı əlaqədə və xüsusilə ailədəki sosial münasibətlərdə inkişaf etdirilən və aşılana sosial-mədəni və əlaqəli konstruksiyalar olduğunu ortaya qoyur. Tədqiqat göstərir ki, ailə institutunda gender stereotipi və gender rolunun formalaşması gender sosiallaşması, diferensial ailə mühiti və valideynlərin uşaqlarla fərqli rolu ilə əlaqəlidir.

РОЛЬ СЕМЬИ В ФОРМИРОВАНИИ ГЕНДЕРНЫХ СТЕРЕОТИПОВ

АННОТАЦИЯ

Гендерный стереотип - это широко распространенное мнение или обобщение в отношении поведения и характеристик, приписываемых женщинам и мужчинам. Женщин часто изображают эмоциональными, заботливыми и нуждающимися в защите. Мужчин часто характеризуют как рациональных, карьерных и сильных. Эти гипотезы могут быть отрицательными (например, женщины невежественный, мужчины нечувствительны) или внешне доброжелательными (например, женщины воспитывает, а мужчины лидерует). Однако следует отметить, что все стереотипы могут быть ограничительными. Исследование показывает, что гендерные стереотипы и формирование гендерных ролей представляют собой социокультурные и реляционные конструкции, которые развиваются и внедряются в институциональную сеть, социальное взаимодействие и социальные отношения, особенно в семье. Исследование показало, что в семейной сфере гендерные стереотипы и формирование гендерных ролей являются результатом гендерной социализации, дифференцированной семейной среды и дифференциальной роли родителей в отношении детей.

THE ROLE OF THE FAMILY IN THE FORMATION OF GENDER STEREOTYPES

SUMMARY

A gender stereotype is a widely held belief or generalisation about the behaviours and characteristics attributed to women and men. Females are often portrayed as being emotional, caring and in need of protection. Males are often characterised as being rational, career driven and strong. These assumptions can be negative (e.g. women are irrational, men are insensitive) or seemingly benign (e.g. women are nurturing, men are leaders). However, it should be noted that all stereotypes can be restrictive. The study reveals that gender stereotyping and gender role formation are sociocultural and relational constructs, which are developed and inculcated in the institutional network, social interaction, and social relationships especially in family. The study indicated that in family institution, gender stereotyping and gender role formation are related the outcome of gender socialization, differential familial environment, and parents' differential role with children.

ADAPTASIYA PROBLEMİ VƏ MƏKTƏBƏ ADAPTASIYANIN SPESİFİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

*p.ü.f.d. Eyyubova Mehriban Niyaz qızı,
BDU-nun Sosial və pedaqoji psixologiya kafedrasının müəllimi
Bayramova Günel Eldar qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
gunel.bayramova-5@bsu.edu.az*

Açar sözlər: adaptasiya uyğunlaşma adaptasiya subyekti sosial adaptasiya psixoloji adaptasiya fizioloji adaptasiya

Ключевые слова: адаптация субъект адаптации социальная адаптация психологическая адаптация физиологическая адаптация

Keywords: adaptation, subject of adaptation, social adaptation psychological adaptation physiological adaptation

Adaptasiya problemi əksər müəlliflər tərəfindən bir şəxsin ətraf mühit şərtlərinə aktiv uyğunlaşma prosesi və bu prosesin nəticəsi kimi qəbul edilir. Ümumi mənada “adaptasiya” anlayışını aşağıdakı qaydada müəyyən etmək olar: bu proses mühitlə subyektin qarşılıqlı təsiridir, onun gedişində iştirakçıların müəyyən tələbləri və gözləmələri uyğunlaşdırılır [5., s.47]. Bu prosesin mühüm elementinə razılaşdırılmış qiymətlər bağlılıq və mühitin real imkanları aiddir. Bu uyğunlaşdırma, birincisi, prosesin real səviyyəsidir ki, buraya imkanlar, mühitin amili kimi inkişafın tendensiyaları və qanunauyğunluqları aiddir. Adaptasiya prosesi sosial subyektlərin bir-birinə və sosial mühitin təsirinə qarşılıqlı istiqamət prosesidir.

Adaptasiyanın psixoloji və sosial adaptasiya növlərini fərqləndirirlər. Psixoloji adaptasiya şəxsiyyətin daxili aləmini, həmçinin mühitin sosial və sosial-psixoloji tələblərini, müəyyən rol, funksiyalarını yerinə yetirən insanları, ictimai həyatının məzmun və şərtlərini özündə birləşdirir. Psixoloji adaptasiya şəxsiyyətin həyat və fəaliyyətinin, mühitin daxili və xarici şərtlərinin ahəngi, həmçinin bütün rəngarəng təzahürü ilə insanın təbii və sosial mühiti mənimsəməsidir. Sosial adaptasiya şəxsiyyətin daha əhəmiyyətli əlaqə və münasibətlərə qoşulması, həmçinin onun normalara, qaydalara, dəyərlərə təcrübəyə qarşılıqlı münasibət və fəaliyyətə yiyələnməsidir. Adaptasiya insanın sosial mühitə effektiv uyğunlaşması və qarşılıqlı təsir prosesi kimi başa düşülür [1.,s.87].

Xarici mühitə adaptasiyanın üç əsas forması vardır.

1) Həyat və əhəmiyyətli ehtiyacların reallaşdırılması üçün ən əlverişli bir mühitin axtarışı (ətraf mühitin öz-özünə axtarılması).

2) Mövzunun ətraf mühitin ehtiyaclarına uyğunlaşdırılması üçün etdiyi dəyişikliklər (ətraf mühitin özü üçün dəyişdirilməsi).

3) Ətraf mühitə uyğunlaşdırdığı (özüə ətraf mühitə dəyişən) daxili psixoloji dəyişikliklər.

Adaptasiya subyektin fəaliyyətində və onun sosial mühitində kardinal dəyişiklik dövrləri ilə əlaqələndirilir. Obyektiv bir uyğunlaşma olaraq, müvafiq fəaliyyətdəki məhsuldarlıq bir qayda olaraq subyektiv meyar kimi seçilir, fərdin emosional rifahı, subyektin tarazlıq və ya narahatlıq vəziyyəti təcrübəsi nəzərə alınır. A. V. Petrovskinin konsepsiyasında uyğunlaşma fərdin şəxsiyyətinin formalaşma anı, inkişaf norması, mövcud normaların mənimsənilməsi (əxlaqi, tərbiyə və s.) və fəaliyyət metodlarına, vasitələrinə yiyələnməsi kimi qəbul edilir. Bu mərhələnin keçməsi fərdin gələcək fərdi inkişafının xarakterini müəyyənləşdirir. Uyğunlaşma mərhələsinin

uğurlu keçməsi bir fərdin mənsub olduğu bir qrupda fərdiləşməsinə və bu qrupa inteqrasiya olunmasına, inkişafını və bununla da bir şəxs olaraq öz inkişafını təmin edir.

Psixoloji və pedaqoji tədqiqatlarda (L. İ. Bozhoviç, İ. V. Dubrovina, A. V. Zaporozhets, S. V. Feoktistova və s.) adaptasiya məktəblilərin zehni inkişaf və fərdi formalaşma prosesləri ilə müxtəlif yaş dövrlərində təhsil və sosiallaşma ilə vəhdətdə nəzərə alınır. Adaptasiyanın ilk mərhələlərində idrak və öyrənmə ilə əlaqəli motivləri az dəyərə malikdir və öyrənmə və fəaliyyətin könüllü tənzimlənməsi üçün motivasiya hələ kifayət qədər inkişaf etməyib – tədricən təlim fəaliyyətinin özündə formalaşır. Öyrənməyin qiymətləndirilməsi və ya cəzadan çəkinmək üçün deyil, bilik naminə öyrənməyin dəyəri, yəni bir şeyi dərk etmə ehtiyacı təhsil fəaliyyətinin əsasını təşkil etməlidir. Təhsil fəaliyyətinin birliyində sosial, məntiqi, pedaqoji, psixoloji, fizioloji və s. daxil olmaqla bir çox cəhəti özündə cəmləşdirdiyini inandırıcı şəkildə sübut etdi ki, bu da uşağın məktəbə hazırlaşma və uyğunlaşma mexanizmlərinin eyni müxtəlifliyə sahib olması deməkdir.

Məktəbə psixoloji adaptasiyanın əsas göstəriciləri adekvat davranışın formalaşması, şagirdlərlə və müəllimlə əlaqə qurulması və təhsil fəaliyyətinin bacarıqlarına yiyələnməsidir. Məktəbdə təhsilin başlanğıcı yalnız sosial, psixoloji deyil, həm də fizioloji baxımdan bir uşağın həyatındakı ən çətin dövrlərdən biridir. Bu dövrün gərginliyi, ilk növbədə, məktəbin ilk günlərdən şagird qarşısında əvvəlki təcrübə ilə birbaşa əlaqəsi olmayan bir sıra tapşırıqlar qoyması, intellektual, emosional və fiziki ehtiyatların maksimum səfərbər olmasını tələb etməsi ilə əlaqələndirilir. Məktəbə adaptasiya məktəblilərin orqanizminin yeni həyat şərtlərinə, yeni bir fəaliyyət növünə, sistemli öyrənmə ilə əlaqəli yeni yüklərə uyğunlaşma prosesidir. Bu proses uzun müddətdir və fizioloji, psixoloji və sosial cəhətlərə malikdir.

Adaptasiyanın fizioloji tərəfləri bədənin uyğunlaşmasının təməlinə dayanan fizioloji reaksiyaların məcmusudur. Məktəbə fizioloji adaptasiyanın üç əsas mərhələsi var:

Birinci mərhələ göstəricidir (2-3 həftə). Bu mərhələdə bədənin demək olar ki, bütün sistemlərində əhəmiyyətli bir gərginlik var, buna görə də uşağın aşağı bir performans səviyyəsi, qeyri-sabitliyi, sürətli yorğunluğu, ürək-damar sisteminin yüksək gərginliyi var. Yüksək funksional stress, intellektual və emosional stressin sinifdə işləyərkən müəyyən bir duruşun qorunması zərurəti ilə əlaqəli statik stressin birləşməsindən qaynaqlanır.

İkinci mərhələ qeyri-sabit bir uyğunlaşmadır (2-3 həftə). Uşağın bədəni müxtəlif təsirlərə reaksiyalar üçün optimal variantları axtarır (yeni bilikləri mənimsəmək üçün zehni iş, yeni bir komandada ünsiyyətdəki psixoloji stres və s.).

Üçüncü mərhələ nisbətən sabit bir uyğunlaşma dövrüdür (1-2 həftə). Bədən bütün sistemlərdə daha az stress tələb edən məşq yükünə cavab vermək üçün ən uyğun variantları tapır. Eyni zamanda, iş qabiliyyəti artır, uşaq məktəbdə zehni və fiziki stresslə daha asan mübarizə aparmağa başlayır. Bu mərhələlərin gedişi bir çox amillərlə müəyyən edilir: uşağın sağlamlıq vəziyyəti, məktəbə başlama yaşı, sistemli öyrənməyə hazırlıq, müəllimin tələblərinin uşağın imkanlarına uyğunluğu.

Hər üç adaptasiya mərhələsinin müddəti normal olaraq 5-6 həftədir. Yalnız müəyyən bir təlim müddəti bitdikdən sonra performans göstəriciləri tədricən artır və daha sabitləşir, bədənin əsas həyatı dəstəkləyən sistemlərin (mərkəzi sinir, ürək-damar, sempatoadrenal) stressi azalır, yəni. təlimlə əlaqəli bütün yük kompleksinə nisbətən sabit bir uyğunlaşma gəlir. Təlimin ilk həftələrindəki məşqlər zamanı uşağın bədənində baş verən dəyişikliklərin intensivliyi və intensivliyi baxımından məşq yükü, yetkin, yaxşı təlim keçmiş həddindən artıq yüklərin bədənə təsir ilə müqayisə edilə bilər. Uyğunlaşma prosesindəki orqanizmin gərginliyi, hər bir

uşağın sağlamlığına zərər verməmək üçün bütün pedaqoji prosesi qurma ehtiyacını müəyyənləşdirir.

Rusiya Təhsil Akademiyasının İnkişaf Fiziologiyası İnstitutunda aparılan xüsusi araşdırmalar birinci sinif şagirdinin ən çox yayılmış fəaliyyətinin bir sıra fizioloji sistemlərdə ciddi stress yaratdığını göstərdi. Məsələn, yüksək səs oxuduqda metabolizma% 48 artar və yazı lövhəsindəki cavab, nəzarət işləri ürək döyüntüsünün 15-30 atışa, sistolik təzyiqin 15-30 vuruşa, qan biokimyəvi parametrlərinin dəyişməsinə və s. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, adi həyat tərzinin dəyişməsi ilə əlaqəli uşaq orqanizminin bütün funksional sistemlərinin gərginliyi ilin birinci yarısında daha çox özünü göstərir. Dərs ilinin əvvəlində demək olar ki, bütün uşaqlarda motor həyəcanı və ya süstlük, baş ağrısı şikayətləri, pis yuxu və iştahanın azalması var. Bu mənfi reaksiyalar daha çox ifadə edilir, həyatın bir dövründən digərinə keçid daha kəskin olur, dünənki məktəbəqədər uşağın bədənini öyrənmə fəaliyyətinə o qədər az hazırlanır.

Uşağın ailədəki həyatının xüsusiyyətləri kimi amillər böyük əhəmiyyət kəsb edir (onun üçün gündəlik məktəbdən nə qədər kəskin fərqlənirdi). Əvvəllər bir uşaq bağçasına getmiş birinci sinif şagirdlərinin məktəbə uyğunlaşması, uşaq kollektivində və məktəbəqədər təhsil müəssisəsinin rejimində uzun müddət qalmağa alışmayan "ev" lərdən daha asandır. Sistemli təlimə uyğunlaşma müvəffəqiyyətini xarakterizə edən əsas kriteriyalardan birini götürərək, uşağın sağlamlığının vəziyyəti və iş yükünün təsiri altında göstəricilərdəki dəyişikliklər. Asan, orta və ağır uyğunlaşma olan uşaq qrupları var. İşıq uyğunlaşması ilə uşağın bədəninin funksional sistemlərinin gərginlik vəziyyəti ilk dördəbirdə kompensasiya olunur. Orta dərəcədə şiddətin uyğunlaşması ilə rifah və sağlamlıqdakı narahatlıqlar daha çox özünü göstərir və ilin birinci yarısında müşahidə edilə bilər. Çətin uyğunlaşma, tədris ilinin əvvəlindən sonuna qədər artan əhəmiyyətli sağlamlıq pozuntuları ilə müşayiət olunur. Yaxşı yuxu və iştahanın olmaması, baş ağrısının olmaması və uşağın sağlamlığında aşkar mənfi dəyişikliklər məktəbə sağlam fizioloji uyğunlaşma meyarı ola bilər.

Birinci sinif şagirdinin adaptasiyasının psixoloji aspektləri yeni bir həyat mövqeyinin qəbul edilməsi və yeni bir fəaliyyət növünə keçidlə əlaqələndirilir. Uşağın məktəbə psixoloji adaptasiyasının göstəriciləri adekvat davranışın formalaşması, şagirdlərlə və müəllimlə əlaqə qurulması və təhsil fəaliyyətinin bacarıqlarına yiyələnməsidir [3.,53].

N.V Litvinenko dörd uyğunlaşma səviyyəsini müəyyən etmişdir.

Səviyyə I - tam uyğunlaşma. Optimal bir məktəb həyəcanı, mükəmməl və ya yaxşı akademik performans, yüksək və ya orta təhsil fəaliyyəti, həmyaşıdlar qrupundakı əlverişli mövqe, müəllimə qarşı müsbət emosional münasibət və davranış səviyyəsində çətinliklərin olmaması ilə xarakterizə olunur;

Səviyyə II - yarımcıq uyğunlaşma. Məktəb narahatlığının optimal səviyyəsi qənaətbəxş akademik fəaliyyət, müəllimə qarşı bitərəf münasibət ilə birləşdirilə bilər. Eyni zamanda, aşağı səviyyədə təhsil fəaliyyəti, əksər hallarda həmyaşıdlar qrupunda xoşagəlməz bir mövqe və davranış səviyyəsində çətinliklər var;

III səviyyə - çətin uyğunlaşma. Gizli və açıq ola bilər. Gizli uyğunlaşma çətinliyi olan birinci sinif şagirdləri əla və ya yaxşı akademik performans, yüksək və ya orta təhsil səviyyəsi, əksər hallarda həmyaşıdlar qrupunda əlverişli mövqe, müəllimə qarşı müsbət emosional münasibət və davranış səviyyəsində çətinliklərin olmaması fonunda məktəb həyəcanının səviyyəsini artırmış olur. Açıq düşüncəli uyğunlaşma çətinliyi olan birinci sinif şagirdləri artan məktəb həyəcanı səviyyəsini qənaətbəxş akademik göstəricilər, aşağı təhsil fəaliyyəti və müəllimə qarşı neytral münasibət ilə birləşdirir.

IV səviyyə - tənzimləmə. Təhsil mühitinə pis uyğunlaşan şagirdlər, qeyri-qənaətbəxş akademik göstəricilər, aşağı təhsil fəaliyyəti, həmyaşıdlar komandasındakı əlverişsiz mövqe, müəllimə qarşı mənfi münasibət və davranış pozuntuları ilə xarakterizə olunur.

Psixoloji adaptasiya öyrənilərkən, emosional təzahürlərin analizinə çox diqqət yetirilir. Emosional vəziyyətləri reallaşdırmağın sosial cəhətdən adekvat yollarının formalaşması psixoloji uyğunlaşma amillərindən biridir. Məktəb təhsilinin yeni tələbləri bəzən uşağın imkanlarını aşır, duyğu sahəsinin vəziyyətini dəyişdirir, bədən "spesifik olmayan" stres reaksiyasına səbəb olur. Məktəbə adaptasiya prosesində yaranan çətinliklər, ilk növbədə, uşağın ehtiyacları, istəkləri, subyektiv fikirləri və məktəbin davranışına qoyduğu tələblər arasındakı bir tarazlığı aşkar edir.

Uyğunlaşmanın əsas göstəricilərindən biri olan ruhi sağlamlıqdır. Bu, aşağıdakı əlamətlərin birləşməsidir: aşkar zehni pozuntular da daxil olmaqla xəstəliklərin olmaması, bədən normal fiziki inkişafı, sistemlərinin əlverişli funksional vəziyyəti, mümkün stress vəziyyətlərini aradan qaldırmağa kömək edən müəyyən güc ehtiyatı, vəziyyət insanla dünya arasındakı tarazlıq, onunla cəmiyyət arasındakı harmoniya. Zehni sağlamlığın meyarlarından biri ənənəvi olaraq fəaliyyət təmin edən funksiya və keyfiyyət xüsusiyyətlərinin kompleksi kimi başa düşülən funksional vəziyyətdir: funksional vəziyyətin göstəricilərindən biri zehni fəaliyyətdir. Zehni sağlamlığın başqa bir meyarı müsbət emosional vəziyyət (daxili lability), emosional sabitlikdir, yəni uşağın müəyyən həyat hadisələrinə, emosional fonuna və əhval-ruhiyyəsinə reaksiyasının az-çox sabit xarakteridir.

Keyfiyyətindən asılı olaraq adaptasiyanın bir sıra növlərini fərqləndirirlər:

1. Funksional adaptasiya. Bu adaptasiya mənimsəmə və yeni sosial funksiyaların icra edilməsi vasitəsilə yeni mühitə subyektin uyğunlaşmasıdır. Məsələn, məktəb mühitinə uşağın adaptasiyası mümkündür.

2. Təşkilatı adaptasiya. Bu adaptasiya mənimsəmə və yeni təşkilat strukturlarına yeni sistemə və ya daxili qrup stratifikasiyasına subyektin uyğunlaşmasıdır.

3. Situativ adaptasiya. Bu adaptasiya subyektin varlığın yeni şəraitinə və birgə fəaliyyətə xaricən uyğunlaşmasıdır. Adaptasiyanın bu növündə subyekt tələblərin, qaydaların və normaların icrası vasitəsi ilə mühitə uyğunlaşmağa başlayır. [4, s.30]

Adaptasiya prosesində subyekt ciddi cəhd göstərsə, onun fəaliyyəti daha tez uyğunlaşa bilər. Subyekt mühitin dəyişiklərinə müstəqil olaraq özünün məqsəd və tələbatları ilə uyğunlaşdırmağa cəhd göstərir. Adaptasiyanın daha effektiv nəticəsi subyektin davranışında uyğunlaşma aspektlərinin olmasıdır. Həyat fəaliyyətinin yeni mühitinə fərdin uyğunlaşması prosesi onun tərəflərini, psixoloji xüsusiyyətlərini və xarakteristikasını müəyyən edir ki, bu da adaptasiya obyektini kimi onun uyğunlaşmasının zəruriliyini təmin edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov Ə.S. Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı. 2003
2. Həmzəyev M.Ə. Yaş və pedaqoji psixologiyanın əsasları. Bakı 2003
3. Костяк Т. В. Психологическая адаптация первоклассников: учеб, пособие. М.: Академия, 2008.
4. İsazadə E. Adaptasiya və onun psixoloji xarakteristikası. BDU. // Sosial və Humanitar elmlərin müasir problemləri. Elmi əsərlər toplusu. Buraxılış №15. Bakı 2015. s.30.
5. Краткий психологический словарь./ под ред. А.В.Петровского. М. 1990. s.47

ПРОБЛЕМА АДАПТАЦИИ И СПЕЦИФИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ АДАПТАЦИИ К ШКОЛЕ

АННОТАЦИЯ

В научной статье указывается, что процесс адаптации-это процесс взаимного влияния друг на друга социальных субъектов и социальной среды. Также здесь определяются психологическая, социальная и физиологическая виды адаптации. В статье также затрагивается проблема адаптации младших учеников к школьной жизни их специфические особенности.

THE PROBLEM OF ADAPTATION AND SPECIFIC FEATURES OF ADAPTATION TO SCHOOL

SUMMARY

The scientific paper shows that the adaptation of the guide the process of social actors with each other and to the influence of the social environment. The article makes a distinction between the types of social and psychological adaptation/ Applicant is characterized the adaptation of the person: internal, external and mixed forms of adaptation. In the scientific article also broadly interpreted adaptations depending on quality.

YENİYETMƏLƏRDƏ HƏYAT TƏSƏVVÜRLƏRİNİN FORMALAŞMASI

dos. Səxavət Əliyeva
BDU-nun Psixologiya kafedrasının müəllimi
Şahverdiyeva Aytac Qaflan qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
aytac.shahverdiyeva@mail.ru

Açar sözlər: yeniyetmələr, həyat təsəvvürləri, ailə, təhsil, cəmiyyət, sosial mühit, sosial şəbəkələr.

Ключевые слова: подросток, жизненные представления, семья, образование, общество, социальная среда, социальные сети.

Key words: adolescent, life imaginations, family, education, society, social environment, social nets.

Yeniyetmələrdə həyat təsəvvürləri

“Yeniyetmə” sözü Qərb ədəbiyyatındakı “adolescent” sözü olaraq istifadə olunur. Latıncadan “böyümək”, “yetkinləşmək” mənasında istifadə edilən “adolescere” hərəkətinin kökündən gəlməkdə olan bu söz, quruluşu gərəyi bir vəziyyət deyil, bir müddəti təyin etməkdədir (Yavuzer, 1993). Yeniyetməlik uşaqlıqdan yetkinliyə keçid dönməsi olaraq çox sayda fiziki, sosial və psixoloji dəyişikliklərlə bilinən önəmli bir inkişaf dövrüdür (Atabek, 2002; Remschmidt, 1992). Yeniyetməlik dövrü “fırtına və stress” olaraq ifadə edilən və uc nöqtələrdə olan emosional dəyişikliklər və çətin davranışlarla özünü göstərən bir inkişaf dövrüdür. Yeniyetməlik dövründə ən önəmli olan müsbət bir şəxsiyyət yaratmaq və bunu davam etdirə bilmək, müstəqilliyə doğru yönəlmək və fərdiləşmə yolu ilə irəliləməkdir. Yeniyetmələrdə şüur və məsuliyyət səviyyəsində, həyata baxışlarında, dünyagörüşlərində böyük dəyişikliklər müşahidə olunur. Bunu sabit olmayan, daim dəyişən duyğu və düşüncələrin izləməsi bu səbəbdəndir. Bununla bərabər yeniyetmələr yaşanan hadisələri, duyğuları və düşüncələri anlamaq və hiss edə bilmə qabiliyyəti ilə bunları daha açıq bir şəkildə ifadə edə bilmə qabiliyyəti artır, doğru-səhv və yaxşı-pis bənzəri ziddlikləri və təsnif etmələri daha yaxşı anlamaq və bilmə qabiliyyətləri inkişaf edir, yeniyetmələr bu müddətdə həyatı sorğulamaq, yeni bir şeyləri sınaqmaq istəyir.

Yeniyetməlik dövrü insan inkişafının bir çox sahəsində əhəmiyyətli bir dövr olaraq görülməkdədir. Yetkinlik dövründə fərdlərin sağlam inkişafına maneə törədən bir çox faktor vardır. İnkişafına təsir edən faktorlardan biri yeniyetmənin həyat keyfiyyətidir. Dünya sağlamlıq təşkilatı sağlamlıq dedikdə, sadəcə xəstəliyin yoxluğu olaraq deyil, fiziki, ruhi və ictimai olaraq bir bütün olaraq yaxşı olmasını qeyd etmişdir (WHO, 1995).

Uşaqlığı geridə buraxıb gəncliyə can atan yeniyetmələr gələcək həyatları haqqında xəyallar qurur, bəlkə də qeyri-adi təsəvvürlər yaradırlar. Daha tez böyümək, müstəqil həyata atılmaq, sərbəst qərarlar vermək yeniyetmələrin əsas prinsipləri olur. Demək olarki insan həyatının bəlkə də ən çılğın dövrüdür. Əslində həyatın ən qayğısız illərinə təsadüf edir. Ona görə də bu yaşda olan yeniyetmələrin arzuları bitib tükənmir. Yeniyetməlik dövründəki insanlar ali təhsil almaq, dünyanı gəzib dolanmaq, səyahət etmək kimi ideyalarla yaşayırlar. Onların təsəvvüründə həyat daha asan, daha rahat görünür. Nələrisə əldə etmək üçün tələsirlər. Bəzəndə filmlərdə, oxuduqları kitablarda, müasir dövrdə baxdıqları seriallardakı qəhrəmanlara bənzəməyə çalışırlar. Əslində bu həm gözəl, həm də biraz təhlükəlidir.

Yeniyyətlərin gələcək həyat haqqında xəyalları, təsəvvürləri daha utopik olur. Onlar çox vaxt əlçatmaz arzularla yaşayırlar. Oxumaq, daha çox savadlı olmaq, vətənə, xalqa xeyirli övladlar olmaq ən böyük arzuları olur. Vətənpərvərlik hissləri daha çox inkişaf edir. Bəziləri qəhrəman hərbiçi, bəzləri dünyada tanınmış alim, bəziləri isə siyasi xadim olmaq xəyalları qururlar. Adətən özlərini daha çox dünya şöhrətli aktyor, müğənnilərə bənzədirlər və bitməz, tükənməz arzularla yaşayırlar.

Həyat təsəvvürləri yeniyyətlər üçün gələcək həyatlarını qurmaqda ən böyük motivasiya qaynağıdır. Həyat haqqında fikirlər düzgün və adekvat olduqda yeniyyətə uğur qazanır, yanlış və abstrakt olduqda isə yeniyyətlərin uğursuzluğa düşər olması qaçınılmaz olur.

Gələcək həyatları haqqındakı düşüncələrin formalaşmasına bir çox faktor təsir edir:

- Ailə
- Təhsil
- Cəmiyyət
- Sosial mühit
- Sosial şəbəkələr

Hər bir faktorun gənclərin düşüncələrinə necə təsir etdiyinə ayrı-ayrı nəzər yetirmək lazımdır.

Ailələr formalaşmaqda olan yeni nəslin səhv etməməsi üçün daim onlara nəzarət etməyə, onların hər bir addımını, hər bir hərəkətini əvvəlcədən təxmin edib, yarana biləcək problemlərin qarşısını almağa çalışırlar. Lakin bu qoruma instinkti yeniyyətlər və valideynləri arasında müəyyən problemlər yaradır. Valideynlər uşaqlarını qorumağa çalışarkən bəzən bilmədən onların arzularına və bu arzuları reallaşdırmağa mane olurlar. Ailələr övladlarının səhv etməsinə icazə verməlidirlər, çünki insan bu dünyadakı ən böyük dərsi öz səhvlərindən öyrənir.

Təhsil formalaşmaqda olan yeni nəsillə və onların beyinlərinə müsbət təsir edir. Onlar təhsildə uğur qazandıqları zaman bunu davam etdirmək, daha böyük uğurlar qazanmaq üçün çalışırlar. Təhsil sadəcə onların uğur qazanmasına deyil, eyni zamanda məntiqi düşünmək və analiz edə bilmək qabiliyyətlərinin inkişafına kömək edir. Təhsil onlarda daha geniş, daha zəngin həyat təsəvvürləri yaradır.

Cəmiyyət sosial normaları, rolları öyrədir və gəncdən bu normalara uymasını və bu rollara uyğun davranmasını gözləyir. Cəmiyyət içində hörmət qazana bilməyən insanların uğur qazanması da çox çətin olur.

2020-ci il bizə sosial mühitin insan həyatına necə böyük təsiri olduğunu bir daha isbat etdi. Karantin şəraiti, sosial təcrid hər biri insanların həyatına neqativ təsir etdi. İlkin olaraq bir çox insana tətillə, istirahət olaraq gələn karantin müddəti uzadıqca sıxıcı bir hal almağa başladı. İnsanlar sosiallaşmaq üçün sosial şəbəkələrdən istifadə etməyə çalışdılar, lakin bu ənənəvi üsulun yerini tuta bilmədi, buna görə də bir çox insanlar karantin qaydalarını pozaraq ictimai məkanlarda toplaşmağa başladılar. Qrupca olan bu yığıncalar xəstəliyin yayılmasına səbəb olurdu.

Ən sonuncu faktor isə sosial şəbəkələrdir. Sosial şəbəkələr son dövrlərdə bizim həyatımıza inteqrasiya edib və həyatımızın ayrılmaz bir hissəsinə çevrilib. Əlbəttəki sosial şəbəkələr və texnologiyanın inkişafı daha çox gənc nəsillə, xüsusilə də yeniyyətlərə təsir edir. Sosial şəbəkələr yeniyyətləri öz aqşuna alır və onların həyat təsəvvürlərini kəskin şəkildə dəyişməsinə səbəb olur. Sosial şəbəkələr onların həyat təsəvvürlərinə, peşə seçimlərinə təsir edir. Artıq gənclər müəllim, həkim kimi peşələr seçmək əvəzinə youtuber, influncer, blogger kimi peşələrə yönəldirlər.

Hər bir faktoru ayrı-ayrı nəzərdən keçirdikdən sonra görürük ki, bu faktorların hər biri yeniyetmələrdə fərqli həyat təsəvvürlərinin yaranmasına səbəb olur. Hər bir yeniyetmənin həyat tərzindən, psixoloji xüsusiyyətlərindən asılı olaraq bir faktor digərlərindən daha üstün xarakter daşıyır və həyat təsəvvürlərinin formalaşmasına daha çox o faktor təsir edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Dönər Ə. "Yeniyetməlik dövrünün yol xəritəsi". Bakı, Xəzər nəşriyyatı, 2009, 28 s.
2. Seyidov S. İ. Və Həmzəyev M. Ə "Psixologiya". Bakı, Xəzər nəşriyyatı, 2007, 492 s.
3. Aurence Steinberg, "Ergenlik". tərcüməçi Figen Çok, İmge kitab evi, Ankara 2007, 28 s.
4. Luella, Morgan , John, B. "Çocukluk ve gençlik psikolojisi". tərcüməçi Belkis Halim Vassaf, MEB Yayıncılık, İstanbul 2001, 199 s.
5. Кон И. С. «Психология ранней юности». Москва, Просвещение, 1980, 114 с.

XÜLASƏ

İnsan həyatının ən önəmli dövrlərindən biri olan yeniyetməlik dövründə həyat təsəvvürləri yaranır və bu həyat təsəvvürlərinin formalaşmasına bir çox faktorlar təsir dedir: ailə, cəmiyyət, sosial mühit, təhsil və sosial şəbəkələr. Hər bir faktor fərqli həyat təsəvvürlərinin yaranmasına səbəb olur. Ona görə də bu faktorlardan hansının daha çox təsir etdiyi və hansı istiqamətdə formalaşmasına təkan verdiyini öyrənmək ən vacib məsələlərdən biridir. Psixoloji olaraq çox ağırlı və sancılı olan bu dövrdə bir çox fərqli həyat təsəvvürlərinin yaranması və bunlar arasında özləri üçün ən doğru olanı seçmək yeniyetmələr üçün çox çətin bir prosesdir.

SUMMARY

Life ideas arise in the time of adolescence one (of) the most important times of the their life and some factors influences to forming of the ideas of this life: Family, society, social environment, education and social nets. Each factor is/are a cause for arising of the ideas of different life. This factors influenced most of all which therefore and to learn giving impetus to is one of urgent matters to forming in the which direction. Some different lives arising of ideas very painful etc in this time being psychological and for themselves is the very difficult process for juveniles to choose the person which is the most true among these.

QADIN MƏHKUMLARIN KRİMİNAL MOTİVASİYASI VƏ ONLARLA PSIXOKORREKSİYAEDİCİ İŞ METODLARI

dos. Aydan Səməndərova
BDU-nun Psixologiya kafedrasının dosenti
Aşurova Aytac
BDU-nun II kurs magistrantı

Açar sözlər: kriminal motivasiya, cinayətin motivi, məhkum olunmuş qadınlar, psixokorreksiya işi, mənəvi islah.

Ключевые слова: криминальная мотивация, мотив преступления, осужденные женщины, психокоррекционная работа, нравственное исправление.

Keywords: criminal motivation, motive of a crime, female prisoners, psychocorrectional consulting, moral correction.

Qadının kriminal motivasiyasının yaranmasının və məzmununun ilkin şərtləri yalnız onun şəxsiyyətinin mahiyyətini, daxili aləmini, hislərini, psixoloji və bioloji xüsusiyyətlərini anlamaqla başa düşülə bilər. Müasir qadın cinayətkarlığını araşdıran tədqiqatçılar qadın cinayətkarların yüksək narahatlıq hissi, emosionallıq, təsir altına düşmə və nümayişkarlıq kimi xüsusiyyətlərlə fərqləndiyini qeyd edirlər. Onların cinayətkar davranışları aqressivliklə, implusiv partlayışlarla xarakterizə olunur. Qadınların kriminal motivasiyasının formalaşması üçün sosial şərtlər arasında ailədaxili münasibətlər, sosial əhəmiyyətli səviyyədə özünü təsdiq tələbatı və maddi sıxıntılar yer alır.

Cinayət törədildiyi vaxtda təzahür edən kriminal motivasiya ilə azadlıqdan məhrum edilmiş məhkumun kriminal motivasiyası biri-birindən fərqlənir. Azadlıqdan məhrum etmə növündə cəzanın çəkilməsi birmənalı olaraq qadın məhkumların motivasiya sahəsindəki ciddi şəxsiyyət dəyişikliklərinə səbəb olur. Bu dəyişikliklər həyatı dəyərlərin yenidən qiymətləndirilməsi, hüquqazidd davranışın məhkumluğa qədər aktual olan məqsədlərinin dəyişməsi ilə bağlıdır.

Müəlliflərdən V.O.Deev məhkum olunmuş qadınların əksəriyyətində onları cinayət törətməyə təhrik edən motivlərin həbsxana şəraitində belə davam etdiyini qeyd edir. Cəzaçəkmə müəssisələrində məhkumlar tərəfindən törədilən cinayətlərin motivləri praktik olaraq onların törətdiyi cinayətlərin motivləri ilə üst-üstə düşür. Məhkumların kriminal davranışının motivasiyasının sabitliyi antisosial təhriklərin dəf edilməsinin, sosial cəhətdən faydalı təhriklərin formalaşmasının əhəmiyyətini göstərir və məhkumların islahı üçün xüsusi bir proqramın hazırlanmasına zəmin yaradır [2].

Tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, məhkum edilmiş qadınların kriminal motivasiyası hüquqazidd davranışa səbəb olan psixoloji xarakterli amillər sistemi kimi çıxış edir və özünə kriminal davranışın motivini, deviant davranışa meyli, emosional motivasiya və mənfi mənəvi yönümü daxil edilir.

Azadlıqdan məhrum edilmiş qadınların kriminal motivasiyası cinayi davranışın əsas motivinə müvafiq olaraq keyfiyyət xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Buna uyğun olaraq kriminal motivasiyanın 5 əsas tipini qeyd edirlər: tamahkar, intiqam, özünü təsdiq, xuliqanlıq və oyun tipi. Bundan əlavə məhkum edilmiş qadınlar kriminal motivasiyanın təzahür dərəcəsinə görə də 5 növə bölünürlər:

- sabit kriminal meylləri olan;
- qeyri-sabit kriminal meylləri olan;

- qismən sabit kriminal meylləri olan;
- qismən qeyri-sabit kriminal meylləri olan
- təsadüfi tip

İşlənən cinayətlərin motivlərini bilmək və cəzaçəkmə müddəti ərzində cinayət motivasiyasını tam təsvir etmək cəzaçəkmə müəssisələrinin mütəxəssislərinə məhkum şəxs haqqında ümumi bir fikir formalaşdırmağa imkan verir. Bundan əlavə məhkum olunmuş qadınlara psixoloji təsir metodlarını düzgün tətbiq etmək cinayi davranış mexanizmini məhv etməyə, onun kriminal fəaliyyətini dayandırmağa, həm cəzaçəkmə müəssisəsində, həm də azadlığa çıxdıqdan sonra qadınların yeni cinayətlərinin qarşısını almağa kömək edir.

Qadın penitensiar müəssisələrində praktik psixoloqların əsas vəzifələrindən biri məhkum qadınların özünü anlamaqlarına kömək etmək və onların qanunsuz hərəkətlərinin mexanizmlərini araşdırmaqdandır, həqiqəti öyrənməkdən və cinayətin arxasında duran səbəbləri adınlaşdırmaqdandır. Məhkumun öz üzərində işləməsi, cinayətkar niyyətlərini və meyllərini aradan qaldırması normal bir həyata ilk addım atmaq deməkdir.

Burada bir sual ortaya çıxır ki, psixokorreksiya işinin obyektinə nə olmalıdır? Cinayətin motivi yoxsa şəxsiyyətin normativ-dəyərlər sistemi?

Krimianl motivasiya problemi ilə məşğul olan tədqiqatçılar belə bir fikir irəli sürürlər ki, şüurla əhatə olunmuş dəyər-normativ sistemini yenidən qurmaq daha asandır. Buna görə də, psixoloji təsirin əsas hədəfləri arasında məhkum qadınların motivasiya sahəsindəki dəyişikliklər, müsbət mənəvi inkişaf istiqamətləri, həyat normativlərinin yenidən qurulması, maraqların, istəklərin hətta dünyagörüşünün yenidən müsbətə doğru dəyişməsi yer almalıdır.

Cinayətkarların motivasiya sferasının birmənalı olmaması çox vaxt dar və müvəqqəti yaranmış motivasiya sferası kimi özünü göstərir. Bura bu gün üçün yaşamaq və israfçılıq etmək daxildir. Belə motivasiya insana həyatdakı çətinliklərin öhdəsindən gəlməyə imkan yaratmır və müəyyən çətin situasiya şəurda, hərəkətlərdə və əməllərdə implusivliyə səbəb olur. Motivasiyanın yenidən formalaşması məhkumun inkişafına əsaslanır. Məhkumların həyatında müsbət mənə kəsb edən aparıcı motivlər sistemini formalaşdırmaq mürəkkəb və uzunmüddətli prosesdir. Lakin fərdi müsbət motivlərin aktivləşdirilməsi və onları gücləndirmək məhkumun sabit motivlər sistemini qurmağa imkan verir [3].

Məlumdur ki, azadlıqdan məhrum etmə cəzasının icrası prosesinə 3 məqsəd daxildir: törədilən cinayətə görə cəza, cəmiyyətdən təcrid və cinayətkarın islahı. Bunların ən önəmlisi və prosesin kompleks komponenti isə məhkumların əxlaqi islahı və onların hüquq normalarının mənəvi məzmununun mənimsəmələridir. Çünki bu komponent fəaliyyət və ünsiyyət prosesində insana, cəmiyyətə və dəyərlərə münasibət kimi özünü göstərir. Əxlaqi islah işi yalnız məqsədə yönəlmiş formalaşma prosesi deyil, eyni zamanda mənfi mənəvi islah (ictimai əxlaq baxımından) keyfiyyətlərinin ləğvi, çatışmazlıqların və mənfi mənəvi təcrübəyə əsaslanan münasibətlərin dinamik stereotiplərinin aradan qaldırılması prosesidir. Sabit antisosial yönəlişli və motivli bir insanın əxlaqi islahı üzərində iş fərdin mənəvi aləminə mümkün qədər dərinlən nüfuz etməyə, onu yenidən düşünməyə və sosial statusunu dəyişməyə cəlb edən qeyri-adi bir yanaşma tələb edir [5].

Unutmaq olmaz ki, məhkumun şəxsiyyətinin mənəvi inkişafı yalnız dəstə, istehsalat qrupları və kiçik qeyri-rəsmi qruplarda inkişaf edən münasibətlərin formalaşması əsasında baş verir. Məhkumun mənəvi islah işinə gəldikdə isə, həbsxana rəhbərliyi hər bir məhkumda müsbət əxlaqi keyfiyyətlərin inkişafı üçün ilk növbədə qrupu təşviq edən dostluq və açıq münasibətlər sisteminin inkişaf etməsinə diqqət yetirməlidir. Penitensiar xidmət əməkdaşları alqaldılan və təhqir edilən hər qadının hörmət və ehtiram görə bir insan kimi hiss etdiyi qruplarda isti,

mehriban bir atmosfer yaratmağa başlamalıdır. Məhkum qadınlarla psixokorreksiya işində ən böyük təsir əldə etməyin yeganə yolu psixoloqla ünsiyyət qurmaq, azad düşünmək, həyatın və gələcəyin müsbət yola çevrilə biləcəyinə inanmaqdır.

Məhkumların əxlaqi islahının ən vacib vəzifəsi mənfi əxlaqi hislərin aradan qaldırılması və insanın əxlaqi tələblərə, əməllərə, hərəkətlərə münasibətini əks etdirən müsbət hislərin formalaşmasıdır. Duyğuların yetərinə differensasiya olmaması, eqosentrik yönüm, mənfi təsirlərə qarşı həssaslıq, intellektual və iradi tənziqləmənin zəifliyi məhkumların ali əxlaqi hislərinin inkişaf etməsini çətinləşdirir.

Məhkumlarda tez-tez sabit şəxsiyyət xüsusiyyətlərinə çevrilən mənfi davranış formaları bir qayda olaraq, fərdin cəmiyyətdəki mövqeyindən narazılığı ilə əlaqədar ortaya çıxan mənfi normaların mənimsənilməsinin nəticəsidir. Neqativ mənəvi təcrübənin pozitivlə əvəzlənməsi prosesi mürəkkəb və uzun prosesdir. Əxlaqi islah prosesi məhkum qadınlarda əxlaqi düşüncənin inkişafı ilə əxlaqi hərəkətləri təhlil etmək və ümumiləşdirmək bacarığı ilə sürətləndirilə bilər. Məhkumun icra etdiyi müxtəlif fəaliyyət növləri intellektdə bir sıra dəyişikliklərə səbəb olur. Bu zaman düşüncələr aktivləşərək sadə duyğulardan mücərrəd-mənəvi əməliyyatlara, neqativ davranışlar isə şüurlu, iradi hərəkətlərə keçir [5, 27-39].

İntellektual sferaya təsir zamanı anlayışlar və maneələr meydana gəlirsə, emosional sferaya təsir zamanı daha az şüura əsaslanan təcrübə ortaya çıxır.

Müəyyən müsbət implusları aktivləşdirmək üçün təbii ki, məhkum edilmiş qadınların psixikasında yatmış pozitiv davranış və fəaliyyət motivlərini oyandırmaq lazımdır. Bu zaman bu aktivləşməyə yönəlmiş metod və formalar sistemi cinayətkara hakim olmağa başlayacaqdır. Məhkum olunmuş qadınlarla cinayətkar motivasiyanın yenidən istiqamətləndirilməsinə yönəlmiş psixokorreksiya işi fərdi deformasiyaların aradan qaldırılmasına, mənəvi və intellektual inkişafa yaxşı qadın və ana obrazı vəziyyətlərinin formalaşmasına, qayda-qanuna tabe davranışa və azadlığa buraxıldıqdan sonra sosial adaptasiyaya yönəlmişdir.

Psixokorreksiya işində art terapiyanın qrup formaları, teatr terapiyası, autogen məşqlər, inşa metodu, dərin psixoloji məzmunlu filmlər izləmək, qadınlarla əlaqəli xüsusi seçilmiş bədii əsərləri ucadan oxumaq və sonda əsərlərin müzakirəsi kimi psixoloji metodlardan istifadə edilə bilər.

Autotreninq məşğələləri zamanı azadlıqdan məhrum etmə şəraitində passiv olan müəyyən emosiyaların oyanması, şəxsiyyət daxilində pozulmuş təmasların bərpası baş verir, eləcə də şəxsi dəyərlilik duyğusu baş qaldırır.

Psixodrama və teatr tamaşaları zamanı fərdin özünü dərk etməsi prosesi dərinləşir və şəxsiyyətdə özünümüşahidə prosesi güclənir. Teatr terapiyası emosiyaların oyanmasına səbəb olan xüsusi bir müalicə formasıdır. Bu terapiya zamanı qadınlarda dərin emosional yaşantıların təzahür etməsi (katarsis) və bu zaman peşmançılıq hissinin yaranması müşahidə oluna bilər.

Art terapiyada musiqi, işıq, rəsm və vizual şəkillərdən istifadə olunur və bunlar art terapiyada psixi proyeksiya vasitəsi kimi çıxış edir. Dağıdıcı və özünü məhvə aparan duyğuların vizual materiallara, musiqiyə və görüntülərə proyeksiya etməsi insan həyatında baş verən hadisələrdən uzaqlaşmağa və onlar üzərində müəyyən dərəcədə nəzarət halına imkan verir. Bundan əlavə bu emosiya və hislər təhlilə və şüurlu dərk etməyə şərait yarada bilər. Rəsmlərlə iş daxili konfliktləri ifadə etməyə və xüsusilə insanda gərginliyi aradan qaldırmağa kömək edir.

İnşa metodundan istifadə, dərin psixoloji mənalı filmlərə baxmaq, bədii ədəbiyyat oxumaq və əsərlərin müzakirəsi empatiya hissini artırmaq üçün hazırlanmış metodlardır. Hər bir məhkum emosional olaraq həmin sujetə qoşula bilər, özü üçün keçmişdə baş verən ağır hadisəni yaşaya bilər və problemi öz içində fərqli bir şəkildə həll etmək imkanı əldə edə bilər. Bunun nəticəsində də insanın daxili dünyası dinclik və rahatlıq əldə edə bilər.

Məhkumlarda psixokorreksiya işinin əsas məqsədi, insanı qanuni və mənəvi standartlarla yaşamağa qadir bir şəkildə cəmiyyətə qaytarmaqdır. Bu normalar isə insanın psixikasında yer almalı və onun əxlaqının ayrılmaz bir hissisinə çevrilməlidir [6].

Müəlliflərdən E.V.Zmanovskaya yazır: yayınan davranışın təzahür etməsi insanın duyğularının basdırılması və məna axtarışı üçün məsuliyyətdən qaçması nəticəsində ortaya çıxır. Yayınan davranış sərgiləyən bir insana kömək etmək, onun özünü dərk etməsinə, həyatdakı bir sıra məsuliyyətləri qəbul etməsinə kömək etmək deməkdir [7]. Praktik psixoloqun əsas vəzifəsi də elə yuxarıda qeyd olunanlardır. Praktik psixoloq məhkum olunmuş qadınların gələcək həyatlarının mənasını və məqsədini anlamaqlarına kömək etməlidir ki, bunun nəticəsində də kriminal motivasiya zəifləyəcək və sonda da yoxa çıxacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Дутов М.А. Правовые и организационные вопросы исполнения наказания и перевоспитания женщин, переведенных в исправительно-трудовые колонии-поселения. Рязань, 2001
2. Деев В.Г., Семенов В.А. Психологические механизмы регуляции поведения осужденных к лишению свободы // Проблемы психологии осужденных к лишению свободы: сб. науч. тр. Рязань, 2004. С. 16.
3. Папкин А.И. Психологические проблемы исправления и перевоспитания осужденных // Проблемы психологии осужденных к лишению свободы: сб. науч. тр. Рязань, 2004. С. 5–9.
4. Пищелко А.В. Социально-педагогические основы нравственного перевоспитания осужденных: учеб. пособие. М., 2002. С. 7–12.
5. Новоселова А.С. Психолого-педагогические основы взаимодействия убеждения и внушения как условие ресоциализации личности осужденных: теории технология. 2-е изд. М., 2001. С. 136.
6. Кастерина Н.В. Психологическая адаптация в исправительных учреждениях впервые осужденных женщин с невротическими проявлениями и зависимостью от психоактивных веществ: дис. ... канд. психол. наук. Рязань, 2009. С. 114–115.
7. Змановская Е.В. Девиантология: психология отклоняющегося поведения: учеб. пособие для вузов. М., 2003. С. 53.

КРИМИНАЛЬНАЯ МОТИВАЦИЯ ЖЕНЩИН ОСУЖДЕННЫХ И МЕТОДЫ ПСИХОКОРРЕКЦИОННОЙ РАБОТЫ С НИМИ

АННОТАЦИЯ

В статье рассмотрены предпосылки формирования и особенности криминальной мотивации женщин осужденных к лишению свободы, дано их определение, предложены классификация осужденных женщин по типам криминальной мотивации и степени их криминальной зараженности и комплекс психологических методов, направлений на переориентацию криминальной мотивации осужденных женщин.

CRIMINAL MOTIVATION OF FEMALE CONVICTS AND METHODS OF PSYCHO-CORRECTIVE WORK WITH THEM

SUMMARY

The article deals with preconditions for basic features and formations of criminal motivation of female prisoners, the definition of criminal motivation, classifications by types of criminal motivation and degree of criminal addiction. The author concentrates on psychological methods on reorientation of criminal motivated women prisoners.

XRONİKİ SOMATİK XƏSTƏLİYİ OLAN YENİYETMƏLƏRİN PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Əliyeva Türkan

BDU-nun II kurs magistrantı

aliyeva.turkan.128@gmail.com

Açar sözlər: yeniyetməlik dövrü, xroniki xəstəlik, somatik xəstəlik, ürək-damar xəstəliyi, şəkərli diabet

Ключевые слова: подросток период, хроническое заболевание, соматическое заболевание, сердечно-сосудистые заболевания, диабет

Keywords: adolescence period, chronic disease, somatic disease, cardiovascular disease, diabetes.

Yeniyetməlik dövrü keçid dövrü olub, uşaqlıqdan yetkinlik halına keçmə vaxtı kimi səciyyələnir. 11-15 yaşları əhatə edən bu dövrdə yeniyetmənin artan fiziki, intellektual və mənəvi imkanları ilə, uşaqlıq dövrü üçün xarakterik olan başqaları ilə qarşılıqlı münasibətlər sistemində ziddiyyət yaranır.

Bu dövrdə intensiv və qeyri-bərabər inkişaf müşahidə olunur. Boyun, çəkinin, əzələ sisteminin, sümüklərin, ikinci cinsi əlamətlərin və bütövlükdə bütün orqanizmin intensiv inkişafı baş verir.

Yeniyetmələrin ürək-damar sisteminin qeyri-bərabər inkişafı zamanı ürəyin həcmi artır, o daha mükəmməl işləyir, lakin qan damarlarının diametri ona nisbətdə daha yavaş inkişaf edir. Bu isə tez-tez qan dövranının pozulmasına ürək fəaliyyətinin gərginləşməsinə səbəb olur. Ürək-damar sisteminin qeyd olunan inkişaf özəllikləri daxili sekresiya vəzilərinin intensiv fəaliyyəti yeniyetmənin ali sinir sisteminin işinin müvəqqəti pozulmasına səbəb olur. Bu zaman yeniyetmədə yüksək oyanıqlıq, qıcıqlanma, tez əsəbləşmə, hirsələnmə və s. halları müşahidə olunur [3, s.142].

Məlumdur ki, orqanizmdə gedən fiziki, fizioloji dəyişikliklər mütləq insanın psixi halına da təsir edir. Bu baxımdan psixi, fiziki və fizioloji proseslərin vəhdəti mövcuddur.

Somatik xəstəliklərin somatik aspektlərinin öyrənilməsində R.A.Luriyanın “xəstəliyin daxili mənzərəsi” anlayışı böyük yer tutur. Bura xəstənin öz xəstəliyi haqda hiss və duyğuları, onun insanın əhval-ruhiyyəsinə təsiri və xəstəliyin səbəbləri haqda təsəvvürləri daxildir [2, s. 37-52].

Hər bir xəstəliyin müalicəsində, xəstənin sosial-əmək reabilitasiyasında və bərpaedici təlimin aparılmasında xəstəliyin daxili mənzərəsi böyük rol oynayır.

İnsanın orqan və sistemlərinin işində müəyyən ahəngsizlik, onların arasında əlaqələrin pozulması, morfofunksional dəyişikliklər müəyyən subyektiv hisslər, qeyri-müəyyən hallar yaradır. Somatik xəstəliklərdən xəbər verən bu hisslər narahatlıq, xoşagəlməz duyğular, bəzən konkret yerinin çətin təyin olunması ilə diqqəti cəlb edir. Əhval-ruhiyyənin dəyişməsi, psixofizioloji tonusun pozulması çox zaman bəzi somatik xəstəliklərin erkən simptomlarıdır.

Somatik xəstələrdə ağrılarla, ümumi narahatçılıqla yanaşı disharmonik proseslər və biososial uyğunlaşma da pozulur. Nəticədə emosional-iradi keyfiyyətlər, yaradıcı aktivlik, fəaliyyətə təhrik edən motivlər dəyişilir.

Bir çox somatik xəstəliklər zamanı psixi amil patofizioloji dəyişikliklərlə müşayiət olunur. Bu zaman somatik xəstələrdə depressiya, affektiv hallar, qorxular, yuxu və iştaha pozuntusu,

özünü və ətrafdakıları təhrif olunmuş qavrama, gələcəyə yönəlmiş məqsədlərin olmaması, ölüm haqda düşüncələrin artması və s. müşahidə olunur.

Beləliklə, somatik xəstəliklər insanın sosial mühitdə olan statusuna mənfi təsir göstərərək onun psixi imkanlarının aşağı enməsinə, digər insanlarla ünsiyyətinin məhdudlaşmasına, obyektiv aləmdə baş verənlərə marağın itməsinə və öz daxili aləmi ilə ətraf mühiti əlaqələndirilməsinin itməsinə səbəb olur.

Ümumiyyətlə xəstənin öz xəstəliyinə olan adekvat reaksiyası xəstənin şəxsiyyətinin strukturundan, premorbid xüsusiyyətlərindən və yaş amilindən asılıdır.

Şəxsiyyətin xəstəliyə reaksiyası yaş amilinə görə:

Cavanlarda- xəstəlik gələcək planları alt-üst edir;

Orta yaşlarda- niyyətlərin yerinə yetməsinə maneə yaradır;

Qocalarda – zəruri sonluğun olması kimi qəbul edilir [1, s. 50].

Müasir dövrümüzdə yeniyetmələr arasında xroniki somatik xəstəliklərə tez-tez rast gəlirik. Xroniki somatik xəstəliklər dedikdə bura: ürək-damar, tənəffüs orqanları, mədə-bağırsaq, şəkərli diabet, böyrək çatışmazlığı, revmatizm, onkoloji və s. xəstəlikləri daxildir. Xroniki xəstəliklər yeniyetmənin psixikasına elə güclü təsir göstərir ki, hətta şəxsiyyət tamam fərqli bir xarakterə sahib olur. Həyatsevər, ünsiyyətçil yeniyetmə qapalı və autistik şəxslərə çevrilirlər.

Son zamanlar ürək-damar xəstəlikləri yeniyetmələr arasında yayılan ciddi xroniki somatik xəstəliklərdən biri hesab olunur. Kardioloqlar bu kimi problemlərin yaranmasında psixosial faktorların somatik faktorlarla əlaqədə olduğunu qeyd edirlər. Həyat tərz, şəxsiyyətin formalaşması, qan dövranı, ailəvi əhatəsi və s. fizioloji tənzimlənmə üçün çox vacibdir. Somatik risk faktorlarına aid olan: düzgün qidalanmamaq, piylənmə, siqaret və spirtli içkilərdən istifadə etmək ürəkdə problemlərin yaranmasına səbəb olur.

Yeniyetmənin keçirdiyi bu somatik xəstəlik ətraf mühitə, özünə münasibətinə, motivasiya-tələbatlar sisteminə və ümumilikdə onun cəmiyyətdə olan statusuna öz mənfi təsirini göstərir. Xəstə yeniyetmə sağlam yeniyetmədən, daxili orqanların işinə və əhval-ruhiyyəsinin keyfiyyətcə dəyişikliklərin olması ilə fərqlənir. Bu zaman maraqların, motorikanın, nitqin, gələcəyə planların, adi həyat ritminin, nevroitik simptomlarla müşayiət olunan psixi fəaliyyətin dəyişməsi baş verir.

Ürək-damar sisteminə aid olan psixosomatik komponentlər [5, s. 250]:

Arterial hipertenziya- xəstəliyin başlanğıc zamanını tapmaq çətin olduğu üçün onu törədən situasiya haqqında danışmaq bir o qədərdə asan deyil. Arterial hipertenziya ailə üzvlərində tez-tez rast gəlinir, bu da “psixoloji irsilik” kimi interpretasiya ola bilər. Hipertonik xəstələrdə özünü təsdiq etmə çətin olur. Uşaqlıqda onlar çox aqressiv və qəzəbli olurlar. Uşaq öz aqressivliyinə görə yaxınlarını və tanışlarını itirmək ehtimalını dərk edərək öz aqressiyalarını kontrol etməyə və gizlətməyə məcbur olurlar.

Hipertoniyanın formalaşmasında ailədə olan əlaqələr də əsas rol oynayır. Məsələn, əgər ata və yaxud ana konfliktli-aqressiv hipertonikdirsə, onun davranışı bir başa uşaqlara öz təsirini göstərmiş olur. Belə ailələrdə neqativ qeyri-verbal kommunikasiyaya üstünlük verilir (cavab verməmək, başını çevirmək, baxışlardan qaçmaq və s.). Belə ailələrdə nitqə və kommunikasiyaya qadağa olur və nəticədə anlayan, müşahidə edən, kontrol edən, aktivliyi saxlayan ifadələr meydana gəlir.

Onlar öz xəstəliklərini tam dərk etmirlər. Düzgün olmayan nevroitik davranış onları aktivliyə və insanlara yardıma canatmada özünü doğruldur. Lakin yadda saxlamaq lazımdır ki, onlar öz aqressivliklərini ifadə edə bilmir, gizli şəkildə saxlayırlar.

Ürək ritminin pozuntuları- pristuplar (tutmalar) şəklində konfliktlərlə və situasiyalarla bağlı olan faktorlarla əmələ gəlir. Pristuplar daxili gərginlik zamanı əmələ gəlir. Bu şəxslər öz hisslərini idarə edə bilirlər, onları gizlədə bilirlər. Onlar bu problemi bildirməyi zəiflik kimi qiymətləndirirlər. Onlar öz emosional aləmini qoruyurlar, mübahisələrdən, qarşıdurmалardan uzaq dururlar.

Kardiofobik nevroz- zamanı parçalayıcı konflikt yüksək ambivalent şəxsiyyəti müəyyən edir. Simbiotik münasibətlərə meyillilik göstərən kardiofobik xəstələrdə ana və ya ata ilə sıx əlaqələrin itirilməsi zamanı daxili və xarici çətinliklər yaranır. Ətrafdakı insanların ölümünü sanki öz şəxsi həyatı kimi qavrayırlar.

Bu xəstələr əsasən atasız böyüyən tək oğlan uşaqlarında, bir də sonbeşik olan oğlanlarda müşahidə olunur. Onlar analarına bağlı olurlar. Bu kimi hallar onun gələcək həyatda münasibətlərin yaranmasında çətinlik yaradır.

Ürəyin işemiyası (miokard infarktı)- adətən ürək-damar xəstəliklərinin xəstənin premorbid xüsusiyyətlərindən asılılığı qeyd olunur. “Koronar” tip şəxslərdə miokardın işemik xəstəliyinin baş verməsini söyləyirlər. Bu insanlar qoyduqları məqsədə çatmağa can atan olurlar, işdən və istirahətdən qane olmurlar. Tədqiqatçılar göstərmişdir ki. Bu xəstəlik iradəli, məqsədyönlü, mənfi emosiyaları çox dərindən və uzun müddət yaşayanlarda olur [6, s. 8].

İnfarkt miokard xəstəliyinin önlənməsi (profilaktikası) üçün risk faktorlarını aradan qaldırmaq və mənfi emosiyaları minimuma endirmək lazımdır.

Ürək qüsuru olan yeniyetmələrdə nevrostenik hal müşahidə olunur. Fiziki işdən tez yorulurlar, əqli iş zamanı aktiv diqqət qısamüddətli olur. Baş ağrıları, hesabda səhvlər, psixoloji eksperiment zamanı tez yorulma olur və yorulma nəticəsində ağlayırlar, inciyirlər. Əgər belə halda olan xəstə birdən sakitləşirsə, bu onun somatik halının pisləşməsindən xəbər verir. Ürək qüsurlu olan yeniyetmələrin intellektual dəyişiklikləri olur: təfəkkürün ləngliyi, maraq dairəsinin daralması onların fikrinin yayınması və astagəlliyi ilə bağlı olur [1, s. 52-53].

Şəkərli diabet – digər xroniki somatik xəstəliklər kimi, diabetli yeniyetmələr üçün psixoloji çətinliklər yaradır. Bu çətinliklər həm gündəlik həyat, həm də gələcək həyat barədə yaranan fikirlərlə bağlı olur. Xəstəliyin erkən başlanğıcında diabetli şəxsə bir sıra emosional reaksiyalar: şok, xəstəliyi inkar etmək, hətta onun olmasının mümkünsüzlüyünü iddia etmək, həkimlərin səhv məlumat verdiklərini, həkimlərə inamsızlıq, depressiya halları müşahidə olunur [4, s. 275].

Xəstəliyin daxili mənzərəsi- xroniki xəstəliyin başlaması və inkişafı yeniyetmənin sosial münasibətlərindəki dəyişikliklərin bütün məcmusu olaraq təyin olunur. Diabet xəstəliyinə tutulan zaman xəstənin ilk hiss etdiyi hisslərdən biri insamsızlıqdır. Xəstəliyin qəbul edilməməsi, yalnız qəbul edilməsi, reallığın qeyri-adekvat qavranılması kimi hallar müşahidə olunur.

Tədrisən vəziyyətin reallığı aydınlaşır və xəstəliklə bağlı güclü qorxu hissi yaranır. Yaranan qorxu hissi əgər uzunmüddətli davam edərsə bu zaman xəstədə gələcəklə bağlı ümitsizlik hissinin yaranmasına səbəb ola bilər. Həmçinin xəstəlik zamanı qoyulan məhdudiyyətlər də çox zaman ümitsizlik hissinin yaranmasına səbəb olan amillərdən biridir. İlkin mərhələdə diabetli xəstələrə psixoterapevtik yardımın təşkil olunması çox vacib məsələlərdən biridir. Psixoterapiya zamanı xəstənin xəstəliklə bağlı fikirlərini adekvat dəyərləndirməsi, təşviş, qorxu və ümitsizlik hissinin azaldılması üçün profilaktik işlərin görülməsi vacibdir.

Xroniki xəstəliklər təkcə yuxarıda sadaladıqlarımız ilə bitmir. Bu xəstəliklərin sadəcə bir qismi haqqında verilən məlumatdır. Bugün müxtəlif ağır somatik xəstəliklərdən əziyyət çəkən çox sayda yeniyetmə var. Burdan bizə aydın olur ki, hər bir somatik xəstəliyin yeniyetmədə təzahür edən özünəməxsus psixoloji xüsusiyyətləri vardır. Biz hər bir xəstəliyin psixoloji

xüsusiyyətləri ilə dərinlən tanış olarsaq bu zaman xəstələrə qarşı daha düzgün mövqedən yanaşa bilərik. Onların psixoloji vəziyyətini düzgün təsvir etməyimiz həmçinin onlarla aparılan korreksiya işini də asanlaşdırar.

ƏDƏBİYYAT

1. Şəfiyeva E.İ. Klinik psixologiya. Bakı: 2002
2. Лурия Р.А. Внутренняя картина болезни и ятрогенные заболевания. М.: Медицина, 1977
3. Şəfiyeva E.İ. Anomal inkişafın psixologiyası. Bakı:2012
4. Məmmədhasənov R.M., Mehdiyev T.V. Şəkərli Diabet. Bakı: Təbib nəşriyyatı, 2017, 318 s
5. Əzizov V.Ə., Ürək çatışmazlığı. Daxili xəstəliklər. Bakı: 2012, 447s
6. Savarese G., Lund L., Global Public Health Burden of Heart Failure. Cardiac Failure Review. 2017

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПОДРОСТКОВ С ХРОНИЧЕСКИМИ СОМАТИЧЕСКИМИ ЗАБОЛЕВАНИЯМИ

АННОТАЦИЯ

В статье посвящена психологическим изменениям, которые происходят у подростков, страдающих хроническими соматическими заболеваниями. Были проанализированы тяжелые хронические заболевания, такие как сердечно-сосудистые заболевания и диабет. В то же время в статье широко освещаются взгляды различных ученых.

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF ADOLESCENTS WITH CHRONIC SOMATIC DISEASE SUMMARY

The article is devoted to the psychological changes that occur in adolescents suffering from chronic somatic disease. Severe chronic diseases such as cardiovascular disease and diabetes have been analyzed. At the same time, the views of various scientists are widely covered in the article.

GƏNCLƏRİN SƏRVƏT MEYLİNİN TƏŞƏKKÜLÜNÜN BƏZİ PSIXOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ

dos. Təranə Babayeva
BDU-nun Psixologiya kafedrasının müəllimi
Kərimi Günay Zakəriyyə qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
gunay.karimi@mail.ru

Açar sözlər: sərvət meyli, gənc, fərdi dəyərlər, sosial dəyərlər

Ключевые слова: ценности, молодежь, личные ценности, социальные ценности

Key words: values, youth, personal values, social values.

Mənəvi keyfiyyətlərin təşəkkülü, sərvət meyilləri və dəyərlər şəxsiyyətin psixoloji statusunun göstəricilərindən biri olub onun formalaşmasını şərtləndirir. Gənclərdə sərvət meyilərinin, mənəvi dəyərlərin təzahürü, onun formalaşması hər şeydən əvvəl həmin gənclərin yaşadığı cəmiyyətdə mövcud olan normativ qaydaların, etalonların hansı səviyyədə olmasından asılıdır.

Sərvət meyli problemi insan və cəmiyyət haqqında bir sıra elmlərin o cümlədən fəlsəfə, sosiologiya, pedaqogika, psixologiyanın tədqiqat predmetinə daxildir. sərvət meyilləri-dəyər fenomeni tədqiqat üçün ən ziddiyyətli və çoxmənali anlayışdır.

Dəyər insan üçün əhəmiyyətə malik olan, onun tələbatlarını ödəyə bilən, maraqlarına cavab verən maddi və ideal cisimdir. Dəyər eyni zamanda cisim və və hadisələrin müsbət və ya mənfi qiymətini, dəyərini əks etdirən anlayışdır. A.N.Leontyevə görə, dəyərlər haqqında təsəvvürlər əsasında şəxsiyyətin sərvət dəyərləri dayanır. Dəyərlərin mənimsənilməsi və qəbul edilməsi uzunmüddətli və mürəkkəb bir prosesdir.

Psixoloji lüğətdə "Sərvət dəyərləri (fransız sözü olub, "orientation" - "ustanovka" deməkdir) subyektin ətraf gerçəkliyi ideoloji, siyasi, əxlaqi, estetik və digər əsasda qiymətləndirməsi və ona yönəlmə, eləcə də fərdin obyektləri onların əhəmiyyətliyinə görə differensiasiyası üsulu" kimi şərh edilir[3;114].

Sərvət dəyərləri mürəkkəbdir və o, milli xüsusiyyətlərə malikdir, özündə milli fərqləri əks etdirir. Sərvət dəyərləri insanın məqsədinə xüsusi əhəmiyyət və məna verir. Psixoloji cəhətdən sərvət dəyərlərini ictimai əhəmiyyətli fəaliyyətdə gerçəkləşən fiksasiya olunmuş ustanovkalar kimi də nəzərdən keçirmək olar.

Şəxsiyyətin fəallığında təzahür edən tələbatların, motivlərin, maraqların, məqsədlərin, dünyagörüşün, idealların, əqidənin mürəkkəb strukturu onun sərvət dəyərlərinin psixoloji əsasını təşkil edir. Sərvət dəyərləri dəyərlərin dərk olunmuş seçimidir. O, həmçinin cəmiyyətdə mövcud olan dəyərlərə yönəlişlik kimi də müəyyən edilir. Sərvət dəyərləri əxlaqi şüurun və şəxsiyyətin əsas komponentidir. V.P.Tuqarinova görə, şəxsiyyətin bu və ya digər dəyərlərə yönəlişliyi onun sərvət dəyərlərini təşkil edir. Sərvət dəyərləri ailə sosial tələbatlar əsasında formalaşır. İdeal, həyatı əhəmiyyətli məqsədlər haqqında təsəvvürlər sərvət dəyərləri ilə bağlıdır. Sərvət dəyərləri şəxsiyyətin şüurunda, onun daxili aləminin təşəkkülündə sosial əlaqə və münasibətlərin təmsilçisidir. Sərvət dəyərlərinin idrak komponenti müəyyən obyektin ətraf aləmdə yerini, onun digər obyektlərlə əlaqəsini, obyektin faktiki və potensial xassələrini şərtləndirir [1, s.20].

Mövzu ilə bağlı elmi ədəbiyyatlarda qeyd olunur ki, sərvət dəyərləri sosial təcrübəni mənimsəmə zamanı formalaşır və şəxsiyyətin məqsədlərində, ideallarında, əqidəsində və maraqlarında üzə çıxır. Sərvət dəyərləri sistemi şəxsiyyətinin yönəlişliyinin məzmun tərəfini təşkil edir və onun gerçəkliyə münasibətinin daxili əsasını ifadə edir. sərvət dəyərləri bir tərəfdən şəxsiyyətin ətraf mühitə münasibətinin konkret təzahürü, digər tərəfdən isə hər bir konkret şəraitdə şəxsiyyətin davranışını tənzim edən ustanovkalar sistemi kimi çıxış edir. Sərvət dəyərlərinin psixoloji əsası tələbat, motiv və maraqların çox müxtəlif strukturundan ibarətdir. Odur ki, sərvət dəyərləri insanın həyatının mənasını təşkil edir. Bir sözlə, sərvət dəyərləri insanın öz məqsəd və mövcudluğunun istiqamətinin düzgün istiqamətləndirilməsinə zəmin yaradır.

Qeyd edək ki, insanın sərvət meylini nəzərdən keçirərkən iki cəhət qeyd olunmuşdur. Birincisi, hər bir şəxsin sərvət təsəvvürü, yaxud özünün sərvətə meyli haqqında fikri, həmin şəxsin real davranışını, əməli ciddi-cəhətdir. Bir sıra adamlarda bu iki cəhət arasında ziddiyyət özünü biruzə verir. Başqa sözlə, dildə əsas götürdüyü sərvət, real hərəkətində, davranışında can atdığı sərvət arasında uyğunsuzluq olur. Bir sıra hallarda insanların sözü ilə əməli arasındakı çox böyük ziddiyyət buradan irəli gəlir. Sözlə düzlüyü, obyektivliyi, ədalətli olmağı, mənəvi amilləri çox yüksək qiymətləndirir, amma real davranışında onlara əsla əməl etmir. Buradan da insan ikiləşir, sanki bir-birinə zidd olan iki həyatla yaşayır. Müasir dövrdə insanlar arasında münasibətin neqativ təzhürü yadlaşma, özgüləşmə, konfliktlik və s. kimi proseslər qarşılıqlı münasibətlərin uğurlu təşkilini tələb edir. Gənclərin mənəvi dəyərlər sisteminin öyrənilməsinə marağın artırılmasında məhz bu zərurətdən irəli gəlmişdir.

Məlumdur ki, son illərdə respublikamızın milli, mənəvi, sosial, iqtisadi həyatında ciddi dəyişikliklər baş vermişdir. Yaşadığımız müasir dövrdə meydana çıxan çətinliklərin Respublikamızın müstəqilliyinin qorunub saxlanması, işğal olunmuş torpaqlarımızın azad edilməsi uğrunda gedən II Qarabağ müharibəsi bugünkü gənclik qarşısında böyük tələb qoyur. Bugün gənclər şəxsiyyət kimi elə formalaşmalıdır ki, həlli vacib olan müasir tələb problemlərin öhdəsindən şərəflə gələ bilsin. Bu sosial, iqtisadi, milli, mənəvi dəyişikliklər birinci növbədə gənclərin fəaliyyət sahələrinin mahiyyətini, onların mənəvi inkişaf səviyyəsini, təfəkkür tərzini, bilik və maraq dairəsini müəyyənləşdirməyi tələb edir. Çünki inkişafımızın müasir səviyyəsi gənclərin milli şüuru, milli əqidəni, ləyaqət hissini ön plana çəkir. Mövcud dövrdə Azərbaycan gəncləri deyə bilərik ki, istər döyüş meydanında, istər siyasi arenada, istər ortaya qoyduqları vətəndaş mövqeyində yüksək milli və mənəvi dəyərlərə, sərvət yönümlüyünə sahib olduğunu sübut etməkdədir. Araşdırmalar sübut edir ki, müasir dövrdə gənclərin formalaşması şəxsiyyətlər arası münasibətlərdən çox asılıdır. Şəxsiyyətlərarası münasibətlərin uğurlu təşkili bir tərəfdən gənclərin qrupda və yaxud ailədə özünügerçəkləşdirməsi imkanlarının artmasına, digər tərəfdən isə təlim fəaliyyətinin optimal təşkilinə psixoloji zəmin formalaşdırır, şəxsiyyətlərarası münasibətlərin pozitiv yönümdə gedişinə şərait yaradır.

Gənclik dövrü digər yaş dövrləri kimi özünün xüsusi sosial-psixoloji inkişaf xüsusiyyətlərinə malikdir. Gənclərin formalaşmasında ali sərvət meyillərinin, əxlaqi mənəvi dəyərlərin inkişafı və formalaşması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məlumdur ki, müasir dövrdə cəmiyyətdə insanlar ruhi mənəvi böhran içərisindədirlər. Bu böhran halı gənc nəslin formalaşma mexanizminə öz təsirini göstərir. Onun xarakterik əlamətləri aşağıdakılardır:

- a) Gənclər üçün əsas olan sosial dəyərlərin cəlbediciliyinin və önəminin azalması;
- b) Milli mədəniyyət dəyərlərini qərbin davranış və simvol nümunələri ilə əvəz etmək;
- c) Gənclərin ağıl və davranışlarına istehlakçı yönümün prioriteti;
- d) İctimai protest əhval-ruhiyyəsinin inkişaf etdirilməsi;
- e) Aqressiv səviyyəsinin artması;

f) Gənclərin arasında cinayətkarlığının, alkoqolizm və narkomaniyanın artması və s.i

Müşahidələrimiz sübut edir ki, düzgün təşkil olunmuş qarşılıqlı münasibətlər prosesində gənclər özünün neqativ cəhətlərini dərk edir, onun aradan qaldırılmasında səy göstərir. Çünki, gənclərin sosial mövqeyinin, statusunun pozitiv qiymətləndirilməsi onun yönəlişliyinə, dəyərlər sisteminə hərtərəfli təsir göstərir. Diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri də odur ki, ayrı-ayrı adamlarda maddi sərvətə varlanmaq kimi can atmaq meyli nisbətən üstünlük təşkil edir. Bu da son nəticədə həmin adamların mənəvi cəhətdən yoxsunlaşmasına, əşyaların quluna çevrilməyə gətirib çıxarır. Çünki pərəstiş etdiyi həmin əşyaları ələ keçirmək üçün hər bir rəzalətə gedir, adamlarla merkantil münasibətlərə girir. Hər bir addımını, hətta insanlara münasibətini də şəxsi qazanc nöqteyi-nəzərdən ölçüb biçir. Belə bir cəhd, heç şübhəsiz, şəxsiyyətin mənəvi puçluğuna gətirib çıxarır. Bundan sonra həmin şəxsləri artıq xilas etmək mümkün olmur. Onları mənəvi sərvətlər əsla maraqlandırmır, çünki onlar mənəvi cəhətdən şikəst olmuşlar. İnsanın sərvət təsəvvürü, onun öz real həyatı ilə, ictimai və əxlaqi tələbatları, maraqları, məqsədləri ilə əlaqədardır [1;55].

İnsanın sərvət meylini nəzərdən keçirərkən iki cəhət qeyd olunmuşdur. Birincisi, hər bir şəxsin sərvət təsəvvürü, yaxud özünün sərvətə meyli haqqında fikri, həmin şəxsin real davranışını, əməli ciddi-cəhətdir. Bir sıra adamlarda bu iki cəhət arasında ziddiyyət özünü biruzə verir. Başqa sözlə, dildə əsas götürdüyü sərvət, real hərəkətdə, davranışında can atdığı sərvət arasında uyğunsuzluq olur. Bir sıra hallarda insanların sözü ilə əməli arasındakı çox böyük ziddiyyət buradan irəli gəlir. Sözlə düzlüyü, obyektivliyi, ədalətli olmağı, mənəvi amilləri çox yüksək qiymətləndirir, amma real davranışında onlara əsla əməl etmir. Buradan da insan ikiləşir, sanki bir-birinə zidd olan iki həyatla yaşayır. Müasir dövüdə insanlar arasında münasibətin neqativ təzhürü yadlaşma, özgüləşmə, konfliktlik və s. kimi proseslər qarşılıqlı münasibətlərin uğurlu təşkilini tələb edir [2;156]. Gənclərin mənəvi dəyərlər sisteminin öyrənilməsinə marağın artırılmasında məhz bu zərurətdən irəli gəlmişdir

Sərvət dəyərlərinin problemi müxtəlif aspektlərdən tədqiq olunmuşdur. Bir sıra tədqiqatçılar: Q.Ollport, T.Parsons, M.Şeller, M.Rokiç və başqaları sərvət dəyərlərinin psixoloji mahiyyətinin nəzəri-metodoloji məsələlərini öyrənmişlər.

Prof.B.H.Əliyev sərvət dəyərlərinin şəxsiyyətin özünügerçəkləşdirməsində rolu, prof. Ə.Ə.Əlizadənin cinsi demorfizm məsələlərinin araşdırılmasında bu problemə toxunmuşlar. Sərvət dəyərləri probleminin tədqiqində prof. Ə.S.Bayramovun tələbələrini sərvət dəyərləri və ideallarının onların şəxsiyyətinin inkişafında roluna dair apardığı tədqiqatlar xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. L.Süleymanova şəxsiyyətin sərvət dəyərlərinin və qarşılıqlı münasibətlərin tənzimlənməsinin psixoloji məsələlərini öyrənmişdir. A.Musayeva dissertasiya işində müasir Azərbaycan qadınlarının sərvət dəyərlərinin psixoloji xüsusiyyətlərini tədqiq etmişdir.

İ.Kantın fikrinə, sərvət dəyərləri fərdi xarakterə malikdir, amma onlar kollektiv şüurun, ictimai fikrin təsirini məruz qalır və ətraf mühitin təsiri altında formalaşma xüsusiyyətinə malikdir. demək olar ki, sərvət dəyərləri həm onun daşıyıcısının şəxsiyyəti ilə, həm də onun yaşadığı ərazinin, dövrün əxlaqi baxış və normaları ilə müəyyən olunur.

L.P.Fomina cəmiyyətin sinfi strukturundan asılı olaraq sərvət dəyərlərinin aşağıdakı tiplərini ayırmışdır:

a) iqtisadi münasibətlər sistemində fəaliyyətin xarakterindən, gəririn mənbəyi və səviyyəsindən, həcmindən, başqa sözlə, insanın həyat fəaliyyətinin maddi şəraitindən asılı olan sərvət dəyərləri. Bu halda sərvət dəyərlərinin tipinin cəmiyyətin sosial sinfi strukturu ilə identikliyindən danışmaq olar (işçilərin, ziyalıların sərvət dəyərləri və s.);

b) sosializasiya agentlərinin təsiri nəticəsində yaranan sərvət dəyərləri (ailə, məktəb, həmyaşıdlar qrupu, kütləvi informasiya vasitələri), belə hallarda insanlarda davranış qaydaları, ənənələr haqqında təsəvvürlər, eləcə də adətlər, cəhdlər, həyati məqsədlər, mənəvi dəyərlər haqqında təsəvvürlər formalaşır;

c) dövlətin, siyasi sferanın təsirini xarakterizə edən sərvət dəyərləri [2;103].

V.B.Olşanski sərvət dəyərləri dedikdə, qrup şüurunda qəbul edilmiş müəyyən normalar sistemi kimi nəzərdən kerilən məqsəd, cəhd və həyati idealları başa düşürdü. Alimin fikrincə, şəxsiyyətin həyati cəhdləri həmişə "qrup şüuru" ilə, yəni insanın işlədiyi, oxuduğu, başqa sözlə, mənsub olduğu qrup tərəfindən tənzimlənir.

İ.N.İstomin isə sərvət dəyərlərini ustanovkanın müəyyən kateqoriyası kimi nəzərdən keçirir. Onun fikrincə, eyni vaxtda tələbatı və onun ödənilməsi üçün müvafiq şəraitin olması fərddə onun sonrakı davranışını müəyyən edən konkret cisim və hadisələrə müəyyən ustanovka yaradır.

B.Ananyev qeyd edir ki, sərvət dəyərləri sistemi şəxsiyyətin sosial statusu əsasında formalaşır. Status, rollar və sərvət dəyərləri şəxsi keyfiyyətlər qrupunu əmələ gətirməklə davranışın motivasiyası və struktur xüsusiyyətlərini və onlarla qarşılıqlı təsirdə xarakter və insanın meyillərini müəyyən edir.

V. Yadov Şəxsiyyətin dispazision strukturu nəzəriyyəsində göstərirdi ki, sərvət meyli anlayışı dəyər anlayışından daha mürəkkəb və dərin kateqoriyadır. Sərvət meyli bütünlükdə fərdin sosial davranışını idarə edir. Yadovun fikrincə məhz sərvət meyilləri əsasında insan tale yüklü qərarlar qəbul edir və gələcək həyatını bu meyillər üzərində qurur [3;115].

Sərvət meyillərinə insanın həyat fəaliyyətini yönləndirən bir-biri ilə ierarxik formada birləşən dəyərlərin vahid forması kimi baxılır

Beləliklə, sərvət meyilləri :Ətrafdakı həqiqətin və onlara yönəlişliyin konkret subyekt tərəfindən İdoloji, siyasi, əxlaqi, estetik və başqa meyarlarla qiymətləndirilməsidir ;

Obyektlər və onların əhəmiyyətinin şəxs tərəfindən fərqləndirmə üsullarıdır.

Dəyərlər və sərvət meyilləri anlayışına nəzər yetirsək deyə bilərik ki, əgər dəyərlər daha çox sosial xarakter daşıyarsa, sərvət meyilləri psixososial xarakter daşıyır. Lakin bu iki anlayış bir-biri ilə sıx vəhdətdədir. Dəyərlər sərvət meyillərindən öncə yaranır və, sərvət meyillərinin formalaşmasını şərtləndirir.

Sərvət meyilləri ali sosial tələbatlar əsasında formalaşır. İdeal, həyati əhəmiyyətli məqsədlər haqqında təsəvvürlər sərvət meyilləri ilə bağlıdır. Sərvət meyilləri şəxsiyyətin şüurunda, onun daxili aləminin təşəkkülündə sosial əlaqə və münasibətlərin təmsilçisidir. Sərvət meyillərinin idrak komponenti müəyyən obyektin ətraf aləmdə yerini, onun digər obyektlərlə əlaqəsini, obyektin faktiki və potensial xassələrini şərtləndirir.

Sərvət meyilləri sosial təcrübəni mənimsəmə zamanı formalaşır və şəxsiyyətin məqsədlərində, ideallarında, əqidəsində və maraqlarında üzə çıxır. Sərvət meyilləri sistemi şəxsiyyətinin yönəlişliyinin məzmun tərəfini təşkil edir və onun gerçəkliyə münasibətinin daxili əsasını ifadə edir. sərvət meyilləri bir tərəfdən şəxsiyyətin ətraf mühitə münasibətinin konkret təzahürü, digər tərəfdən isə hər bir konkret şəraitdə şəxsiyyətin davranışını tənzim edən ustanovkalar sistemi kimi çıxış edir.

Sərvət meyillərinin psixoloji əsası tələbat, motiv və maraqların çox müxtəlif strukturundan ibarətdir. Odur ki, sərvət meyilləri insanın həyatının mənasını təşkil edir. Bir sözlə, sərvət meyilləri insanın öz məqsəd və mövcudluğunun istiqamətinin düzgün istiqamətləndirilməsinə zəmin yaradır.

Şəxsiyyətin sərvət dəyərlərinin əsasında insanın onu əhatə edən gerçəkliklə tanışlığı prosesində formalaşan müəyyən dəyərlər sistemi durur. Sərvət dəyərlərinin formalaşmasının əsas

yollarından biri kimi insanın mövcud olan dəyərləri passiv şəkildə mənimsəməsi qeyd edilir. İkinci yolu sərvət dəyərlərinin şəxsiyyət tərəfindən müstəqil surətdə hazırlanması təşkil edir. Bu zaman birincidən fərqli olaraq sərvət dəyərlərinin formalaşması, əvvəla, inkişaf etmiş təfəkkürə malik olan şəxsiyyət, yəni iqtisadi və siyasi azadlığa malik olan şəxsiyyətin, ikincisi, biliklərin əqidə üzərində üstünlüyə malik olmaması, əksinə onların sız qarşılıqlı əlaqəsi və bir-biri ilə şərtlənməsini zəruri edir.

Müasir gənclik aydın surətdə dərk etməlidir ki, harada olursa olsun, tutduğu vəzifədən asılı olmayaraq milli-mənəvi dəyərlərini, mənliyini, ləyaqətini həmişə qorumalı, bütövlükdə əqidəsini mətinləşdirməli bununla da başqalarına nümunə olmalıdır. Bir mühüm məsələnidə qeyd etmək lazımdır ki, respublikamızın sosial inkişafı yalnız elmi-texniki tərəqqi və iqtisadi amillərlə deyil, insanların mənəvi yetkinliyi, yüksək ideyalılığı, əqidəsi, elmi dünyagörüşü, intellektual səviyyəsi, mənəvi nüfuzu və s. ilə şərtlənir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov Ə.S., Şəxsiyyətin təşəkkülünün aktual psixoloji problemləri, Bakı, 1981
2. Фомина Л.П. Основания типологии ценностных ориентации./ В кн.Актуальные проблемы воинствующего материализма и диалектики.Л.: Изд.-во 2009
- 3.Алексеева В.Г. Ценностные ориентации как фактор жизнедеятельности и развития личности // Психологический журнал, 2016. №2
4. Леонтьев Д.А. Методика изучения ценностных ориентации П. М.: Смысль, 2002.
5. RokeachM. Value Survey. Sunnyvale, 2009.

НЕКОТОРЫЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ МОЛОДЕЖНЫЕ ЦЕННОСТИ

АННОТАЦИЯ

Основным фактором, влияющим на формирование общих систем ценностей молодежи, безусловно, является среда, в которую погружен молодой человек. Общество оказывает на формирование личности полное, глубокое и многогранное влияние, формируя в ней основные критерии оценки способов приемлемого поведения и системы ценностей в общественной среде.

SOME PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF FORMATION OF YOUTH VALUES

SUMMARY

The main factor that influences the formation of common values systems for young people, of course, is the environment in which the young man is immersed. The society has a full, deep and multifaceted influence on the formation of the personality, forming in it the basic criteria for assessing the methods of acceptable behavior and the value system in the social environment.

LİDERLİK PROBLEMİNİN TƏDQIQI İSTİQAMƏTLƏRİ

dos. Elnarə Piriyeva

BDU-nun Sosial və pedaqoji psixologiya kafedrasının müəllimi

Aytac Hüsənova

BDU-nun II kurs magistrantı

aytachusenova@gmail.com

Açar sözlər: lider, liderlik, liderlik nəzəriyyələri, davranış yanaşmaları

Ключевые слова: лидер, лидерство, теории лидерства, поведенческие подходы

Key words: leader, leadership, leadership theories, behavioral approaches.

Liderlik ən çox araşdırılan və tədqiqatlar aparılan mövzulardan biri olub, əsrlər boyu insanların maraq dairəsinə çevrilmişdir. Liderlik anlayışı etimoloji mənada araşdırıldığında 'liderlik etmək', 'lider' və 'liderlik' sözlərinin Anqlo-Sakson mənşəli olub, yol ya da istiqamət mənasını verir.[4,s.66]. 'Lider' sözü ilk olaraq Samuel Johnson tərəfindən 1755-ci ildə hazırlanan İngilis lüğətində "kapitan, komandir, öndən gedən kimsə" olaraq müəyyən edilmiş, 'liderlik' sözü isə ilk olaraq, 1828-ci ildən Webster Amerika lüğətində yer almış və "liderin vəziyyəti, şəraiti" olaraq təyin olunmuşdur.

Son vaxtlar liderlik məsələsinə xüsusi diqqət yetirilir. Lider, bir qayda olaraq, hadisə və proseslərə yaradıcı şəkildə yanaşma, insanların əhvalına, emosiyalarına təsir etmək qabiliyyətini özündə əks etdirir. Bu mənada lider hamıdan qabaqda getməli, hamıya nümunə olmalı, insanlar arasında normal, humanist münasibətlər yaratmalıdır. Liderlər insanlara təsir göstərən, onları istiqamətləndirən və motivasiya edən insanlar olaraq diqqəti cəlb edir. Liderliyin əsaslandığı mənəvi dəyərlər, peşəkarlıq daha yüksək səviyyədə olur, burada normativlik prinsipi başlıca rol oynamır, əsas amil sosial-psixoloji amillərdir, həm də yüksək təşkilatçılıq qabiliyyəti, etik prinsiplər və davranışlardır. Burada pozitivlik özünü hər yerdə göstərir. Liderlik fenomeni geniş və əhatəlidir. Liderliyə dair müxtəlif nəzəriyyələr, tədqiqatlar və modellər mövcuddur. Onlardan bəziləri şəxsi keyfiyyətləri, bəziləri qabiliyyətləri, digərləri isə situasiya (ətraf mühit) amilləri üzərində qurulmuşdur.

Bu baxımdan mövcud ədəbiyyatlarda liderlik fenomeni aşağıdakı üç istiqamətdə nəzərdən keçirilir: a) şəxsiyyəti–xüsusiyyət nəzəriyyəsi; b) liderin davranışı baxımından, davranış nəzəriyyəsi; c) liderin situasiya nəzəriyyəsi, situasiyadan asılılığı [2, s.40].

Liderliklə bağlı hazırlanmış ilk əhəmiyyətli nəzəri yanaşma xüsusiyyətlər yanaşmasıdır. Bu yanaşma liderlərin şəxsiyyəti, motivləri, dəyərləri və bacarıqları kimi xüsusiyyətlərini vurğulayır və liderin xüsusiyyətləri liderlik prosesinin effektivliyini təyin edən ən vacib amil kimi qəbul edilir. [8, s.12]. Nəzəriyyəyə görə insanı lider edən məhz liderlik xüsusiyyətləri hesab olunur, mühitin xüsusiyyətləri nəzərə alınmır. Başqa sözlə, bu yanaşmaya əsasən, liderlik xarakteri olan insan, hansı qrupda olmasından asılı olmayaraq liderdir. Liderlərin xüsusiyyətləri keçmişdə və bu gün bir çox tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmiş və bu istiqamətlərdə xeyli tədqiqatlar aparılmışdır.

Liderlik prosesini yalnız "lider" dəyişənini nəzərə alaraq araşdıran bu nəzəriyyə o qədər də təsirli olmamış, bir sıra tənqidlərə məruz qalmışdır. Liderliklə bağlı inkişaf etdirilən ilk yanaşma olan xüsusiyyətlər nəzəriyyəsində bir sıra zəif məqamlar var. Xüsusiyyət nəzəriyyələrinin zəif nöqtəsi şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin bütün liderləri əhatə edən bir şəkildə aşkara çıxarılmamasıdır. Tənqidin digər bir məqamı isə lider təriflərində fiziki xüsusiyyətlərə verilən əhəmiyyətdir. Bu

yanaşmada boy, çəki, fiziki görünüş liderlik üçün vacibdir, məsələn, hündür bir liderin digərlərindən daha uğurlu olduğu hesab olunur. Bununla yanaşı uğurlu liderlərin mükəmməl fiziki və sağlamlıq vəziyyətində olduqlarını söyləmək olmaz. Xüsusiyyətlər nəzəriyyəsi liderlərin xüsusiyyətlərini araşdıraraq, liderlik nəzəriyyələrinin inkişafı üçün mühüm məlumatlarla təmin etsə də, sosial quruluş elementlərinə toxunmaması və situasiya amillərini nəzərə almamasına görə tənqid olunduğunu unutmamalıyıq. Bunun nəticəsi olaraq, 1940-cı illərin ortalarında aparılan araşdırmalar liderlərin davranış ölçüsündə diqqət çəkən amillərin araşdırılmasına yönəlmişdir.

Həmçinin liderlik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək üçün hazırlanmış anketlərin etibarlılığı hələ də müzakirə mövzudur. Bundan əlavə, liderlik xüsusiyyətləri ölkənin mədəni quruluşu ilə sıx bağlıdır. Müəyyən liderlik keyfiyyətlərinə malik olan insanların yaşadıkları cəmiyyətdən başqa bir cəmiyyətdə təsirli lider olmağı mümkün deyil. Araşdırmalarda bəzən təsirli liderlərin eyni xüsusiyyətlərə malik olmadığı müəyyən edilmiş, bəzən isə qrup üzvləri arasında lider xüsusiyyətlərindən daha çox xüsusiyyətə sahib olan insanların olduğu, lakin lider kimi ortaya çıxmadığı da müşahidə olunur ki, bu, xüsusiyyət nəzəriyyəsinə zidd bir vəziyyətdir. Bu nəticələr liderlik prosesini tam başa düşmək üçün digər dəyişənlərə baxmağı zəruri etdi. Xüsusiyyətlərin öyrənilməsi liderləri müəyyənləşdirmək üçün kifayət etmədikdə tədqiqatçılar liderlərin davranış xüsusiyyətlərini araşdırmağa başladılar. Beləliklə, davranış liderlik nəzəriyyələri meydana çıxdı. Davranış liderlik nəzəriyyələri liderin nə olduğundan çox, "effektiv liderin nə etdiyinə və necə davrandığına" diqqət yetirir.

Davranışlar şəxsiyyət xüsusiyyətlərindən daha asanlıqla müşahidə oluna və təyin edilə bildiyindən tədqiqatçılar bu yanaşmadan çox istifadə etmişlər. "Lider nədir?", "Liderin xüsusiyyətləri hansılardır?", "liderlər nə edir?" suallarına cavab axtarmağa başlamışlar. Davranış liderlik nəzəriyyələri liderlərin davranışına əsaslanır. Bu nəzəriyyələrin əsas məqsədi liderlərin spesifik və oxşar davranışlarını üzə çıxarmaq və beləliklə, liderliyi davranışlarla izah etməyə çalışmaqdır. Həmçinin davranışın fərdin şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin ifadəsi və ya əks olunması olduğunu da söyləmək olar. Davranış liderlik nəzəriyyələrinə görə liderləri uğurlu və təsirli edən ünsürlər liderin xüsusiyyətləri deyil, liderlik prosesindəki davranışlarıdır. Başqa sözlə, bu yanaşma liderin davranışının şəxsi xüsusiyyətlərindən daha təsirli olduğunu vurğulayır.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, davranış nəzəriyyələrində bir liderin nə etməsi və ətrafdakılarla necə davranması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu nəzəriyyənin xüsusiyyət nəzəriyyəsinə fərqi budur ki, insanlar lider kimi yetişdirilə bilər. Davranış liderlik nəzəriyyələri üzərində aparılan tədqiqatlar nəticəsində müxtəlif liderlik üslubları müəyyənləşdirildi və onların effektivliyi araşdırıldı. Bu tədqiqatlarda liderin auditoriyası ilə ünsiyyət qurma üsulu, səlahiyyət verib və ya verməməsi, planlaşdırma və nəzarət üsulu, hədəflərin müəyyənləşdirilməsi yolu və s. bu cür davranışlar liderin effektivliyini təyin edən vacib amillər kimi ortaya çıxdı. Davranış liderliyi ilə bağlı bir çox nəzəri və tətbiqi tədqiqatlar aparılmışdır. Bu çərçivədə aparılan Ohayo Dövlət və Miçigan universitetlərinin tədqiqatları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Ohayo Dövlət Universitetində aparılan işlər davranış nəzəriyyələri ilə bağlı ilk ən geniş və əhatəli araşdırmalardan biri hesab olunur. Bu tədqiqatlar müəyyən mənada davranış liderlik nəzəriyyələrinin inkişafına böyük töhfə verdi. II Dünya müharibəsindən dərhal sonra 1945-ci ildə başlayan Ohayo Dövlət Universiteti araşdırmalarının əsas məqsədi təsirli bir liderin necə təyin olunduğunu müəyyənləşdirmək olmuşdur. Müharibə dövrünün təsiri altında əvvəlcə hərbi təşkilatlarda, daha sonra mülki təşkilatlarda liderlik vəziyyəti araşdırılmışdır. Hərbi və özəl təşkilatlardakı bu ətraflı araşdırmalar nəticəsində təxminən 1800 aparıcı davranış nümunəsi ortaya çıxdı və bu say 150-ə endirildi.[5]. Liderin davranışının qrup üzvlərinin iş məmnuniyyəti

və müvəffəqiyyəti üzərində təsirli olduğu təsbit edildi. Ohayo universitetinin tədqiqatlarında LBDQ anketi (Lider Davranışı Təsviri Anketi) hazırlanmış və təkmilləşdirilmişdir [7].

“Liderin davranışının müəyyən edilməsi üçün sorğu toplusu” adını alan bu toplunu liderin davranışının xarakterik xüsusiyyətlərini aşkarlamaq məqsədilə müxtəlif növ qrup və vəziyyətlərin tədqiqində geniş tətbiq etməyə başladılar. Bu tədqiqatların əsas fərqləndirici xüsusiyyəti, liderliyin konkret tərifinin axtarışlarından imtina etmək, məqsədi isə uyğun şəraitdə liderliyin effektivlik, yaxud qeyri-effektivlik baxımından öyrənilməsi idi. Sorğu toplusunun hərbi rəislər, inzibatçılar, müxtəlif tələbə qrupları və kollektivlərinin liderləri üzərində istifadəsi prosesində alınmış çox böyük faktiki material psixoloqlara liderin öz funksiyasını yerinə yetirməsinin iki əsas istiqamətini müəyyən etməyə imkan yaratdı. Liderin qrupda fəaliyyətinin birinci istiqaməti – bu qrupun məsələ və məqsədlərinin həyata keçirilməsinə, ikinci istiqamət isə – qrup üzvlərinin fərdi tələbatlarına və onların qarşılıqlı münasibətlərinin xüsusiyyətlərinə yönəlməsidir. Bu zaman tədqiqatçıların fikrincə, hər iki funksiya bir-birindən asılı olmadan da mövcud ola bilər. Prinsipcə, Ohayo universitetində həyata keçirilən liderlik fenomeninin tədqiqi liderliyi iki mövqedən qiymətləndirməyə ilk cəhd idi: məsələyə istiqamətlənmə və şəxsiyyətlərarası münasibətlərə istiqamətlənmə.

Məhz bu, gələcəkdə həmin sahədə Amerikanın başqa təhsil ocağında – Miçiqan universitetində keçirilən tədqiqatların əsasını təşkil etdi. Ohayo universitetində keçirilən tədqiqatlara əsaslanaraq, Miçiqan universitetinin psixoloqları da liderliyin qiymətləndirilməsi məsələsində fəaliyyətin qrup daxilində effektivliyi mövqeyindən yanaşırdılar. Öz həmkarlarının qrupda liderin iki tərəfli istiqamətlənməsi haqqında fikirlərini qəbul edərək, onlar müəyyənləşdirdilər ki, fəaliyyətin effektivliyi, lider üç əsas prinsipə əməl edən zaman yüksək olacaq. Bu prinsiplər qrup üzvləri ilə xeyirxah münasibətlərin qurulmasına çalışmaq; idarəetmənin fərdi deyil, qrup metodundan istifadə etmək; fəaliyyətin yüksək məqsədini təyin etməkdir [3, s.135].

Belə ki, Ohayo Universiteti və Miçiqan Universitetinin apardığı araşdırmalar davranış liderlik nəzəriyyələri ilə bağlı önəmli tədqiqatlar hesab olunur. Lakin buna baxmayaraq, bu işlər bəzi mövzularda tənqid edildi. Bunlardan ən əsası liderlik davranışlarının iki ölçüdə məhdudlaşdırılması və situasiya dəyişkənliklərinə əhəmiyyət verilməməsidir.

Liderliklə bağlı nəzəriyyələrdən biri də situasiya nəzəriyyələridir. Adından da göründüyü kimi, bu nəzəriyyələr üzərində aparılan araşdırmalar liderlərin davranışlarını izah etməkdə mövcud vəziyyətə və şərtlərə əsaslanır. 1960-cı illərin əvvəlindən etibarən, digər ictimai elm sahələrində olduğu kimi təşkilat və idarəetmə işlərinə bağlı olaraq ortaya çıxan dəyişikliklər və inkişaf, liderlik nəzəriyyələrində liderlə birlikdə ətrafındakı ətraf mühitin də analizə daxil edilməsinin lazım olduğunu göstərmişdir. Situasiya yanaşması liderlik proseslərinə təsir göstərən kontekstual amillərin vacibliyini vurğulayır [8, s.13].

Anadangəlmə liderlik keyfiyyəti haqqında tezişi tamamilə inkar edərək, bu istiqamətin nümayəndələri israr edirdilər ki, liderlik - insanın düşdüyü şəraitdən asılıdır. Bu nəzəriyyəsinə görə, liderlik effektivliyinə təsir edən iki amil var (1) liderin xüsusiyyətləri və (2) mövcud vəziyyətin uyğunluq səviyyəsi. Situasiya yanaşmaları müxtəlif vəziyyətlərdə təsirli ola biləcək liderlik davranışlarını proqnozlaşdırmanın mümkün olmadığını iddia edir və fərqli vəziyyət və şərtlərin fərqli liderlik üslublarını tələb etdiyi fərziyyəsini irəli sürür. Bu səbəbdən bu yanaşmaya görə hər mühitdə etibarlı ola biləcək ən təsirli liderlik üslubu yoxdur [6, s.7]. Lider vəziyyətin tələb etdiyi kimi hərəkət etməlidir. Situasiya yanaşmaları içərisində liderliyin üç nəzəriyyəsi daha çox şöhrət tapdı, bunlar məhz F.Fidlerin nəzəriyyəsi, məqsədyönlülük nəzəriyyəsi və Hersi və Blançardın yetkinlik modeli nəzəriyyəsidir.

Situasiya nəzəriyyəsinin ən parlaq nümayəndələrindən biri olan F.Fidlerin fikrincə, liderliyin effektivliyi liderin bir tərəfdən işin keyfiyyətlə görülməsi, digər tərəfdən isə işçilərin hissləri və qarşılıqlı münasibətləri ilə nə dərəcədə maraqlanmasından asılıdır. Liderin səmərəliliyi F.Fidlere görə həm də liderin qrupa hansı səviyyədə nəzarət etməsi və öz təsirlərini qrupda necə reallaşdırması ilə şərtlənir. O, davranış yanaşmalarının təyin etmiş olduğu ölçülərə bənzər liderin iki tipini fərqləndirmişdir. Tapşırıq yönümlü lider başlıca olaraq, işin keyfiyyəti ilə maraqlanır. İşçilərin qarşılıqlı münasibətlərini isə kifayət qədər dəyərləndirmir. Qarşılıqlı münasibətlər yönümlü lider isə əksinə, ilk növbədə, işçilərin qarşılıqlı münasibətləri ilə maraqlanır. F.Fidlerin qənaətinə görə, bu tip liderlərin hər hansı biri öz-özlüyündə o biri tipdən səmərəli deyil. Onların səmərəliliyi situasiyanın xüsusiyyətlərindən, hər şeydən öncə, liderin qrupa necə nəzarət etməsindən və qrup üzvlərinə onun təsir səviyyəsindən asılıdır [1, s.230].

Aydındır ki, nəzarət səviyyəsi həm yüksək, həm də aşağı ola bilər, bu, liderin fəaliyyətin son nəticələrinə təsir etmək bacarığından birbaşa asılıdır. Əgər bu təsir yüksəkdirsə, onda şəraitə nəzarət səviyyəsi də yüksək, yox əgər təsir aşağıdırsa, onda nəzarət də zəif olur. F.Fidlerin fikrincə, liderin nəzarət edə biləcəyi üç sahəni qeyd etmək olar. Bunlar şəxsiyyətlərarası münasibətlər, vəzifələr və qrupun iş birliyi. Şəxsiyyətlərarası münasibətlər lider tərəfindən nəzarətin daha vacib sahəsidir. Liderin öz idarə etdikləri ilə yaxşı, xeyirxah münasibət qurması qrup üzvlərinin liderin qoyduğu məqsədi yerinə yetirmək üçün hazır olmasının əsas şərtidir. F.Fidlerin fikrincə, qrupun vəzifələrinə, liderin məqsəd və vəzifələrə nail olmaq yollarının qrupun sırası üzvlərindən daha yaxşı bilməsi daxildir və nəhayət, qrupun iş birliyi - bu, liderin gücünün və qrup üzvlərinin iş birliyinə hazırlığının göstəricisidir.

Son zamanlar Amerika psixoloqları, xüsusilə, F.Fidler, K.Levininin və onun əməkdaşlarının avtoritar, demokratik, liberal liderlik üslubu sahəsində apardıqları tədqiqatların nəticələri baxımından liderliyin situasiya nəzəriyyəsinin bəzi müddəalarını dəqiqləşdirmişdir. F.Fidlerin fikrincə, qrup effektləri liderlik üslubunun yaranmış olduğu şəraitə müvafiq olmasından asılıdır. Beləliklə də, F.Fidler liderlik fenomenində iki kəmiyyəti – liderlik üslubunu və onun həyata keçirildiyi şəraiti fərqləndirir.

Məqsədyönlülük nəzəriyyəsi isə görkəmli Amerika psixoloqu Robert Xous tərəfindən işlənib hazırlanmışdır. Onun fikrincə, liderin davranışı sırası qrup üzvlərinin tələbatlarını təmin etməyə və məqsədə çatmağa imkan verir. Bunun gerçəkləşməsi o halda mümkün olur ki, lider məqsədə çatmaq yolunda olan maneələrin neytrallaşmasında maraqlı olsun, idarə etdiyi qrup üzvlərinin qorunmasını və dəstəklənməsini təmin etsin, ümumi məqsədlərinin əldə edilməsi ilə mükafat və təriflərin alınmasını qarşılıqlı əlaqələndirsin. Onun fikrincə, liderliyin dörd üsulunu ayırmaq mümkündür: 1. Qrup üzvlərini fəaliyyətin uğurlu həlli üçün vacib olan məlumatla təmin etməyi nəzərdə tutan rəhbər liderliyi, 2. Qrup üzvlərinin ehtiyac və tələblərinin təmin olunmasında özünü göstərən yardımçı liderliyi, 3. İştirak liderliyi- həmkarlarla birlikdə məsləhətləşmələr və qərarların qəbulu, 4. Qrup üzvlərinin yüksək məqsədlərə çatmaq cəhdlərinə yardım etməkdə ifadə olunan məqsədlərin əldə edilməsinə yönələn liderlik.

Digər bir situasiya nəzəriyyəsi, Hersi və Blançardın liderlik konsepsiyalarıdır. Onların fikrincə, qrupda liderin fəaliyyətinin effektivliyini müəyyən edən amil qrup üzvlərinin məsələnin həllində arzu və bacarığının səviyyəsidir. Hersi və Blançard tərəfindən hazırlanan situasiya yanaşmasında liderlik stilləri qrup üzvlərinin yetkinlik səviyyələrindən asılı olaraq araşdırılır. Liderin davranışı auditoriyanın yetkinlik səviyyəsi ilə müəyyən edilir. Onların fikrincə, lider avtoritar və dəstəkləyici davranışlarını hansı səviyyədə həyata keçirəcəyinə qərar vermək üçün auditoriyanın vəziyyətini və yetkinliyini daim izləməlidir. Buradakı vacib məqam liderin

auditoriyanın motivasiyasını və davranışlarını nəzərə almasının önəmli olmasıdır. Lider bu müşahidələr nəticəsində öz davranışını müəyyənləşdirir.[3, s. 138].

Belə ki, situasiya nəzəriyyəsinin ümumi fərziyyəsi hər şərtə ən yaxşı şəkildə tətbiq olunan universal liderlik üslubunun olmamasıdır. Liderlik davranışının seçilməsində ən vacib meyar effektivlikdir, yəni davranışın təşkilatın məqsədinə nə dərəcədə təsirli ola biləcəyidir. Bu nəzəriyyəyə görə liderin olması üçün hələ müvafiq keyfiyyətlərin olması kifayət deyildir. Daha vacib olanı bu keyfiyyətlərdən konkret şəraitdə necə istifadə edə bilmək bacarığının və çevikliyinin olmasıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, situativ yanaşma nəzəriyyəsi populyarlıq qazansa da, liderlik hadisəsinin mahiyyətini tam əks etdirmədi. Görkəmli psixoloq Piaje də situativ yanaşmada şəxsiyyətin yaradıcı, fəal iştirakının nəzərə alınmadığını qeyd etmiş və şəxsiyyətin ancaq situasiyanın diktəsinə, tələblərinə tabe olduğunu vurğulamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı, 2003, 354 s.
2. Quliyeva Ş.T., İdarəetmə psixologiyası və sosiologiyası. Bakı, 2018, 229 s.
3. Seyidov S.İ., Menecmentin psixologiyası. Bakı, 2011, 184 s.
4. Adair, J., Kışkırtıcı liderlik. İstanbul: Alteo yayınları, 2005.
5. Aydın, M., Eğitim Yönetimi. Ankara: Hatipoğlu Yayınları, 6 Baskı, 2000.
6. Çelik, V., Eğitimsel Liderlik. 5 Baskı, Pegem A Ankara, 2011.
7. Daft, R. L., Management. 5th Edition, U.S.A: The Dryden Press, 2000.
8. Yukl, G., Leadership In Organizations. 8th Edition, 528 s.

ОБЛАСТИ ИССЛЕДОВАНИЯ ПРОБЛЕМЫ ЛИДЕРСТВА

АННОТАЦИЯ

В статье раскрывается сущность концепции лидерства и делается ссылка на исследования различных исследователей по вопросам формирования лидерства. Особое внимание было уделено исследованиям в этой области в США. Изучение теорий лидерства пролило свет на природу проблемы лидерства.

RESEARCH DIRECTIONS OF LEADERSHIP PROBLEM

SUMMARY

The essence of the concept of leadership has been explained in the article and has been referred so the different investigators` reachers realeted to the formation of leadership. Researches conducted in the United State in this area have paid attention particularly. Reacher on leadership theories bring clarity to the reveal the essence of the leadership problem.

ZORAKI DAVRANIŞIN PSIXOLOJİ FAKTORLARI VƏ TƏSİRLƏRİ

Muradlı Ruhəngiz Əzim qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
ruhengiz.rm@gmail.com

Açar sözlər: zorakılıq, zorakılığın növləri, psixoloji zorakılıq, iqtisadi zorakılıq, qadın və uşaq zorakılığı

Keywords: violence, types of violence, emotional violence, economics violence, violence against woman and children

Ключевые слова: насилие, виды насилие, психологическое насилие, экономическое насилие, насилие над женщинами и детьми

İnsan münasibətləri yarandığı ilk vaxtdan bu günə qədər müxtəlif kontekstdə zorakılıq halları özünü göstərməkdədir. Zorakılığın başlanğıcı ilk insanın mövcud olduğu tarixə dayanır. Zorakılıq erkən yaşlarda, yəni uşaqlıqda öyrənilən bir davranış formasıdır. Ünsiyyətin insana yaraşmayan və yanlış davranış hesab olunan təzahürüdür. Zorakılıq əməlinin təməli uşaqlıqda qoyulduğu üçün zamanla tədbir görülmədikcə daha da yayılır və avtomatik reaksiya forması alır. Zorakılıq insan psixologiyasında instinktiv olaraq var olan, sosial faktorlardan qaynaqlanan davranış olaraq göstərilir [2, s.141].

Zorakılıq Dünya Səhiyyə Təşkilatı tərəfindən fiziki güc və iqtidarın qəsdən təhdid formatında bir başqasına tətbiq edilməsi nəticəsində məruz qalan şəxsə yaralanma, ölümcül və psixoloji zərərə yol açması ya da açma ehtimalı mümkünlüyü vəziyyəti olaraq müəyyənləşdirilmişdir [6, s.1]. Zorakılıq bütün dünyanın qanayan yarasıdır. Ali varlıq olan insanın utanc yeridir. O, insan iradəsinə qarşı ona edilən zərərverici əməldir. Bu davranışı, fərqlənməz, həm inkişafetmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə görmək mümkündür. Dünya Səhiyyə Təşkilatı zorakılığın dörd əsas və üç alt tipini qeyd edir. Fiziki, cinsi, psixoloji, məhrumiyyət və ya laqeydlilik olaraq əsas, özünəyönəlmiş, şəxsi və kollektiv zorakılıq kimi alt tiplərini göstərir [7, s. 1].

Zorakılıq anlayışının mənalandırılması həm də hüquq elmi mütəxəssisləri tərəfindən aparılmışdır. Onlara görə zorakılıq insanın bənzərlərinə qarşı apardığı, onlarda vacib və vacib olmayan zədələr və yaralar qoyan tacavüz və kobudluq ifadə edən hərəkətlərdir. Bu izah zorakılıq ilə qalıcı fiziki zədə yaradan güc tətbiqi arasında bağlı vurğulamaqdadır. Ümumilikdə zorakılıq anlayışının bir çox tərifləri verilmişdir. Sözünlüğət mənası isə “sərtlilik”, “sərt”, “qatı davranış”, “güç tətbiqi” kimi işlədilir. Zorakılıq insanın ən əsası psixoloji sağlamlığı üçün risk faktorudur.

Müxtəlif mənbələrdə bir-biri ilə əlaqəli olaraq zorakılığın fərqli növləri qeyd edilir. Zorakılıq formasına görə təsnifat bu şəkildədir:

- Fiziki zorakılıq
- Psixoloji zorakılıq
- Cinsi zorakılıq
- İqtisadi zorakılıq.

Bəzi ədəbiyyatlarda bu təsnifata sosial zorakılıq növü də əlavə edilir. Bu sıralama şiddət növünə görədir [2, s.141]. Zorakılığa məruz qalan, yaşayan qruplara görə sinifləndirmə aparıldığında aşağıdakı alt növləri görə bilərik:

- Qadına yönəlmiş

- Uşağa yönəlmiş
- Yaşlıya yönəlmiş
- Həmyaşıdlar arası
- Əlillərə yönəlmiş
- Cinsi azlıqlara yönəlmiş
- Şəxsin özünə yönəlmiş

Qadın, uşaq və yaşlının bir ailə daxilində yaşadığını nəzərə alıqda ailədaxili və məişət zorakılığı anlayışı hamısını birlikdə dəyərləndirmək üçün istifadə olunan termin halına gəlmişdir. Praktikiada rast gəlinən ailədaxili zorakılıq formaları qadın, uşaq zorakılıqları şəklində təzahür edir. Təbii ki, bunlar bir-biri ilə vəhdətdədir. Məsələn, qadına-anaya tətbiq edilən zorakılıq faktı, həm də uşağa göstərilən psixoloji zorakılıq deməkdir. Çünki bu hadisəyə şahid olan hər bir ailə üzvü zorakılıqdan təsirlənmiş olacaqdır və bu halda psixoloji sağlamlığın təmin olunması zədələnmiş hesab olunur.

Zorakılıq halının real zorakılıq faktı adlandırılması üçün yalnız fiziki güc tətbiqinin olması şərt deyil. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi psixoloji və ya bəzi ədəbiyyatlarda qeyd olunan adda emosional zorakılıqdan da söz açmaq lazımdır. Bəzən müxtəlif səbəblərdən psixoloji zorakılıq adi ünsiyyət forması, zorakılıq tətbiq edən xarakter və özünəməxsus reaksiyaları, milli mədəni dəyər göstəricisi və s. kimi fərqləndirmədən var olur. Daha dəqiq desək, bu kimi halları heç zorakılıq faktı olaraq elə cəmiyyət üzvləri tərəfindən qəbul edilməyə bilər. Və bu daha kədərli situasiyalara, qaçınılmaz sonlara gətirə bilər. Zorakılıq yaşanan evlərdə uşaqlar birbaşa bunun şahidi olur və ya yaşayır [4, s.156].

Cəmiyyət zorakılığının nə mənada işləndiyinin, qarşılıqlı ünsiyyətdə hansı üslub və tərzin, əslində, zorakılıq növlərindən biri olduğunu bilməlidir. Fiziki, cinsi, iqtisadi, sosial, yoxsa psixoloji zorakılığa məruz qaldığının fərqi varması səbəbilə onların hər birinin açıqlanmasını bilməlidir. Psixoloji zorakılıq hisslərin və emosional ehtiyacların məcbur etmək, alçaltmaq, cəzalandırmaq, əsəb və hirs, gərginlik boşaltmaq məqsədilə qarşı tərəfə təzyiq göstərmək üçün təhdid, eləcə də istismar vasitəsi olaraq istifadə edilməsidir [2, s.141]. Burada, həmçinin real yaşamda və müasir dövrdə aktual məcrə olan sosial şəbəkələrdə hədələmək, stiqma, diskriminasiya, davamlı müddətdə insan mühitində alçaldıcı mimika, jest, verbal təzyiqlə təsir etmək, həqarət etmək, utandırmaq, yalan danışmaq, heç ünsiyyətə daxil olmaq, laqeydlilik, görməzdən gəlmək, şantaj, təhdid bazalı münasibətlər sıralana bilər. Psixoloji istismar uşaq və gənclərin özlərinin neqativ yöndə təsirləndiyi davranışlara məruz qoyaraq və ya tələb olunan qayğı, sevgi və mərhəmətdən məhrum buraxılaraq sosial və elmi standartlara görə psixoloji xəsarətə uğramaq halıdır. Bu münasibət uşaq və gənc üzərində təsir sahibi olan şəxs və şəxslər tərəfindən tətbiq olunur. Əksər hallarda, şəxsin yaş, status, bilik səviyyəsi xüsusiyyətləri fərqli qrupdan ola bilər. Fiziki zorakılıq güc tətbiqinin qorxudmaq, hədələmək vasitəsi olub itələmək, sillə atmaq, vurmaq, bağırmaq, döymək, qız uşaqlarının öldürülməsi və yandırılması, yumruqlamaq, soyuq və odlu silahlarla təhdid etmək və ya hücum, işgəncə etmək kimi fiziki gücün var olduğu vəziyyətləri əhatə edir. Ailə daxilində, məişət zəmnində, məktəb, bağça və himayədarlıq ocaqlarında, iş və dost mühitində və digər fərqli yerlərdə fiziki zorakılığın müxtəlif formalarına rast gəlinir.

Cinsi zorakılıq şəxslərarası cinsi münasibətin maddi və mənəvi güc istifadəsi surətilə yaşanmasıdır. İstənməyən cinsi davranışlara, güclə cinsi münasibətə məcbur etmək, fahişəliyə məcburiyyət, təcavüz kimi ümumi formaları var. Cinsi zorakılıq daha çox qadınlarda görünmək üzrə uşaqlara da tətbiq olunmaqdadır. Uşaq cinsi zorakılıqları psixososial inkişafı tamamlamamış qız və oğlanlara tətbiq olunur və onların zorakılığı tətbiq edən, yəni yetkin şəxsin öz cinsi

məqsədləri üçün istifadəsidir. Uşaqların yetkinlər tərəfindən cinsi doymu və həzzini tamamlaması üçün istifadəsi cinsi istismardır. Həmçinin, qadınları cinsi əşya kimi qəbul etmək və yanaşmaq, cinsi münasibəti bir cəzalandırma yolu kimi istifadə etmək, istənilməyən cinsi yaxınlığa məcbur etməklə qadın alverinə düşər etmək kimi alçaldıcı münasibətlər bu gün də həyatın içində gizlənməkdədir.

Xüsusən, cinsi zorakılığa cəmiyyət üzvləri tərəfindən fərqli bir reaksiya verilməkdədir. Dövrün böyükləri bu məsələnin gizli qalması və örtbasdır edilməsi tərəfdarıdır. Nə üçün? Çünki məhrəm mövzulardır və yaşanılması utanverici deyilmiş kimi aşkara çıxarılmasının utanverici olduğunu irəli sürürlər. Və bu ideologiya, təbii ki, nəslin uşaqlarına da sirayət edir. Bu səbəblə, maariflənmə və tərbiyə elə ailə ocağından başlayır. Sıradakı zorakılıq növü iqtisadidir. İqtisadi zorakılıq maddi mənbələrin və pulun şəxslərin təhdid və idarə vasitəsi olaraq istifadə edilməsidir. Misal üçün, məişət zəmnində daha çox qadınlara, və uşaqlara tətbiq olunmaqdadır. Qadının iş sahibi olmadığı ailələrdə onun vəsaitlə təmin olunmaması, maddi ehtiyaclarının ödənməməsi və yaxud qadınları və uşaqları zorla pul qazanmağa məcbur edilməsi, işləyən xanımların gəlirinin əlindən alınması, ya da təmənilə sabit bir işlə məşğul olmasına mane olunması, əngəl yaradılmasıdır. Ən başda, ailənin maddi təminatı ilə maraqlanmamaq özü iqtisadi zorakılıq faktıdır. Müəssisələrdə işçilərin maaşının gecikdirilməsi, kəsilməsi, iş saatına və iş həcminə uyğun gəlirlə təmin olunmaması bariz zorakılıq əməlidir.

Yaşından asılı olmadan hər bir zorakılıq formasına məruz qalan insan qorxudulduğundan, təcrid olunma ehtimalı və təhdidlərdən asılılıq üzündən çox hallarda qarşı tərəfə iradəni bildirmir, səsinə çıxarmır. Çünki etiraz etdiyi halda uşaq oynadığı və valideyn sevgisindən məhrum olacağını, işçi qovulacağını, qadın fiziki zorakılıqla üzləşəcəyini, yaşadığı mühitdən ayrılırsa, həyatının bitəcəyini qəbul edir. Görünür, hər zorakılıq növünün daxilində digəri var və təsirsiz ötürür. Cinsi, iqtisadi, sosial, fiziki, psixoloji zorakılıq bir-birilə öz aralarında əlaqəlidir, vahətdədir, biri digərini doğurur. Əgər bir uşağa sosial mühitdə böyüklər tərəfindən “göz ağardılması”, onun utandırılması zorakılıq nümunəsidirsə, deməli, bu mövzu üstü örtülməyəcək dərəcədə ciddidir.

Zorakılığın əsasında duran çoxlu səbəb qeyd olunur. Kökündə dayanan başlıca səbəb qazanılmış aqressiyaya meyildir. Bu isə özünü dağıdıcılıq, ədavət, ziyan vermə kimi biruzə verir. Ümumi analiz etdikdə isə ilk öncə zorakılıq halının tərəfləri, yəni zorakılığa məruz qalan və tətbiq edən psixoloji portretinə baxmaq lazımdır. Risk faktorları: uşaq yaşlarında zorakılığa şahid olma və məruz qalma dərəcəsi, erkən nigahlar, alkoqol, narkomaniya və digər zərərli vərdislər olan mühitdə böyümək, gender bərabərsizliyi, psixoloji ruh halı, milli-mənəvi, mədəni dəyərlər, sosial çevrə, təhsil və savadlılıq, hakim olan patriarxal qanunlar, bəzi hallarda din faktoru və s. Zorakılıq halı hesab edilən uşaq yaşda evliliklərin qeyri-adi səbəbini göstərək: təbii fəlakətlər və müharibə. Məsələn, Keniyadan yaşanan qida qıtlığı, Əfqanıstanda yaşanan müharibə və quraqlıq, İndoneziyada yaşanan tsunami kimi təbii fəlakətlər uşaq yaşda evliliklərin ortaya çıxmasında təsiri olan hadisələr kimi qarşımıza çıxır. Deməli, İndoneziyada tsunami sonrası həyat yoldaşı ölənlər və qız uşaqları ilə evlənməyə başlayan kişilər üçün “tsunami dulu” adı yaranmışdır [1, s.414]. Bu misal bəzi mədəniyyətlərdə zorakılığın nə qədər mədəniyyətlə iç-içə olduğuna və qanuniləşdiyinə vurğudur.

Bəs kimlər zorakılığa baş vurur? Erkən yaşda ailə daxilində böyükləri tərəfindən zorakılıqla tanış olan biri artıq zorakılığı öyrənmişdir və onu problem həlli yolu kimi görür. Zorakılığın uşaqlarda üzə çıxan fəsadını onların aqressiya püskürmələri başlanğıcı ilə zorakı şəxs olma yolunda davranışlarını görmək olar. Yəni, zorakılıq zorakılıq doğurur. Bu məruz qalan və tətbiq edən psixoloji durumunu ilkin təsəvvürlərini qismən izah edir. Zorakılığın şahidi olmuş

və yaşamış şəxs böyüdükdə onu törədən şəxs kimi cəmiyyətdə həyat sürə bilər. Ən xırda fərqlə “zorakılıq” anlayışına münasibəti neqativ yöndə istiqamətlənə bilər. Daha aydın olaraq, anasına qarşı zorakılıq tətbiq olunduğunu görənən qız uşağı ailədaxili zorakılığı zorakılıq olmayan evdə yetişən qız uşaqlarına nəzərən norma olaraq dəyərləndirmələri yüksək ehtimaldır. Gender bərabərsizliyi: qadınların təməl insani haqlarının və azadlıqlarının pozuntusu, qadın ilə kişi arasında bərabər olmayan güc münasibətlərinə səbəb olan gender bərabərsizliyi şərq milli mədəni dəyərləri çərçivəsində zorakılığın öndə gələn səbəblərindən biridir.

Gender bərabərsizliyinin bünövrəsi elə uşaq doğulandan qoyulur. Geyindi paltardan, seçdiyi rəngdən, oynadığı oyuncaqdan tutmuş cinsiyyətinə görə biçilən rollara qədər hər şeyin diqqətdə saxlanılaraq tənqid fonunda müzakirə olunması, uşağın həm öz, həm də qarşı cinsinə münasibətilə bağlı yanlış stereotipikləşmiş fikir formalaşdırır. Məsələn, bəzi mədəniyyətlərdə qadının doğuşdan ev içi rollara yataqın olduğu və hansı yaşda olursa olsun itaətkar vəzifədə həyat yoldaşı rolunu yerinə yetirəcəyinə dair fikir və inanc hökm sürməkdədir. Bəzən bu inanclar yazılmamış qanunlar kimi insan münasibətlərini idarə etməkdədir. Bu isə birbaşa mədəni dəyərlərin cəmiyyət tərəfindən tənqidi yanaşmaqla mənimsənilməsi ilə bağlıdır. Bu inancın bariz nümunələri dünyanın müxtəlif regionlarında yaşanmaqdadır. Məsələn, İranda aparılan bir araşdırmada qız uşaqlarının ailədaxili təzyiqdən qaçmaq məqsədilə nigah qurmağa yönəldildikləri bilinməkdədir. Bu isə dünyada varlığını sürən ənənəvi inanclar və patriarxal sistemin zərərli təsirləridir. Bu sistem qadın hüquqlarında bərabərlik tanımayan və diskriminasiyanın yönəldirici olduğu, bunun qanunlaşmasını təmin edən norma və inanclara söykənir.

Müxtəlif dünya ölkələrinin beynəlxalq dataları dünya üzrə bu problemin yaygın olduğu və üzərində durulması lazım olan bir vəziyyət olduğu önə çıxarılmışdır. Bu məsələlərlə bağlı dünya üzrə inanılan qurum olan Dünya Səhiyyə Təşkilatına görə (2013) 79 ölkənin datalarına dayanaraq ailədaxili zorakılığın fiziki və cinsi zorakılıq altmətnli yöndə global yayınlığı 30% təşkil edir. Bu dünyadakı hər üç qadınlardan birinin fiziki və cinsi zorakılığa məruz qalması deməkdir. Təşkilatın datasına görə görülən faizi yüksək olan regionlar Afrika, şərq Aralıq dənizi, cənub-şərqi Asiyadır, zorakılıq 37% təşkil edir. İkinci sırada, 30% ilə Amerika, üçüncü yerdə zorakılıq 25% olmaqla Avropa və qərbi Pasifik zonasıdır [3, s.2]. Din faktorunu önəmli yer oynamaqdadır. Ərəb və müsəlman ölkələrində, Fələstin, Misir, İsrail, Tunisdə hər üç qadınlardan biriəri tərəfindən döyülməkdədir [5, s.85].

Zorakılığa məruz qalmış şəxslərdə zorakılıq hallarından sonra müxtəlif psixoloji pozuntular müşahidə olunmaqdadır. Travma sonrası stress pozuntusu, depressiya, həyəcan təşvis pozuntuları, yuxusuzluq, sosial funksiyaların itməsi, spirtli içki, narkotik maddə aludəçiliyi, fobiya və geniş yayılanlardır. Bu sahədə araşdırma aparmaq mütləqdir. Mövzu isə psixoterapiya və psixokorreksiya aspektindən aktualdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Aktepe E., Atay İ.M. Çocuk evlilikleri ve psikososial sonuçlar, Psikiatri güncel yaklaşımlar- Current Approaches in Psychiatry 2017
2. Bostancı N. Aile içi şiddetin kadın ruh sağlığına etkisi, İstanbul Üniversitesi F.N.H.Y.O. Dergisi 2006
3. Kandemirci D., Kağıcı Y.D. Kadına yönelik aile içi şiddetle başatma: Çok boyutlu bir inceleme, Türk psikoloji yazarları, haziran 2014
4. Lök N., Başoğlu C., Öncel S. Aile içi şiddetin çocuk üzerinde etkileri ve Psikososial desteğin önemi, Psikiatri güncel yaklaşımlar-Current Approaches in Psychiatry 2016

5. Page A.Z., İnce M. Aile içi şiddet konusunda derleme, Türk psikoloji yazarları, Aralık 2008
6. Polat O. Şiddet(Violence) , MÜHF-HAD C.22, S.1
7. WHO, Definition and typology of violence, 2020

XÜLASƏ

Məqalə zorakılıq anlayışına, onun təsnifatına və təsir faktorlarına həsr olunmuşdur. Zorakılığa səbəb olan şərait analiz edilmişdir. Dünya Səhiyyə Təşkilatından əldə olunan olunan datalara istinad edilmişdir. Bununla yanaşı burada bir neçə mütəxəssisin fikirlərinə nəzər salınmışdır. Zorakılığa təsir faktorları nəzərə alınmaqla dünya regionlarına aid statistik göstəricilər qeyd edilmişdir.

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена понятию, классификации и факторам воздействия насилия. Была проанализирована среда, вызвавшая насилие. Со ссылкой на данные Всемирной организации здравоохранения. Кроме того, в статье рассматриваются мнения нескольких экспертов. Учитывалась статистика по регионам мира с учетом факторов, влияющих на насилие.

SUMMARY

The article is devoted to the concept, classification and impact factors of violence. The environment that caused the violence was analyzed. References were made to data from the World Health Organization. In addition, the article looks at the views of several experts. Statistics on the regions of the world were taken into account, taking into account the factors influencing the violence.

ИСТОРИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ СИМПТОМОВ СИНДРОМА ДЕФИЦИТА ВНИМАНИЯ И ГИПЕРАКТИВНОСТИ

Гасымова Севиндж
магистрант II-го курса БГУ
sevahzz@mail.ru

Ключевые слова: СДВГ, синдром дефицита внимания и гиперактивности, дефицит внимания, гиперактивность, импульсивность

Açar sözlər: DƏHP, diqqət əksikliyi və hiperaktivlik pozuntusu, diqqət əksikliyi, hiperaktivlik, impulsivlik

Keywords: ADHD, attention deficit disorder and hyperactivity, hyperactivity, attention deficit, impulsivity.

Синдром дефицита внимания и гиперактивности (СДВГ) в наше время является распространенной проблемой. Особенно часто об СДВГ можно услышать в школах и различных учреждениях детского развития, так как понятие «гиперактивность» обычно относят к непослушным и непоседливым детям. Проблематика СДВГ не является новым явлением, которое проявляется в плохом воспитании и девиантном поведении. Заметки врачей и исследователей показывают, что гиперактивность и дефицит внимания интересуют специалистов уже более столетия.

В XVIII веке появились первые исследования и гипотезы, посвященные вниманию и повышенной активности. Шотландский врач и путешественник Александр Крейтон в своих работах анализировал свойства внимания и причины его расстройств. Также как Джон Локк, Крейтон описывал поведение учеников, неспособных концентрировать внимание на уроках и находившихся в возбужденном состоянии. Крейтон исследовал группу детей, у которых наблюдался дефицит внимания, назвав такое расстройство «психической тревогой». Он описал эти симптомы как болезненную «чувствительность» нервов, вызванную врожденным расстройством или определенным заболеванием. Крейтон не фокусируется на духовных и моральных аспектах расстройства, характерного для его эпохи, а отмечает, что каждый человек имеет свой индивидуальный уровень внимательности, и нет какой-либо определенной нормы в целом. Но, для тех, кто родился с дефицитом внимания, это может влиять на выносливость в учебе, что требует определенного педагогического подхода к такому ученику. Также Крейтон считал, что расстройство внимания может благополучно уменьшаться с возрастом.

Описания Крейтона очень похожи на симптомы СДВГ. Гипотезы ученого касательно врожденного дефицита внимания подтверждается современными нейробиологическими исследованиями, показывающими специфику созревания некоторых структур мозга людей с расстройством (кора лобной доли, подкорковые ядра, мозжечок, хвостатое ядро и мозолистое тело). Так же, как и современные исследователи, Крейтон обращал внимание не на гиперактивность (неспособность усидеть на уроке и перманентная потребность в движении), а прежде всего на расстройство внимания и неспособность сосредотачиваться [2, с. 93-94].

К этому подходу специалисты пришли после многих десятилетий исследований и анализа. На сегодняшний день выделяют два типа расстройства – СДВГ и СДВ (синдром дефицита внимания без гиперактивности). Второй тип расстройства проявляется в клиническом нарушении внимания. Человек неспособен сосредоточиться, поэтапно

выполнять работу, очень рассеян и не обращает внимания на детали. Этот тип расстройства чаще всего встречается у женщин.

В современном восприятии СДВГ – это неврологическое-поведенческое расстройство, которое способно серьезно влиять на качество жизни человека: учебу, работу, межличностные отношения и, что важно, на самовосприятие личности. На сегодняшний день СДВГ числится в двух крупнейших медицинских классификациях – МКБ-10 и DSM-V, критерии которых используются специалистами по всему миру.

Для некоторых врачей исследование СДВГ стало центральной темой их научной и практической деятельности. Психиатр Эдвард Хэлловэлл и врач Джон Рэйти в 1994 г. издали книгу «Driven to distraction: recognizing and coping with attention deficit disorder» («Почему я отвлекаюсь. Как распознать синдром дефицита внимания у взрослых и детей и что с ним делать»). Эта работа очень быстро приобрела популярность, была переведена на несколько языков, включая русский [1], и издана тиражом более миллиона экземпляров. Подобный интерес к проблематике, особенно в публицистической литературе показывает, что проблема нарушения внимания и неспособности концентрироваться близка для многих. В 2005 году те же авторы издали новую книгу «Delivered from distraction: getting the most out of life with attention deficit disorder» («Избавление от отвлечения внимания: получение максимальной отдачи от жизни при синдроме дефицита внимания»), которая предназначена для неподготовленного читателя с целью ознакомления общества с проблемой СДВГ.

Исследования проблемы клинического нарушения внимания и сопутствующих симптомов активно проводятся последние 50 лет, однако интерес к свойствам мозга возникал еще в Древней Греции. Всегда были дети, которые отличались повышенной потребностью в движении, имели проблемы с концентрацией и которым не помогали стандартные методы воспитания [3]. Современные исследования показали, что многие расстройства и нарушения в детском развитии переходят во взрослую жизнь.

СДВГ является расстройством, которое ярко проявляется и легче всего диагностируется в детстве. Одним из самых известных «детских» маркеров расстройства является гиперактивность. С возрастом эти симптомы могут уменьшаться, так как принято считать, что взрослый человек должен легко справляться с повышенной потребностью в движениях, полностью контролировать свое внимание и импульсы [4]. Однако много специалистов считают, что СДВГ является долговременным состоянием и проявляется не только в детстве. Около 60-70% детей переносят это расстройство во взрослую жизнь. С возрастом нервное, импульсивное поведение меняется на невнимательность, отсутствие настойчивости при выполнении задач, недостаточной кратковременной памяти, и разочарований, связанных с наукой. При возрастном развитии СДВГ остается, но меняется характер расстройства [5].

СДВГ является расстройством, вызывающим много споров, дискуссии о котором ведутся уже долгое время. Наиболее дискуссионным является метод фармакологического лечения синдрома. С одной стороны, гиперактивность является нормальным проявлением растущего организма и не каждому активному ребенку ставят диагноз СДВГ. С другой стороны, и во взрослой жизни людям иногда свойственно проявлять невнимательность, рассеянность, а импульсивность может являться природным свойством характера. О студентах, которые не в состоянии сосредоточиться и выполнять на высоком уровне задания, писал не только философ Джон Лок – известная студенческая нерадивость

является одним из самых распространенных и массовых образов жизни молодого поколения, но не квалифицируется как какое-либо отклонение.

Поэтому возникает вопрос в правильности восприятия СДВГ как клинического расстройства. Например, уже упоминавшиеся Э. Хэлловэлл и Дж. Рэйти пишут о том, что у многих людей СДВГ – это не заболевание, а стиль жизни. Основные признаки СДВГ, т.е. проблемы с концентрацией внимания, – гиперактивность и чрезмерная импульсивность, являются природными чертами характера, из чего следует, что такое поведение свойственно многим людям. Разница между чертами характера и клиническими симптомами основывается на их интенсивности. Если определенная поведенческая линия проявляется на таком уровне, когда она усложняет человеку его нормальное существование в социуме, то такую черту следует называть клиническим симптомом.

В этом и проявляется разница между стилем жизни, субкультурой и психологическим расстройством. Усиленная симптоматика СДВГ очень серьезно влияет на жизнь человека, нарушает его способность к обучению, планированию своих действий и также негативно воздействует на межличностные отношения.

СДВГ впервые вошел в медицинскую классификацию DSM-II Американской психиатрической ассоциации как «гиперкинетическая реакция детства». Синдром определялся как расстройство, характеризующееся чрезмерной активностью, беспокойством, короткой концентрацией внимания, особенно у маленьких детей. Отмечалось, что симптомы уменьшаются с возрастом [2, с. 97].

Со временем концепция микроповреждения мозга как причина, объясняющая СДВГ у детей, стала подвергаться сомнению. Она оказалась слишком широкой для описания различных симптомов, причины возникновения которых не были точно определены. Они проявлялись как в случае повреждения головного мозга, так и при отсутствии подтвержденных повреждений. Поэтому исследователи начали возвращаться к генетической концепции расстройства. Стали также уделять внимание аномальным механизмам функционирования мозга, таким как снижение реактивности или возбуждения, дефицит нейротрансмиттера или неврологическая незрелость.

Вскоре возникло различие в подходе к этиологии СДВГ в американской и европейской науке. В Европе еще долгое время исследователи оставались сторонниками биологической концепции причины синдрома. Считалось, что симптомы расстройства в основном появляются вместе с признаками повреждения в случае травмы или инфекции центральной нервной системы.

Начало исследований СДВГ принадлежит Великобритании, однако со временем британские исследователи стали все больше интересоваться психоанализом для лечения отклонений в поведении. Дальнейшее развитие исследований СДВГ проходило уже в США. Этот факт оказал влияние на различия в описании расстройства в медицинских классификациях болезней DSM-III и ICD-9 – международной классификации Всемирной организации здравоохранения.

Благодаря работам и исследованиям Вирджинии Дуглас, в DSM-III впервые как главный симптом расстройства был указан дефицит внимания. Для европейской классификации главным симптомом оставалась гиперактивность.

Даже сегодня в британской классификации СДВГ часто рассматривается как более широкое понятие специальной педагогики «Эмоциональные и поведенческие проблемы» (Emotional and Behavioral Difficulties – EBD). EBD можно назвать культурным термином в

английской педагогике. СДВГ отличается от него перманентностью, биологическим фоном и методами лечения .

Появлялись также и другие концепции причины возникновения синдрома. Например, теория о том, что гиперактивность может вызывать хроническое отравление свинцом или вредное воздействие сахаров, однако эти предположения не были доказаны [3].

Наибольшее развитие в проблематике изучения синдрома СДВГ пришлось на 1990-е годы. Медицинские классификации DSM-IV и ICD-10 систематизировали симптомы СДВГ. Благодаря сотрудничеству европейских и американских авторов, критерии СДВГ стали схожими. Классификации имеют различную терминологию, но вместе они подчеркивают, что расстройство не имеет единообразного симптома и оно относится к группе расстройств, связанных с различными проблемами в поведении [5].

Классификация DSM-IV различает три типа расстройства: с преобладанием синдрома дефицита внимания, с преобладанием гиперактивности и импульсивности и смешанный тип. Была принята модель с двумя отдельными измерениями симптомов: невнимательность и гиперреактивность / импульсивность. Позже диагностические критерии (DSM-IV-TR) были расширены. Была включена оценка исполнительной функции (прежде всего у взрослых пациентов). Также был отделен тип СДВГ во взрослом возрасте. В 2013 г. вышло новое и актуальное издание DSM-5, которое обновило подход к нозологии СДВГ.

Согласно классификации МКБ-10, принятой в большинстве стран, сегодня СДВГ рассматривается как эмоциональное и поведенческое расстройство, начинающиеся обычно в детском и подростковом возрасте, которому характерны нарушение активности и внимания (раздел F90.0). СДВГ рассматривается также как гиперкинетическое расстройство поведения (F90.1) [3].

СДВГ присутствует и в других диагностических классификациях. Прежде всего, это RDC-PA Американской академии психиатрии детей и молодежи, которая, опираясь на DSM-IV, дополнила и создала свои диагностические критерии. СДВГ представлен также в классификации организации «Zero to Three», которая составила классификацию для самых младших – детей от рождения до раннего детства.

В современной терминологии СДВГ (СДВ) определяется как неврологическо-поведенческое расстройство развития, проявляющееся в детском возрасте и часто переходящее во взрослую жизнь с негативными симптомами. Симптомами синдрома являются трудности концентрации внимания, гиперактивность и плохо управляемая импульсивность. Для лечения синдрома используют бихевиоральную терапию, назначают специальную диету и медикаментозную терапию, также обязательна работа с семьей пациента, которая проводится совместно с педагогами. Используются и другие, менее популярные методы, как, например, БОС-терапия (терапия биологической обратной связи). Практически все специалисты используют комплексный подход в лечении СДВГ [4].

На сегодняшний день лечение СДВГ проходят как дети, так и взрослые. В европейских и американских школах используются интеграционные программы обучения, которые, учитывая особенности и потребности детей с этим расстройством, помогают им приспособиться к учебному процессу. По некоторым оценкам в России программы для интеграции детей со специальными потребностями находятся только в стадии разработки, так же, как и сам подход к лечению СДВГ.

На основе анализа литературы, посвященной источникам СДВГ, можно увидеть, что этот синдром не является всего лишь «модным» явлением, а представляет собой серьезную проблему для функционирования человека. Симптомы СДВГ давно описывались врачами, гипотезы об этиологии этого расстройства были выдвинуты еще несколько столетий назад. Основные задачи, которые стоят перед современными специалистами и исследователями, заключаются в том, чтобы выявить конкретные генетические маркеры расстройства и структурировать его симптоматику.

ЛИТЕРАТУРА

1. Хэлловэлл Э., Рэйти Дж. Почему я отвлекаюсь: как распознать синдром дефицита внимания у взрослых и детей и что с ним делать / Пер. с англ. В. Горохова. М., 2017.
2. Синдром дефицита внимания с гиперактивностью у детей: учеб. пособие / Авт.-сост. Романцова Е.Б., Бабцева А.Ф., Молчанова И.Н. и др. Благовещенск, 2009
3. Синдром дефицита внимания и гиперактивности [Электронный ресурс] // Википедия. 2020. URL: <https://goo.su/2HfK> (дата обращения: 03.07.2020).
4. Adult attention deficit hyperactivity disorder [Электронный ресурс] // Wikipedia [сайт]. 2020. URL: <https://goo.su/2hFk> (дата обращения: 03.07.2020).
5. Charles Bradley (doctor) [Электронный ресурс] // Wikipedia [сайт]. 2020. URL: <https://goo.su/2hFK> (дата обращения: 03.07.2020).

ИСТОРИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ СИМПТОМОВ СИНДРОМА ДЕФИЦИТА ВНИМАНИЯ И ГИПЕРАКТИВНОСТИ

АННОТАЦИЯ

В статье описывается история исследований гиперреактивности, импульсивности и клинического нарушения внимания. Симптомы синдрома дефицита внимания и гиперактивности (СДВГ) известны исследователям с давних времен. Различные теории и подходы к изучению СДВГ, представленные в трудах специалистов разных эпох и стран, обусловили многообразие определений, диагностических критериев и характеристик синдрома. Сегодня СДВГ является официально признанным психологическим расстройством, симптомы которого описаны в международных медицинских классификациях.

DİQQƏT ƏKSİKLİYİ VƏ HİPERAKTİVLİK POZUNTUSUNUN TƏDQİQİ TARİXİ

XÜLASƏ

Məqalədə hiperaktivlik, impulsivlik və klinik diqqət pozğunluqlarının tarixi öyrənilir. Diqqət çatışmazlığı hiperaktivlik pozuntusunun (DƏHP) simptomları tədqiqatçılara qədim zamanlardan bəri məlumdur. DƏHP ilə əlaqədar müxtəlif dövrlər və ölkələrdən olan mütəxəssislərin araşdırmalarında təqdim olunan müxtəlif nəzəriyyələr və yanaşmalar sindromun müxtəlif təriflərinə, diaqnostik meyarlarına və xüsusiyyətlərinə səbəb olmuşdur. Bu gün DƏHP simptomları beynəlxalq tibbi təsnifatlarda təsvir olunan rəsmi olaraq tanınmış bir psixoloji xəstəlikdir.

THE HISTORY OF ATTENTION DEFICIT HYPERACTIVITY DISORDER SYMPTOMS STUDYING

SUMMARY

The paper describes the history of hyperactivity, impulsivity and clinical attention disorders studying. The symptoms of attention deficit hyperactivity disorder (ADHD) are known to researchers since ancient times. Various theories and approaches to the ADHD studying presented in the researches of specialists from different eras and countries have led to a variety of definitions, diagnostic criteria and characteristics of the syndrome. Today ADHD is an officially recognized psychological disorder, which symptoms are described in international medical classifications.

ИССЛЕДОВАНИЕ ПРОБЛЕМЫ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ВЫГОРАНИЯ В ТРУДАХ ЗАРУБЕЖНЫХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ

*доц.Эйюбова Мехрибан Нияз кызы,
преподаватель БГУ
Салимова-Адыгезалова Парвин Мовлуд кызы
магистрант II-го курса БГУ
pervin.selimova.ps@gmail.com*

Ключевые слова: синдром эмоционального выгорания, дегуманизация, эмоциональное истощение, физическое истощение, напряжение, резистенция, дисфункциональное состояние, защитный механизм, процессуальный и результативный подход.

Açar sözlər: emosional tükənmə sindromu, dehumanizasiya, emosional zəiflik, fiziki zəiflik, gərginlik, rezistensiya, disfunktional hal, müdafiə mexanizmi, prosesual və rezultativ yanaşma.

Key words: burnout syndrome, dehumanization, emotional exhaustion, physical exhaustion, tension, resistance, dysfunctional condition, defense mechanism, procedural approach, result approach.

Интерес к изучению феномена эмоционального выгорания связан с тем, что на данном этапе развития общества в условиях быстрых социо-экономических изменений, растут и требования, предъявляемые к профессиональным качествам личности. Однако, при осуществлении профессиональной деятельности важным условием является развитие благоприятного психического состояния, так как повышение производительности труда напрямую зависит от психического состояния специалиста. Одним из таких явлений, влияющих на психическое состояние и требующих углубленного изучения, является синдром эмоционального выгорания.

С 60–70-х гг. XX века за рубежом начались исследования синдрома выгорания как научного феномена. Впервые термин “burnout”, который в переводе на русский язык обозначает «эмоциональное» или «психическое выгорание», употребил американский психиатр Х. Фрейденбергер. Он выявил, что это состояние проявляется у представителей коммуникативных профессий. И, таким образом, определил эмоциональное выгорание, как состояние безразличия и эмоционального истощения, приводящее к ухудшению общего психического состояния. А оно, в свою очередь, провоцирует негативное отношение индивида к окружающим его людям (членам семьи, коллегам и т.д) [8]. Многолетние изучения также показывают, что выгорание, вызывающее у личности депрессию, чувство бессмысленности своего существования, приводит к снижению самооценки.

Эмоциональное выгорание в современной науке часто анализируется как состояние, включающее в себя три основных компонента: дегуманизация, эмоциональное истощение, снижение профессиональной эффективности.

Дегуманизация выражается в цинизме и изменении системы ценностей, приводящих в свою очередь к изменениям отношений с окружающими. Она проявляется в росте зависимости от других людей или в повышении негатива по отношению к окружающим. По описанию К.Маслача, важным компонентом выгорания является эмоциональное истощение, проявляющееся в сниженном эмоциональном фоне и равнодушии. А снижение профессиональной эффективности выражается в тенденции оценивать себя

негативно. И в этом случае человек перестает видеть свои успехи и достижения, которое приводит к ограничению своих обязанностей, увеличивается число ошибок и снижается темп работы [11]. Эти симптомы оказывают негативное влияние не только на профессиональную жизнь человека, но также и на личную. И как следствие этого появляются проблемы со здоровьем и сложности во взаимоотношениях с членами семьи.

По словам других исследователей А.Пайнса и Е.Аронсона, человек, оказывающийся под давлением высоких требований к эмоциональной сфере, начинает испытывать состояние физического, эмоционального и психического истощения. По их мнению, выгорание как признак истощения может встречаться в любой профессии, а также за пределами профессиональной деятельности (например, в работе, по дому). Согласно авторам, физическое истощение проявляется как низкий энергетический уровень, слабость, хроническая бессонница и широким рядом физических и психосоматических жалоб. Второй компонент - эмоциональное истощение, включающее в себя чувство беспомощности, безнадежности, а третий - это психическое истощение, которое характеризуется чувством неудовлетворенности собой, окружающими людьми и жизнью в целом [12].

Более конкретное описание "выгорания" было предложено П.Брилем. Автор определяет эмоциональное выгорание как дистимическое и дисфункциональное состояние человека, которое возникает в рабочей ситуации. Дистимическое состояние, являющееся главным показателем синдрома выгорания, характеризуется раздражительностью, которое способствует усилению напряжения, повышению конфликтности и агрессии. Все это доставляет трудности в межличностных отношениях и отрицательно сказывается на общем самочувствии индивида. И данное психическое состояние невозможно преодолеть без помощи специалистов. По П.Брилю, причиной выгорания является несоответствие эмоциональных требований, предъявляемых работой и ожиданиями личности [6]. Другой исследователь Д.Грин пишет, что главным показателем эмоционального выгорания является уменьшение трудовых навыков, а состояние эмоционального истощения и деперсонализации являются второстепенными показателями. Исследователь А.М.Гарден же, напротив, подчеркивает эмоциональное истощение в качестве главного компонента выгорания, считая вторым показателем - уменьшение трудовых навыков. Он также указывает, что деперсонализация выделяется как феномен, который наблюдается у профессий сферы социального обслуживания [9,10].

В трудах российских авторов синдром эмоционального выгорания впервые исследуется Б. Г. Ананьевым. Автор употреблял термин "эмоциональное сгорание" и описывал его как кризисное состояние, возникающее у специалистов, где объектом внимания является человек [1]. Однако этот феномен был только отмечен, но не подтвержден дальнейшими научными исследованиями. В конце XX в. наблюдался повышенный интерес к изучению "выгорания" благодаря работам, которые были посвящены исследованию профессионального стресса (Л. А. Китаев-Смык, А. Б. Леонова, Ф. Б. Березин, Л. Г. Дикая, В. А. Бодров и др.). Несмотря на то, что термин «выгорание» в них не использовался, его сущность была определена довольно четко. Синдром, который назывался «болезнью общения», описывал тип профессионального заболевания, возникающий вследствие душевного истощения, приводящий к притуплению эмоций, безразличию, к конфликтам с коллегами, к потере жизненных интересов. По мнениям Н. Е. Водопьянова и Е. С. Старченкова, "выгорание" - это состояние субъективного переживания, которое проявляется как обратная реакция на длительные рабочие стрессы

межличностного общения и сказываются на работоспособности, физическом и психологическом самочувствии, а также на межличностных отношениях работника [3].

Эмоциональное выгорание является сложным и многоаспектным психическим явлением, вследствие чего на сегодняшний день в психологии отсутствует единая точка зрения на то, какова его сущность и структуру. В настоящее время существует два подхода к определению сущности данного феномена: результативный и процессуальный. Результативный подход рассматривает выгорание как состояние, а процессуальный подход как процесс. Теоретический анализ вышеперечисленных источников, посвященных результативному подходу, дает нам основание полагать, что исследователи К.Масlach, А.Пайнес, Е.Аронсон, П.Бриль, Д.Грин, А.М.Гарден, а также российские авторы, Н. Е. Водопьянова, Е. С. Старченкова, Л. А. Китаев-Смык и др. определяют "выгорание", как состояние эмоционального, психического и физического истощения, которое связано с профессиональной деятельностью, наблюдаемое у психически здоровых людей. Сторонники процессуального подхода, рассматривая выгорание как процесс, выделяют в нем несколько стадий. Исследователь К.Чернисс определил выгорание как процесс, вследствие чего проявляются негативные черты в поведении профессионала, как ответная реакция на стрессовую рабочую ситуацию. В нем он выделяет три последовательные стадии: на первой стадии - наблюдается несоответствие между способностями человека и требованиями предъявляемые ему, которые приводят к стрессовому состоянию; вторая стадия - начинается проявлением эмоционального возбуждения, изнеможения и истощения; а на третьей стадии происходят изменения в поведении и установках личности, также преобладает равнодушие по отношению к другим людям.

Согласно автору, если человек находит адекватное решение для предотвращения развития стресса, то риск появления "выгорания" уменьшается [7]. Другой автор А. Рукавишников рассматривает "выгорание", как возрастающее неблагоприятное проявление, которое выражается психоэмоциональным истощением, развитием дисфункциональных установок на рабочем месте, потерей профессионального интереса, отражающееся в жизнедеятельности у здоровых лиц. Согласно исследователю, эмоциональное выгорание это подвижный процесс, состоящий из последовательных этапов, включающее в себя три фазы стресса: нервное напряжение, сопротивление и истощение [5]. Исследователь В.В.Бойко относит эмоциональное выгорание к форме профессиональной деформации, а также рассматривает его как процесс стереотипного эмоционального восприятия окружающей действительности. По его мнению, такое стереотипное эмоциональное восприятие личности обусловлено внешними и внутренними причинами. По мнению В. В. Бойко, эмоциональное выгорание - это механизм психологической защиты, проявляющееся в форме притупления эмоций в ответ на психотравмирующее воздействие. Несмотря на то, что сущность феномена он воспринимает конструктивно, в то же время указывает на негативность его последствий, приводящих к снижению ответственности по выполнению должностных обязательств и изменений отношений с другими людьми.

В.В.Бойко также поддерживал процессуальный подход и, опираясь на концепции стресса Г.Селье, выделяет 3 стадии развития выгорания: "напряжение", "резистенция", "истощение". По автору стадия "напряжения" является предшественником развития выгорания, к которому относятся следующие симптомы: чувство безысходности, неудовлетворенности собой, тревожное и депрессивное состояние. На стадии

"резистентности" индивид, осознавая свое состояние, пытается избежать влияния эмоциональных факторов с помощью сдерживания эмоционального реагирования. А стадия "истощения" характеризуется падением энергетического тонуса и ослаблением нервной системы. Основными симптомами этой стадии являются: деперсонализация, снижение адекватного эмоционального реагирования и психосоматические проявления [2].

Особую ценность для изучения феномена выгорания представляют труды российского ученого В. Е. Орла. Он результативный и процессуальный подходы объединил, и описал выгорание как системное образование, не имеющее строгой очерченной структуры. Причиной отсутствия строго очерченной структуры феномена выгорания, В.Е.Орел видит в изменениях, происходящих с личностью в процессе ее профессионального становления, в котором личностные особенности играют важную роль. Ученый своим экспериментальным анализом также доказал различия протекания выгорания. По его мнению, существуют "пассивный" и "активный" типы выгорания. Пассивный тип протекания характеризуется депрессивными симптомами, а активный же тип протекания эмоционального выгорания приводит к агрессивности и раздражительности. Орел условно назвал выделенные в результате исследования типы выгорания «стенический» (активный тип) и астенический (пассивный тип) [4].

Эмоциональное выгорание также рассматривается как защитный механизм для сохранения психоэмоциональных ресурсов организма перед стрессовой ситуацией. Наряду с защитной функцией, необходимо учитывать и фактор негативного влияния данного синдрома на протекания деятельности и общения с окружающими людьми. Важно также отметить, что выгорание, по нашему мнению, носит стадийный (процессуальный) характер с соответствующими симптомами, и результатом является изменения в эмоциях, поведении, когнитивной сфере, а также жалобы на физическое здоровье и снижение мотивации.

Важное место в исследованиях проблемы эмоционального выгорания уделяется факторам, способствующим его развитию: индивидуальным и организационным. К индивидуальным факторам относятся социально-демографические (пол, возраст, стаж работы и т.д.) и личностные особенности (локус контроля, нейротизм, экстраверсия и т.д.). В современных исследованиях было выявлено, что «эмоциональному выгоранию» способствуют такие индивидуально-психологические качества личности, как личностные акцентуации (С.Иевлева, 2003, Т.Шаталова, 2003), локус контроля и самооценка (В.И. Ковальчук, 2000), сопереживания (Козелицкий, 1991; Е. Махер, 1983), тревожность и подверженность внешнему давлению (М.А. Скугаревская, 2002), агрессивность (К.Кондо, 1991), увлеченность работой (К. Кондо, 1991), мотивация (А. Пайнс, 1982), карьерные устремления и уровень притязания (Н.В.Андрущенко, 2003). К организационным факторам же относятся условия работы, содержания труда. Изучение организационных факторов занимает значительное место в области исследования зарубежных авторов, таких как Л.Беннет, С.Меламед, Е.Мейр, Н.Рейд, Н.Варг, и др. Эти авторы признают ведущими организационные факторы при развитии синдрома выгорания. Изучение и анализ работ, посвященных исследованию факторов развития эмоционального выгорания, дает нам право говорить об отсутствии единой точки зрения на роли влияния их в формировании и развитии синдрома выгорания, указывая на необходимость подробного изучения проблемы.

Для контроля и предотвращения развития данного синдрома необходимо проводить психологическую профилактику. Профилактическую работу с индивидами по определению и реабилитации синдрома эмоционального выгорания можно условно разделить на три группы. Первичная профилактика включает мероприятия, предупреждающие возникновение эмоционального выгорания. Ее целью является обнаружение лиц с повышенной угрозой нарушения психоэмоционального здоровья и проведение психопрофилактических мер для предотвращения развития синдрома выгорания. Вторую группу составляют индивиды, у которых наблюдаются симптомы выгорания. Работа с ними заключается в профилактике уже возникших психологических нарушений, облегчения течений и исхода. Необходимыми условиями получения положительных результатов является осознание индивидами своих проблем и приложения усилий для восстановления личностных ресурсов. Важнейшими составными частями вторичной психопрофилактики является: создание системы раннего выявления признаков их «выгорания» и обеспечение доступности квалификационной психологической, медицинской и социальной помощи. Третью группу составляют личности с высокой степенью эмоционального выгорания. Профилактическая работа с ними способствует предупреждению его социальных последствий.

Подводя итог нашего теоретического анализа научных исследований в сфере изучения эмоционального выгорания, мы можем сказать, что очевидным фактом является отсутствие общих точек соприкосновения взглядов, которое говорит о недостаточном характере теоретической и эмпирической его разработанности, что приводит к необходимости его дальнейшего изучения. Основной целью современных исследований должно быть формирование единой, согласуемой теории, описывающей сущность, структуру факторов развития "выгорания", а также усовершенствование методов профилактических и психокоррекционных действий.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ананьев Б.Г. Избранные психологические труды. – М.: Владос, 1995.
2. Бойко В.В. Энергия эмоций в общении: взгляд на себя и на других. – М.: Филин, 1996. – 472 с.
3. Н. Е Водопьянова, Е. С. Старченкова ,синдром выгорания: диагностика и профилактика /-. – 2-е изд. – СПб. : Питер, 2009. – 336 с.
4. Орел В.Е. Синдром психического выгорания личности. – М.: Институт психологии РАН, 2005. – С. 12–77, 118–164.
5. Рукавишников, А. А. Личностные детерминанты и организационные факторы генезиса психического выгорания у педагогов:– М. : РГБ, 2003. – 177 с.
- 6.Brill P.L. The need for an operational definition of burnout // Famyli&Community Health. 1984. №.6. P. 12–24
7. Chernis C. Professional burn-out in human service organizations. – New York: Praeger, 1980. – 233 p.
- 8.Freudenberger, H. J. (1974) Staff burn-out // Journal of Social Issues. Vol. 30. No. 1. P. 159–165.
9. Garden A.M. Depersonalization: A valid dimension of burn-out? // Human Relations. – 1987. – Vol. 40 (9). – P. 545–560.

10. Green D.E., Walkey F.H., Taylor A.J. The three factors structure of the Maslach Burnout Inventory: A multicultural, multinational confirmatory study // Journal of Social Behavior and Personality. – 1991. – Vol. 6 (3). – P. 453–472.
11. Maslach C., Leiter M.P. The Truth about Burnout: How organization cause personal stress and what to do about it. – San Francisco, C.A.: Jossey-Bass, 1997. – 186 p.
12. Pines A.M., Aronson E. Burnout: from tedium to personal growth. – N.Y.: Free Press, 1981. – 229 p.

АННОТАЦИЯ

Став предметом широкого научного анализа зарубежных авторов 60г XX века, синдром эмоционального выгорания не потерял свою значимость и в по сей день. В этой статье представлены различные точки зрения зарубежных авторов на сущность феномена выгорания, структуру, факторы способствующие его развитию. Мы считаем, что глубокое теоретическое изучение сути синдрома эмоционального выгорания, позволит в дальнейшем разработать более эффективные и действенные меры по предупреждению и коррекции этой проблемы.

XÜLASƏ

XX əsrin 60-cı illərinin xarici müəllifləri tərəfindən geniş elmi təhlillərin mövzusuna çevrilən tükənmə sindromu bu günə qədər öz əhəmiyyətini itirməmişdir. Bu məqalədə tükənmə fenomeninin mahiyyəti, quruluşu, inkişafına kömək edən amillər barədə xarici müəlliflərin müxtəlif fikirləri təqdim olunur. İnandırıcı ki, emosional tükənmə sindromunun mahiyyətinin dərin bir nəzəri tədqiqi gələcəkdə bu problemin qarşısını almaq və düzəltmək üçün daha təsirli tədbirlər inkişaf etdirməyə imkan verəcəkdir.

SUMMARY

The burnout syndrome, which became the subject of extensive scientific analysis by foreign authors in the 1960 s, has not lost its relevance to this day. This article presents various opinions of foreign authors on the nature, structure and factors contributing to the development of the phenomenon of burnout. We believe that an in-depth theoretical study of the nature of emotional exhaustion syndrome will allow us to develop more effective measures to prevent and correct this problem in the future.

О ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ

*доц. Велиев М.В., доц. Мустафаев А.М.,
Кафедра психологии БГУ
azer.mustafaev.60@mail.ru*

Ключевые слова: профессия, педагогическое мастерство, профессионализм, компетентность, педагогические умения, акмеологический подход.

Açar sözlər: peşə, pedaqoji ustalıq, professionallıq, kompetensiya, pedaqoji bacarıqlar, akmeoloji yanaşma.

Keywords: a trade, pedagogical skill, professionalism, competence, pedagogical abilities, akmeological the approach.

Психологические исследования указывают, что при рассмотрении преподавательской деятельности исследователи все чаще обращаются к понятию «профессиональная компетентность».

Как пишет А.К. Маркова, профессии - это исторически возникшие формы деятельности, необходимые обществу, для выполнения которых человек должен обладать суммой знаний и навыков, иметь соответствующие способности и профессионально важные качества. В этой связи педагогика изучает носителя педагогической профессии как целостную личность, во всем многообразии его профессионально-педагогических качеств, которые являются фактором успешности осуществляемой деятельности [4]. Педагог не только профессионал, но и мастер своей деятельности.

Элементами педагогического мастерства считаются:

- гуманистическая направленность личности (предполагает наличие определенных ценностей, идеалов);
- профессиональные знания (представлены знанием предмета, методики его преподавания, знанием педагогики и психологии);
- педагогическая техника (обобщение, культура речи, самовоспитание и т.д.);
- педагогические способности (комплекс умений, который позволяет глубже, ярче, талантливее выразить себя и добиться наивысшего результата).

Проблема профессионализма – это особая проблема. По мнению Т.И. Рудневой, профессионализм является показателем меры овладения общей и профессиональной культурой. Это не константный показатель, динамика его определяется спецификой труда педагога, творческой направленностью, осознанием значимости непрерывного пополнения арсенала педагогической и научно-исследовательской культуры. Относительно педагогической деятельности следует говорить о педагогическом профессионализме как о степени овладения общей и педагогической культурой за годы обучения в вузе [5, 40].

Н.В. Кузьмина определяет профессионализм как качественную характеристику субъекта деятельности, представителя профессии, которая определяется мерой владения им современными средствами решения профессиональных задач, продуктивными способами ее осуществления[3].

Одной из важнейших характеристик педагогических работников Н.В. Кузьмина считает профессиональную компетентность. В качестве элементов такой компетентности она выделяет:

- 1) специальную компетентность в области преподаваемой дисциплины;
- 2) методическую компетентность в области способов формирования знаний, умений и навыков у учащихся;
- 3) психолого-педагогическую компетентность в сфере обучения;
- 4) дифференциально-психологическую компетентность в области мотивов, способностей, направленности обучаемых;
- 5) рефлексия педагогической деятельности.

В содержательном плане каждый вид компетентности автор раскрывает следующим образом.

Специальная компетентность включает глубокие знания, квалификацию и опыт производственной деятельности в области преподаваемого предмета, специальности, по которой ведется обучение; знание способов решения технических, творческих задач, связанных с конкретным производством.

Методическая компетентность включает владение различными методами обучения, знание дидактических методов, приемов и умение применять их в процессе обучения, знание психологических механизмов усвоения знаний и умений в процессе обучения.

Психолого-педагогическая компетентность предполагает владение педагогической диагностикой, умение строить педагогически целесообразные отношения с обучаемыми, осуществлять индивидуальную работу на основе результатов педагогической диагностики; знание возрастной психологии, психологии межличностного и педагогического общения; умение пробуждать и развивать у обучаемых устойчивый интерес к выбранной специальности, к преподаваемому предмету.

Дифференциально-психологическая компетентность включает умение выявлять личностные особенности, установки и направленность обучаемых, определять и учитывать эмоциональное состояние людей; умение грамотно строить взаимоотношения с руководителями, коллегами, учащимися.

Аутопсихологическая компетентность (рефлексия) подразумевает умение осознавать уровень собственной деятельности, своих способностей; знание о способах профессионального самосовершенствования; умение видеть причины недостатков в своей работе, в себе; желание самосовершенствования.

Свой взгляд на проблему профессиональной компетентности высказывает Б.С. Гершунский [2, 69]. Исследуя предметное наполнение категории «образование», он считает профессиональную компетентность неким результативным компонентом образовательной деятельности. Автор пишет: «В условиях естественного разделения труда каждому человеку приходится самоопределяться в выборе той или иной профессии или специальности. Важно учитывать, однако, не только экономическую эффективность разделения труда, но и личностные потребности наиболее полной жизненной самореализации в соответствии со своими способностями и интересами. Ясно, что такая самореализация возможна лишь в ограниченной сфере трудовой деятельности, в которой человек должен быть профессионально компетентным.

По мнению Б.С.Гершунского, категория «профессиональная компетентность» определяется, главным образом, уровнем собственного профессионального образования, опытом и индивидуальными способностями человека, его мотивированным стремлением к непрерывному самообразованию и самосовершенствованию, творческим и ответственным отношением к делу.

Как отмечает Г.Н. Стайнов, существенными признаками профессиональной компетентности, исходя из конкретных видов деятельности и структуры личности, являются совокупность интегральных критериев, определяемых комбинации следующих структурных составляющих:

- 1) система знаний, их глубина, широкий диапазон;
- 2) постоянное стремление учиться и обновлять свои знания, наличие интереса к научным исследованиям, гибкость мышления, коммуникабельность, культура, диалектическое мировоззрение, владение методами анализа, синтеза, сравнения;
- 3) наличие абстрактного, системного и творческого мышления, пространственного воображения, творческого отношения к профессиональной деятельности, способность к смелому принятию решений в нестандартных ситуациях, готовность и стремление к профессиональному самосовершенствованию, готовность быстро адаптироваться при изменении технологии, организации и условий труда [7].

Как видим, практически все авторы выделяют основные признаки профессиональной компетентности, но не дают сущностного определения.

В. А. Сластенин использует термин «профессиональная компетентность педагога», подразумевают под ней единство теоретической и практической готовности к осуществлению педагогической деятельности [6, 40].

Ученый с соавторами считает, что теоретическая готовность заключается не только в обладании некоей совокупностью знаний, но и в творческой деятельности. Последняя в своём качестве во многом зависит от умения преподавателя педагогически мыслить, что в свою очередь зависит от наличия у преподавателя аналитических, прогностических, проективных и рефлексивных умений.

Аналитические умения включают в себе частные умения: расчленять педагогические явления на составляющие элементы; осмысливать каждую часть в связи с целым и во взаимодействии с ведущими сторонами; находить в теории обучения и воспитания идеи, выводы, закономерности, адекватные логике рассматриваемого явления; правильно диагностировать педагогическое явление; находить основную педагогическую задачу (проблему) и способы её оптимального решения.

Прогностические умения в зависимости от объекта могут быть разделены на три группы: 1) прогнозирование развития коллектива; 2) прогнозирование развития личности; 3) прогнозирование развития педагогического процесса.

Педагогическое прогнозирование требует от преподавателя владения такими прогностическими методами, как моделирование, выдвижение гипотез, мысленный эксперимент, экстраполирование и др.

Проективные умения включают в себя перевод цели и содержания образования в конкретные педагогические задачи; учёт при определении педагогических задач и отборе содержания деятельности обучающихся их потребностей и интересов, возможностей материальной базы, своего опыта и личностно-деловых качеств; определение комплекса доминирующих и подчинённых задач для каждого этапа педагогического процесса; отбор видов деятельности, адекватных поставленным задачам, планирование системы совместных творческих дел и др.

Рефлексивные умения имеют место при осуществлении педагогом контрольно-оценочной деятельности, направленной на себя. Рефлексия - не просто знание или понимание субъектом педагогической деятельности самого себя, но и выяснение того,

насколько и как другие (обучающиеся, коллеги) знают и понимают «рефлектирующего», его личностные особенности, эмоциональные реакции и когнитивные представления.

Содержание практической готовности выражается во внешних (предметных) умениях, т.е. в действиях, которые можно наблюдать. К ним относятся организаторские и коммуникативные умения.

К организаторским умениям относят: мобилизационные умения (связанные с привлечением внимания обучающегося и с развитием у него устойчивых интересов к учению и труду); информационные (навыки работы с печатными источниками и библиографирования, умения добывать информацию из других источников и дидактически её преобразовывать); развивающие (предполагают определение «зоны ближайшего развития» (по Л.С. Выготскому) отдельных обучающихся, группы в целом, стимулирование познавательной самостоятельности и творческого мышления); ориентационные (направленные на формирование морально-ценностных установок воспитанников и научного мировоззрения).

Коммуникативные умения подразумевают: перцептивные умения (воспринимать и адекватно интерпретировать информацию о сигналах от партнёра по общению, получаемых в ходе совместной деятельности, а также проникновение в суть других людей, определение типа личности и темперамента другого человека); умения педагогического общения (управлять общением в педагогическом процессе).

Акмеологический подход к профессионально-педагогической компетентности позволяет говорить о трех ее составляющих[1; 168].

1) Компетентность в педагогической деятельности:

- знания о сущности педагогического труда, о психологических и возрастных особенностях обучающихся, о содержании учебных программ и др.;

- педагогические умения - изучать педагогическую ситуацию и ставить адекватные педагогические задачи; отбирать, группировать и обновлять учебный материал; изучать учащихся (память, внимание, мышление и др.); отбирать и комбинировать методы, средства и формы обучения и воспитания, адекватные способностям и возможностям обучающихся; ставить проблемы и проводить исследования и др.;

- профессиональные педагогические позиции: предметник, методист, диагност, мастер, новатор, исследователь, экспериментатор и др.; профессионально важные качества личности; педагогическая эрудиция и осведомленность; педагогическое мышление; педагогическая интуиция; педагогическая импровизация; педагогическая наблюдательность, зоркость; педагогический оптимизм; педагогическое прогнозирование.

2. Компетентность в педагогическом общении:

- знания о задачах и средствах общения, о педагогической этике;

- педагогические умения - ставить широкий спектр педагогических задач и гибко их перестраивать в ходе общения; учитывать позицию других участников общения; терпимость к непохожести другого человека; умение преимущественного использования организующих воздействий по сравнению с оценивающими и дисциплинирующими; использование демократического стиля и открытой позиции в общении; изучать и оценивать опыт коллег, участвовать в педагогическом сотрудничестве и др.;

- профессиональные педагогические позиции: гуманист, «психотерапевт», актер, субъект педагогического сотрудничества;

- профессионально важные качества личности: педагогическая эмпатия;

педагогический такт; педагогическая чувствительность; эмоциональная саморегуляция и др.

3. Личностно-индивидуальная компетентность:

- знания о психологии личности;
- педагогические умения: изучать и развивать личность обучающихся; понимать и сохранять нравственные ценности в труде педагога; строить и реализовывать планы своего личностного и профессионального саморазвития; изучать и хронометрировать процесс своего труда; увидеть сильные и слабые стороны своего труда; поддерживать работоспособность и др.;
- педагогические позиции: самодиагностика, осознанная индивидуальность;
- профессиональные качества: педагогическое целеполагание; педагогическая рефлексия.

Таким образом, профессионал как целостная личность должен обладать совокупностью значимых профессионально-педагогических качеств, которые позволяют ему наиболее эффективно реализовывать цели и задачи своей профессиональной деятельности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Акмеология / Под ред. А.А.Деркача. – М.: РАГС, 2002. – 681с.
2. Гершунский Б.С. Философия образования для XXI века. – М.:
3. Кузьмина Н.В. Профессионализм деятельности преподавателя и мастера производственного обучения профтехучилища. – М., 1989. – 118с.
4. Маркова А.К. Психология труда учителя: Кн. Для учителя. – М.: Просвещение, 1993. – 192с
5. Руднева Т.И. Исследование процесса формирования основ педагогического профессионализма студентов университета // Педагогика. – 1997. - №1. – С.40. Совершенство, 1998. – С.69.
6. Слостенин В.А., Филиппенко Н.И. Профессиональная культура учителя. –М., 1993. – С.4.
7. Стайнов Г.Н. Педагогическая система преподавания общетехнических дисциплин. – М.: Педагогика – Пресс, 2002. – 36с.

PEŞƏKAR PEDAQOJİ KOMPETENTLİK HAQQINDA

Vəliyev M.V., Mustafayev M.A.

XÜLASƏ

Məqalədə peşəkar pedaqoji kompetentliyin mühüm xüsusiyyətləri araşdırılır. Müəlliflər peşəkar pedaqoji kompetentliyin öyrənilməsində müxtəlif yanaşmaların psixoloji və pedaqoji aspektlərini təhlil edirlər. Problemlə əlaqədar nəzəri tədqiqatlara diqqət yetirilir. Markova A.K., Kuzmina M.V., Qerşunskiy B.S., Staynov Q.N., Slastenin B.A. və başqaların əsərləri nəzərdən keçirilir. Beləliklə, məsələnin öyrənilməsinin müxtəlif yolları sərh olunur. Alimlər qeyd edirlər, ki peşəkar şəxsiyyət kimi mühüm professionai pedaqoji keyfiyyətlərə malik olmalıdır. Bu keyfiyyətlər peşə fəaliyyətinin məqsəd və vəzifələrini effektiv həll etməyə imkan yaradır.

О ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ

Велиев М.В., Мустафеев А.М.

РЕЗЮМЕ

В статье раскрываются существенные особенности развития профессионально-педагогической компетентности. Авторы, прежде всего, указывают на психологические и педагогические аспекты различных подходов изучения профессионально-педагогической компетентности. Далее отмечаются теоретические работы по проблеме исследования. Особое внимание уделяется таким авторам как Маркова А.К., Кузьмина М.В., Гершунский Б.С., Стайнов Г.Н., Сластенин В.А. и т.д.

Таким образом, анализируются различные пути исследования проблемы. Ученые отмечают, что профессионал как целостная личность должен обладать совокупностью значимых профессионально-педагогических качеств, которые позволяют ему наиболее эффективно реализовывать цели и задачи своей профессиональной деятельности.

ABOUT PROFESSIONALLY - PEDAGOGICAL COMPETENCE

Veliyev M.V., Mustafayev A.M.

SUMMARY

In article essential features of development of is professional-pedagogical competence reveal. Authors, first of all, represents psychological and pedagogical aspects of various approaches of studying of is professional-pedagogical competence. Further theoretical works on a research problem are marked. The special attention is given to such authors as Markova A.K., Kuzmin M. V, Gershunskij B.S., Stajnov G. N, Slastenin V. A etc. Thus, various ways of research of a problem are marked. Scientists notice, that the professional as the complete person should possess set of significant is professional-pedagogical qualities which allow it to realise most effectively the purposes and problems of the professional work.

REPRODUKTİV FUNKSİYASI POZULMUŞ AİLƏLƏRDƏ ŞƏXSİYYƏTLƏRARASI MÜNASİBƏTLƏRİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

dos. Sevinc Allahyarova

BDU-nun Psixologiya kafedrasının müəllimi

Bütün Tuğba Hüseyn qızı

BDU-nun II Kurs magistrantı

[*psikoloqtuqbabutun@gmail.com*](mailto:psikoloqtuqbabutun@gmail.com)

Açar sözlər: Reproduktiv funksiyalar, Sonsuzluq, Emosional-Psixoloji Problemlər, Məhsuldarlıq və Mübarizə Strategiyaları.

Ключевые слова: репродуктивные функции, бесплодие, эмоционально-психологические проблемы, продуктивность и стратегии преодоления.

Keywords: Reproductive Functions, Infertility, Emotional-Psychological Problems, Productivity and Coping Strategies.

Giriş

Reproduktiv funksiyanın pozulması müalicə üçün həddindən artıq xərc tələb edən və ailə sabitliyinin pozulmasına səbəb ola biləcək fərdi və sosial problemlərdən biridir. Müdafiəsiz cinsi əlaqə birinci ilində məhsuldarlıq baş vermədiyi zaman həmin cüt klinik cəhətdən sonsuz reproduktiv funksiyası pozulmuş sayılır.

Alimlərdən Cooper S.L., Glazer E.S. ABŞ-da bir araşdırmada, reproduktiv funksiyanın pozulması hallarının sayı 1982-ci ildəki 4,5 milyondan 1995-ci ildə 6,2 milyona yüksəldiyi qeyd etdilər və 2005-ci ildə İranlı alim Vahidinin araşdırmaları göstərir ki, İranlı cütlüklərin təxminən dördtdə biri birlikdə yaşadıkları müddətdə birincil dərəcədə reproduktiv funksiya problemi yaşayırlar (8-15). Reproduktiv funksiyanın pozulması və ya hamilə qalmamaq, doğuş yaşındakı kişilər və qadınlar təsir edir və cütlüyü yüksək ailə təzyiqlərinə məruz qoyur. 1994-cü ildə Qahirədə keçirilmiş Beynəlxalq Əhali və İnkişaf Konfransında (ICPD)¹, sonsuzluq reproduktiv sağlamlıq sisteminə ciddi ziyan vuran bir amil olaraq xatırlandı, reproduktiv sağlamlıq proqramlarına və ailə planlaşdırmasına daxil edildi (1-4). Dünyada təxminən 5 milyon cüt reproduktiv funksiyanın pozulmasından əziyyət çəkir. Son iyirmi ildə reproduktiv funksiyanın pozulma insidansı təxminən 50% artdı, günümüzdə dünyadakı reproduktiv yaşda olan hər cütlükdən biri sonsuzdur. Reproduktiv funksiyanın pozulması problemlərinin 35% -i yalnız qadınlarla, 35% -i kişilərlə, 20% -i qadınlar və kişilər birlikdə, qalan 10% -i isə bilinməyən səbəblərlə əlaqəlidir (8-12).

2012-ci ildə Azərbaycanda 2409 nəfərə ilk dəfə sonsuzluq diaqnozu təyin olunubsa, 2014-cü ildə bu göstərici 2806 nəfər olub. Kişilərlə müqayisədə qadınlar daha çox reproduktiv funksiyanın pozulmasından əziyyət çəkir. Rəsmi statistikadan da görünür ki, qadın reproduktiv funksiyanın pozulması kişilərdən dəfələrlə çoxdur. Belə ki, 2012-ci ildə ölkə üzrə reproduktiv funksiyanın pozulmasından əziyyət çəkən qadınların sayı 1999 nəfər olub, 2014-cü ildə bu rəqəm 2294 nəfərə çatıb. Kişi reproduktiv funksiyanın pozulmasının da 3 il ərzində kəskin artdığı qeyd edilir. Üç il əvvəl (2012-ci ildə-red) reproduktiv funksiyası pozulmuş kişilərin sayı 410 nəfər olubsa, 2013-cü ilə 501, 2014-cü ildə isə 512 nəfər olub. İlk dəfə sonsuzluq diaqnozu təyin olunmuş 2806 nəfərdən 505-i məhz paytaxtın payına düşür. Onlardan 64 nəfəri kişi, 441 nəfəri isə qadındır. Müxtəlif bölgələrdə reproduktiv funksiyanın pozulmasının yayılması tədqiqatlara əsasən 10-18% arasında dəyişir (10-13).

ABŞ-da 20-40 yaş arası qadınlar arasında reproduktiv funksiyanın pozulması nisbəti 1965-ci ildəki 3,6 % -dən 1982-ci ildə 10,5-% ə yüksəldi. Hər 7 cütə 30-34 yaş, hər 5 cütə 35-39 yaş və hər 4 cütə 40-45 yaşda Amerikalı reproduktiv funksiyası pozulmuş cütlükdür (14). 1997-ci ildə 20-30 il boyunca Tehran şəhərində yaşayan 1992-ci illi bir Tehran qadını üzərində aparılan bir araşdırmada, qadınların % 78,1-i evliliyin ilk ilində hamilə qaldı və xam reproduktiv funksiyanın pozulmasının nisbətini % 21,9 olduğu təxmin edildi (2). 1996-cı ildə İsfahanda aparılan başqa bir araşdırmada, bu şəhərdə birincil reproduktiv funksiyanın pozulmasının yayılma nisbəti % 15.1 olaraq qiymətləndirilmişdir (1). Reproaktiv funksiyanın pozulması həyatda önəmli bir stress faktıdır və məhsuldarlıq çatışmazlığını qəbul etmək çətindir. Bir çox cüt, təkrarlanan və ağrılı müalicə müddəti ilə, irəliləmədən mütərəqqi bir müalicə yaşayır və nəticədə reproduktiv funksiyası pozulmuş cütlükdə hədəfə çatmağın qarşısında zəiflik hissi meydana çıxır (3).

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı ÜST, sonsuzluğu reproduktiv sağlamlıq problemi olaraq təyin etdi. Sonsuzluq xəstəlik deyil, ancaq əhəmiyyətli emosional narahatlıqlara səbəb ola bilər. Bu problem cütlüyə elə müdaxilə edir ki, bacarıqlarını, adekvatlıqlarını şübhə altına qoyur.

Cütlərin və ya reproduktiv funksiyasının pozulmasından təsirlənən şəxslərin fəaliyyətinin aspektlərinə aşağıdakılar daxildir:

1- Cinsi fəaliyyət: Hormonların istiliyinə və istehlakına nəzarət, cinsi fəaliyyətə maraq, sevgi və ləzzət azalanda cinsi fəaliyyət beləliklə, qorxu, uğursuzluq, çatışmazlıq və itki redd edilmə hissləri ilə müşayiət olunur və ya nəticədə cinsi istək, cinsi əlaqə və cinsi zövqün azalmasına səbəb olan bir məcburiyyət vəziyyəti ilə müşayiət olunur. Nəhayətdə cinsi istəyi azaldır orqazma çatmama və diqər cinsi pozuntulara və hətta yorğunluğa cinsi münasibətdə gətirib çıxarır.

2- Özünə inam: Cütlük reproduktiv funksiyasının problemini dərk etdikdə az və ya çox buraxılmışlıq hiss edirlər, özlərində boşluq hiss edirlər, depressiya və fiziki çatışmazlıq onlarda inkişaf edir. Bu hissin böyük ehtimalla ailə münasibətlərinə təsir göstərməsi mümkündür.

3- Münasibət: Reproaktiv funksiyası pozulmuş cütlüklər özlərini günahkar, hirsli, əsəbi, əziyyətli və ümitsiz hiss etdikləri üçün bir-birlərini buraxmağa meylli, öz düşüncələri və hissləriylə məsləhətləşməyə daha az meylli ola bilərlər. Keçmişə nisbətən bir-birlərinə daha az yaxınlaşa bilər və özlərinə inamsızlıq, qarşılıqlı dəstək çatışmazlığı və qarşılıqlı anlayışsızlıq hissi aşılaya bilərlər.

4 - Özünü tənha və buraxılmışlıq hiss etmək: Reproaktiv funksiyasının pozulması hissi və buraxılmış hiss edən cütlüklərin təxminən 15%-i. Nəticədə problemlərini başqaları ilə bölüşümlər və oxşar problemləri olan digər cütlüklərin dəstəyindən və anlayışından məhrum olan oxşar təcrübələri olan digər cütlülərdən xəbərsizdirlər.

5 Ağır müalicələrə məruz qalma: Davamlı istilik nəzarətinə ehtiyac, müxtəlif testlərin aparılması, müxtəlif dərmanların, xüsusən də iynələrin qəbulu və çoxlu görüşlər (uzun gəzintidən sonra da).

6- Hamiləlik ilə bağlı obsessiya: Bir dövrdən növbəti dövrə gözləmək, növbəti dövrün başlanğıcından sonra hər dəfə cütlükdə depressiyaya və boşluğa səbəb olur.

7- Depressiya hissi, qabiliyyətsizlik, ümitsiz, yorğunluq, baş gicəlməsi, qəzəbli, tükənmiş və qırıq hiss etmək (8-12) .

İki hamilə cütlüyün bir çox qeyri-adekvat adaptasiyasının səbəbləri məlum deyil. Ayrıca, həkimlərdə və tibb bacılarında cütlərə kömək etmək və qərar vermələrini asanlaşdırmaq üçün çox az təlimat vardır. Əlbətdə ki, bir çox xurafatın fəvqəltəbii problemlərin həlli üçün potensial bir maneə kimi çıxış etdiyini də qeyd etmək lazımdır (3) . Digər tərəfdən, psixoloji və emosional problemlərin özləri nadir hallarda qısa müddətdə reproduktiv funksiyanın pozulmasının səbəbi

ola bilər, baxmayaraq ki, bu problemlər istənilməyən nəticələrin nəticələri arasında ola bilər. Bəzən qadın mardiyasındakı hormon səviyyəsindəki dəyişikliklər və nəticədə nadir görülən reproduktiv sistemə mənfi təsiri nəticəsində psixoloji və emosional problemlər ola bilər (7) və ya erkən boşalma kimi kişi cinsi problemlərinə görə cinsi fəaliyyətə mənfi təsir göstərə bilər (5). Məsələn, illərlə həbsxanada yatanlar psixoloji səbəblərlə reproduktiv funksiyanın pozulmasından əziyyət çəkə bilər, ancaq cinsi əlaqədə olarsa, psixoloji səbəblərlə reproduktiv funksiya problemləri aradan qaldırılacaqdır. Yalnız qısa müddətə psixoloji problemlərin azaldılması və qarşısını almaq cütlüyə uşaq sahibi olmaq şansı vermir, əksinə cütlüyün cinsi əlaqələrini tez-tez artırdığı dəyişikliklərə səbəb olur. Bir çox hallarda, təmiz düşüncəli cütlük, nəhayət, övladlığa götürdüyü uşağa uyğunlaşdıqdan və öyrəşdikdən dərhal sonra bir uşaq övladlığa götürməyə və məhsuldar olmağa qərar verir. Bu, məhsuldarlığa təsir edən spesifik psixoloji amildə dəyişiklikdən başqa bir şey deyil. Qeyd etmək lazımdır ki, reproduktiv funksiyanın pozulmasının təkcə fiziki müalicəsi çox vaxt kifayət deyil. Reproduktiv funksiyası pozulmuş cütlərin psixoloji ehtiyaclarına diqqət yetirmək reproduktiv müalicəsinin müvəffəqiyyətinin vacib bir hissəsidir. Çünki cütlüklər arasında uzun müddətli bir əlaqə ola bilər.

Xüsusilə hər cütlük bir-birinin anlayışına və dəstəyinə ehtiyac duyduqda, davranış qaydalarına təsir göstərir. Stress, məyusluq və utanc hissi reproduktiv funksiyanın pozulmasına səbəb ola bilər. Cütün ruhi sağlamlığı və aralarındakı münasibətlər üçün ağırlı və dağıdıcı olur. Reproduktiv funksiyanın pozulmasının psixoloji problemlərinə həll yolları təqdim etmək üçün əvvəlcə övlad sahibi olma motivasiyasını hərtərəfli təhlil etmək məqsədəuyğundur. Heç bir şəxs bir cütlüyün niyə övlad sahibi olmağa meyilli olduğu sualını ortaya qoymur, ancaq reproduktiv funksiyasının pozulmasından əziyyət çəkən cütlüklər tez-tez ailə üzvlərinə, dostlarına və iş yoldaşlarına niyə uşaq sahibi olmaq istədiklərini cavablandırmalıdır. Bu mövzuda aparılan araşdırmalar göstərir ki, məhsuldarlıqlarından asılı olmayaraq bütün fərdlərin oxşar səbəbləri var. Övlad sahibi olmağı cütlüyün xoşbəxtliyi, sevgisi və məhəbbəti ilə yanaşı evliliyin təməli, əsas məqsədi və insan kamilliyinin təzahürü ilə əlaqələndirirlər. "Mükəmməl bir insan ağac əkən, kitab yazan və övlad sahibi olan bir insandır" deyən ortaq bir termin var. Bu giriş ilə bir cütün məhsuldarlıq problemi varsa və özlərini narahat hiss edərlərsə, bu qəribə deyil. Bir cəmiyyətin ailə və cütlük sözlərini sinonim olaraq təyin etməməsi qəbul edilməzdir (11).

Beynəlxalq Səhiyyə İnstitutu tərəfindən Belçika, Fransa və Hollandiyada aparılan bir araşdırmada; qadınlar, 12 qurban siyahısında ananın ölümü, atasının ölümü və həyat yoldaşının xəyanətindən sonra dördüncü sırada iştirak etdilər. Təsnif edirlər (6).

Ekstrakorporal (suni mayalanma) (IVF) və digər inkişaf etmiş köməkçi çoxalma üsulları sonsuz insanlar üçün yeni bir ümid qapısı açdı. Məhsuldarlıq fiziki cəhətdən stressli olsa da, sonsuzluğu müalicə etməmək hər hansı bir tibbi müalicədən daha çox stress daşıyır və sonsuz qadın və kişinin hər ikisi də ola bilər. Müxtəlif işlər göstərir ki; qadınların, bu problemlərlə kişilərdən daha çox qarşılaşdıklarını nəzərə alsaq, hamiləliyin qadınlar üçün daha vacib olması səbəbi psixoloji problemlərlə qarşılaşma riskini artırır. Bu tədqiqatların nəticələrinə görə, reproduktiv funksiyanın pozulması qadın səbəblərindən qaynaqlanırsa, kişilər qadınlara nisbətən daha az psixoloji problem yaşayır, reproduktiv funksiyanın pozulması kişi faktorundan qaynaqlanırsa, kişilər üçün qadınlara bənzər bir reaksiyadır. Reproduktiv funksiyası pozulmuş kişilər ən azı iki fərqli stresə uyğunlaşmalıdırlar:

- 1- Uşaq sahibi olma qabiliyyətinin olmaması
- 2- Həyatlarını mükəmməlləşdirəcək uşaq sahibi olamamaq.

Kişilərin reproduktiv funksiyasının pozulmasının öhdəsindən gəlməsinin qısa bir araşdırması göstərir ki, kişilər də qadınlar kimi istər-istəməz uşaqsızlıqdan əziyyət çəkirlər.

Bununla birlikdə, psixoloji yüklərinin keyfiyyəti tamamilə fərqlidir. Uşağın istər-istəməz olmaması hər iki xəstə üçün mütləq psixoloji bir vəziyyət deyil. Əslində, reproduktiv funksiyası pozulmuş kişilərin psixoloji səbəblərdən övlad sahibi olmaq istəyən alt qrupları var. Onların üzərindəki ən əhəmiyyətli psixoloji yük, eqoistliyin yarasıdır, nəslin davam etdirə bilməmə qabiliyyəti deyil, uzun müddət investisiya qoyduqları xəyaldan ümitsizlikdir, əgər reallaşsalar, bir çox hədəfə çata bilərlər.

Reproduktiv funksiyanın pozulmasının ailə münasibətlərinə psixoloji təsirləri:

Qadın və kişilər arasındakı münasibətlər müxtəlif amillərdən təsirlənir və reproduktiv funksiyanın pozulması baş verir. Qadınlar ümumiyyətlə hər bir insanın pis hissləri üçün deyil, baş verən hər bir pis şey üçün də məsuliyyət hiss edirlər və emosiyalarını ört-basdır etməyə çalışarkən emosiyalar daha təhlükəli olur. Nəhayət davranışı hiss edəndə qədər nəzarətdən çıxırlar, ruhları bir div kimi olur və onları udur. Qadınların öz müalicələri üçün məsuliyyətləri daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Bunun üçün vəziyyəti qəbul etmələri, başlarını ağrı və uğursuzluq hisslərindən uzaq tutmaları vacibdir. Kişilərə həkimə müraciət etmək üçün arvadlarını müşayiət etmələri təklif edildikdə, gəlir itkisi, vaxt itkisi və s. bunlar ümumiyyətlə aktual və vacib olsa da, qadınların məqsədi ərlərini məsuliyyət və hisslərindən uzaqlaşdırmaqdır - bunlardan bəziləri həddindən artıq tibbi müalicədən asanlıqla kəskinləşə bilər. Kişilər ənənəvi olaraq bu əlaqənin maliyyə təminatçılarıdır və ailəni real və ya potensial təhlükələrdən qorumaqdan məsuldurlar. Enerji fokuslarının çoxu işlərinə (özlərini ən uğurlu hiss etdikləri yerə) yönəldilir. Nəticədə, reproduktiv funksiyanın pozulmasında daha çox qadın ağrı, hirs, qorxu və s. kimi hisslər yaşayır. Bir qadın ərindən nə istəməli olduğunu bilmir və onu uzaqlaşdırmaq üçün daha çox əlaqə qurmaqdan imtina edir. Ümumiyyətlə reproduktiv funksiyası pozulmuş cütlər öz problemlərindən əvvəlkindən daha çox danışirlər.

Beynəlxalq Səhiyyə Təşkilatı (ÜST) tərəfindən edilən bir araşdırmada, anket iştirakçılarının yarısı ünsiyyət qurmaq və problem qaldırmaqda çətinlik çəkdi. İnsanların 48%-i, məşğul olduqları məsələlər üzündən başqa insanlarla ünsiyyət qurmaqda çətinlik çəkdiklərini düşündülər. 76 % -i dostu ilə, 68 % -i bacı və ya qardaşı ilə, 57 % -i həmkarı ilə olduğunu bildirdi. Məhsuldarlıq haqqında məlumatları olan kütləvi informasiya vasitələri yanlış düşüncələrin və yanlış təsəvvürlərin azalması üçün çox təsirli oldu. Əgər reproduktiv funksiya problemi olan xəstələr, həkimlər və cütlüklər sonsuz insana sonsuzluğun fiziki səbəbləri və dünyada tətbiq olunan üsullar barədə məlumat verərsə, bəlkə də sonsuz olan cütlüklər yaxın gələcəkdə özlərini təx, utancaq, tərk edilmiş, hiss etməyəcəklər. Ayrıca, heç biri məhsuldarlığı və uşaq sahibi olma motivasiyası barədə soruşmayacaq (6) .

Müzakirə

Reproduktiv funksiyanın pozulması, həyatın digər tərəfləri kimi, sadəcə bədbəxtliklə müşayiət olunmaması lazım olan bir həqiqətdir, lakin bir çox insan bundan əziyyət çəkir. Beləliklə onunla tanınırlar. Çoxlu bir fərdi şəxsiyyət və özünü təqdim etmə ilə bağlı əsas anlayışların çoxu məhsuldarlıq qabiliyyətindən çox asılıdır. Psixoloji baxımdan övlad sahibi olmaq yetkinlik həyatına təntənəli keçiddir. Bir uşağa sahib olmaq, bir qadının maksimum və ən yüksək dərəcədə yerinə yetirilməsi, cinsi şəxsiyyətin, cütün gücünün, evliliyin əsas məqsədinin, xəmirinin və ailənin formasının vacib bir hissəsidir.

Nəhayət, yuxarıdakı bəhs olunanlardan çıxarılan nəticə

“Mən varam çünki mən məhsuldarlıq qabiliyyətinə və ona bağlı hər şeyə sahibəm.” Əgər bu əlaqəni qıra bilsək, var olduğumuz ilə məhsuldarlığımız arasındakı kimliyi ayıra bilsək, bu problemə indi gördüyümüzdən fərqli bir nöqteyi-nəzərdən, sadəcə bir hadisə kimi və fərdin insan kimi dəyərindən asılı olmayaraq baxarıq. Bu şəkildə insanın özü və reproduktiv funksiyanın

pozulması ilə əlaqəli narahatlığı və kədəri aradan qaldırıraq (6). Kişilərlə qadınların bir-birlərinə kömək etmələrinin yolları var və uşaq sahibi olmağa doğru irəlilədikləri zaman balanslı düşüncə və hisslərə sahib olmaları lazımdır.

Buna görə cütlüklərə verilməsi lazım olan təkliflər bunlardır:

1- Həyat yoldaşı ilə daha yaxın və səmimi bir əlaqə faydalıdır.

2. Səhv etmiş hissi keçirtməyin bir səbəbi olmadığını aydınlaşdıraraq. Buna görə hisslərinizlə əlaqə qurun və bunun ehtiyaclarınızı müəyyənləşdirməyinizə kömək edəcəyinə əmin olun (ehtiyaclar müəyyən edildikdə, bir-birinizə bizim üçün bunları necə ödəməli olduğunuzu dəqiq və konkret olaraq söyləyin.)

3- Həyat yoldaşınızın ehtiyaclarını ödəyə bilməyəcəyinizi düşünmək əvəzinə, ona nəyin lazım olduğunu soruşun.

4. Kişilərlə qadınlar arasındakı fərqi qəbul edin.

5. Bir-birinizə kişi və ya qadın kimi şəxsi həyat bacarıqlarınızdan və təcrübələrinizdən bir neçəsini öyrədə bilərsiniz.

6. Müalicə prosesində daha çox iştirak edin. Çünki bir-birinizə daha çox hörmət etməyinizə kömək edir.

Reproduktiv funksiyası pozulmuş insanlara tövsiyə olunmalıdır:

Xoşbəxt və şən olmaq üçün vaxt tapın, kitab oxuyun, özünüz üçün maraqlı bir şey edin, yeni insanlarla tanış olun, maraqlı dərslərdə iştirak edin, həmişə qorxduğunuz hadisə ilə ekspozisiya qarşılaşma etməyi öyrənin, sonsuzluqla əlaqədar bir yumor hissi inkişaf etdirin, həyat yoldaşınızla və sizinlə maraqlanan ilə yaxın münasibət qurun, məsləhətləşin dəstək qrupuna qoşulun, sonsuzluq haqqında daha çox məlumat əldə etmək üçün rabitə və telekommunikasiya vasitələrindən və məlumat mərkəzlərindən istifadə edin, sevdiyiniz işi edin.

ƏDƏBİYYAT

1. Allameh Z et al. 1995-ci ildə İsfahanda İsfahanda birincil sonsuzluğun yayılması. Tədqiqat layihəsinin yekun hesabatı
2. Barouti et al. Tehrandakı 8 yaşa, 2-ci ilk evliliyə əsaslanan sonsuzluq. Hakim Araşdırma Jurnalı. Cild 1378 № 2, s. 93-88, il
3. Bernstein J., Brill M., Levin S., et al. Sonsuzluqla mübarizə: yeni bir perspektiv. NAACOGS Klinikası Perinat Qadın Sağlamlığı Tibb bacıları. 1992; 3: 335-42.
4. Beynəlxalq Əhali və İnkişaf Konfransı (ICPD) Hesabatı. Qahirə, Misir. 1994; 12: 96.
5. Bhui K., Puffet A., Herriot P. Psixiatriya yataq xəstələri arasında cinsi problemlərin araşdırılması. Soc Psixiatriya Psixiatr Epidemiol. 1995; 30: 73-7.
6. Bitzer J. Psixosomatik məsləhət və sonsuz cütlərin idarə olunması. Ther Umsch. 1999; 56 (5): 246-50.
7. Carryer J., Maclean S. Qadınların sonsuzluğu: təcrübə üçün çətinliklər. Nurs Prax N Z. 1998; 13: 23-32.
8. Cooper S.L., Glazer E.S. Sonsuzluğun xaricində: valideynliyə yeni yollar. Lexington Kitabları. New York. 1994.
9. Davis D.C., Dearman C.N. Sonsuz qadınların mübarizə strategiyaları. J Obs Gyn Neonatal Nurs. 1991; 20: 221-8
10. Griffin M., Panak W.F. Sonsuzluqla əlaqəli xidmətlərin iqtisadi dəyəri, Massachusetsdəki sonsuzluq sığortası mandatının araşdırılması. Gübrə Steril. 1998; 70: 22-9.
11. Kuchenhoff J. Uşaqlar üçün yerinə yetirilməmiş istək: Kişilər üçün kədər nədir? Ther Umsch. 1999; 56: 260-4.

12. Marrs R.P. Dr. Richard Marrs məhsuldarlıq kitabı. Delacorte press, New York. 1997.
13. Oslen J. Alt məhsuldarlıqana və atanın yaşına görə. Qübbəli öküz. 1990; 37: 287.
14. Wulff M., Hogberg U., Stenlund H. Sənaye şəraitində sonsuzluq. Acta Obs Gyn Scan. 1997; 79: 679-83.
15. Vahidy S, Ardalan A, Kazem M. [The survey of prevalence of primary infertility in Iran 83-84]. Journal of reproduction and infertility 2007 ; 3(9) : 251-243.

XÜLASƏ

Sonsuzluq doğuş yaşındakı kişilərə və qadınlara təsir edir və insanları emosional və psixoloji problemlər üçün yüksək risk altına alır. Bu səbəbdən 1994-cü ildə Qahirədə Dünya Əhali və İnkişaf Konfransı sonsuzluğu reproduktiv sağlamlığın orqanizminə ciddi ziyan vuran amil kimi təqdim etdi. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (ÜST) sonsuzluğu reproduktiv sağlamlığın vacib problemi hesab edir. Bu məqalənin məqsədi sonsuzluğun emosional və psixoloji problemlərini və sonsuz cütlüklərdə onlarla mübarizə strategiyalarını araşdırmaqdır. Sonsuzluqdan təsirlənən cütlərin və ya fərdlərin fəaliyyətinin xüsusiyyətləri o cümlədən cinsi fəaliyyət, özünə inam, ünsiyyət, tənhalıq və buraxılmışlıq hissi, sərt müalicələrə məruz qalma, məhsuldarlıqda və hamiləlikdə obsessiv olmaq, depressiya, qabiliyyətsizlik, ümitsizlik, yorğunluq, başgicəllənmə, hirsələnmə, tükənmə və dağılma hissləri ilə məşğul olur.

АННОТАЦИЯ

Бесплодие поражает мужчин и женщин детородного возраста и подвергает людей высокому риску эмоциональных и психологических проблем. По этой причине на Всемирной конференции по народонаселению и развитию в Каире в 1994 году бесплодие было представлено как фактор, серьезно вредящий репродуктивному здоровью. Всемирная организация здравоохранения (ВОЗ) считает бесплодие важной проблемой репродуктивного здоровья. Цель этой статьи - изучить эмоциональные и психологические проблемы бесплодия и стратегии их решения в бесплодных парах. В этом исследовании характеристики пар или отдельных лиц, страдающих бесплодием, включали сексуальную активность, уверенность в себе, общение, чувство одиночества и покинутости, подвержение суровому лечению, обсессивно-компульсивное расстройство, депрессию, некомпетентность, безнадежность, усталость, головокружение, гнев, истощение и т. д. имеет дело с чувством коллапса.

SUMMARY

Infertility affects men and women of childbearing age and puts people at high risk of emotional and psychological problems. For this reason, the World Population and Development Conference in Cairo in 1994 presented infertility as a factor that seriously harms reproductive health. The World Health Organization (WHO) considers infertility an important problem of reproductive health. The purpose of this article is to examine the emotional and psychological problems of infertility and strategies to deal with them in infertile couples. This research studies the characteristics of infertile couples or individuals, including sexual activity, self-confidence, communication, feelings of loneliness and abandonment, exposure to harsh treatments, obsessive-compulsive disorder, fertility and pregnancy, depression, inability, hopelessness, fatigue, dizziness, anger, exhaustion, and deals with feelings of collapse.

PEŞƏ SEÇİMİNƏ TƏSİR EDƏN AMİLLƏR

dos. Sevinc Quliyeva
BDU-nun Psixologiya kafedrasının müəllimi
Kuxareva Tamara Azadovna
BDU-nun II Kurs magistrantı
tamara.kuxareva97@gmail.com

Açar sözlər: peşə seçimi, təsir, amillər,

Ключевые слова: выбор карьеры, влияние, факторы,

Keywords: career choice, influence, factors,

Giriş

İnsanın ən üstün keyfiyyətlərindən biri müəyyən seçimlər qarşısında qaldıqda düzgün qərar qəbul edə bilməsidir. Bu seçimlər arasında peşə və ixtisas seçimi həyat üçün ən vacib seçimlərdəndir.

Sürətlə dəyişən və daima yeniləşən cəmiyyətdə düzgün peşə seçimi hər kəs üçün önəmli məsələlərdəndir. İnsanın peşə seçimi ilə bağlı qərar verməsinə müxtəlif amillər təsir edir. Bu kimi məsələlər günümüzün aktual məsələlərindən biridir.

Bu məqalədə əsas məqsəd və vəzifə peşə seçiminə təsir edən əsas amilləri göstərmək və onlar haqqında məlumat verməkdir.

“Müasir dövrdə ölkəmizin sosial - iqtisadi, mədəni - maarif həyatında baş verən intensiv tərəqqinin tələblərinə uyğun kompleks islahatlar proqramı həyata keçirilir. Təxirəsalınmaz islahatların mühüm tərkib hissələrindən biri kimi inkişafımızın strategiyasına cavab verə biləcək təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi daha da aktuallaşır. Əsas məqsəd formalaşmaqda olan gənc nəsli kiçik yaşlardan həyata uğurlu hazırlamaqdan ibarətdir. Həyata, əməli fəaliyyətə hazırlıq isə ölkədə gedən yeni iqtisadi inkişaf tempinin tələbinə müvafiq ixtisaslı peşə sahiblərinin yetişdirilməsini özündə ehtiva etməsidir” (1, s.3).

“Peşə-ixtisas - əmək fəaliyyətinin elə bir növüdür ki, onun icrası üçün insan xüsusi qabiliyyətlərə, bilik, bacarıq və vərdislərə malik olmalıdır.

Peşə seçiminin düzgün aparılması üçün gəncləri peşə blokları, müxtəlif peşələrin özünəməxsus xüsusiyyətləri, hər bir peşənin sosial əhəmiyyəti haqqında aydın təsəvvür yaratmaq, fərdi imkan və xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, onları peşələrə istiqamətləndirmək lazımdır.

Ümumiyyətlə, peşə seçiminə təsir göstərən amillər aşağıdakılardır:

- ailənin, yaşlıların təsiri;
- həmyaşıdların mövqeyi; məktəb kollektivinin mövqeyi;
- şəxsi həyat perspektivləri;
- professional planlar;
- fərdi imkan və qabiliyyətlər;
- cəmiyyət tərəfindən “qəbul olunmaq” cəhdi;
- bu və ya digər peşə fəaliyyəti haqqında informasiyalara bələd olmaq, peşələr aləmi haqqında adekvat təsəvvürlər;
- maraq və meyllər;
- peşə seçərkən öz keyfiyyətlərini adekvat surətdə dəyərləndirmək;
- peşə seçimi situasiyasını maksimum adekvat surətdə qiymətləndirmək;
- peşə seçimi zamanı faktorların fərdi ierarxiyasını modernləşdirmək;

peşə seçərkən əsas və həlledici faktorları ayırd etmək.” (3, s. 426 - 427)

Psixoloqlar peşə sisteminə təsir göstərən amilləri iki qrupa bölürlər:

- Subyektiv amillər: Maraqlar (idrak maraqları, peşəyə olan maraq, meyillər və s.) , qabiliyyətlər: (müəyyən fəaliyyət növündə müvəffəqiyyəti təmin edən psixoloji amillər), temperament, xarakter

- Obyektiv amillər: oxumağa qabillik, hazırlıq səviyyəsi, səhhəti, peşələr haqqında hazırlıq səviyyəsi” (3, s. 427).

“İnsanın öz daxili imkanlarını təhlil edərək, onları konkret peşə-ixtisas tələbləri ilə müqayisə etməsi əsasında peşə seçməsi onun həyatının mənasını təşkil edir, ömrünü rəvnəqləndirir, cəmiyyətdə “özünütəşdiq” üçün şərait yaradır.

Peşə seçimi sadə akt deyil. O, peşə seçimi zərurətini dərk edən hər bir insanın fərdi xüsusiyyətlərindən və ətraf mühətdən, müvafiq şəraitdən asılıdır. Peşə seçiminin optimallığını müəyyən edən həlledici amil - professional maraq, professional tələbat və professional istiqamətdir.

Peşə seçimi sosial “özünütəşdiqləmə” prosesidir. Sosial hadisədir, dövrün sosial xarakteristikalarını özündə daşıyan mürəkkəb fenomendir, insanın ömür yolunu, sosial vəzifələrin uğurlu həllini müəyyənləşdirən prioritetdir.

Peşə seçimi kimi mürəkkəb və həlledici proses zamanı istək və arzularla yanaşı, sosial ideallar, ictimai mənafeələr, peşəyə yararlıq səviyyəsi, potensial imkanlar və fərdi keyfiyyətlər nəzərə alınmalı, hər kəs peşə seçimi ilə həm özünü və ətrafındakıları xoşbəxt etməyi, həm də fəal həyat mövqeyi tutmağı, insanlara xidmət etməyi “gərəkli” olmağı bacarmalıdır” (3, s.429).

“Validəynlər şagirdlərin peşə seçimini onların maraq və meylinə uyğun olaraq təşkil etməlidirlər. Müəllim valideyni, məktəbə, pedaqoji işlərə, təlim-tərbiyə prosesinə cəlb etməlidir. Bu işin həyata keçirilməsində müəyyən etdiyimiz bəzi pedaqoji prinsiplərə əməl edilməlidir:

1. Validəynə hörmət prinsipi;
2. Validəyndə elementar pedaqoji, psixoloji biliklərin aşılması;
3. Validəynin yaş xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması;
4. Validəynlik təcrübəsinin nəzərə alınması;
5. Validəynin sosial mövqeyinin nəzərə alınması;
6. Validəynin mədəni səviyyəsinin nəzərə alınması;
7. Validəynin ümumi dünyagörüşü və bilik səviyyəsinin nəzərə alınması;
8. Validəynlə iş birliyində nikbinlik və ümidli olmaq prinsipi” (2, s. 42).

“Müəllim şagirdləri hərtərəfli öyrənmək üçün onlar üzərində gündəlik müşahidələr aparmalıdır. Müşahidələrin nəticələri isə xüsusi dəftərdə qeyd edilməlidir. Bunun üçün hər bir sinif rəhbəri öz sinfi üçün müşahidə dəftərçəsi tutmalıdır. Müəllimlər şagirdlərə, onların öz qabiliyyətlərini inkişaf etdirmələri üçün gündəlik istiqamət verməlidirlər. Lakin şagirdin təlim işini başlı-başına buraxması, qüvvəsinə inamsızlığı, yoldaşlarından geri qalması, müəllimin düzgün olmayan rəyi, ailədə çox əzizləmək kimi hallar şagirdə məsuliyyətsizlik yarada bilər” (5, s.27).

“Əgər yeniyetməlik dövründə şagirdlər üçün müəllim və valideynlərin nüfuzu öz həmyaşıdlarının nüfuzu ilə bir növ tənzim olunursa, böyük məktəbli üçün ayrı-ayrı fənn müəllimlərinin nüfuzu məktəbin nüfuzundan fərqləndirilir.

Böyük məktəblinin şəxsi özünütəşdiyinə iştirak edən valideynlərinin nüfuzu artır. Böyük məktəblilərin peşə və şəxsi özünütəşdiyinə hazırlığı özünün sərvət meylləri sistemlərinə aydın şəkildə ifadə olunan peşə istiqamətini və peşə maraqlarını, nəzəri təfəkkür formalarının inkişafını, elmi idrak metodlarına yiyələnməyi, özünütəşdiyə bacarığını daxil edir. Şəxsiyyətin

yetişməsi və formalaşmasının bu yekun mərhələsi məktəblinin qiymət və bələdləşmə fəaliyyətinin daha tam təzahür etdiyi vaxtda başa çatır. Bu yaş dövründə məktəblinin müstəqilliyə cəhd göstərməsi əsasında onda mənlilik şüurunun tam strukturu formalaşır, şəxsi refleksiya inkişaf edir, həyati planlar və perspektivlər dərk olunur (4, s.467).

Ali məktəbdə təhsil dövrü davranışın şüurlu motivlərinin gücləndiyi, məqsəd ardıcılığının, qətiyyət və tənqidliyin, müstəqillik və təşəbbüskarlıq kimi xarakter əlamətlərinin möhkəmləndiyi dövrüdür. Tələbə özünü idarə etməyi bacırır, əxlaqi problemlərə diqqəti artır. O, əqli, əxlaqi, ictimai-siyasi cəhətdən yetkinləşir, maraqları genişliyi və dərinliyi ilə seçilir. Psixoloqların fikrincə, 17 və 19 yaşlarda insan öz davranışını tam şüurlu surətdə idarə edə bilmir, bəzən əsassız riskə gedir, hərəkətlərinin nəticəsini qabaqcadan görə bilmir. Tələbəlik - özünü təhlil, özünü qiymətləndirmə dövrüdür. Tələbə ideal "mən"ini real "mən"lə müqayisə edir. O, hələ real "mən"ini kifayət qədər qiymətləndirə bilmir, ideal "mən" isə kifayət qədər aydın dərk edilmiş olmur. Tələbənin şəxsiyyət kimi inkişafının bu ziddiyyəti daxili inamsızlığa, anlaşılmazlığa, zəhəri aqressivliyə səbəb ola bilər. Bu isə öz daxili imkanlarını səfərbər etməyə, əsas fəaliyyət növü olan təlimə tam istiqamətlənməyə mane olur. Bəzən tələbədə "gerçəklikdən uzaqlaşma", "psixoloji təcrid olunma" kimi arzuolunmaz hallar özünü büruzə verir. Ali məktəb həyatı bu neqativ halların qarşısını alır, hər bir gəncin öz qabiliyyət və bacarıqlarına, mənalı və dolğun şəxsi həyata inamını artırır (3, s. 436).

Nəticə

Dünya tərəqqiyə doğru sürətlə dəyişdiyi bu müasir dövrdə yeni - yeni peşələr yaranır. Müasir dövrdə peşələrin kəmiyyət və keyfiyyət etibarilə çox rəngarəng olması gənclərin düzgün və zəruri seçim edə bilməmələrinə səbəb olur. Lakin həyatda düzgün peşə seçmək lazımdır. Çünki hər bir insan doğru peşə-ixtisas seçimi etməklə özünün gələcək həyat yolunu düzgün müəyyənləşdirmiş olur. Nəticə olaraq da rahat peşə fəaliyyəti göstərir, maddi durumu yaxşılaşar, cəmiyyətdə özünə layiqli yer tutar və ən əsası da istək və arzularına nail ola bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. İlyasov M.İ. Peşə, ixtisas seçimi. Bakı: ADPU, 2015, 100 s;
2. Məmmədov U.A. "Təlimin psixoloji əsasları". Bakı, 1993;
3. Rüstəmov A., Dadaşova T.Y. Ali məktəb pedaqogikası. Magistratura pilləsi üçün dərslik. Bakı, "Nurlan", 2007, 568 s;
4. Seyidov S.İ və Həməzəyev M.Ə. Psixologiya Bakı 2007;
5. Zeynalova C. "Təlim fəaliyyətinin psixoloji prosesi" (Metodik tövsiyələr) "Print-S" nəşriyyatı. Bakı, 2017.

PEŞƏ SEÇİMİNƏ TƏSİR EDƏN AMİLLƏR

XÜLASƏ

Məqalədə peşə seçiminə təsir edən amillər şərh edilmişdir və burada irəli sürülən fikirlər, mühakimələr yetişən nəslin tərbiyəsi, inkişafı və formalaşması üçün vacibdir.

Məqalədə qeyd olunur ki, gənc nəslin yaxşı bir peşə sahibi olaraq yetişməsi üçün hələ kiçik yaşlarından onu düzgün yönləndirmək lazımdır. İlk olaraq bu işlə valideynlər məşğul olmalıdır. Təhsil müəssisələrində isə pedaqoqlar tərəfindən bu iş doğru şəkildə davam etdirilməlidir. Müəyyən bir peşəyə yiyələnməyin əhəmiyyəti və peşə seçimində valideynlərin nümunəsi, təhsil

müəssisələrinin, müəllimlərin rolu, xüsusilə də sosial mühit amili əhəmiyyətlidir. Bu amillər arasında insanın şəxsi keyfiyyətləri və psixologiyası da vacibdir. İxtisas və peşə hər bir şəxsin istək və arzusunə, cəmiyyətin sosial - iqtisadi tələbinə müvafiq olmaqla bərabər, seçim edənin də gələcək həyatını təmin edəcək səviyyədə olmalıdır. Peşə seçimində səhv etmək olmaz.

ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА ВЫБОР ПРОФЕССИИ

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются факторы, влияющие на выбор профессии, а выдвинутые идеи и суждения важны для воспитания, развития и формирования подрастающего поколения.

В статье отмечается, что для того, чтобы подрастающее поколение выросло хорошими профессионалами, необходимо руководить им с раннего возраста. В первую очередь этой работой должны заниматься родители. В образовательных учреждениях эту работу должны должным образом продолжить учителя. Важность овладения определенной профессией и примера родителей в выборе профессии, важна роль образовательных учреждений, учителей, особенно социальный фактор. Среди этих факторов также важны личные качества и психология. Специальность и профессия должны соответствовать пожеланиям и желаниям каждого человека, социально-экономическим потребностям общества, а также на уровне, обеспечивающем будущую жизнь электората. В выборе профессии нельзя ошибиться.

FACTORS AFFECTING PROFESSIONAL CHOICE

SUMMARY

The article discusses the factors influencing the choice of profession, and the ideas and judgments put forward here are important for the upbringing, development and formation of the growing generation.

The article notes that in order for the younger generation to grow up as a good professional, it is necessary to guide them from an early age. First of all, parents should be engaged in this work. In educational institutions, this work must be properly continued by teachers. The importance of mastering a certain profession and the example of parents in choosing a profession, the role of educational institutions, teachers, especially the social environment is important. Among these factors, personal qualities and psychology are also important. The specialty and profession must be in accordance with the wishes and desires of each person, the socio-economic needs of society, as well as at a level that will ensure the future life of the electorate. You can't go wrong in choosing a profession.

KİBER ZORAKILIĞA MƏRUZ QALAN YENİYETMƏLƏRİN PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

dos. Səxavət Əliyeva

BDU-nun Psixologiya kafedrasının müəllimi

Özge Nur Mevlane qızı

BDU-nun II kurs magistrantı

psk.ozgenur@gmail.com

Açar sözlər: kiber cinayətlər, yeniyetmə psixologiyası, kiber zorakılıq.

Ключевые слова: киберпреступность, психология подростков, кибер-насилие.

Keywords: cyber crime, adolescent psychology, cyber violence.

GİRİŞ

İnternet bir çox sosial və təhsil imkanları açaraq həyatımızın ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. İnternetə daha müntəzəm və daha uzun müddət daxil olan uşaqların və gənclərin həyatında xüsusilə vacib olmuşdur. Gənclər indi yaşdları ilə əlaqə saxlamaq və ünsiyyət qurmaq üçün müxtəlif sosial media şəbəkələrindən və platformalarından istifadə edirlər. İnternet və sosial media müsbət qarşılıqlı münasibətlər üçün yeni və həyəcanverici perspektivlər açsa da, bunlar risksiz və zərərsiz deyil. İnternet müsbət anlamda inanılmaz bir qüvvə olsa da, xüsusilə də uşaqlar və yeniyetmələr üçün zərərli ola bilən inkaredilməz mənfiliklərə də səbəb olmuşdur. Uşaqlar və gənclər arasında kiber zorakılığın yayılması və təsiri ilə bağlı narahatlıqlar artmaqdadır. Zorakılığın yeni bir fenomen olmadığını bilirik, ancaq rəqəmsal mənzərə gənclərin yaşadıklarını əsaslı şəkildə dəyişdirmişdir. Getdikcə uşaqların sosial media platformaları vasitəsi ilə virtual zorakılığa məruz qalmaları və bu sosial şəbəkələrə nəzarətin mürəkkəbliyi zorakılığın fərqli platformalarda, fərqli formalar almasına səbəb oldu. Sosial media şirkətlərində kiber zorakılıq da daxil olmaqla, uşaqların qorunması məsələlərinə cavab verməsi üçün valideynlər, mütəxəssislər və hökumətlər tərəfindən araşdırmalar aparılmışdır. Araşdırmaya qatılan gənclər sorğuda yüksək səs çoxluğu ilə bildirdilər ki, kiber zorakılıq hesabatlarından sonra sosial media şirkətlərindən aldıkları cavab yavaş və qeyri-kafidir. Sektor eyni zamanda yeniliklər etməməsi və platformalarındakı zorakılığın miqyası ilə bağlı artan narahatlıqların aradan qaldırılması üçün tələb olunan rəhbərliyi göstərmədiyi üçün də tənqid olunur.

Bu yazıda, kiberhücumlarla əlaqəli sosial və psixoloji aspektlərə kritik bir baxış edərək kiber təhdidlər və kiberpsixologiya ilə bağlı müzakirələri daha da inkişaf etdirməyə çalışılmışdır. Bu tədqiqat, yeniyetmələrdə risk qavramı, qorunma motivasiyası, mədəniyyət və təcavüzkar xüsusiyyətləri (məsələn, təcavüzkarın şəxsiyyəti, hədəf şəxsiyyəti və hücum miqyası) daxil olmaqla zərərli kiber hadisələrə ictimai reaksiyaların anlaşılması ilə əlaqəli əsas idrak məsələlərinə yönəlmişdir.

Kiber zorakılığa məruz qalan yeniyetmələrin psixoloji xüsusiyyətləri

Zərərli proqram hücumlarının və kiber cinayətlərin böyükölçölərində yaşandığı görünsə də, kiber oğruların mütəmadi olaraq ən fəal olduqları yer uşaq və gənclərin söhbət otaqları, sosial media, video yayım saytları və video oyunlardır. Uşaqlar yaxşı hədəfdir, çünki insanlara yüksək dərəcədə güvənə bilər və kiber təhlükəsizlik mövzusunda biliklər aşağı səviyyədədir.¹

¹ Cruz-Cunha, Maria Manuela(2015), "Handbook of Research on Digital Crime, Cyberspace Security, and Information", IC Global,Hershey, ABŞ, s.207.

Araşdırmalara görə 2005-ci ildən 2017-ci ilə qədər Böyük Britaniyada 12-15 yaşlı yeniyetmələrin internetdə keçirdikləri vaxt orta hesabla 8-dən 19-a saata qədər artmışdır.² Gənclər sosial media, təlim, yaradıcılıq və oyunlar, dostları ilə ünsiyyət, o cümlədən bir çox məqsədlər üçün internetdən istifadə edirlər. Yeniyetmələr tez-tez sosial şəbəkələr və ya ev tapşırığı yerinə yetirilməsi kimi müxtəlif fəaliyyətlər üçün internetdən istifadə edirlər, nisbətən kiçik uşaqlar isə əsasən video məzmunlu görüntüləri izləmək kimi xüsusi məqsədlər üçün istifadə edirlər.³ Son illər uşaqların və gənclərin internetdən istifadə etməsi daha da xüsusi olmuşdur. Əgər əvvəllər uşaqlar internetdən öz ümumi ailə kompüterlərindən və ya məktəb IT kabinetlərindən istifadə edə bilirdilərsə, indi uşaqlar smartfonlara, planşetlərə və noutbuklara sahibdirlər. Ofcom-un məlumatına görə, smartfonlara uşaqların sahib olması kəskin şəkildə artıb: 5 yaşdan 15 yaşadək uşaqların demək olar ki, yarısı smartfonlara malikdir. Bu, əsasən, 5 yaşdan 7 yaşadək və 8 yaşdan 11 yaşa qədər uşaqların sayının artması ilə bağlı idi. Son sorğu göstərib ki, Böyük Britaniyada Smartfona sahib uşaqların ortalama yaşı 10-dur.

Son araşdırmalar, 12 ilə 15 yaş arası yeniyetmələrin dördü üçün (% 74) bir sosial media platformasında bir profili olduğunu göstərir. Sosial medianın istifadəsi, istifadəçilər arasında sürətli, ucuz qiymətə və gizli ünsiyyətə imkan yarada bilər. Bu amil, daha çox fərdiləşdirilmiş cihazların istifadəsinə əlavə olaraq böyüklərin uşaqlarının istifadəsini izləməsini son dərəcə çətinləşdirə bilər.⁴

Son illərdə yeniyetmələr arasında sosial şəbəkələrin geniş istifadəsi xüsusən onlara yönəlmiş kiber zorakılıqda artım görülməsinə səbəb olmuşdur. İnternetdə baş verən zorakılığın qanuni bir tərifi yoxdur.

Kiber zorakılığın aşağıdakı formaları var:

- Alovlanma: qəzəbli və ya kobud mesajların elektron ötürülməsi;
- Bezdirmə: dəfələrlə təhqir və təhdid mesajları göndərmək;
- Kiber təhdid: zərər və ya hədə-qorxu ilə təhdid;
- Aşağılama: aşağılama, amansız şayiələr yaymaq;
- Maskalamaq: başqası kimi davranmaq və bir şəxsin nüfuzuna xələl gətirmək üçün məlumat paylaşmaq;
- Gəzinti(Outing): bir şəxs haqqında güvənlə paylaşılan şəxsi məlumatların açıqlanması;
- Xaric tutulma: bir insanı chat xətti və ya oyun kimi bir qrupdan kənarda qoymaq; bir fərd üzərində quldurluq etmək.

Kiber zorakılıq, tez-tez bir dostluq və romantik münasibətlərin pozulması, bir yaşıdının müvəffəqiyyətinə həsəd aparmaq və ya cinsi, etnik mənsubiyyət, cinsi oriyentasiya və ya əlillik səbəbi ilə müəyyən qrupların qərəzli dözümsüzlüyü kontekstində əlaqələrdəki çətinləşmədən

² Children and parents: Media use and attitudes report 2018(2019), s. 4,5. Giriş tarixi: 01.10.2020. Giriş ünvanı: https://www.ofcom.org.uk/__data/assets/pdf_file/0024/134907/children-and-parents-media-use-and-attitudes-2018.pdf

³ Unicef(2017), "Children in a Digital World", s.53. Giriş tarixi: 02.10.2020. Giriş ünvanı: https://www.unicef.org/media/48581/file/SOWC_2017_ENG.pdf

⁴ C. Lee Ventola, "Social Media and Health Care Professionals: Benefits, Risks, and Best Practices", Giriş tarixi: 07.10.2020. Giriş ünvanı: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4103576/>

yanır.⁵ Avropada 23.000 uşaq və yeniyetmədən ibarət bir sorğu nəticəsində məlum oldu ki, yeniyetmələrin böyük əksəriyyəti heç vaxt kiber zorakılığa məruz qalmasa da, 5% -i həftədə bir dəfə, 4%-i ayda bir və ya iki dəfə, 10% -i isə daha az kiber təcavüzə məruz qalır. Bir çox tədqiqat ənənəvi zorakılıq və kiber zorakılığın əhəmiyyətli dərəcədə üst-üstə düşdüyünü göstərir.

Araşdırmalara əsasən, qızlar oğlanlara nisbətən kiber zorakılığa məruz qaldıqlarını bildirmək ehtimalı daha yüksəkdir. Bənzər bir tendensiya hər iki qrupun eyni dövrdə oflayn zorakılıq təcrübəsində də müşahidə olunur. Sorğulardan alınan bir sıra dəlillər, qızların oğlanlarla müqayisədə kiber zorakılığa daha çox məruz qaldıqlarını qeyd edir. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının 2014-cü ildə apardığı “Məktəbli Uşaqlarda Sağlamlıq Davranış” araşdırmasının bir analizində, qızların oğlanlardan kiber zorakılığın qurbanı olduğunu bildirmə ehtimalının iki dəfə çox olduğunu qeyd edilmişdir.

Bəzi uşaqlar və gənclər qrupları var ki, yaşadıkları həssaslıqlar kiber zorakılığa məruz qalma ehtimalı daha yüksəkdir. Xüsusi təhsil ehtiyacları olan uşaqların davamlı zorakılığa məruz qalma ehtimalı 16 dəfə daha çox olduğu, əlilliyi və ya xəstəliyi olan bir ailə üzvünə baxan uşaqların yaşıdlarına nisbətən internetdə zorakılıqla qarşılaşma ehtimalı 13% daha yüksək olduğu aşkar edilmişdir. Əlavə olaraq, İngiltərənin Təhlükəsiz İnternet Mərkəzi tərəfindən aparılan bir araşdırma nəticəsində, əlil gənclərin əlilliyi olmayan uşaqlarla müqayisədə 38% daha çox onlayn zorakılığa məruz qaldığı məlum olmuşdur. Digər tədqiqatlar göstərir ki, cinsi oriyentasiyası fərqli gənclərin, miqrant və ya etnik azlıq mənşəli insanlar və aşağı sosial-iqtisadi durumlu uşaqlar digərlərindən daha çox kiber zorakılığa məruz qalan qruplardır.

Tədqiqatlar zorakılığın uşaqların və gənclərin emosional sağlamlığı üçün nəticələrini ardıcıl olaraq müəyyənləşdirir. Zərərçəkənlər həmyaşıd qruplarında qəbul olmaması ilə qarşılaşır, bu da təklik və sosial təcrid ilə nəticələnir. Gənc insanın nəticədə sosial çəkilməsinin aşağı özünə hörmət və depressiyaya səbəb olması ehtimalı yüksəkdir. Zorakılıq edənlər də risk altındadır. Digərlərinə nisbətən bir sıra qeyri-etik və anti-cəmiyyət davranışları ilə məşğul olma ehtimalı daha yüksəkdir və alkoqol, narkotikdən asılılıq riski daşıyırlar.⁶ Məktəbdə zorakılığın təsiri gənc yetkinlik yaşına qədər davam edə bilər.

Virtual fenomeni üzərində aparılan çoxsaylı tədqiqatları təhlil edən yeni araşdırmalara görə, sosial mediada kiber zorakılıq yeniyetmələrdə depressiya ilə əlaqəlidir.

Xüsusilə müxtəlif sosial şəbəkələrdə zorakılığa məruz qalan yeniyetmələr arasında yüksək rəqəmli intiharlar araşdırma mövzusunə çevrilmişdir. Məsələn, 2013-cü ildə Ask.fm sosial şəbəkəsinə görə intihar hallarının çox olduğu müşahidə olunmuşdur. Burada istifadəçilər bir-birlərinə adlarını çəkmədən suallar verə bilərlər. Saytda zorakılığa məruz qalan gənclərin ölümü Ask.fm-i (Ask.com tərəfindən 2014-cü ildə satın alındı) yeni təhlükəsizlik söyləri göstərməyə sövq etdi.⁷ Twitter də, eyni zamanda, 2018-cil il Aprel ayında təhqiramiz tvitləri süzgəcdən keçirmək və sataşma istifadəçilərini dayandırmaq üçün planlarını açıqladı.

⁵ Roswith Roth, “Cyberbullying – Psychological Aspects of Cybermobbing”, Giriş tarixi: 10.10.2020. Giriş ünvanı: <https://ngocswvienna.org/138-2/>

⁶ Centers for Disease Control and Prevention, “The Relationship Between Bullying and Suicide: What We Know and What it Means for Schools”, Giriş tarixi: 19.10.2020. Giriş ünvanı: <https://www.cdc.gov/violenceprevention/pdf/bullying-suicide-translation-final-a.pdf>

⁷ Jim Edwards, “Users On This Web Site Have Successfully Driven Nine Teenagers To Kill Themselves”, Giriş tarixi: 21.10.2020. Giriş ünvanı: <https://www.businessinsider.com/askfm-and-teen-suicides-2013-9>

Alberta Universitetinin pediatriya üzrə tədqiqatçısı Michele Hamm, sosial media istifadəsinin yeniyetmələr arasında olduqca yaygın olduğunu, lakin sosial media saytlarındakı kiber zorakılığın psixoloji sağlamlığa təsiri böyük ölçüdə bilinmədiyini bildirmişdir. Araşdırmalar göstərir ki, gənc yaşlarında müntəzəm olaraq üz-üzə sataşma, yetkin yaşda depressiya riskini iki qat artırır və bu zorakılığın nəticəsi uşaq istismarından daha da pis ola bilər.⁸

Kiber zorakılığın təsiri bir çox cəhətdən ənənəvi zorakılığa nisbətən daha pisdır, qurbanın həyatının hər hissəsinə sızır və insanın dərin psixoloji mübarizə aparmasına səbəb olur.⁹

WebMD-yə görə, kiber zorakılıq qurbanlarının davamlı emosional, konsentrasiya və davranış problemləri ola bilər. Bu problemlər başqaları ilə ünsiyyət qurmaqda daha çox problemlə qarşılaşdıqları üçün sosial həyatlarına ağır zərbə vura bilər. Xüsusən də, gənc yaşlarından etibarən güvən problemlərini yaşayırlar.

Fiziki təhdid edilməsinə baxmayaraq, kiber zorakılığın qurbanları bir çox fizioloji simptomlardan da əziyyət çəkirlər. Tez-tez əsəblə əlaqəli baş ağrıları və mədə ağrılarından şikayətlərini bildirirlər. Dərilərini ülgüc, bıçaq ilə kəsmək və ya zədələmək də daxil olmaqla özlərinə zərər verə bilirlər.

Qurbanlar zorakılıq sona çatdıqdan çox sonra belə kiber zorakılığın fəsadlarından əziyyət çəkə bilirlər. Bu tip zorakılıqlar ömür boyu özünə hörmət etməməyə səbəb ola bilər. Bu, xroniki yorğunluğa, yuxusuzluğa və məktəbdə və ya işdə zəif performansla səbəb ola bilər. Depressiya standart vəziyyətdir, bəzi qurbanlar həyatları ilə bağlı ümumiyyətlə ümitsizlik və dəyərsizlik hiss edirlər.

Təəssüf ki, kiber zorakılığın uzunmüddətli təsirləri həyatı təhlükəli problemlərə çevrilə bilər. Kiber zorakılıq Araşdırmaları Mərkəzi, kiber zorakılıq qurbanlarının təxminən 20%-də intihar düşüncəsi olduğunu bildirir. Yaxın keçmişdə bir neçə səs-küylü intiharlarda kiber zorakılıq günahlandırıldı. Bu faciəvi hadisələr, problemin qarşısının alınmasına yönəlmiş diqqətin artmasına səbəb oldu.

Kiber zorakılıq artdıqca, bunun qarşısının alınması və qanunvericiliyə çağırışlar da artmışdır. Ölkədəki narahat valideynlərdən ibarət qruplar, gənclərə kiber zorakılığın zərərlərini və bunun tez-tez istənilməyən nəticələrini anlamalarına kömək etmək istəyirlər. Bəziləri, xüsusən zərər vermənin həddindən artıq olduğu hallarda, kiber zorakılığın cinayət olaraq qəbul edilməsini təklif etdilər. Bununla birlikdə, kiber zorakılığın qarşısını almağın ən yaxşı yolu, gənclərin maarifləndirilməsindən başlayır.

Ənənəvi zorakılığın uzun bir tarixi olduğuna baxmayaraq, qurban və zorakının terapiya və ya məsləhət alması nadir hallarda görülmüşdür. Ancaq fürsət verildikdə, terapevtlər vəziyyətdəki bütün tərəflərin həyatlarına müsbət toxunuşlar edə bilirlər. Mütəxəssislər həm qurbanların, həm də zorakıların düşüncə və hisslərini anlamalarına kömək etmək üçün dərketmə davranış terapiyasından istifadə etməyə başlayırlar.¹⁰

⁸ Michele Hamm, "BULLYING ON SOCIAL MEDIA IS LINKED TO DEPRESSION IN TEENS", Giriş tarixi: 21.10.2020. Giriş ünvanı: <https://www.cybersmile.org/news/bullying-on-social-media-is-linked-to-depression-in-teens>

⁹ Sherri Gordon, "The Real-Life Effects of Cyberbullying on Children", Giriş tarixi: 23.10.2020. Giriş ünvanı: <https://www.verywellfamily.com/what-are-the-effects-of-cyberbullying-460558>

¹⁰ "BULLYING", Giriş tarixi: 24.10.2020. Giriş ünvanı: <https://www.abct.org/docs/factsheets/BULLYING.pdf>

Kiber zorakılığa qarşı profilaktik müdaxilələr, məlumatlılığın artırılması və problem yaranmazdan əvvəl ediləcək profilaktika işləri kiber zorakılıqla mübarizədə vacib addımlardır. Əslində, ABŞ-da 2005-ci ildə 28% olan zorakılıq davranışlarının yayılması, tətbiq olunan profilaktika proqramları sayəsində 22%-ə enmişdir və proqramların zorakılıq davranışlarını təxminən 25% azaltmaqda təsirli olduğu təsbit edilmişdir.¹¹

NƏTİCƏ

Kiber zorakılığın öhdəsindən gəlmək üçün tövsiyə olunan strategiyalar çox olsa da, mənfi təsirlərinin qarşısının alınmasında nəyin daha yaxşı işlədiyini və hansı şəraitdə olduğuna dair dəlil çatışmazlığı qalmaqdadır. Bununla birlikdə, kiber zorakılıq problemini həll etmək istəyiriksə, bu gün gənclərin emosional həyatında oynadığı əhəmiyyəti, hər zaman və hər yerdə olsalar da hədəf alına biləcəyini nəzərə alaraq bu tip sui-istifadə hallarının baş verdiyi şəbəkələri və sosial qrupları, o cümlədən rəqəmsal dünyaya həssaslığı artırmalıyıq. Cəza metodları ümumiyyətlə kiber zorakılığın azaldılmasında təsirli olmamağa meyllidir. Əslində, sıfır tolerantlıq yanaşmaları gəncləri cinayət məsuliyyətinə cəlb etmək və cinayət mühakimə sisteminə yük qoymaq ehtimalı daha yüksəkdir. Həmyaşıd qrupları və gənclərin dəyər sistemləri ilə işləyən müdaxilələrin daha çox müvəffəq olma ehtimalı vardır. Mütəxəssislər, xüsusilə problemləri olanlara qarşı tolerantlıq, qəbul etmə və mərhəmət mövzularında təşkilatlarda tutulan dəyərlərə diqqət yetirməlidirlər. Uşaqların və gənclərin çox vaxtlarını sərf etdikləri məktəblərin etik davranışları çox vacibdir.

Uşaqların məktəblərdə qayğı, hörmət və dəstəyin dəyərləndirildiyi və cəmiyyətə vurğu olduğu bir mühitdə böyük və yaşıdları ilə müsbət əlaqələrin inkişafı sıx əlaqələndirilir. Empatiya əsaslı sosiallaşma təcrübələrinin perspektivli olduğu və bunun mühakimə davranışını artırdığını, daha yaxşı əlaqələrə və damğalanmış kənar qrupların daha çox tolerantlığına səbəb olduğu müşahidə olunmuşdur. Bu, xüsusilə müzakirə ilə əlaqədardır, çünki tədqiqatçılar davamlı olaraq yüksək keyfiyyətli dostluğun zorakılığa məruz qalan uşaqlar arasında zehni sağlamlıq problemlərinə qarşı qoruyucu bir amil olduğunu aşkar ediblər.

ƏDƏBİYYAT

1. Cruz-Cunha, Maria Manuela(2015), "Handbook of Research on Digital Crime, Cyberspace Security, and Information", IC Global,Hershey, ABŞ, s.207.
2. Hannah Gaffney(2019), "Examining the Effectiveness of School-Bullying Intervention Programs Globally: a Meta-analysis", Beynəlxalq Zorakılığın Qarşısını Alma Jurnalı, s.17.
3. Children and parents: Media use and attitudes report 2018(2019), s. 4,5. Giriş ünvanı: https://www.ofcom.org.uk/__data/assets/pdf_file/0024/134907/children-and-parents-media-use-and-attitudes-2018.pdf
4. Unicef(2017), "Children in a Digital World", s.53. Giriş ünvanı: https://www.unicef.org/media/48581/file/SOWC_2017_ENG.pdf
5. C. Lee Ventola, "Social Media and Health Care Professionals: Benefits, Risks, and Best Practices", Giriş ünvanı: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4103576/>
6. Roswith Roth, "Cyberbullying – Psychological Aspects of Cybermobbing", Giriş ünvanı: <https://ngocswvienna.org/138-2/>

¹¹ Hannah Gaffney(2019), "Examining the Effectiveness of School-Bullying Intervention Programs Globally: a Meta-analysis", Beynəlxalq Zorakılığın Qarşısını Alma Jurnalı, s.17.

7. Centers for Disease Control and Prevention, "The Relationship Between Bullying and Suicide: What We Know and What it Means for Schools", Giriş ünvanı: <https://www.cdc.gov/violenceprevention/pdf/bullying-suicide-translation-final-a.pdf>
8. Jim Edwards, "Users On This Web Site Have Successfully Driven Nine Teenagers To Kill Themselves", Giriş ünvanı: <https://www.businessinsider.com/askfm-and-teen-suicides-2013-9>
9. Michele Hamm, "BULLYING ON SOCIAL MEDIA IS LINKED TO DEPRESSION IN TEENS", Giriş ünvanı: <https://www.cybersmile.org/news/bullying-on-social-media-is-linked-to-depression-in-teens>
10. Sherri Gordon, "The Real-Life Effects of Cyberbullying on Children", Giriş ünvanı: <https://www.verywellfamily.com/what-are-the-effects-of-cyberbullying-460558>
11. "BULLYING", Giriş ünvanı: <https://www.abct.org/docs/factsheets/BULLYING.pdf>

XÜLASƏ

Müasir cəmiyyətdə kiberhücumlar internetin özü qədər adi bir hala gəlmişdir. Hər il sənaye hesabatları, media qurumları və akademik məqalələr həm kiber cinayətlərin miqdarının və həm də müxtəlifliyinin artdığını vurğulayır. Günümüzün yeni texnologiya çağında doğulub böyüyən Z nəsil gəncləri, internet və ya sosial mediaya çıxışı olmayan bir dünyanı təsəvvür edə bilmirlər. Texnologiyaya bu yaxınlığı nəticəsində kiber cinayətlərin getdikcə daha çox gənc əhalini cəlb etdiyini və onlarla qarşılıqlı əlaqədə olduğunu söyləyə bilərik. Psixoloji olaraq keçid dönməsində olan yeniyetmələrin emosional sarsıntılara olan zəif müdafiə sisteminin nəticəsi olaraq, bu yaş təbəqəsində kiber zorakılıq və cinayətlərin daha ağır nəticələr doğurduğunu aparılan araşdırmalar təstiqlənmişdir. Getdikcə daha çox yeniyetmə və gənc kiber cinayətə qarışır. Yeniyetmələr bu mövzuda həm qurban, həm də təşkilatçı kimi geniş kütləni əhatə edirlər.

АННАТАЦИЯ

В современном обществе кибератаки стали таким же обычным явлением, как и сам Интернет. Ежегодно отраслевые отчеты, средства массовой информации и научные статьи подчеркивают как рост, так и разнообразие киберпреступности. Рожденные и выросшие в эпоху новых технологий, молодые люди поколения Z не могут представить себе мир без доступа к Интернету или социальным сетям. В результате такой близости к технологиям мы можем сказать, что киберпреступность привлекает все больше и больше молодых людей и взаимодействует с ними. Психологические исследования подтвердили, что кибер-насилие и преступность имеют более серьезные последствия в этой возрастной группе из-за слабой иммунной системы подростков в переходный период. Все больше и больше подростков и молодых людей вовлекаются в киберпреступления. Подростки затрагивают широкий круг вопросов как жертвы, так и организаторы.

SUMMARY

In modern society, cyberattacks have become as common as the Internet itself. Every year, industry reports, media outlets and academic articles highlight both the increase and diversity of cybercrime. Born and raised in today's age of new technology, young people in Z generation cannot imagine a world without access to the internet or social media. As a result of this closeness to technology, we can say that cybercrime attracts more and more young people and interacts with them. Psychologically, research has confirmed that cyber-violence and crime have more severe consequences in this age group as a result of the weak immune system of adolescents in transition. More and more teenagers and young people are involved in cybercrime. Teenagers cover a wide range of issues, both as victims and organizers.

MƏCBURİ KÖÇ VƏ ONUN YARATDIĞI SOSIAL PSIXOLOJİ PROBLEMLƏR

p.ü.f.d. Müşfiq Mustafayev
BDU-nun Sosial və pedaqoji psixologiya kafedrasının dosenti
İsmayılı Nərgiz Firdovsi qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
nergiz.ismayilli@gmail.com

Açar sözlər: köç, məcburi köçürülmə, qaçqın, cəmiyyət, sosial, psixoloji, hüquqi, mədəni şok.

Ключевые слова: миграция, вынужденное переселение, беженец, общество, социальный, психологический, правовой, культурный шок.

Key words: migration, forced relocation, refugee, society, social, psychological, legal, cultural shock.

Köçün tarixi insanlıq tarixi qədər qədimdir. Tarix boyunca meydana gələn köçlər dünyanın bugünkü əhali dağılımını, sosial- iqtisadi quruluşunu, iqtisadi və mədəni inkişafını formalaşdırmışdır. Sosial elmlərdə köçə bir çox yöndən tərif verilir. Köç qısaca bir məskunlaşma yerindən, bir qrupdan ya da siyasi sərhədləri bəlli olan bir torpaq parçasından başqa birinə doğru qısamüddətli və ya davamlı fərdi və ya qrup halında edilən yerdəyişmədir.

Köç insanların yaşadığı torpaqlardan, öyrəşdikləri sosial quruluşdan, hal -hazırda sahib olduqları iqtisadi imkanlardan uzaqlaşaraq və ya uzaqlaşdırılaraq yeni yaşayış yerlərinə qayıması kimi ifadə edilə bilər. Daha geniş mənada köçə tərif versək, bir yerdən başqa bir yerə edilən sosial-mədəni, siyasi və fərdi dəyişikliklərdən təsirlənən, qısa, orta və uzunmüddətli ola bilən bu hərəkət geriye dönüş planlı və ya qalıcı məskunlaşma hədəfi güdən yerdəyişmə prosesi kimi dəyərləndirilə bilər (2, 16.). Təriflərdən də göründüyü kimi köç anlayışı çoxölçülü və qarışıq quruluşa sahibdir. Bu baxımdan köç müxtəlif aspektlərdən təhlil edilərək qruplara ayrılır.

Köç daxili və xarici, məcburi və könüllü, mərhələli və mərhələsiz olmaqla bir neçə yerə ayrılır. Mərhələsiz köç iki məntəqə arasında baş verir. Mərhələli köç üç və daha artıq məntəqə arasında baş verir. Yeni, köç edənlər bir neçə dəfə məskunlaşma yerini dəyişirlər. Xarici köç anlayışı ölkə sərhədlərini aşan köç hərəkətləri üçün istifadə edilir. Daxili köç ölkə sərhədləri daxilində baş verən köç prosesini ifadə etmək üçün işlədilir. Könüllü köç həm ölkə daxilində, həm də xaricinə edilə bilər. Könüllü köç daha çox həyat şəraitini yaxşılaşdırmaq, müxtəlif iş imkanlarına yiyələnmək, yeni sosial əhatəyə sahib olmaq üçün insanların öz istəkləri ilə etdikləri yerdəyişmədir. Məcburi köç isə, adından da göründüyü kimi insanların öz istəklərinin xaricinə baş verən prosesdir. İnsanın daha yaxşı həyat yaşamaq istəyindən irəli gələn könüllü yəni, insanın iradəsi daxilində edilən köçlərdə iqtisadi amillər müəyyənləşdirici rol oynayarsa, fərdlərin ilk öncə məskunlaşmaq, sığınmaq üçün məkan axtarışı içərisində olduğu məcburi köçlərdə isə çox vaxt siyasi amillər müəyyənləşdirici ünsür rolunu oynayır.

Məcburi köçürülmə fenomeni bəşəriyyət yarandığı gündən bəri mövcud olmuşdur. İlk məcburi köçlər iqlim şəraitilə əlaqədar olmuşdur. Tədricən iqlim şəraiti yerini siyasi və iqtisadi səbəblərə verməyə başladı. Bir çox hallarda yeni qaçqın axınları müəyyən ərazilərdə hərbi əməliyyatların münaqişə ocaqlarının yaranması və nəticədə həyat üçün risklər və mənsə yerində iş və iqtisadi fəaliyyətin mümkünsüzlüyü ilə əlaqələndirildi.

Azərbaycanda məcburi köçkün anlayışı Dağlıq Qarabağ və onun ətrafındakı 7 rayonun işğalından sonra orada yaşayan 600 mindən çox insanın məcburi şəkildə öz el-obalarının didərgin düşməsindən sonra həmin insanlara verilmiş statusdur. Azərbaycanda məcburi xarici

köç yaşamış qaçqınlar da yaşayır. Ölkədə məcburi xarici köçün ən vacib səbəbi Ermənistanda yaşayan Azərbaycan türklərinin ölkədən Azərbaycana məcburi şəkildə çıxarılmasıdır. Bu insanların sayı 400 mindən çoxdur.

Köç sadəcə yerdəyişmə deyil, hər şeydən əvvəl insanın öz varlıq sahəsi ilə əlaqəsinin qopmasıdır. Müasir dövrümüzdə tarixin heç bir mərhələsində olmadığı qədər çox köç meydana gəlmişdir. Köç iqtisadi, siyasi, sosial, mədəni, psixoloji, hüquqi problemləri də bərabərində gətirir. Sosial elmlər həmçinin də, psixologiya sahəsində aparılan tədqiqatlar köç edənlərin yeni mühitə adaptasiyası zamanı yaranan çətinlikləri aradan qaldırmaq, köç zamanı yaranan psixoloji problemlər onların necə aradan qaldırılması, yaşanan travmaların gələcək nəsillərə ötürülməməsi ilə bağlı araşdırmalar aparılır. Bu tip tədqiqatlar ABŞ, Kanada, Yeni Zelandiya, Avstraliya, İsveç və Hollandiyada kimi ölkələrdə aparılır. Bu ölkələr dünyada köçlə bağlı ən çox problemlər yaşayanlardır. Həmin ölkələrdə həm daxili, həm də xarici köçün yaratdığı problemlər özünü göstərir (4, 12). Eyni zamanda 1 milyondan çox məcburi köçkünü və qaçqını olan ölkəmizdə onların həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması, psixoloji problemlərinin aradan qaldırılması ilə bağlı xeyli sayda işlər görülür.

2014-cü ildə BMT-nin verdiyi məlumata görə ikinci dünya müharibəsindən bu yana tarixin heç bir mərhələsində olmadığı qədər çox insan köç etməli olmuşdur. 2014-cü ildə dünyada 60 milyona yaxın insan ideoloji və ya etnik qarşıdurmalar səbəbindən evlərindən didərgin düşmüşlər. Bu insanların təxminən 40 milyonunu ölkələri daxilində yer dəyişdirməli olmuşlar. Həmçinin onu da qeyd etməliyik ki, köç prosesindən ən çox təsirlənən uşaqlar, qadınlar, yaşlılar olmuşdur.

Köç edən insanların böyük əksəriyyəti müharibələr, etnik və ya dini qarşıdurmalar, yoxsulluq və s. səbəblərdən daha yaxşı yaşamaq ümidilə köç etmişlər. Biz qeyd etdik ki, köçün meydana çıxmasına səbəb olan faktorlardan asılı olaraq onları müxtəlif qruplara ayırırlar. Ancaq ümumi şəkildə qeyd etməliyik ki, köçün yaranmasını iki faktor müəyyən edir. Bu faktorlar “itələmə” və “cəzəbetmədir”. İtələyici səbəblərə müharibələr, aclıq, siyasi ya da dini basqı kimi fəvqəladə hadisələr və s. aid edilir. Bu hal daha çox məcburi köçlərin yaranmasına səbəb olur. Cəzəbetmə faktorlarına yaxşı iş, təhsil, həyat şərtləri, dini azadlıq və s. aiddir. Bu daha çox könüllü köçlərdə özünü göstərən səbəblərdir.

Köç zamanı qarşıya bir sıra problemlər çıxır. Bunların başında məskunlaşma, sağlamlıq, təhsil, iş, uyğunlaşma və s. gəlir. Ölkəmizdə məcburi köçkün düşmüş insanların böyük əksəriyyəti uzun müddət çadırlarda, vaqonlarda, universitetlərin yataqxanalarında, binaların zirzəmilərində yaşamışlar. Bu da öz növbəsində sağlamlıq problemlərinin yaranmasına səbəbiyyət vermişdir. Sağlamlıq problemləri içərisində xroniki və infeksiya xəstəliklərinə, qida çatışmazlığından yaranan anemiyaya daha çox rast gəlinir. Belə qeyd edə bilərik ki, bu insanların qarşılaşdığı ən vacib problemlərdən biri sağlamlıq xidmətlərindən istifadə edə bilməmələridir. Bu onunla əlaqədardır ki, məskunlaşılan yerlərdə sağlamlıq xidmətlərini təşkil etmək uzun müddət mümkünsüz olmuşdur. Məcburi köçlərdə fərdlərin köç edilən zamandakı fiziki və zehni vəziyyətləri, səyahətlərinin uzunluğu və çətinliyi, köç edilən yerdəki şərait fərdlərin sağlamlığına təsir edən faktorlardır. Köçün insan sağlamlığı üzərində yaratdığı fəsadlarla mübarizə köçün yaratdığı problemlərin aradan qaldırılması üçün önəmlidir.

Məcburi köçkünlərin və qaçqınların köçlə birlikdə fiziki aktivliklərinin də azaldığı, bədən kütlə indekslərinin qadınlarda kişilərə görə daha yüksək olduğu müəyyənləşdirilmişdir.

Bir digər problem işsizlikdir. Hansı ki, kənd yerlərindən şəhərlərə köç etmək məcburiyyətində qalmış insanlar bu problemlə daha çox üzləşirlər. Onlar şəhərdə öz əmək qabiliyyətlərinə müvafiq iş tapmaqda çətinlik çəkirlər. Azərbaycanda məcburi köçkünlərin

təxminən 40%-i əvvəllər kənd təsərrüfatı ilə məşğul olmuşlar. Bu da böyük şəhərlərdə məskunlaşan məcburi köçkünlər üçün işsizlik problemi yaradır.

Demoqrafik quruluşun dəyişməsinə səbəb olan köç, yeni əhatənin, münasibətlərin ortaya çıxmasına zəmin yaradır. Xüsusilə, kəndlərdən, rayonlardan qaçqın və məcburi köçkün düşmüş insanların cəmiyyət tərəfindən "itələnməsi", yəni "qəbul edilməməsi" həmin insanların sosial həyatına mənfi istiqamətdə təsirini göstərir, adaptasiya prosesini gecikdirir. Sosial varlıq olan insanın ehtiyacları mənsub olduğu mühit tərəfindən qarşılır. Köçlə yeni məkana yerləşən insan, bir tərəfdən yeni mühitinə öyrəşməyə, digər tərəfdən itirdiyi sosial münasibətlərini yenidən qurmağa çalışır.

Məlumdur ki, köçlə birlikdə insanın sosial münasibətləri, bəzi hallarda isə ailə bağları zədələnmiş olur. Bu baxımdan insan bir tərəfdən həyatda qalmaq, itirdiklərini yenidən qazanmaq üçün, digər tərəfdən də düşdüyü mühitin, mədəniyyətin şərtlərinə uyğunlaşmağa çalışmaq üçün mübarizə aparır. Yeni etno-mədəni mühitə düşmək onlarda "mədəni şok" adlanan vəziyyətin yaranmasına gətirib çıxardır. Digər bir mədəniyyətdə özünə yer tapmağa çalışan fərdlərin qarşılaşdıqları çətinliklər, sıxıntılar, göstərdikləri reaksiyalar mədəni şok olaraq ifadə edilir. İnsan əvvəlki mədəni modelinə nə qədər çox bağlı olarsa, onun üçün yeni mühitə uyğunlaşmaq bir o qədər çətin olur. Məlumdur ki, hər mədəniyyətin daxilində çoxlu sayda mikro mədəniyyətlər mövcuddur. Köç edilən yerdə cinsiyyət, yaş, dil bacarıqları, dini inanclar və qarşılama forması adaptasiya müddətinə təsir edir. Məskunlaşmağa başladıkları yerdə etnik mədəni fərqlər azdırsa, uyğunlaşma yüksək, bu fərqlər çoxdursa uyğunlaşma zəif gedir. Məcburi köçkün və qaçqınlara sosial-psixoloji dəstək göstərilməsi onların qarşılaşdıqları bu mədəni şokun öhdəsindən gəlməyə kömək edir.

İnsanın doğulduğu və boya-başa çatdığı məkanla olan bağının zədələnməsinə səbəb olan köç, insanın mənəvi dünyasında bir çox problemlərin ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur. İnsanların sahib olduqları inanc, düşüncə, adət-ənənələr, vərdişlərin, davranışların formalaşmasına ətraf mühitin böyük təsiri vardır. Bu baxımdan ətraf mühitin dəyişməyi mənasına gələn köç, fərddə yeni stress, həyəcan və psixoloji travmaların yaranmasına səbəbiyyət vermişdir.

Qaçqın və məcburi köçkünlərlə aparılan psixoloji iş zamanı şəxsiyyət xüsusiyyətləri, yaş, cins faktorları nəzərə alınmalıdır. Bu insanlarda ən çox rast gəlinən psixoloji problemlərə aşağıdakılar aiddir.

Post travmatik stress pozuntusu, depressiya, yuxu pozuntuları, gələcəyə qarşı inamın itməsi, aşağı özünüqiymətləndirmə, tənhalıq, sosial münasibətlərdə çətinlik, zərərli vərdişlərə meyillilik, ədalət duyğusunun itməsi vəs. Şəxsiyyət reaksiyaları arasında daha çox yüksək həyəcana, psixoloji gərginliyə, nevroitik reaksiyalara, psixozlara rast gəlinir. Bu psixoloji problemlərə səbəb kimi sosial əlaqələrin pozulması, qruplararası konfliktlər, yeni mühitə qarşı olan aqressiya, passivlik və izolə olunmaq iştirak edir.

Uşaq və yeniyetmələrdə də davranış pozuntuları, yuxu pozuntuları, aşağı özünüqiymətləndirmə, gələcəyə qarşı inamsızlıq, özünəqapanma, ünsiyyət bacarıqlarının aşağı forması və s. özünü göstərir. Sual yaranır ki, köç hər zaman travmalar və psixoloji problemlərə yol açırmı? Köçlə bağlı ədəbiyyatların təhlili göstərir ki, bu hal hər zaman travmatik hallara yol açmaya bilər. Bu da köçün növündən, köç zamanı yaşanan hadisələrdən, insanın köçdən əvvəlki fiziki və psixi sağlamlığı ilə əlaqələndirilir. Bu baxımdan köç hadisələrinin həm tarixi, iqtisadi, mədəni, həm də psixoloji xüsusiyyətləri dəyərləndirilməlidir.

Sosial və psixoloji stress köç edənlərin sağlamlıq vəziyyətinə mənfi təsir edir. Bir sıra tədqiqatlarla müəyyən edilmişdir ki, məcburi köçkünlər məskunlaşdıqları yerlərdə iş sahibi olmaq, cəmiyyətin bir

parçası ola bilmək, həmçinin də daha yaxşı həyat şərtlərinə sahib olmağı sağlamlıq vəziyyətlərindən daha vacib olaraq dəyərləndirirlər.

Məcburi köçürülmə ikili xarakter daşıyır. Bunlar yalnız qaçqınların və məcburi köçkünlərin qarşılaşdıqları iqtisadi, hüquqi, sosial və psixoloji çətinliklər deyil, həm də məcburi köçkünlərin ev sahibi olduğu ölkə üçün yaratdığı problemlərdir. Geniş mənada köçürülmə problemləri ilk növbədə mənfi həyat hadisələri təcrübəsini, yeni bir mədəniyyətlə qarşılaşmanı, mədəniyyətlərarası uyğunlaşma strategiyasını, məhrumiyyət və təcrid təcrübəsini əhatə edir.

Məcburi köçkünlərin və qaçqınların sosial uyğunlaşmasının öyrənilməsi böyük elmi və praktik əhəmiyyətə malik sosial göstəriciləri müəyyənləşdirməyə imkan verəcəkdir. Qaçqınların sosial uyğunlaşma dərəcəsinin əsas xüsusiyyətlərinə daşınmaz əmlakın mövcudluğu, əmlak təhlükəsizliyi, mənzil şəraitinin keyfiyyəti, peşə və təhsil, onların əmək bazarındakı mövqeyi, gəlirləri və istehlakıdır. Bu göstəricilər insanların yeni yaşayış yerində sosial uyğunlaşmasının əsas xüsusiyyətlərini təhlil etməyə imkan verir. Sosial uyğunlaşma bir köçkünün və ya qaçqının yeni bir mədəniyyətə girmə prosesi olaraq qəbul edilir, bu da əvvəlki həyat tərzinin rədd edilməsinə, digər sosial normaların, qaydaların və davranış yollarının qəbul edilməsinə səbəb olur.

Məcburi köçkünlər və qaçqınlar onların ailələri həyatı yenidən başlamaq, maddi-mənəvi sahib olduqlarını yenidən qazanmaq üçün uzun illər çox çətin şərtlərdə mübarizə aparmışlar. Biz qeyd etdik ki, köç təkcə bu prosesi yaşamış insanların deyil, köçün yaşandığı cəmiyyətlərdə də bir sıra problemləri bərabərində gətirir və bu cəmiyyətlərin yenidən formalaşmasına səbəb olur. Bu baxımdan köçün yaratdığı problemlərin araşdırılması böyük elmi və praktik əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aksoy Z. (2012) Uluslararası Göç və Kültürlərarası sosial araşdırmalar dergisi. Cilt 5. Sayı 20, 292-303.
2. Rehman Seferov, Adalet İbadov, Ermənistanın Karabagi işgal süreci və sonrasında Azərbaycanda yaşanan zorunlu göçlər və sorunları. 2007. Seh. 36
3. Cengiz Semran, Göç, kimlik və ədəbiyyat. 2010, seh. 193.
4. Süleyman Ekici, Gökhan Funcel, Göç və insan. 2014. Göç araşdırmaları dergisi. Seh.18-34.

XÜLASƏ

Köç insana aid olan hər şeyə təsir etmək qabiliyyətinə malikdir. Bu baxımdan köçün araşdırılması böyük elmi və praktik əhəmiyyətə malikdir. Köçə verilən təriflərdən də görmək olar ki, o sadəcə yerdəyişmə deyil, cəmiyyətə sosial, siyasi, iqtisadi, mədəni, hüquqi, demoqrafik tərəfdən təsir edən prosesdir. Köç çoxölçülü və qarışıq quruluşa sahibdir. Buna görə də onu bir neçə yerə ayırırlar: könüllü, məcburi, daxili, xarici, mərhələli, mərhələsiz. Xüsusilə də məcburi köç yaşamış insanlarda bir sıra psixoloji problemlərə rast gəlinir.

Bu psixoloji problemlərə səbəb kimi sosial əlaqələrin pozulması, qruplararası konfliktlər, yeni mühitə qarşı aqressiya, passivlik və izolə olunmaq iştirak edir.

АННОТАЦИЯ

Миграция может повлиять на все что принадлежит человеку. С этой точки зрения изучение миграции имеет большое научное и практическое значение. Из определений видно что это не просто движение, а процесс, который влияет на общество в социальном, политическом, экономическом, культурном, юридическом, демографическом плане. Миграция имеет многомерную и смешанную структуру. Поэтому он делится на несколько частей добровольная, принудительная внутренняя, внешняя, постановочная, не постановочная. Встречается ряд психологических проблем, особенно у людей, подвергшихся принудительному перемещению.

Причины этих психологических проблем включают нарушение социальных отношений, межгрупповые конфликты агрессию против новой среды, пассивность и изоляцию.

SUMMARY

Migration has the ability to affect everything that belongs to human. From this point of view the study of migration is of great scientific and practical importance it can be seen from the definitions of the migration that it is not just a movement but a process that affects society socially, politically, economically, culturally, legally, demographically. Migration has a multidimensional and mixed structure therefore, it is divided into several parts; voluntary, compulsory, internal, external, staged, non-staged.

A number of psychological problems are encountered, especially, in people who have been forcibly displaced the causes of these psychological problems include disruption of social relations, intergroup conflicts, aggression against the new environment, passivity and isolation.

GENDER ƏSASLI ZORAKILIĞIN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Aslanova Şahnaz Rəcəb qızı

Sosial və pedaqoi psixologiya kafedrasının müəllimi

Cəmilə Elşad qızı Səfərova

Sosial və pedaqoi psixologiya kafedrasının müəllimi

h_jamilya@mail.ru

Açar sözlər: məişət zorakılığı, ailədaxili konfliktlər, psixoloji zorakılıq, köməksizlik vəziyyəti, nigahın davamlılığı.

Ключевые слова: бытовое насилие, внутрисемейные конфликты, психологическое насилие, беспомощное состояние, устойчивость брака

Key words: family violence, intrafamily conflicts, psychological violence, helplessness, the longevity of marriage

Qadınlara qarşı ailədaxili zorakılıq problemi müasir dövrün ən aktual problemlərindən biri olmaqla əsas insan hüquqlarının pozulması kimi çıxış edir. Hüquqların pozulması hesab olunan bu hadisə insanın maddi gəlir səviyyəsi, təhsil səviyyəsi, sosial statusu, dili, dini və irqindən asılı olmayaraq fərqli cəmiyyətlərdə, fərqli mədəniyyətlərdə yaşayan insanların ortaq problemidir.

Ailədaxili zorakılıq həyat yoldaşına, uşaqlara, valideynlərə və yaxud ailənin hər hansısa bir üzvünə qarşı fiziki, cinsi, emosional, psixoloji və iqtisadi sui-istifadəni özündə birləşdirir (2, s.74).

Qadınlara qarşı zorakılığın ən geniş yayılmış formalarından biri məişət zorakılığıdır ki, bu da öz növbəsində ailədaxili münasibətlərin gərginliyini nümayiş etdirən bir göstərici kimi çıxış edir. Qorxu hissi, qadının həyat perspektivlərinin məhdudlaşdırılması bir tərəfdən, onları hüquq bərabərliyinə və inkişafa can atmağa qoymur, digər tərəfdən isə mənfi davranış stereotipləri yaradaraq uşaqların tərbiyəsi üçün normal mühit yaratmağa mane olur. Zorakılığa məruz qalmış qadınların yalnız 7%-i bunu ailə həyatlarını çətinləşdirən bir amil kimi dərk edir. Bu, zorakılığın adı və məqbul hala çevrilməsinə doğru güclü meylin mövcudluğuna dəlalət edir.

Təəssüf ki, rəsmi statistika bu sahədə qadınlara qarşı törədilən cinayətlər barədə gerçək mənzərəni tam əks etdirmir.

Müasir cəmiyyətdə zorakılıq qurbanlarını müdafiə edən sosial institutların zəif işləməsi, habelə zorakılıq faktlarının, xüsusilə seksual zorakılıq faktlarının ictimai müzakirəyə çıxarılmasına mənfi münasibət, ailədə qadınların kişilərdən iqtisadi asılılığı zərərçəkmiş qadınları hüquq-mühafizə orqanlarına müraciət etməkdən çəkindirir. Bütün bunlar real vəziyyəti qiymətləndirməyə və zərərçəkmişlərə lazımı yardım göstərməyə imkan vermir (4, s.65).

Ailədaxili münaqişələr zəminində həyat yoldaşı tərəfindən qadınlara qarşı törədilən zorakılığı izah etmək üçün 2 əsas nəzəriyyə mövcuddur: mikroyönümlü nəzəriyyə və makroyönümlü nəzəriyyə. Mikroyönümlü nəzəriyyə zorakılıq hadisəsini zorakılığın törədən və məruz qalanın fərdi xüsusiyyətləri vasitəsilə izah edir. Öyrənmənin sosial nəzəriyyəsi, psixoloji, psixopatoloji, bioloji resursların idarə olunması nəzəriyyələri ailədaxili zorakılığın səbəblərini ayrıca şəxsiyyətin mikrosəviyyəsində izah edir. Sosial öyrənmə nəzəriyyəsinə görə qadınlara qarşı ailədaxili zorakılıq məqsədlərə nail olmanın əsas vasitəsi kimi istifadə olunur. 80-ci illərdə adın zərərçəkmişlərin davranışlarının izah edilməsinin əsas ideyası olan “köməksizliyin öyrənilməsi” də sosial öyrənmə nəzəriyyəsi tərəfindən irəli sürülüb. “Köməksizliyin

öyrənilməsi” anlayışına görə daimi şəkildə zorakılığa məruz qalan qadınlar özlərini müdafiə edə bilmir və həyatlarını dəyişə bilmirlər (3, s.52).

Digər nəzəriyyəyə görə ailədaxili zorakılığı törədən şəxslərdə ya şəxsiyyət pozuntusu, yaxud da psixi problemləri var. Bu nəzəriyyəyə görə zorakılıq təhqiredici xarakterə malik olan kişilərdə narahatlıq və qəzəb hissini azaltmaq üçün cinsi münasibətlərdə idarəni ələ almaq kimi özünü göstərir və sakitləşməyə kömək edir.

Ailədaxili konfliktlərin müxtəlif cəhətləri və təzahürləri vardır. Sosioloqlar, demoqraflar ailədaxili münasibətləri daha çox nigahın davamlılığı nöqtəyi – nəzərindən araşdırırlar. Başqa sözlə, nigahın davamlılığı ilə ər-arvad arasındakı konfliktlilik eyni bir problemin iki əsas cəhəti və ya qütbüdür. Buna görə də ailə münasibətlərindəki konfliktlərin mühüm təzahürü kimi nigahın möhkəmliliyinin araşdırılması istər sosioloji, istərsə də sosial-psixoloji tədqiqatlarda mühüm yer tutur. Çünki nigahın möhkəmliyi bir sıra sosial-psixoloji amillərlə şərtlənir.

Psixoloji zorakılığa aşağıdakılar aid edilir:

- Sevgi, şəfqət, mənəvi dəstək kimi hisslərin nəzərə alınmaması;
- Dinə, irqə, dilə, mədəni qrupa aid dəyərli olan inancların təhqir edilməsi və onlara zidd olan davranışların edilməsinə məcbur edilmə;
- Qadınların mənəvi və maddi dəstək ala biləcəyi qurum və şəxslərin, dostların, ailənin tez – tez təhqir edilməsi, onlarla görüşə qadağa və mane olma;
- Evdən qovulma və ayrılacağı ilə hədələmə;
- Başqa insanların yanında söz və ya davranış vasitəsilə təhqir edilmə;
- Qadının hərəkətlərini, getdiyi yeri izləmə;
- Qorxu hissi yaratma (öz görünüşü, davranışı və sözləri vasitəsilə);
- Böhtan və şər atma;
- Ruhi xəstə olduğunu təlqin etmək;
- Kişinin hüquqlarının daha üstün olmasına inandırma, qərarların qadının iştirakı olmadan verilməsi və s.

Cinsi zorakılıq isə bir müstəqil növ kimi müəyyən olunmur. Bu onunla izah olunur ki, zorlama təkcə əhyata, sağlamlığa, bədənə yetirilən qəsd deyil, eyni zamanda onun ləyaqətinə və şərəfinə edilən qəsddir. Buna görə də o həm psixi, həm də fiziki zorakılığın xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Cinsi zorakılıq dedikdə cinsi həzz almaq məqsədi ilə müxtəlif formalarda (cinsi əlaqəyə məcbur etmə, zorlama, əxlaqsızlığa məcbur etmə və s.) insanlardan istifadə edilməsi başa düşülür (1, s.93).

Qadınlara qarşı zorakılıq dünya miqyaslı bir bəladır. O nə coğrafi sərhədlər, nə də yaş hədləri tanıyır və heç bir etnik və ya dini qrup bu bəladan sığortalanmamışdır. Xüsusən silahlı münaqişələr zamanı qadınlar kütləvi şəkildə qəddar zorakılıq əməllərinin qurbanı olurlar.

Azərbaycan xalqı öz təcrübəsində bunun acı nəticələrini görmüşdür. Ermənistanın ölkəmizə silahlı təcavüzü nəticəsində minlərlə azərbaycanlı qadın həlak olmuş, yaralanmış, ağılasıqmaz işgəncələrə və təhqirlərə məruz qalmışdır. Bu gün də yüzlərlə əsir və girov qadın Ermənistanda və Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərində dözülməz şəraitdə saxlanılır, məcburi əməyə cəlb edilir və digər zorakılıq əməllərinə məruz qoyulur.

Azərbaycan cəmiyyətində qadına hörmət təməl dəyərlərdən olub, xalqımızın əxlaqının və mentalitetinin dərin qatlarına söykənir. Qadınlara qarşı hər bir zorakılıq halı, o cümlədən məişət zorakılığı halları cəmiyyət tərəfindən həmişə mənfi qarşılanmışdır. Cəmiyyətin bu bəlaya aşkar mənfi münasibətinə və dözümsüzlüyünə, son illərdə Azərbaycan dövlətinin bu sahədə həyata keçirdiyi təsirli tədbirlərə baxmayaraq, dünyanın bir çox ölkələrində olduğu kimi, qadınlara qarşı zorakılıq hələ də mövcuddur.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev B.H. Cinayət və mülki prosesdə məhkəmə psixoloji ekspertizası problemləri. Bakı, 1996, 199 s.
2. Cavadov R.Ə., Tağıyeva G.B. Ekstremal şəraitlərdə psixoloji xidmət. Bakı, 2006.
3. Кулиев Р. Бытовое насилие против женщин: состояние и пути преодоления. – Б., 2001
4. Семья как социальный институт. Гендер и общество / Под общ.ред. А.А.Широбоковой, С.В.Ураловой. – Иркутск, 2001

ОСНОВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ГЕНДЕРНОГО НАСИЛИЯ

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются основные виды домашнего насилия, определяется социально-психологический портрет неблагополучных семей, строятся регрессионные модели, выявляющие основные факторы, влияющие на вероятность домашнего насилия. В результате мы находим эмпирическое подтверждение того факта, что домашнее насилие в отношении женщин зависит от склонности респондентов к более патриархатным установкам в гендерных отношениях и терпимого отношения к насилию в обществе.

THE MAIN FEATURES OF GENDER-BASED VIOLENCE

SUMMARY

The article focuses on the main groups of family violence, the profile of vulnerable families; there are several econometric models discovering the main determinants of high domestic violence level. As a result we confirm empirically that the family violence against women depends on the propensity of the individuals to be androcentric in gender relationships and the tolerance to violence in the whole society

ŞAĞIRDLƏRİN TƏLİM FƏALİYYƏTİNDƏ MOTİVASİYA SAHƏSİNİN FORMALAŞMASI

*p.ü.f.d. Eyyubova Mehriban Niyaz qızı,
BDU-nun Sosial və pedaqoji psixologiya kafedrasının müəllimi
Seyidova İlahə Tahir qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
ilahaseyidova1@gmail.com*

Açar sözlər: şagird, təlim fəaliyyəti, motiv, motivasiya, idrak fəallığı, təlim motivləri

Ключевые слова: ученик, учебная деятельность, мотив, мотивация, познавательная активность, мотивы обучения

Keywords: pupil, educational activities, motive, motivation, cognitive activity, motives of learning.

Təlim fəaliyyəti dövründə və insan həyatında kiçik məktəb yaşı dövrü mühüm yer tutur. İbtidai siniflərdə şagirdlər yaxşı oxumalıdırlar ki, sonrakı illərdə müvəffəqiyyətləri davam etsin. Məktəbə yeni gələn uşaq bağça dövründən fərqli olaraq sisteməlik təlim fəaliyyətinə cəlb olunur. Bu zaman birinci gündən başlayaraq şagirdləri yoxlamaq ayrı-ayrı cisim və hadisələrə diqqət yetirmək, öz diqqətini zəruri cəhətlərə paylamaq, lazım gəldikdə diqqəti bir sahədən başqa bir sahəyə keçirmək tələb olunur. Bu keyfiyyətlər olmadan təlim fəaliyyətinin səmərəliliyindən də danışmaq olmaz. Bu tələblərə əməl etdikdə onun diqqəti tədricən inkişaf etməyə başlayır. Göstərilən bu keyfiyyətlər uşaqlarda birdən-birə yaranmır. Bu proses təlim-tərbiyə işinin səmərəliliyi nəticəsində yaranmağa başlayır.

Təlim fəaliyyətini həyata keçirərkən çox vaxt şagirdi yaxşı oxumağa və ümumiyyətlə oxumağa təhrik edən hansı amilin olması ortaya çıxır.

Burada motiv və motivasiya anlayışların təhlilinə nəzər salaq. Motiv insanı hər hansı bir məqsədəyönəlmiş işə, fəaliyyətə təhrik edən səbəbdır. İnsan beynində əks olunaraq onu fəaliyyətə təhrik edən və həmin fəaliyyəti müvafiq tələbatların ödənilməsinə yönəldən şeyləri A.N.Leontyev həmin fəaliyyətin motivi adlandırmışdır. İnsan fəaliyyətinin motivləri özünün çoxcəhətliliyi ilə xarakterizə olunur. Onlar hər şeydən əvvəl bir-birlərindən tələbatların növlərinə görə fərqlənirlər. Ona görə də tələbatlarda olduğu kimi, motivlər təbii və ali (maddi və mənəvi) ola bilər. Bundan başqa, A.N.Leontyevə görə motiv obraz, anlayış, fikir, ideal şəklində də çıxış edə bilər. Motivasiyaya gəldikdə, bu elə motivlər birlidir ki, şəxsiyyətin yönəlişliyini müəyyən etməklə onun fəaliyyətinin səmərəliliyini də şərtləndirir [2., 585].

Motivlərin formalaşması və inkişafı prosesinə motivasiya deyilir. Ən ümumi şəkildə burada iki cəhəti fərqləndirmək olar: a) bu və ya digər motiv şagirdin özünün fəaliyyətində, daxili proses kimi əmələ gəlir, başqa sözlə, şagird, obrazlı şəkildə desək, öz qəlbinin hökmü ilə fəaliyyətə başlayır; b) motiv yalnız yaşlıların köməyi şəraitində, xarici (zahiri) proses kimi əmələ gəlir, başqa sözlə, şagird başqa adamların – müəllimlərin və valideyinlərin təhriki ilə işə başlayır. Bu iki cəhətin fərqləndirilməsi psixoloji cəhətdən xüsusilə zəruridir. Əgər yaşlıların nəzarəti olmadan müvafiq motiv aktuallaşmırsa, bu o deməkdir ki, həmin motiv şagird üçün hələ zahiri xarakter daşıyır. Belə hallarda şagird özünün təlim fəaliyyətinə formal münasibət göstərir.

Motivasiya təlim prosesini hərəkətə gətirən və şagirdlərin idrak fəallığına təkan verən bir prosesdir. Motivasiya təhrikə fəaliyyətin məqsədi arasındakı əlaqə və münasibətlərin

açılmasında ifadə olunur. Məlum olduğu kimi, onun həyata keçirilməsi prosesində motivlərin məqsədə keçməsi və məqsədin motivə çevrilməsi baş verə bilər. Psixoloqlar belə bir qənaətə gəlmişlər ki, təlim uğurları təkcə şagirdin təlimə, öyrənməyə qabiliyyəti, bütövlükdə qabiliyyətləri və s. ilə deyil, həm də təlim motivasiyası ilə şərtlənir. Başqa sözlə, onun “yaxşı oxuması” üçün bütün digər şərtlərlə yanaşı həm də təlim motivasiyasının formalaşması zəruridir (Ə.Ə.Əlizadə).

Motivasiyası yüksək olan şagird dərslərə hazır gəlir, suallar verir, maraqlanır, diskussiyalarda iştirak edir və enerjisi yüksəkdir. Mütəxəssislər burada daxili və xarici olmaqla iki faktoru əsas tuturlar. Daxili faktor amilində orqanizmi hərəkətə keçirən ünsür onun özü, xarici faktor amilində isə mühitin orqanizmə təsiri əsas götürülür. Həm daxili, həm də xarici motivasiya uşaqların uğurlu olması üçün çox önəmlidir. Müəllimlər də şagirdlərin bu motivasiyalarını təmin etməkdə və onları həvəsləndirməkdə önəmli rol oynayırlar. Burada müəllimlərin üstünə düşən əsas vəzifə xarici amillərin təsirlərinin öyrənmə fəaliyyətinə daha faydalı olmasını təmin etməkdir. Uğuru artırmaq üçün müəllimlər müəyyən dövrlərdə üstünlük təşkil edən motivlərə görə hərəkət etməlidirlər. Məktəbdə müsbət yöndə motivasiya aşılamağın əsas yolları kimi, şagirdə özünə inam duyğusu formalaşdırmaq, şagirdin maraqları nöqtəyi - nəzərindən çıxış etmək, öyrənməni şagird üçün mənalı və dəyərli etmək, hər kəsin özünə uyğun hədəflər seçməsinə yardım etmək, sinifdə öyrənmək üçün zövqverici bir mühit hazırlamaq, şagirdlərin ideallarından və arzularından faydalanmaları təmin etmək, gərəkli anlarda həvəsləndirici çalışmalar təşkil etmək, şagirdin özünə olan hörmətini, güvənini və qürur hissini gücləndirmək göstərilir [2.,s.585].

Motivasiya elə bir fəaliyyətdir ki, şagirdləri idrak fəallığı əsasında aktiv şəkildə dərslə cəlb edir. Mütəxəssislərin fikrincə, dərslərin əvvəlində motivasiyanın düzgün qurulması şagirdləri fəal şəkildə dərslə cəlb etməklə bərabər, həm də dərslərin qalan hissəsinin uğurlu alınmasına şərait yaradır.

Təlim fəaliyyətində də özünün xarakteri və fəaliyyət prosesində oynadığı rola görə motivlərin, o cümlədən təlim motivlərinin aşağıdakı növlərini qeyd etmək olar: 1) situativ və geniş motivlər; 2) fəaliyyətin nəticəsinə yönələn və onun özünə doğru yönələn motivlər; 3) eqoistik və ictimai əhəmiyyətli motivlər [3., s.342].

Motivləri təzahür xüsusiyyətlərinə görə psixoloji ədəbiyyatda geniş istifadə olunan iki qrupa ayırmaq mümkündür: 1) geniş sosial motivlər və 2) idrak motivləri. Bununla yanaşı olaraq, motivlərin xarici və daxili tipləri də qeyd olunur.

Təlim fəaliyyətində bu cür motivlərin formalaşması şagirdlərin tələbat sahəsinin formalaşması ilə sıx bağlıdır. Müəyyən şeylər, hadisələr, şərait insanın müvafiq fəallığının mənbəyi kimi insan fəaliyyətinin motivinə çevrilir. Həmin mənbələri üç əsas kateqoriyaya ayırmaq mümkündür: daxili, xarici və şəxsi mənbələr. Birinci, daxili mənbələr insanın tələbat sahəsi ilə bağlı olur. İnsanda bu cür tələbatlar anadangəlmə və həyatda qazanılan xarakter daşıya bilər. Birinci halda orqanizmin üzvü tələbatları, ikinci halda cəmiyyətdə formalaşan sosial tələbatlar özünü göstərir. Təlimə, öyrənməyə stimül rolunu oynayan anadangəlmə tələbatlara uşağın fəallığına və informasiyaya olan tələbatını aid etmək olar. Təlim fəaliyyətinin stimullaşmasına təsir edən, həyatda formalaşan tələbatlara qnostik və müsbət sosial tələbatları aid etmək olar. Bunlardan bilik əldə etməyə olan tələbatları, cəmiyyətə xeyir verməklə bağlı tələbatları və s. göstərə bilərik. İnsanın öyrənməyə, təlim fəaliyyətinə təhrik olunmasında xarici və şəxsi mənbələrin rolu da az deyildir. Xarici mənbələr insanın həyat və fəaliyyətinin sosial şəraiti ilə müəyyən edilir. Burada insanın hansı davranış tərzini və fəaliyyət növünü seçməsi ilə bağlı onun qarşısına qoyulan tələblər, ondan gözlənilən nəticələr və müvafiq fəaliyyət növünü yerinə yetirməsi üçün imkanların, obyektiv şəraitin olması əsas götürülür. Şəxsi mənbələrə

gəldikdə, bunlar insanın maraqları, cəhdləri, yönəlişliyi, inamı və dünyagörüşü ilə şərtlənir. Təcrübə göstərir ki, insan davranışının qeyd etdiyimiz daxili, xarici və şəxsi stimulları təlim fəaliyyətilə əlaqələndikdə onun müvəffəqiyyətinə əsaslı təsir edir. Başqa sözlə təlim fəaliyyətinin motivasiya sahəsi formalaşmış olur.

Motivlərin keyfiyyətini məzmun və formasına (dinamikasına) görə xarakterizə edirlər.

Motivlərin məzmun baxımından xarakteristikasına aşağıdakılar daxildir:

1. Təlimin şagird üçün məna kəsb etməsi.

2. Motivün fəallığı – təlim şagird üçün şəxsi məna kəsb etdikdə, motiv fəal xarakter daşıyır; o, səy ilə oxumağa başlayır. Əks halda motiv təlimin gedişinə real təsir göstərmir.

3. Motivlərin ümumi strukturunda motivün yeri: əsas, aparıcı motiv özünün istiqamətindən (kollektivçi və egoist xarakter daşmasından) asılı olaraq fəaliyyət prosesində müxtəlif rol oynayır.

4. Motivün müstəqil surətdə əmələ gəlməsi və təzahür etməsi.

5. Motivlərin dərk olunma səviyyəsi

6. Eyni bir motivün müxtəlif fəaliyyət tiplərinə, tədris fənlərinə və tədris tapşırıqlarına şamil edilməsi: bir halda şagird bütün fənlərlə eyni dərəcədə maraqlanır, başqa bir halda isə bir və ya iki fənlə xüsusi maraqlanır, digər fənlər ilə kifayət qədər maraqlanmır.

Motivlərin dərk olunmasının özünəməxsus çətinlikləri vardır. Bu, hər şeydən əvvəl, onda ifadə olunur ki, məktəb yaşı dövründə dərk olunmayan təhriklər çox vaxt sosial cəhətdən əhəmiyyətli olan motivlərin aydın dərk olunmasına mənfi təsir göstərir. Müəllim bu cəhətə həmişə diqqət yetirməli, şagirdlərin əsas, sosial cəhətdən vacib motivləri dərk etməsi üçün şərait yaratmalıdır. Bir çox hallarda isə, şagirdlər özlərinin möyüvlərini pərdələyirlər, təlim işinə laqeydliliklərini gizlətmək üçün cürbəcür bəhanələr uydururlar. Bir sıra hallarda isə sadəcə olaraq bu, psixoloji müdafiə xarakteri daşıyır: şagird müxtəlif bəhanələr göstərməklə hərəkətlərinə haqq qazandırır, öz səhvlərini şəraitlə əlaqələndirir (ışıq sönməsəydi, tapşırıqları edəcəkdim, qonaq gəldi, yazı işini yaza bilmədim və s.)

Müəllim şagirdin öz fəaliyyət və davranış motivlərini necə əsaslandırmasını, yəni şagird öz hərəkət və əməllərinin səbəblərini rəasional surətdə necə izah etməsini öyrənməli, onları təhlil edib, əməli nəticə çıxarmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ə.S. Bayramov, Ə.Ə. Əlizadə. B19 Psixologiya, Ali məktəblər üçün dərslik.
2. Prof. S.Ğ. Seyidov və prof. M.Ə. Həmzəyev. Psixologiya. Bakı. 2007 s. 700
3. А.Н. Леонтьев. Проблемы развития психики. М., 1972, с.342. 550
4. Motivational developments in primary school: Group-specific differences in various learning contexts
5. Motivation in Education: What it Takes to Motivate Our Kids.
6. [https://www.egitimpedia.com/ogrencilerinizi-nasil-motive-edebilirsiniz](https://www.egitimpedia.com/ogrencilerinizi-nasil-motive-edeabilirsiniz)
7. <https://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/ozgur-bolat/ogrenci-motivasyonu-nasil-artirilir-40910918>

ФОРМИРОВАНИЕ МОТИВАЦИОННОЙ СФЕРЫ В ПРОЦЕССЕ УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧАЩИХСЯ

АННОТАЦИЯ

В процессе учебной деятельности важную роль играют факторы, стимулирующие учащихся на успешность обучения. Здесь важную роль играют понятия мотива и мотивации. Мотив побуждает человека к целенаправленной деятельности. Мотивация является процессом, побуждающим учащихся к познавательной деятельности.

В группе учебно-познавательных мотивов выделяют подгруппы: 1) мотивы, связанные с содержанием учения (учащегося побуждает учиться, стремление узнавать новые факты, овладевать знаниями, способами действий, проникать в суть проблемы; 2) мотивы, связанные с самим процессом учения (учащегося побуждает учиться стремление проявлять интеллектуальную активность, думать и рассуждать на уроках, преодолевать препятствия в процессе познания, в процессе решения трудных задач, ребенка увлекает сам процесс учения, а не только полученные результаты.

THE FORMATION OF THE MOTIVATIONAL SPHERE IN THE PROCESS OF COGNITIVE ACTIVITIES OF PUPLES

SUMMARY

The article analyzes the concept of student cognitive engagement, and the manner in which classroom instruction may develop self-regulated learners. Since theory and research on academic motivation, to date only vaguely define the role of learning processes, and since studies of learning strategies rarely assess motivational outcomes, our analysis integrates these two streams of literature.

We also identify specific features of instruction and discuss how they might influence the complex of student interpretive processes focal to classroom learning and motivation.

PROSOSIAL DAVRANIŞ VƏ ALTRUIZM ANLAYIŞLARININ KONSEPTUAL MƏSƏLƏLƏRİ

Məmmədova Xəyalə Vəqif
BDU- nun II kurs magistrantı
xeyalememmedova50@gmail.com

Açar sözlər: sosial davranış, prososial davranış, altruizm, seyrçi təsiri

Ключевые слова: социальное поведение, просоциальное поведение, альтруизм, эффект зрителя

Key words: social behavior, prosocial behavior, altruism, bystander effect

İnsan sosial bir varlıqdır, buna görə də şəxsi həyatını, lazım gələrsə, iş həyatını belə başqa insanlarla paylaşa bilər. Belə hal insanın özü kimi olmaq, özü kimi hərəkət etmək azadlığına sərhəd qoyur. Bu sərhədləri isə sosial davranış qaydaları müəyyən edir. İnsan anadan olduğu andan etibarən həyatının sonuna qədər daim dünya ilə əlaqədədir. Buna görə də o sosial bir varlıq hesab olunur, cəmiyyət içərisində yaşayır və yaşadığı cəmiyyətə təsir göstərir, həmçinin cəmiyyət də ona təsir edə bilər. Davranışların çoxu sosial əhatənin təsiri ilə formalaşır. İnsan öldükdən sonra yaxşı yadda qalmaq, ad qoymaq üçün ya öz adını daşıyan əsərlər, ya da xeyriyyə qurumları yaradaraq insanlara mesaj göndərməyə, müsbət bir obraz yaratmağa çalışır. Sosial davranış qaydaları insan münasibətlərinin yazılı olmayan qanunları hesab olunur və insanlar sosial həyatlarında davranışlarını, münasibətlərini, hərəkətlərini bu yazılı olmayan qanun-qaydalara uyğunlaşdırmağa çalışır. Cəmiyyət içərisində yaşayan biri sosial gözləmələri diqqətə almayan davranışlarının qəbul olunmayacağını bilir. Bu sərhədlər gözlənilmədikdə az və ya çox dərəcədə cəmiyyətin reaksiyasına məruz qalmaqdan başqa formal bir cəzası yoxdur. Amma bu qaydalara əməl olunduqda fərd həm şəxsi həyatında, həm də iş həyatında fərq əldə etmiş olur. Sevilən, hörmət olunan və dəyərli olan birinə çevrilir (2, s. 7). Beləliklə, sosial davranış bir fərdin sosial sistemlərə, təbiətə və mədəniyyətə uyğunlaşmasını təmin etməyə yönəlmiş sosial fəaliyyətdir.

Sosial münasibətlərin qorunub saxlanılmasına yönəlmiş sosial davranış dedikdə, burada prososial, altuirstik davranışdan bəhs etmək olar (16).

"Prososial" sözü ingilis dilində (prosocial) - müsbət, faydalı və sosial qəbul və dostluğu təşviq etmək üçün nəzərdə tutulmuş davranışları ifadə edən mənasında işlənir. (19) Amerika Psixoloji Birliyində isə - bir və ya daha çox insana fayda gətirən davranışı bildirmək və ya nümayiş etdirmək, məsələn, küçədən keçən yaşlıya bir yetkinin yardım göstərməsi kimi izah olunur (7, s. 847).

"Prososial" sözü türk dilində - "toplum yanlısı" kimi tərcümə olunur, yəni cəmiyyətin xeyrinə mənasını verir. "Olumlu sosial davranış", "prososyal davranış" kimi birləşmələrdə də istifadə olunur (17).

"Prososial" sözü əksər lüğətlərdə yoxdur, sosial elm adamları tərəfindən "antisosial" sözünə antonim olaraq yaradılmışdır. Prososial davranış kömək etmək, təsəlli vermək, paylaşmaq və əməkdaşlıq etmək kimi davranışlardan başqa bir və ya daha çox insana fayda gətirmək üçün nəzərdə tutulmuş geniş fəaliyyət dairəsinə əhatə edir (3, s. 463).

Niyə insanlar prososial hərəkət edirlər və ya etmirlər?

İnsanların niyə belə davranmaqları ilə bağlı sual verilməsi sosial psixoloqlar üçün əhəmiyyətli və təbii görünə bilər. Əslində bu sahə üzrə yazılmış ilk məqalədə Villiam McDougall

bu sualı əsas olaraq götürüb (məqalənin mərkəzi fikri bu sual olub): "sosial psixologiyanın əsas problemi fərdlərin cəmiyyətdəki əxlaqi dəyəridir, bu cəmiyyətdə onlar bir varlıq kimi doğulur və burada qeyri-əxlaqi dəyərlər, eqoistik meyillər fədakar meyillərdən daha güclüdür." Kurt Levin, onun tələbələri və iş kollektivi 1930-1940-cı illərdə müasir sosial psixologiyaya əsas təkanverici, istiqamətləndirən qüvvələri olsalar belə, başqa suallara daha çox baxılırdı. Bunlar nasizmin baş qaldırmasına, 2-ci dünya müharibəsinə, Holokosta, Nüvə dövrünün irəliləyişinə, soyuq müharibəyə və irqi ədalətsizliyə təşviq edən zorlayıcı sosial problemlərlə bağlı suallar idi. Bütün diqqət totalitar və avtoritar rejimə, səlahiyyətə, aqressiyaya, qərəzə, öz irqini üstün tutmaya, insanlar və qruplar arasındakı mübahisəyə, itaətə, mövqenin formalaşması və dəyişməsinə yönəldirilmişdi. İnsanların sosial yönümlü davranmasındakı səbəb ilə bağlı verilən sual 1960-cı illərdə yenidən ortaya çıxdı. Bu sual sosial problemlərə aid suallarla əvəz edilmədi, siyahıya əlavə edildi. Bu sualın gündəmə gəlməsinə səbəb isə ətrafdakıların çıxılmaz situasiyada olan insanlara kömək etmədikləri bir neçə şok vəziyyət, xüsusilə şəhər mühitində sosial quruluşun və sosial ədəbin itməsi ilə bağlı narahatlıqlar idi (8, s. 465).

Ən çox bilinən hadisə isə Kitty Genovese hadisəsidir. Catherine "Kitty" Genovese, 13 Mart 1964-cü ildə New Yorkdakı Queens mənzilinin qarşısında vəhşicəsinə öldürülən 28 yaşlı bir qadın idi. Genovese'nin Winston Moseley adlı bir adam tərəfindən 14 bıçaq zərbəsi aldığı üçün təxminən 30 dəqiqə hücumu davam etdi. Qətlindən bir müddət sonra New York Times qəzetində jurnalist Martin Gansberqin "Cinayəti görən 38 nəfər polisi çağırmadı" başlığı ilə yazdığı, şokedici qətl və qonşularının hiss etməməsini təsvir edən bir məqalə dərc edildi. Ancaq o gecə baş verənlər barədə dəfələrlə mübahisələr edilmişdir. Orijinal hekayədə bir çox qüsurlar var idi ki, illər sonra New York Times qəzalılığını qəbul etdi (14). Əslində, Genovese-yə qarşı hücumu görən və ya müşahidə edən 38 nəfərin olduğu barədə heç bir dəlil yoxdur. Əlavə araşdırma aparıldıqdan sonra faktların xeyli fərqli olduğu ortaya çıxdı. Hekayə, ümumiyyətlə, psixoloqların diqqətini çəkdi. Psixoloqlar Bibb Latane və John Darley tərəfindən irəli sürülən bir termin olan "Bystander Effect"ə gətirib çıxaran araşdırma ilə nəticələndi. Bystander Effect təcili yardıma ehtiyacı olan bir insana şahid olan insanların sayı nə qədər çox olarsa, müşahidəçinin hərəkətə keçməsi ehtimalı o qədər az olur (11).

Prososial davranışlar həm kömək edən, həm də kömək alan üçün qazancılı olduğundan iki qat mükafatlandırıcıdır. Bir sözlə, bu tip davranışları təşviq və tərəfləmək hamının xeyrinədir. Yenə də bir çox insan bütün köməklərin şəxsi maraqlardan qaynaqlandığı iddiasına qarşı çıxmaqdadır. Bəzi sosial psixoloqlara görə insanlar qızıl qəlbidir və bəzən heç qarşılıq gözləmədən kömək edirlər (15).

C. Daniel Batson (1991) insanların yalnız təmiz ürəkli olduqları üçün kömək etdikləri fikrinin ən güclü müdafiəçilərindən biridir. Batson insanlar bəzən eqoist səbəblərdən, məsələn, pis vəziyyətdə olan birini görəndə şəxsi narahatlığını azaltmaq üçün kömək etdiklərini qəbul edir. Bununla birlikdə, insanların motivləri bəzən tamamilə altruistdir və bir qiymət ödəməli olsalar da, bəzən tək məqsədi başqasına kömək etməkdir. Batson-a görə köməyə ehtiyacı olan insana qarşı empati hiss etdiyimiz zaman, yəni, özümüzü onun yerinə qoyanda və onun kimi yaşadıqlarını və hisslərini yaşadığımızda saf altruizm özünü göstərir. İnsanlar başqasının ağrısına, dərindən empati hiss etdikdə əsil altruizmdən danışmaq olar (1, s. 622).

"Altruizm" 1800-cü ildən bəri ingilis termini kimi istifadə olunur. İngilis dilindən tərcümə də "qurbanlıq" mənasını verir. Altruizmin latın və fransız dillərində kökləri var. Bu söz fransız dilində "digər insanlar" mənasını verən "autrui" sözündən götürülmüşdür. "Autrui" özü də latınca "dəyişdirmə" mənşəli olan və eyni zamanda "başqa" mənasını verən qədim fransızca "autre" terminindən inkişaf etmişdir (18).

“Altruizm” termini fransız sosioloq və filosof Auguste Comte tərəfindən elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir, onun fikrincə altruizm, insan cəmiyyətində daha böyük humanistləşmə istiqamətində dəyişmənin hərəkətverici qüvəsi olan “başqaları üçün yaşamaq” normasının təəcəssümüdür.(6, s. 114) “Altruizm” sözü türk dilində “özgeçilik” sözü ilə əvəzlənmişdir. Həmçinin “özgeçilik” sözü türk dilində fədakarlıq, kömək və xeyirxahlıq sözləri ilə yaxın mənalı (3), eqoistlik (eqoizm) sözü ilə isə əks mənalı kimi istifadə olunur (4).

Batson və Shav altruizmi əsas məqsədin bir başqasının rifahını artırmaq olduğu motivasiya vəziyyəti olaraq izah edir və onlara görə altruistik davranışlar kömək edənlərin yaxşı hiss etməsini təmin etməkdir, lakin altruistik davranış göstərən adamın əslində qarşıdakının yaxşılığını hədəfləməsi lazımdır. Krebs isə, altruizmi şəxsin bir başqasının yaxşılığı üçün öz rifahını fəda etməyə yönələn istəyi olaraq ifadə edir (12).

Prososial davranışın ən saf formaları altruizmdən qaynaqlanır - başqa bir insana kömək etmək üçün təmənnasız bir maraq. Santroka görə, altruizmə təhrik etmə ehtimalı yüksək olan vəziyyətə ehtiyacı olan bir insana qarşı empatiya və ya kömək edən ilə kömək alan arasında yaxın münasibət daxildir. Bununla birlikdə, bir çox altruistik görünən prososial davranışlar həqiqətən yaxşılığa yaxşıqla cavab vermək məcburiyyətində olan qarşılıqlı əlaqə normasından irəli gəlir. İnsanlar qarşılıq verməməyə görə özlərini günahkar hiss edirlər və qarşılıq verilmədikdə qəzəblənə bilirlər. Qarşılıqlı altruizm göstərir ki, "bu cür yardım genetik meyillərlə müəyyənləşdirilir" (9). Bəzi mütəxəssislər altruizmin ümumiyyətlə mövcud olmaya biləcəyini və tamamilə qarşılıqlı əlaqənin olduğunu iddia edirlər. Qarşılıqlılıq və ya altruizm, mübadilə də daxil olmaqla bir çox vacib sosial davranış motivasiya edə bilər (13).

Altruizm sədaqət hissindən fərqlənə bilər. Bu sosial münasibət olaraq göstərilir, altruizm adı bir əlaqə deyil. Bunun haqqında bir çox müzakirələr mövcuddur. Həqiqi altruizm insan psixologiyasında mümkündür. Psixoloji eqoizm nəzəriyyəsində göstərilir ki, paylaşma, kömək və fədakarlığın olması həqiqi altruizm kimi təsvir edilə bilər. Bu arqumentin həqiqiliyi əsl mükafatın "mənfəətlər" kimi göstərilə bilinib, bilinməməyindən asılıdır. Etologiyada və ümumiyyətlə, sosial təkamülün öyrənilməsində altruizm, altruizm hərəkətinin törədildiyi şəxsin sağlamlığını artıran və insanın özünün hazırlığını azaldan insan davranışına istinad edir (5)/ Təkamül psixologiyasında insanların əməkdaşlıq və normal qarşılıqlı əlaqə sayəsində sağ qaldıqlarını göstərən araşdırmalar da var. Herbert Simonun dediyi kimi , təbii seçmə, təkamül vəziyyətində prososial davranış üstünlük təşkil edir və müəyyən mənada fədakarlıq insanda genetik olaraq mövcud bir proqram kimi qəbul edilə bilər (10).

Beləliklə, sosial davranış forması olan prososial davranış və altruizmi bir-birilə əlaqələndirərək, prososial davranışın ən saf formalarının altruizmdən qaynaqlandığı, həmçinin altruizmin motivasiyası kimi prososial davranış olduğu qənaətinə gəlmək olar. Yuxarıdakı araşdırmalara əsasən demək olar ki, istər prososial davranış, istərsə də altruizm başqasının rifahı naminə edilsə də, burda şəxsi mənafe güdən düşüncələr də özünü göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aronson E., Timothy D., Akert M. Sosial psixoloji, 1. basım, 2012. s. 622-647
2. Demirkaya H. - Sosial Davranış. 1. Baskı: Kasım 2012. s. 7
3. Topuz, C. (2013). Üniversite öğrencilerinde özgeçiciliğin öznel iyi oluş ve psikolojik iyi oluş ile ilişkisinin incelenmesi. Yüksek Lisans Tezi, Fatih Üniversitesi, İstanbul.

4. Ümmet, D. (2012). Üniversite öğrencilerinde özgecilik davranışının transaksiyonel analiz ego durumları ve yaşam doyumu bağlamında incelenmesi. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul.
5. Эфроимсон В. П. Родословная альтруизма (Этика с позиций эволюционной генетики человека) // Гениальность и этика. М.: Русский мир, 1998
6. Ильин Е. П. Психология помощи. Альтруизм, эгоизм, эмпатия. — СПб: Питер, 2013. s. 114 .
7. APA Dictionary of Psychology (2015) s. 847
8. Batson C. Daniel and Powell A. Adam - Altruism and prosocial behavior. Handbook of psychology, 1998 . s. 463-465
9. Dickerson, P. Social Psychology Traditional and Critical Perspectives. Pearson, 2012. Fəsil 8.
10. Hoffman M.L. Is altruism a part of human nature? In: Journal of Personality and Social Psychology. 40 (1981), s. 121—137.
11. Kilgannon, Corey (April 6, 2016). "Queens Neighborhood Still Haunted by Kitty Genovese's Murder". The New York Times.
12. Krebs, D. L. (1991). Altruism and egoism: A false dichotomy? Psychological Inquiry, 2, s. 137-139.
13. Santrock, John W. A Topical Approach to Life Span Development 4th Ed. New York: McGraw-Hill, 2007. s. 489-491
14. Thomas, Kristin (8 iyun 2018). “ The murder of “Kitty” Genovese that led to the Bystander Effect”. Vintage News.
15. Wright, Lawrence (2006). The Looming Tower: Al-Qaeda and the Road to 9/11
16. <https://ief-usfeu.ru/az/socialnoe-povedenie-obuslavlivaetsya-ponyatie-socialnogo-povedeniya-formy/>
17. <https://eksisozluk.com/prososyal-davranis--2923518>
18. <https://www.merriam-webster.com/dictionary/altruism>
19. <https://www.lexico.com/en/definition/prosocial>

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ПРОСОЦИАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ И АЛЬТРУИЗМА

АННОТАЦИЯ

В статье раскрывается сущность понятий «альтруизм» и «просоциальность» как формы социального поведения. Происхождение этих концепций также было исследовано со ссылкой на различные национальные словари и Американскую психологическую ассоциацию. На основе взглядов социологов и психологов объясняется связь и соответствие между этими понятиями.

CONCEPTUAL ISSUES OF PROSOCIAL BEHAVIOR AND ALTRUISM

SUMMARY

The article explains the essence of the concepts of “altruism” and “prosocial” as a form of social behavior. The origins of these concepts have also been explored, citing extensive country dictionaries and the American Psychological Association. Based on the views of sociologists and psychologists, the connection and correspondence between these concepts are explained.

YENİYETMƏLƏRDƏ ÖZÜNÜQIYMƏTLƏNDİRMƏ VƏ ONLARLA PSIXOLOJİ İŞİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Rəhiməxanım Əliyeva Tağı qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
rehime.eliyeva97@gmail.com

Açar sözlər: Yeniyetməlik dövrü, Mənlik şüuru, özünüqiymətləndirmə, ünsiyyət, təlim fəaliyyəti

Ключевые слова: Подростковый возраст, эгоизм, самооценка, общение, учебная деятельность

Key words: Adolescence period, Self-Consciousness, Self-assessment, communication, learning activity

Şəxsiyyətin formalaşmasında, onların sosial, fiziki, mənəvi, əqli və s cəhətdən yetkinləşməsində əhəmiyyətli dəyişikliklər özünü yeniyetməlik dövründə göstərir. Bu dövr müxtəlif psixoloji ədəbiyyatlarda “böhranlı dövr”, “çətin dövr” və ya “ziddiyyətli dövr” kimi adlandırılır. Yeniyetmələrin orqanizmində gedən sürətli inkişaf, boy və çəkinin artması, cinsi yetişmə, bir sözlə, fizioloji dəyişikliklər psixoloji dəyişikliklərə də səbəb olur. Bəzən fiziki görkəmindəki uyğunsuzluqlar yeniyetmənin ətrafla davranışına da təsir göstərir. Özünü belə qəbul etmir, utanır, kobud davranış ilə ətrafdakıların diqqətini görüntüsündən ayırmağa çalışır. Bu dövrdə mərkəzi sinir sistemləri həssas olduğundan və sürətlə inkişaf edən bədənə tam uyğunlaşa bilmədiyindən onlarda qeyri-adi davranışlar müşahidə edilir. Həm ailədə, həm təlim fəaliyyətində yaşlılar və yaşlıları ilə problemli hallara rast gəlinir. Belə bir halda valideyn müəllim və məktəb psixoloqunun üzərinə böyük məsuliyyət düşür. Yeniyetmələr əxlaqi tələblərin məzmununu düzgün dərk edə bilmədiklərinə görə pədaqoq, psixoloq və valideynlər pədaqoji prosesdə çətinliklərlə rastlaşır. Onların enerjilərini, fəallıqlarını yarışlara, bədii mütaliəyə, dil kurslarına, idman yarışlarına, musiqi müsabiqələrinə və ən əsası özlərinin maraq dairəsində olan sahələrə yönəltmək və bu yöndə dəstək olmaq müsbət nəticə verir.

Özünüdərk və özünüqiymətləndirmə yeniyetmənin şəxsiyyət kimi inkişafında əhəmiyyətli rol oynayır. Burada Mənlik şüurunda yeniyetmənin özü haqqında bilikləri və təsəvvürləri əsas yer tutur. Onun mənbəyində özünü başqaları ilə müqayisə etmək tələbatları durur. Ümumiyyətlə, mənlik şüuru insanın özünü şəxsiyyət kimi tanıması və dərk etməsi prosesidir. Mənlik şüuru dedikdə, insanın özünün tələbat və qabiliyyətlərinə, fikir və hisslərinə, davranış və fəaliyyət motivlərinə şüurlu münasibəti nəzərdə tutulur. Mənlik şüurunun strukturunda üç cəhəti fərqləndirmək lazımdır:

1. Mən obrazı-İnsanın özü haqqında təsəvvürləri.
2. Özünüqiymətləndirmə-İnsanın özünün özü haqqındakı təsəvvürləri adekvat qiymətləndirməsi.
3. Potensial davranış funksiyaları-İnsanın Mən obrazına verdiyi qiymətləri onun davranış və rəftarında özünü göstərməsi [1].

B.Q. Ananyevinin fikrincə, məhz bu mərhələdə şüur bir çox münasibətlərin obyektini kimi çıxış edərək sonda şəxsiyyətin xarakterinin strukturunu, tamlığını təmin edərək özünüdərk obyektinə çevrilir.

Yeniyetməlik dövründə insanlarda fəal olaraq özünüdərk etmə formalaşır, müstəqil özünüqiymətləndirmə sistemi formalaşır. Öz daxili dünyasına nüfuz etmə qabiliyyəti daha da inkişaf edir. Bu yaş dövründə yeniyetmə öz bənzərsizliyini və özünəməxsusluğunu dərk etməyə

başlayır, onun şüurunda xarici qiymətləndirmələrdən (əsasən valideynlər tərəfindən) daxilə oriyentasiya prosesi baş verir.

Özünü aşağı qiymətləndirmənin əsas səbəblərindən biri kimi valideynlərin uşaqda adaptativ davranış forması formalaşdırma cəhdləri çıxış edir. Buraya valideynlərin yeniyetmənin qarşısında qoyduğu itaətkarlıq, başqa insanların istəklərinə uyğun davranma, böyüklərdən gündəlik məsələlərdən asılı olma, yaşlıları ilə konfliktdən qaçma kimi tələblər aid edilir. Deyilənlərdən çıxış edərək başqa insanların istəklərini nəzərə alaraq və onların istədiyi kimi davranma bacarığının yüksək inkişaf etməsi daxili amillərlə deyil, sadəcə tələb olaraq yerinə yetirilməsi aşağı özünüqiymətləndirmənin formalaşması ilə nəticələnir. Yeniyetmə bu situasiyada ruh düşkünlüyü yaşayır, ətraf mühitə etibarsızlıqla yanaşı, onda şəxsi gərəksizlik hissi yaranır [2].

Yeniyetmənin özünü adekvat qiymətləndirməsinin formalaşmasında valideynlərin dəstəkləyici mövqedən çıxış etməsi mühüm rol oynayır. Valideynlərin uşaq qarşısında qoyduğu tələblərin aşağı olması yeniyetmənin fərdiyyətinin formalaşmasına mühüm təsir edir və valideynlər onların davranışlarına qarşı təmkinlə reaksiya verməyə çalışırlar. Lakin eyni zamanda uşaqlarının müxtəlif istiqamətdə olan fəaliyyət növlərində müstəqillik nümayiş etdirməsi valideynlərdə yersiz narahatlıq hissi yaradır. Bu səbəbdən də bu qrupa daxil olan yeniyetmələr üçün ailədən kənarda sosial münasibətlər çərçivəsində müstəqil olaraq şəxsi təcrübənin qazanılması valideynlər tərəfindən məhdudlaşdırılır. Özünü yüksək qiymətləndirən yeniyetmələrlə müqayisədə bu qrupa aid olan yeniyetmələr üçün başqa insanların onlar haqqında fikirləri və münasibətləri daha çox mühümdür.

Özünü yüksək qiymətləndirmənin formalaşmasına zəmin yaradan ailələrin başlıca xüsusiyyəti məsuliyyət nümayiş etdirmədən qərar qəbulunda səlahiyyətlərin öncədən verilməsi hesab olunur. Valideynlərdən biri əsas qərarların verilməsi məsələsini öz üzərinə götürür və bütün ailə qeyd – şərtsiz razılaşır. Lakin ikinci dərəcəli məişət problemlərinin həll olunması kollektiv şəkildə həyata keçirilir. Yalnız bu zaman ailənin bütün üzvləri problemin həllində iştirak etdiyini hiss edir. Ümumiyyətlə, valideynlər bilməlidir ki, onlar verdiyi hər bir qərarla, hər bir hərəkətlə övladlarına nümunədir. Biz burda nümunə metodundan danışa bilərik. Əgər valideyn öz verdiyi qərarla və ya etdiyi hər hansı bir məsələdə düzgün mövqedə deyilsə, bu əlbəttə ki, yeniyetmə tərəfindən də nümunə olaraq mənimsənilə bilər. Valideyn yeniyetmədən düzgünlük tələb edir, amma tələb etdiyi düzgünlüyü özündə göstərmirsə bu zaman tələb nəticəsiz qalır. Ona görə valideynlər və yaşlılar gələcək nəsillə təkcə nəsihətlə deyil, bunu hərəkət və davranışında da göstərərək örnək olmalıdır.

Yeniyetmənin özünüqiymətləndirməsi və iddia səviyyəsi hansı səviyyədə yüksəkdirsə, onun qrup daxilində müsbət sosiometrik statusu eyni dərəcədə aşağıdır və ya yeniyetmənin qrupa münasibətinin və davranışının xüsusiyyətlərindən asılı olaraq müsbət sosiometrik statusu yüksəkdir. Başqa sözlə desək, yeniyetmə rəasional nonkonformizmə meyillidirsə “sayılmayanlar” qrupuna, nonkonformizmə meyillidirsə “təcrid olunanlar” qrupuna aid edilir. Belə bir asılılığın təzahür etməsini bəzi müəlliflər yeniyetmələrin özlərinə qarşı tənqidiliklərinin artması ilə əlaqələndirirlər. Bununla yanaşı, onlar qeyd edirlər ki, yeniyetmənin kollektivdə öz mövqeyini düzgün dərk etməməsi bir çox hallarda konflikt situasiyaların yaranmasında səbəb kimi çıxış edir. Yeniyetmənin kollektivdəki mövqeyini qeyri – adekvat qiymətləndirməsi xoşagəlməz tərzdə nəticələnə bilər. Buraya həm özünü olduğundan yüksək və olduğundan aşağı qiymətləndirmə aid edilir.

Yeniyyətlik dövrünü fərqləndirən mühüm cəhətlərdən biri onun özünüdərk sferasında şəxsiyyət kimi formalaşmasını və sonrakı inkişafını şərtləndirən əsaslı dəyişikliklərin baş verməsi hesab olunur. Məşhur sovet psixoloqu B.Q.Ananyevin apardığı tədqiqatlar nəticəsində haqlı olaraq qeyd olunur ki, bir çox obyektləri təhlil edən anlama prosesi bu dövrdə özünüdərk obyektinə çevrilir və onun xarakterini tamamlayaraq şəxsiyyətin vahidliyini təmin edir.

Yeniyyətlik dövründə şəxsiyyətin özünüdərk funksiyası aktiv şəkildə formalaşaraq özünəmənasibət və özünüqiymətləndirmənin müstəqil meyarlar sisteminin əmələ gəlməsini təmin edir. Bu dövrdə yeniyyətlər öz xüsusiyyətlərini və fərdiyyətini dərk etməyə başlayır. Yeniyyətlərin şüurunda xarici qiymətləndirmə (xüsusilə, valideynlərin) tədricən daxili qiymətləndirmə ilə əvəz olunur [3].

Məlum olmuşdur ki, yeniyyətlər öz şəxsi keyfiyyətlərini qiymətləndirərkən öz həmyaşıdlarına məxsus keyfiyyətlərin təsvirindən çıxış etmirlər. Onlar daha çox özlərinin yetkinlik səviyyəsindən çıxış edirlər (I.I.Çenokova). Göründüyü kimi, özünüdərkətlərinin təzahürü çox ziddiyyətli proses olmaqla həm də ikitərəfli xarakter daşıyır. Bu paradoksalıq bir tərəfdən «Mən»in dərk olunmasına təhrik, başqa bir tərəfdən isə bu dərk olunmaqdan qorxu, tənhalıq, yadlıq və s. kimi cəhətlərin meydana çıxması ilə səciyyəvidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, özünüdərkətlərin digər başqa psixi törəmə kimi şagirdlərdə təzahürü müxtəlif mərhələlərdən keçir ki, bu mərhələdə istər onun formaları, istərsə də təzahürü dəyişir, təkmilləşir və müstəqil məzmun kəsb etməyə başlayır. Belə təkmilləşmə yeniyyət üçün mövcud situasiya, başqalarının və onun fonunda özünüdərkətməyə imkan yaradır [4].

Bu dövrdə digər diqqət edəcəyimiz hissə ünsiyyət prosesidir. Ünsiyyət zamanı yeniyyət həm yaşıdları ilə informasiya mübadiləsində olur. Ünsiyyət yeniyyətlərinin həm özünüqiymətləndirməsinə, həm də yoldaşlarını qiymətləndirməyinə şərait yaradır. Yaşıdları ilə ünsiyyət tələbatı bu dövrdə özünü xüsusi göstərir. İctimai-əxlaqi münasibət qaydalarını da birlikdə mənimsəməyə başlayır. Yeniyyətlər yaşıdları və dostları ilə ünsiyyəti təkcə təlim fəaliyyəti həddləri ilə məhdudlaşdırır, digər sahələri də əhatə edir. Onlar hesab edir ki, həmyaşıdları ilə ünsiyyət onların şəxsi münasibətidir və buna heç kim qarışa bilməz. Bu ünsiyyət təlim mühitindəki ünsiyyətdən də ilk öncə gəlir. Yoldaşları ilə ünsiyyət getdikcə dərinləşir və möhkəmlənir. Ünsiyyət pozulma halları baş verərsə, bu yeniyyət üçün sarsıntıya çevrilə bilər, yoldaşlarından soyuq münasibət onlar üçün dözülməz və ağır cəzadır. Yeniyyətlər münasibətdə doğruluq, dostluq, sadıqlıq kimi müsbət keyfiyyətlərə önəm verirlər [5].

Təlim fəaliyyətində ümumi cəhətlərdən biri yeniyyətlərin müstəqil inkişafı ilə əlaqədardır. Təkcə təlim fəaliyyətində müəllimin öyrətdikləri ilə kifayətlənməyib, keçirilənləri daha sonra özü də tək başına araşdırmalıdır. Eyni zamanda bu proses yeniyyətlərinin təlimə maraq və adaptasiyasını artırır. Bu dövrdə onlarda daha çox kitablara meyl yaranır. Valideynlər və müəllimlər də onların mütaliəsinə rəhbərlik etməli, oxuduqları kitablar barədə fikir mübadiləsi edilməlidir. Eyni zamanda tədris fənlərinə diqqət etməlidirlər. Yeniyyətlərin marağı hansı sahəyədirsə, o həmin sahə ilə bağlı fənlərə daha çox maraq göstərir. Bu şagirdə motivasiya yaradır. Həmin fənlərə maraq eyni zamanda tədris edən müəllimin şəxsi keyfiyyətləri, davranış və rəftarından aslı olaraq dəyişə bilər. Yeniyyətdə müəllimə qarşı yaranan münasibət onun tədris etdiyi fənnə münasibətə də təsir göstərir. Ona görə müəllim təlim fəaliyyətində yeniyyətlərdən özünə qarşı hörmət və sevgini qazanmalıdır.

Müasir dövrdə bu və ya digər formada təzahür edən yeniyyətlərin davranış yayınmalarının səbəblərinin tədqiqi, aradan qaldırılması yolları və profilaktikası bu gün qarşıda duran ən vacib məsələlərdən biri hesab olunur. Bu baxımdan onların davranışlarını, özünüqiymətləndirməsini

müəyyən etmək, təlimə maraq və adaptasiya olunmasını təmin etmək pedaqoji kollektiv və ailənin əsas diqqət etdiyi məsələlərdir.

Yeniyetməlik dövrü çətin və ziddiyyətli bir dövr kimi hər zaman diqqət mərkəzindədir və yeniyetmələrlə iş zamanı daim yeni metodlar araşdırılır. Müxtəlif elmi mənbələrə istinad edilərək problemin təhlili mühüm elmi əhəmiyyət daşıyır.

Məqalədən hüquq, yaş, sosial psixologiya kurs üzrə mühazirə və məşğələlərdə, eləcə də, müəllim, valideynlər tərəfindən istifadə edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Əzizov.Q.Q. Psixologiya.Bakı.Müntərcim nəşriyyat,2011,172s
2. Qədirov Ə.Ə. Yaş psixologiyası. Bakı: Maarif, 2002, 386s
3. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı: Çinar–çap 2002. 620 s.
4. Ранняя профилактика девиантного поведения детей и подростков / Под ред. А.Б.Фоминой. М.: 2003. с.402
5. Seyidov.S.İ., Həmzəyev.M.Ə. Psixologiya, Bakı-2007,471s

YENİYETMƏLƏRDƏ ÖZÜNÜQİYMƏTLƏNDİRMƏ VƏ ONLARLA PSIXOLOJİ İŞİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

R.Əliyeva

XÜLASƏ

Bu məqalədə,yeniyetməlik dövrünün xarakterik xüsusiyyətləri,onların mənlilik şüuru, özünüqiymətləndirmə halları təsvir olunur.Belə bir dövrdə valideynlərin,müəllimlərin,eyni zamanda məktəb psixoloqlarının vahid movqedə olması və yeniyetmələrlə psixoloji işin xüsusiyyətləri izah edilir. Yeniyetmələrlə davranış qaydaları,ünsiyyət tərzı, eyni zamanda təlim fəaliyyətində onların özünüqiymətləndirməsinə təsir yolları məqalədə öz əksini tapmışdır. Yeniyetmənin şəxsiyyət kimi formalaşması prosesində ailənin, ətraf aləmin,təhsil mühiti və ən əsas həmyaşıdları ilə qarşılıqlı təsirinin rolu göstərilir.

САМООЦЕНКА У ПОДРОСТКОВ И ОСОБЕННОСТИ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ РАБОТЫ С НИМИ

Р. Алиева

АННОТАЦИЯ

В статье описаны особенности подросткового возраста, их эгоизм, самооценка. В такой период единства родителей, учителей, а также школьных психологов объясняет особенности психологической работы с подростками. В статье рассматриваются правила поведения с подростками, коммуникативные навыки, а также способы влияния на их самооценку в учебной деятельности. Показана роль семьи, среды, образовательной среды и, главное, взаимодействия со сверстниками в процессе становления подростка как личности.

SELF-ESTEEM IN ADOLESCENTS AND THE CHARACTERISTICS OF PSYCHOLOGICAL WORK WITH THEM.

R. Aliyeva

SUMMARY

The article describes the characteristic features of adolescence, their self-esteem, self-esteem. The ways of influencing self-esteem are reflected in the article. In such a period, the unity of parents, teachers, as well as school psychologists, the features of psychological work with adolescents are explained. Rules of conduct with adolescents, communication style, as well as ways to influence their self-esteem in learning activities are reflected in the article. The role of the family, the environment, the educational environment and the interaction with the peers in the process of adolescent's personality formation are shown

SUİSİDAL DAVRANIŞIN YARANMASINDA AİLƏNİN ROLU

p.ü.f.d.Vəliyeva Yamən
BDU-nun Psixologiya kafedrasının dosenti
Hüseynova Lələ Azər qızı
BDU-nun II kurs mgistrantı
lala.huseynova/2020@inbox.ru

Açar sözlər: Statistik, suicidal davranış, gender, irq, fərqlər, sosial- iqtisadi, intihar, psixopatoloji, milli – mentalitet, sosial- iqtisadi, konflikt, meylilik, emosional.

Ключевые слова: суицидальное поведение, психопатология, национальный менталитет, склонность, эмоциональное состояние.

Key words: suicidal behavior, psychopathology, national mentality, propensity, emotional state.

Statistik nəticələrə əsasən inkişaf etmiş ölkələrdə ölümün öndə gələn on səbəbindən biri suicidal davranışdır. Suicidal davranış, suicidal cəhd, suicidal fəaliyyət gender fərqləri, yaş mərhələləri, irqi fərqlər, dini inanc, sosial- iqtisadi status, ailə durumu, yaşanılan ölkə fərqləri baxı-mından kəmiyyət və keyfiyyət cəhətdən bir- birindən fərqlənir. Aparılmış tədqiqatlar əsasında müəyyən edilmişdir ki, son dövrlərdə dünyada intihar edən insanların sayı artıb. Eyni zamanda müəyyən edilmişdir ki, intihar edən kişilərin sayı qadınların sayından çoxdur. Qadınlarda daha çox intihara cəhd üstünlük təşkil edir. Bununla yanaşı irq fərqlərinə görə də ağ dərilili qadın və kişilərin tamamlanmış intihar nisbəti, qara dərilili qadın və kişilərin tamamlanmış intihar nisbətindən iki qat daha çoxdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, yaş mərhələlərindəki fərqlərə görə suicidal davranış və suicidal cəhdlər digər yaş mərhələlərinə nisbətən yeniyetmələrdə daha çox rast gəlinir. Məlumatlara əsasən ayrı-ayrı boşanmış ana və ataların ya da evlilik müddətində baş verən konfliktlər, ananın təhsil səviyyəsini və dünya görüşünün aşağı olması, yaşının çox az olması və valideynlərdən birinin və ya hər ikisinin psixopatoloji xəsləliklərdən əziyyət çəkməsi intihar risk faktorunu artırır.

İntihar hadisələri bütün fərqlərdə olduğu kimi uşaqlar arasında da, xüsusilə yeniyetmələr arasında günbəgün artmaqdadır. Verilən məlumatlara əsasən göstərilir ki, 12-14 yaş arasındakı yeniyetmələrdə intihara meylilik daha erkən yaş dövrlərinə nisbətən yüksəkdir. Qız və oğlan uşaqlarının suicidal davranışları arasındakı kəmiyyət fərqlərinə baxıldıqda, qız uşaqlarının tamamlanmamış suicidal cəhd sayının, oğlan uşaqlarının isə tamamlanmış suicidal cəhd sayından daha yüksək olduğu görülür. Çox insan tərəfindən qayğısız dövr kimi xatırlanılan uşaqlıq dövründə intihara səbəb nədir?

Fikrimizcə uşaq və yeniyetmə arasında baş verən intihar hallarında ailə ilə bağlı problemlərin böyük təsiri olduğu görülür. Suicidal davranış göstərən yeniyetmə ailələrinin daha az dəstəkləyici və düşmən münasibətlərin bu ailələrdə daha çox ön plana çıxdığı görülür. Bu ailələrdə mübahisəli situasiya hallarına tez-tez rast gəlinir ki, bu da intihar hallarının yaranmasının başlıca səbəbləridir..

Son dövrlərdə Azərbaycanda çoxlu sayda intihar hadisələri baş verir. Xüsusilə də buna yeniyetmələr və gənclər arasında daha çox rast gəlinir. Bu yaş dövrlərində olan intihar hadisələri onu sübut edir ki, ailə içərisində baş vermiş münaqişələr yaranmış intihar hadisəsinin bariz nümunəsidir.

Ailədə intihar riskini artıran problemlər aşağıdakılardır:

Ailə üzvlərindən birinin intihar etməsi: Ailədə baş verən belə xoşagəlməz hadisə uşaq və yeniyetmələrin intihara meyilliyi səbəbləri arasında birinci sıradadır. Suisidal davranışa cəhd etmiş uşaq və yeniyetmələrin üzərində aparılmış tədqiqatlarda bu uşaqların böyük hissəsinin ailəsində intihar söhbətlərinin getdiyi öyrənilmişdir. Ailə fərdlərindən biri intihar etmiş və ya intihara cəhd etmiş olan uşaq və yeniyetmələrin intihara daha çox meyilli olduqları müəyyənləşdirilmişdir.

Ailə üzvlərindən birində olan psixopatoloji pozuntular: Suisidal davranışa cəhd etmiş uşaq və yeniyetmələrin böyük bir hissəsinin ailəsində ailə üzvlərindən bir və ya bir neçə üzvündə psixopatoloji pozuntuların olduğu müəyyənləşdirilmişdir.

Validəyn itkisi və ya valideynlərin boşanması: Aparılan tədqiqatlarda bir-birilə uyğunlaşmayan nəticələr alındığından valideynlərdən birinin itkisinin, yoxsa valideynlərin boşanmasının uşaq və yeniyetmələrdə intihara meyilliyin artıb-azalması hələ də mübahisəli məsələ olaraq qalmışdır. Çıxarılan ən düzgün nəticə budur: Validəyn itkisi və ya boşanma halları ailə içərisində başqa problemlərə və narahatlıqların artdığından intihara meyillilik riskini də artırır. Ancaq valideynlərin yumuşaq davranışı və sakit ailə şəraitinin yaradılması bu riski ciddi ölçüdə azalda bilər.

Ailə üzvlərindən ayrı yaşamaq: Yenə də mübahisəli problem olmaqla bərabər, aparılan bəzi tədqiqatlarda ailəsindən ayrı yaşayan yeniyetmələrdə intihara cəhd meyilliyin faizinin daha yüksək olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Bununla bağlı uşağın ailə nəzarətindən uzaq olması və yaşadığı şəraitin sakit olmaması ilə izah edilə bilər.

Sosial- iqtisadi səbəblər: Suisidal davranışa meyilli uşaq və yeniyetmələrin böyük bir hissəsinin ailələrinin aşağı və ya orta sosial- iqtisadi statusa malik olduqları müəyyənləşdirilmişdir. Bu vəziyyət tədqiqatçıları sosial- iqtisadi problemlərin suisidal davranışa meyl ehtimallarını artırma biləcəyi fikrinə yönəltdi. İntihar edən uşaq və yeniyetmələrin bir hissəsi rayonlardan və böyük şəhərlərə köçən ailələrin uşaqları olduğu qeyd edilir ki, bunun da əsas səbəbi kimi onların yeni şəraitə uyğunlaşa bilməmələri göstərilir.

Uşaqla tərbiyə üslubu: ana və atanın tətbiq etdiyi tərbiyə üslubu ilə gəncin intihara meyilliyi arasındakı münasibət nəzərdən keçirildikdə, liberal tərbiyə üslubundan istifadə edən valideynlərin uşaqlarının intihara meyilliyin daha yüksək olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Avtoritar tərbiyə üslubundan istifadə edən valideynlərin uşaqlarında isə bu faizin aşağı olduğu təsdiq edilmişdir. Uşaqlarda intihar hallarının baş verməsində cəmiyyət çox vaxt valideynləri günahkar hesab edir. Çünki, valideynlər uşaqlara daha çox məsuliyyət yükləyirlər və bu da onlarda intihara meyillilik riskini artırır.

Ana və ata tərəfindən özünü sevilməyən uşaq kimi görən gənclərdə intihara meyilliyin artdığı, ancaq ana və ata tərəfindən özünü sevilən uşaq kimi görən gənclərdə isə bu faizin azaldığı müəyyənləşdirilmişdir.

Ailə içərisində özünü "sevilməyən uşaq" kimi görən gəncin intihara münasibəti nəzərdən keçirildikdə, bu gənclərdə intiharı normal bir davranış kimi görmə meyilliyinin artdığı müəyyən edilmişdir. Ana və atası tərəfindən sevilməyən uşaq kimi özünü qiymətləndirənlərdə intihara meyilliyin nisbəti, bacı-qardaşı arasında sevilməyən bacı (qardaş) kimi özünü görən uşaqların intihara meyilliyindən daha yüksək olduğu qeyd edilmişdir.

Validəynlər arasındakı münasibətlərə diqqət yetirdikdə, ana və ata arasında baş verən şiddətli konfliktlər və problemlərin uşaqların psixi sağlamlığına mənfi təsir etdiyi və nəticədə suisidal davranışa yönləndirdiyi öyrənilmişdir.

Ailə daxilindəki münasibətlərə diqqət yetirdikdə, valideynlərin bir- birlərinə fiziki təzyiq göstərdiyi ailələrin uşaqlarının intihara meyilliyin artdığı qeyd edilmişdir. Həmçinin ailəsində

valideynləri tərəfindən fiziki təzyiqə məruz qalmış uşaq və yeniyetmələrin intihara meyilliyi, fiziki təzyiqə məruz qalmamış uşaq və yeniyetmələrə nisbətə artmış müəyyən edilmişdir.

Gəncin psixoaktiv maddə asılılığı ilə intihar arasındakı münasibəti nəzərdən keçirdikdə, alkaqol asılılığı olan gənclərin, narkotik maddə asılılığı olan gənclərə nisbətən intihara meyilliyin az olduğu müəyyən edilmişdir. Gəncin psixoaktiv maddə asılılığı ilə intiharından valideynlərini günahkar görmə meyilliyi arasındakı münasibət nəzərdən keçirildikdə, alkaqol asılılığı olan gənclərin öz intiharlarından valideynlərini günahkar görmə meyilləri, narkotik maddə asılılığı olan gənclərin öz intiharlarından valideynlərini günahkar görmə meyilliyindən yüksək olduğu qeyd edilmişdir.

Gəncin bədəninə xəsarət yetirməsi ilə intihar arasındakı münasibət nəzərdən keçirildikdə, həyatının hər hansı bir dövründə lezvayla kəsməklə, siqaretlə yandırmaqla ya da yemək yeməyi rədd etmək kimi bədənə xəsarət yetirən gənclərin intiharı normal bir davranış kimi qəbul etmə meyilliyin artdığı müəyyən edilmişdir. Baxmayaraq, belə bir davranışa yol verməmiş gənclərdə bu faiz aşağı düşür. Gəncin bədənə xəsarət yetirməsi ilə intihara cəhd etmiş insanlara hörməti arasındakı münasibət nəzərdən keçirildikdə, bədənə xəsarət verən gənclərin intihara təşəbbüs edənlərə hörmət etmə meyilliyin daha yüksək olduğu göstərilmişdir. Nəinki, bədənə xəsarət yetirməyən gənclərə nisbətən bu faiz aşağı düşür.

Cinsi kimliyindən razı olub-olmaması faktı ilə intihar edən gəncin intiharından valideyninin günahkar olduğuna münasibəti nəzərdən keçirildikdə, cinsi kimliyindən razı olmayan gəncin intiharından valideynini günahkar görmə meyilliyinin aşağı olduğu göstərilir. Cinsi kimliyindən razı olan gəncin intiharından valideynini günahkar görmə meyli daha yüksək olur.

Milli – mentalitet dəyərləri baxımından çox tutumlu ailə və cəmiyyətlərdə uşaq və yeniyetmələrin öz həmcinslərindən olan nümayəndələrinə qarşı olan cinsi- emosional yaxınlığı hiss etməsi intihara meyilliyi artırır. Gəncin öz hisslərinin cəmiyyətin qınaq obyektı olmasından qorxusu, ailədə baş verə biləcək hadisələrin qorxusu, dostlar ilə arasında olan münasibətlərin dəyişəcəyi qorxusu ilə hisslərini gizlətməsi dərin depressiya hallarına gətirərək özünə qəsdə çıxarır.

Gəncin intihara meyilliyi ilə cinsi zorakılığa məruz qalması arasındakı münasibət nəzərdən keçirildikdə, intiharı normal bir davranış olaraq qəbul edənlərin böyük əksəriyyətinin cinsi zorakılığa məruz qaldıqları müəyyən edilmişdir.

Eyni zamanda milli-mentalitet dəyərləri baxımından ailədə gənclər xüsusilə yeniyetmələr məruz qaldıqları cinsi zorakılıq sonrası həyatlarının mənasını itirdiklərini qeyd etmişlər. Bu əsasən qız uşaqları üçün daha böyük göstəricidir. Bu meyllilik yalnız uşaq və yeniyetmələrdə deyil, həm də ailəli qadınlarda da görülür. Ailə tərəfindən rədd edilmə, onlara münasibətlərin dəyişməsi qorxusu və ən çox da gələcək üçün təşvişə düşülməsi xüsusilə qızları bu addımın atılmasına təşviq edir. Bu dəhşətli vəziyyət ən çox islam ölkələrində rast gəlinir.

Ailəli şəxslərdə intihar meyli subay şəxslərə nisbətən daha çoxdur. Bu nisbət kişilərdə daha yüksəkdir. Səbəb sosial- iqtisadi statusun aşağı olması ilə, ailə başçısının özünü ailəsi üçün, onları təmin etmək baxımından yetərsiz görməsi, özünü günahlandırmağa və nəticədə intihara gətirib çıxarır. İntihara meyillik ailəli qadınlarda daha aşağıdır. Səbəb isə uşaqların və ailənin gələcəyi üçün narahatlıq suicidal cəhdə meyilliyi azaldır. Valideyn olmaq xüsusilə də ana olmaq suicidal davranış ehtimalını azaldır. Övlad sahibi olmaq bir qadın üçün qoruyucu faktordur. Hamilə qadınların eyni yaşda hamilə olmayanlara nisbətən intihar ehtimalı daha azdır. Ailəsi dağılan kişilərin suicidal cəhd ehtimalı, ailəsi dağılan qadınlara nisbətən daha yüksəkdir. Keçirilən tədqiqatlarda boşanmış və ya ayrı yaşayanlarda intihara risk daha çox rast gəlinir.

Yuxarıda qeyd etdiklərimizdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, uşqalarda intihar hallarının çoxalmasında ailənin rolu böyükdür və çalışmaq lazımdır ki, bu halların baş verməsi aradan qaldırılsın.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov Ə.S., Əliyev B.H. Hüquq psixologiyası. Bakı: Təhsil, 2012, 656 s.
2. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı: Maarif, 2006, 356 s.
3. Əliyev B.H. Cinayət və mülki prosesdə məhkəmə-psixoloji ekspertizası problemləri. Bakı: Azərnəşr, 1996. – 200 s.
4. Əliyev B.H. Məhkəmə-psixoloji ekspertizasının əsasları. Bakı: 1999. – 53 s.
5. Амбрумова А.Г. Психология самоубийства // Социальная и клиническая психиатрия. 1996.
6. Аминов И.И. Юридическая психология. – М.: Юнити, 2007. – 415с.
7. Ефремов В.С. Основы суицидологии / В.С. Ефремова. СПб.; Диалект, 2004.
8. Калягина Е.А. Диагностика и профилактика суицидального поведения подростков. Абакан, 2009.
9. Потапов С.А., Ткаченко А.А. Жертвы сексуальных преступлений. Москва: «Наука», 2002, 145 с.

SUİSİDAL DAVRANIŞIN YARANMASINDA AİLƏNİN ROLU

Y.Vəliyeva, L.Hüseynova

XÜLASƏ

Təqdim etdiyimiz məqalədə uşaq və yeniyetmələr arasında baş verən intihar hadisələrində ailənin rolu geniş şəkildə qeyd edilmişdir. Eyni zamanda bu yaşlarda intiharın baş vermə səbəblərinin öyrənilməsi qarşıya əsas məqsəd olaraq qoyulmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda son dövrlərdə baş verən bütün intihar hallarının çoxu bu yaşda olan insanlar arasında rast gəlinir. Biz məqalədə çalışmışıq ki, baş verən intihar hallarının yaranma səbəblərini öyrənək və onun qarşısının alınması yollarını axtaraq. Çünki son dövrlərdə xüsusəndə Azərbaycanda baş verən cinayət hadisələrinin say etibarı ilə çoxluğunu intihar hadisələri təşkil edir. Bunun da əsasını sosial-iqtisadi məsələlər, ailə münasibətləri, valideynlər arasında boşanmaların artması, sevgi münasibətləri və qadınlara qarşı törədilmiş cinsi və məişət zorakılığı təşkil edir. Biz bu məqalədə bu və ya digər məsələlərin həlli yollarını axtarmağa çalışmışıq.

РОЛЬ СЕМЬИ В СТАНОВЛЕНИИ СУИЦИДАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ

Велиева Ю., Гусейнова Л.

АННОТАЦИЯ

В статье рассмотрена роль семьи в самоубийствах среди детей и подростков. При этом основная цель - изучение причин суицида в этом возрасте. Следует отметить, что

большинство самоубийств в последнее время в Азербайджане приходится на людей именно этого возраста. Мы постарались выяснить причины самоубийств и способы их предотвращения. В последние годы самоубийства основано на социально-экономических проблемах, семейных конфликтах, росту разводов, неудачных любовных отношениях и сексуальном и домашнем насилии в отношении женщин. В этой статье мы постарались найти решение указанных проблем.

THE ROLE OF THE FAMILY IN THE FORMATION OF SUICIDAL BEHAVIOR

Velieva Y., Guseinova L.

SUMMARY

The article examines the role of the family in suicide among children and adolescents. The main goal is to study the causes of suicide at this age. It should be noted that most of the recent suicides in Azerbaijan have been among people of this age. We tried to find out the causes of suicide and how to prevent them. In recent years, suicide has been based on socioeconomic problems, family conflicts, increased divorce, unsuccessful love relationships and sexual and domestic violence against women. In this article, we tried to find a solution to these problems.

KİÇİK MƏKTƏB YAŞLILARIN TƏLİM PROSESİNDƏ ÖZÜNƏİNAMIN TƏZAHÜRLƏRİ

İsgəndərova Rəxşəndə
BDU-nun II kurs magistrantı
rexshendeisgenderova@gmail.com

Açar sözlər : aparıcı fəaliyyət, ünsiyyət, motiv, inkişaf, öyrənmə, təlim şəraiti, qiymətləndirmə, özünüqiymətləndirmə, özünəinam, effektivlik, iddia səviyyəsi, özünüdərk

Ключевые слова: ведущая деятельность, Общение, мотив, развитие, обучение, условия обучения, оценка, самооценка, уверенность, эффективность, уровень притензии, самосознание

Keywords: leading activity, communication, motive, development, learning, training conditions, evaluation, self-esteem, confidence, efficiency, claim level, self-awareness.

İnsanın psixi inkişafının dinamikasını, qanunauyğunluqlarını, mexanizmlərini, hərəkətverici qüvvələrini, şəraitini, həmçinin şəxsiyyətin formalaşmaqda olan xüsusiyyətlərini, onun biliklərə yiyələnmə imkanlarını uşaq və yaş psixologiyası öyrənir. Uşaq və yaş psixologiyasının əsas vəzifəsi şəxsiyyətin inkişaf problemlərini, müxtəlif yaş mərhələlərində onun xüsusiyyətlərini və psixi inkişafın bir mərhələsindən digərinə keçidin qanunauyğunluqlarını tədqiq etməkdən ibarətdir. İnsan doğulduğu andan onun həyat yolu müxtəlif yaş dövrlərinə ayrılır. Bu yaş dövrlərindən biri olan Kiçik məktəb yaşlı dövrü uşağın həyatında xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Kiçik məktəb yaşlı dövrü uşağın həyatının 6-10 yaşlarını (I-IV sinif) əhatə edir. Uşağın məktəbə getməsi ilə onun həyatında yeni dövr başlanır. Bu yaş dövründə uşağın anatomiya və fiziologiyasında onun təlim fəaliyyətini şərtləndirən əsaslı dəyişikliklər baş verir: beynin çəkisi 1350 qrama çatır alın payı və böyük yarımkürələr həcmcə çəkilə artıb inkişaf edir. Altı yaşlı uşaqların boyu 112-114 sm-ə çəkisi isə 20-21 kq-a çatır. Bu yaş dövründə orqanizmin yetkinləşməsi prosesi intensiv şəkildə davam edir.

6 yaşında uşaqlar anatomik-fizioloji, intellektual, iradi, şəxsi və sosial-psixoloji cəhətdən əsasən məktəb təlimi üçün yetkinlik həddinə çatır, məktəb təliminə hazır olurlar. Onlar rəhbərlik, qrammatik və fonetik cəhətdən düzgün nitqə, təlim fəaliyyəti üçün zəruri olan bir sıra bacarıq və vərdislərə malik olurlar.

Uşağın məktəbə daxil olması onun həyat və fəaliyyətində ciddi dəyişikliklər əmələ gətirir. Bu dövrün nəzərə çarpan ən başlıca xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki uşağın məktəbdəki təlim fəaliyyəti ictimai məna kəsb edən fəaliyyət növünə çevrilir. Şagird təlim fəaliyyəti üçün müəllim, məktəb və valideyn qarşısında məsuliyyət daşımalı olur. Uşağın məktəbə daxil olması onun ictimai həyatdakı vəziyyətini dəyişməklə bərabər onun qarşısında tamamilə yeni bir yol açır.

Məktəbə gələn uşağın bir xarakterik əlaməti də onda psixi funksiyaların ixtiyarilik səviyyəsinin keyfiyyətcə dəyişməsidir. Şagirdin inkişafına onun evdə icra etdiyi tədris xarakterli tapşırıqların da böyük təsiri vardır: evə verilən tapşırıqlar uşaqda mütəşəkillik və məsuliyyət hisslərini formalaşdırır. Təlim prosesində şagirdin xarici aləmə münasibəti getdikcə dəyişir və ətraf aləm haqqında təsəvvürləri tədricən reallaşmağa başlayır. Kiçik məktəbyaşlılarda təlim fəaliyyətində özünəinam, özünüqiymətləndirmə, özünə güvən hissləri formalaşmağa başlayır. Təlim fəaliyyəti –bu fəaliyyət şagirdin elə xüsusi inkişaf fəaliyyətidir ki ,burada o həm psixoloji, həm idraki inkişaf prosesini keçir.

Kiçik məktəb yaşı dövründə uşaqlarda idrak proseslərini inkişafı üçün geniş imkan yaradır. Bu dövrdə qavrayışın xüsusiyyətləri, növləri uşağın həyat və fəaliyyətinin təsiri altında onun ətraf mühitin cisim və hadisələri ilə fəal qarşılıqlı münasibəti prosesində sürətlə inkişaf edir. Kiçik məktəb yaşı dövründə diqqətin həcmi bir qədər genişlənir. Diqqətin həcmnin genişlənməsi şagirdin təlim fəaliyyətində müvəffəqiyyət qazanmasına əsaslı təsir göstərir. Uşaqlarda həmçinin, nitqin hər 3 istiqamətinin (söz ehtiyatı, fonetik, qrammatik) inkişafı onun yeni mərhələyə - yazılı nitqin inkişafına keçməsinə imkan verir. Şagirdlərin hafizəsi məktəbdə müntəzəm təlim-tərbiyə sayəsində sürətlə inkişaf etməyə başlayır, xüsusilə mexaniki və mənalı hafizənin nisbəti dəyişir, mənalı hafizə daha səmərəli inkişaf edir. Təfəkkürün inkişafında konkretlik və emosionallıq geniş yer tutur. Şagirdlər fikri əməliyyatlar aparır, ümumiləşdirir, əyani təfəkkürlə mücərrəd təfəkkürün birgə fəaliyyəti praktik və nəzəri təfəkkürü də inkişaf etdirir. Bu yaş dövründə şagirdin həyat təcrübəsi və biliyinin artması sayəsində onda təxəyyülün inkişafı üçün əlverişli şərait yaranır. Kiçik məktəblilər üçün bərpəedici təxəyyül əsas olur.

Kiçik yaşlı məktəblilərin şəxsiyyətinin inkişafında özünüdərketmə, yəni öz psixi, fiziki, mənavi keyfiyyət və xüsusiyyətlərinə şüurlu münasibət, özünəinam və özünüqiymətləndirmə mühüm rol oynayır. Uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında məktəb kollektivinə daxil olmaq mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Şagirdin sinfə, qrupa daxil olması bir tərəfdən onda kollektivçilik hissinin meydana gəlməsinə, digər tərəfdən isə şəxsiyyətlərarası münasibətlərin yaranmasına səbəb olur.

Qeyd edə bilərik ki, kiçik məktəb yaşı dövründə uşaqlarda özünəinamın yaranmasının əsasında özünüqiymətləndirmə dayanır. Belə ki, uşaqlarda özünə qiymət vermək, özünü dərk etmək, iddia səviyyəsi inkişaf edir və bunların nəticəsində özünəinam yaranır. Özünüqiymətləndirmənin inkişaf etməsi uşağın təlim fəaliyyətinə əsaslı təsir göstərir. Özünüqiymətləndirmə-insanın özünə özünün keyfiyyəti, imkanı, qabiliyyəti və fəaliyyəti barədə verdiyi qiymətdir. Özünüqiymətləndirmə insanın özünü dərk etməsi ilə sıx bağlıdır. Bu baxımdan insanın mənlilik şüurunun formalaşmasında özünüqiymətləndirmə xüsusi yer tutur. Özünüqiymətləndirmə zamanı adətən qiymətin əxlaqi, estetik, intellektual, emosional və s. növlərindən istifadə olunur. Özünüqiymətləndirmə səviyyəsində qiymətverən və qiymətləndirilən eyni adam olduğuna görə burada özünüsevmə, özünəhörmət, ləyaqət hissi geniş yer tutur.

İnsanın davranışı, özünə, ətraf mühitə və insanlara münasibəti ilk növbədə onun özünü qiymətləndirməsini müəyyən edir. Özünü qiymətləndirmə normal, yüksək və alçaq ola bilər. Uşağın özünə necə münasibət bəslədiyini başa düşməklə, onunla ünsiyyətdən nələri gözləməyin mümkün olduğunu təyin etmək olar.

Normal özünü-qiymətləndirmə. Normal həddə özünüqiymətləndirməyə sahib olan insanlar adətən həyatda uğur qazanırlar. O özünə və ətrafdakılara pozitiv yanaşır. Bu insanla ünsiyyət qurmaq çox xoşdur. Çünki o həm özünə, həm də müsahibinə hörmət edir. Bu insan ünsiyyəti elə formada qurur ki, ətrafdakı insanlar özünü onunla bərabər səviyyədə hiss etsin.

Yüksək özünüqiymətləndirmə. Yüksək özünü-qiymətləndirməyə sahib insanlar qəlbinin dərinliyində özündən narazı olan insanlardır. O olduğundan daha yaxşı görünməyə çalışır və buna görə də o hər kəsə meydan oxuyur, özünü aqressiv və yaxud təkəbbürlü aparır. O daim öz nailiyyətlərini xatırladır, özünü öyür və bununla yanaşı digərlərini də alçaldır. Belə insanlar bütün dünyaya sübut etməyə çalışırlar ki, hər kəs yanlış, özləri isə yaxşı və haqlıdırlar. Bu xüsusiyyətlərə sahib insanlar tənqidlərə qarşı da həssadırlar və tənqidi kifayət qədər aqressiv qarşılayırlar.

Alçaq özünüqiymətləndirmə: Alçaq özünüqiymətləndirməyə sahib insanlar həmişə belə hiss edirlər ki, digər insanlar onlardan daha yaxşı, ağıllı, istedadlı, gözəl və xoşbəxtirlər. Bununla yanaşı, o özünü zəif, köməksiz hiss edir və özünü və həyatını dəyişmək üçün heç bir vasitə görmür. Bu insanlarda özünəinam hissi formalaşmır. Belə insanlar sakit, utancaq olur və hər şeydən kölgədə qalaraq qərarlılıq nümayiş etdirirlər. Onlar tənqidlərə çox kövrək yanaşır və bəzən göz yaşı belə axıdılar, bütün bunlarda özlərini günahkar bilirlər. Onlara hər şeydən çox tərif və komplimentə ehtiyac duyurlar. Bəzən elə olur ki, alçaq özünüqiymətləndirmə əsl xəstəliyə çevrilir və insanı depressiyaya qədər sürükləyir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi özünüqiymətləndirmə həmçinin ,iddia səviyyəsi ilə də bağlıdır. Hələ XIX əsrin axırlarında özünüqiymətləndirmənin ,şəxsiyyətin iddia səviyyəsi ilə bilavasitə əlaqədar olduğunu göstərən maraqlı faktlar müəyyən edilmişdir. 1890-cı ildə U.Ceyms bunu aşağıdakı düsturla belə ifadə etmişdi:

Özünüqiymətləndirmə müvəffəqiyyət: iddia səviyyəsi.

Düsturdan göründüyü kimi, özünüqiymətləndirmənin səviyyəsi iki mühüm amilin müvəffəqiyyət və iddianın qarşılıqlı əlaqəsi ilə şərtlənir. XIX əsrin axırlarında özünüqiymətləndirmə ilə müvəffəqiyyət və iddia arasındakı asılılıq hələ eksperimental surətdə öyrənilməmişdi. Uilyam Cems bu asılılığı l intuitiv surətdə tapmış, və onu ümumi şəkildə ifadə etmişdir.

Kiçik məktəb yaşı dövründə uşaqların həyatında əsas aparıcı fəaliyyət təlim fəaliyyətidir. Qeyd etdiyimiz kimi təlim fəaliyyətinin nəticəsi olaraq uşaqlar yeni mühitə daxil olurlar və onlarda ünsiyyət qabiliyyəti, bacarıqlar və s inkişaf edərək formalaşır. Kiçik məktəbyaşlılarda təlim fəaliyyətini effektiv təşkil etmək müəllimin əsas vəzifələrindən biridir. Təlim fəaliyyətinin effektivliyində uşağın öz şəxsi bacarıq və qabiliyyətləri, həmçinin onun özünə olan özünəinamı və özünüqiymətləndirməsi əsas rol oynayır. Kiçik məktəbyaşlıda özünüqiymətləndirmə nə qədər normal inkişaf etsə, uşaqda özünəinam, bir işi təkbaşına görmə bacarığı bir o qədər effektiv təşkil olunacaqdır. Uşaq normal ailə və cəmiyyətdə böyümədiyi təqdirdə onda özünüqiymətləndirmə “zədələnməsi”, özünəinamsızlıq, özündən narazılıq baş verə bilər. Bu isə uşaqlarda travmaya, yetkinlərdə isə natamam şəxsiyyətin ortaya çıxmasına gətirib çıxarır.

Özünəinam özünü dərk etmək, öz potensialının fərqinə varmaq, başqa sözlə, uşağın özünü olduğu kimi qəbul etməsi, özünü nə yuxarı, nə də aşağı görməsi, özü ilə barışması və dəyərli hiss etməsidir. Uşaq doğulduğu andan ana və uşaq arasındakı əlaqə və bağlanma əlaqəsi ilə uşağın özünü dərk etməsi başlayır. Sağlam, müsbət bir münasibət ilə özünü dərk etmə təməli qoyulmuşdur. Sağlam özünə inam bazası uşağın yaxın ətrafı (ata, qohum, məktəb, dost) ilə qurduğu sağlam münasibətlərlə inkişaf edir. Sevilən və dəyərli olduğunu hiss edən, öz varlığına hörmət edən, özünü müsbət /kifayət qədər, mənfi/ qeyri-kafi cəhətləri ilə qəbul edən, yəni özünü tanıyan uşaq özünəinamlı olur. Öz varlığına hörmət edən uşaq bütün varlığa hörmət edir və bütün varlığa qayğı göstərir. Mütəxəssislərə görə, özünəinam insanın özü haqqında hissetdiyi bütün yaxşı hisslərdir, bir insan özü haqqında nə qədər yaxşı hissə sahibdirsə və özündə olan potensialın nə qədər fərqi varsa, o qədər özünə inama sahibdir.

Uşaqlarda özünəinam formalaşdırmaq müəllimlərin və valideynlərin öhdəsinə düşür. Uşaqlarda özünə inamın formalaşmasının qarşısını alan ən böyük qüsurları başqa birisiylə müqayisə etməkdir. Uşağı bir başqasıyla, xüsusilə də, qardaşı, bacısı, sinif yoldaşları ilə müqayisə etmək düzgün deyildir. Uşağın potensialını anlayıb, onu edə bilməyəcəyi işlərə təhrik etməmək, onun etdiyi yaxşı işləri təqdir edib, mükafatlandırmaq lazımdır. Məktəb təlimində uşaqları müxtəlif fəaliyyətlərə cəlb edərək, onları öz potensiallarını dərk etməyə sövq etmək lazımdır.

Təlim fəaliyyətində kiçik məktəb yaşlılarda özünəinam yaratmaq üçün ilk olaraq, onlara öz fikirlərini sərbəst ifadə etməyə icazə vermək, şərait yaratmaq lazımdır. Uşağın yaşından və qabiliyyətindən aşağı və yuxarı səviyyədə gözləntilər təyin etməmək lazımdır. Məktəbliyə məsuliyyət vermək lazımdır ki, o öz potensialını dərk etsin. Uşaqları həvəsləndirmək, dəstəkləmək və qiymətləndirmək lazımdır. Heç bir şey edə bilməməsinə baxmayaraq uşağın səyi təqdir edilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Vəliyev M.V., Mustafayev A.M Uşaq psixologiyası (metodik vəsait). Bakı, 2011
- 2.Vəliyev M.V., Mustafayev A.M İnkişaf və yaş psixologiyası .Bakı, 2015
- 3.Çələbiyev N.Z. Uşaq psixologiyası. Bakı, 2005.
- 4.Vəliyev M.V., Mustafayev A.M. Qloballaşma şəraitində məktəb təliminə psixoloji xüsusiyyətləri. Глобализация как этап развития мирового сообщества. Материалы международной научно-практической конференции 25-26.IX.2011. Пенза-Сургут-Баку.
- 5.Велиев М.В., Мустафаев А.М Психическое развитие младенца.”Psixologiya jurnalı “ Bakı, 2007, No4. ctp.75-83
- 6.Петрова, В.Г. Психология умственно отсталых школьников В.Г.Петрова, И.В.Белякова.-М.: Академия, 2012.-160с.
- 7.Велиев М.В., Мустафаев А.М Психологические особенности агрессивного поведения подростков .”Bakı Universiteti xəbərləri”, “sosial-siyasi elmlər” seriyası. Bakı, 2008, No 2.
- 8.Жаде З.А. Трансформация идентичности в условиях глобализации// Человек – объект и субъект глобальных процессов : материалы междунар .науч.конф./ под. Ред. И.Ф.Кефели. СПб., 2009.С.80-85.
- 9.Грейс Крайг .Психология развития . Питер.2002

РОЛЬ ФОРМИРОВАНИЕ УВЕРЕННОСТИ В СЕБЕ В УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ У ДЕТЕЙ ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

АННОТАЦИЯ

Формирование уверенности в себе в учебной деятельности у детей школьного возраста – один из важных процессов для этой возрастной группы. Развитие уверенности в себе у детей позволяет им в будущем развиваться как свободный, независимый, зрелый человек. Самоуважение, самосознание и самооценка также являются основой уверенности в себе. В результате роли уверенности в себе малом школьном возрасте в учебных мероприятиях, у детей проявляются ответственность, интерес к учебе и способность мыслить независимо.

THE ROLE OF SELF-CONFIDENCE IN THE LEARNING ACTIVITIES OF SMALL SCHOOL ADULTS

SUMMARY

The formation of self-confidence in learning activities in young school-age adults is one of the important processes for this age group. The development of children's self-confidence allows them to develop as a free, independent, mature person in the future. Self-esteem, self-awareness and self-worth are also the basis of self-confidence. As a result of the role of self-confidence in learning activities in primary school adults, children develop responsibility and interest in learning, and the ability to think independently.

KURSANTLARIN TƏLİM FƏALİYYƏTİNİN PSIXOPEDAQOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

p.ü.f.d., Elnarə Piriyeva

BDU-nun Sosial və pedaqoji psixologiya kafedrasının dosenti

Yusibova Fəridə

BDU-nun II kurs magistrantı

Açar sözlər: idrak fəaliyyəti, təlim motivasiyası, qavrama, anlama, şəxsiyyətin inkişafı, maraq.

Ключевые слова: познавательная деятельность, мотивация к обучению, восприятие, понимание, развитие личности, интерес.

Keywords: cognitive activity, learning motivation, perception, comprehension, personality development, interest.

Hərbi fəaliyyət müəkkəb və çoxşaxəlidir. Bütün digər fəaliyyət növləri ilə müqayisədə fəvqəladə olan qoşunların döyüş hazırlığı fəaliyyətinin gərginliyi, hər şeydən əvvəl, hərbiçilərin özlərinin həyatı və sağlamlığı üçün xüsusi təhlükəli olması şübhəsiz ki, bu fəaliyyət növünü digər növlərdən fərqləndirir. Bu fəaliyyətin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi üçün hərbiçilərə dərin bilik verilməli, silah, hərbi texnika və onlardan istifadə üsulları öyrədilməli, möhkəm praktik bacarıqlar, müasir dövrdə müharibənin gərgin və təhlükəli vəziyyətlərində döyüş tapşırıqlarını yerinə yetirmək bacarıqları formalaşdırılmalı, mənəvi və fiziki stressə dözümlü, özünü idarə etmə bacarığı, dözümlülük və cəsarət, inkişaf etmiş intellektual keyfiyyətlər (maraq, sürətli düşünmə, güclü yaddaş, müşahidəçilik qabiliyyəti), dəyişən şəraitə tez reaksiya vermə, hərəkətlərin koordinasiyası və sabitliyi kimi keyfiyyətlər formalaşdırılmalıdır.

Ordu və donanmanın müasir vəziyyəti hərbiçilərin qarşısında yeni tələblər qoyur. Hərbi universitetlər yüksək səriştəli və liderlik keyfiyyətlərinə malik, problemləri müstəqil həll edə bilən bacarıqlı hərbi mütəxəssislər yetişdirməlidir. Bu baxımdan hərbi təhsilin yeni səviyyəsinə çatmaq obyektiv zərurətdir [6].

Hərbi kadr hazırlığı prosesi özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. O daimi döyüş hazırlığı şəraitində keçirilir və kəskin ifadə edilmiş praktik istiqamətlə səciyyələnir. Zabit hazırlığı yüksək səviyyədə intellektual, mənəvi, psixoloji və fiziki gərginlik şəraitində baş verir.

Təlim şagirdlərin biliklər sistemini mənimsəmələrinə və həmin bilikləri təcrübəyə tətbiq etmək üçün lazım olan bacarıq və vərdislərə yiyələnmələrinə yönəlmiş məqsədyönlü idrak prosesidir.

Hərbi universitetlərdə təlim prosesinə nəzəri və praktik hazırlıq, təlim, döyüş atışları, məşğələlər daxildir. Bu müddətdə kursantlar gələcək zabit üçün zəruri olan bilik və bacarıqlara yiyələnir, təcrübə toplayır, fiziki və psixoloji cəhətdən təkmilləşirlər. Zabit hazırlığının effektivliyinə nail olmaq üçün ən vacib şərtlərdən biri təlim prosesinin psixoloji qanunlarını nəzərə almaqdır ki, bu da müəllim- zabitlər ilə kursantlar arasında psixoloji cəhətdən düzgün qarşılıqlı əlaqələrin qurulmasına, eyni zamanda bilik, bacarıq və peşənin mənimsənilməsi zamanı obyektiv çətinliklərin öhdəsindən gəlməyə kömək edir [7].

Hərbi kadr hazırlığının təşkilatı və maddi əsasını dövlətin hərbi doktrinası, hərbi elm, hərbi qaydalar, təlimatlar və döyüş hazırlığı proqramları təşkil edir. Eyni zamanda, hərbi kadr hazırlığı prosesi müxtəlif ictimai həyat hadisələri və hərbi işlərlə, eləcə də pedaqoji prosesin digər komponentləri ilə - təhsil, özünütəhsil, şəxsiyyətin inkişafı, mənəvi və psixoloji hazırlıqla da əlaqəlidir [4].

Müxtəlif psixoloji və pedaqoji ədəbiyyatlarda təlimə sosial-psixoloji proses (informasiya mübadiləsi, yönəlişlik, sosial rol və mövqelərin formalaşması) kimi, ünsiyyət prosesi kimi, müəllim və şagirdlərin yaradıcılıq prosesi kimi yanaşmalar mövcuddur. V.Q.Kazanski qeyd edir ki, təlimin psixoloji məzmununu açmaq üçün ilk növbədə onu ünsiyyət və qarşılıqlı təsir prosesi kimi nəzərdən keçirmək lazımdır [3, səh 34].

Bu qarşılıqlı təsir prosesində həm müəllim həm tələbələr müəyyən rol ifa etməklə müəyyən vəzifələri yerinə yetirirlər. Müəllimin əsas vəzifələri bunlardır: tələbələrin təlim fəaliyyətinin təşkili və ona rəhbərlik, tədris materialının sistemləşdirilmiş formada təqdim edilməsi və onlara uyğun hərbi texnika ilə işləmək; tələbələr arasında öyrənmə marağının və təlimə müsbət motivasiyanın yaradılması və inkişafı; kursantların müstəqil bilik əldə etmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək, döyüş bacarıqlarını inkişaf etdirmək, onların hazırlıq səviyyəsinin yoxlanılması, bilik, bacarıq və peşə keyfiyyətlərinin qiymətləndirilməsi [4].

Bu vəzifələri yerinə yetirərkən müəllim təbəçiliyində olanların fəaliyyətinin təşkilatçısı və rəhbəri kimi çıxış edir, onlara müxtəlif üsul və vasitələrlə təsir edir. Bu fəaliyyət zamanı tələbələr müvafiq bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnir, eyni zamanda onların təfəkkürü inkişaf edir, iradə və xarakterləri güclənir, əxlaqi və döyüş keyfiyyətləri, emosional və iradi sabitlik, döyüşə psixoloji hazırlıq formalaşır.

Kursantların təlim fəaliyyəti özündə ehtiva edir: öz fəaliyyətində öyrənmə üçün müsbət motivasiyanı yaratmaq; yeni bilik və bacarıqların mənimsənilməsi; analiz, sintez, müqayisə, sistemləşdirmə; əlaqə və qanunauyğunluqların dərk edilməsi, səbəb-nəticə əlaqələrinin anlaşılması; yaranan problemləri müstəqil şəkildə həll etmək; özünə nəzarət, təlim uğurlarının təhlilini aparmaq.

Təlim prosesinin struktur elementlərinin təhlili onun mahiyyətini, xüsusiyyətlərini daha aydın başa düşməyə kömək edir. Təlimin psixoloji strukturuna bu komponentlər daxil edilir: idrak tələbatları, təlim motivləri, təlim məqsədləri, tədris işləri [10].

İdrak tələbatları dedikdə, mövcud biliklərə maraq, yeni biliklər öyrənməyə həvəs, özünü təhsilə tələbat başa düşülür.

Motiv insanı hər hansı bir məqsədə yönəlmiş işə, fəaliyyətə təhrik edən qüvvədir. Bir qayda olaraq fəaliyyətin motivi hədəflə, təlim prosesi üçün nəzərdə tutulmuş planın mənimsənilməsi, qarşıya məqsədyönlü vəzifələrin qoyulması ilə ayrılmaz surətdə əlaqəlidir. Aktiv təşviqlər, maraq və istək, iradi səylərin təzahürü tələbələrin fəaliyyətinin şüur və mütəşəkkillik dərəcəsini müəyyənləşdirir [5].

Bir qayda olaraq təlim motivləri sosial motivlər və idrak motivləri olmaqla iki qrupa bölünür. İdrak motivləri müəllim və kursantların qarşılıqlı əlaqəsi ilə yaranan və inkişaf edən təlim-idrak fəaliyyətin əsasını təşkil edir. İdrak motivləri uğurlu nəzəri hazırlığı, nəzəri biliklərin lazımi həcmnin və praktik bacarıqların əldə olunmasını təmin edir. Təlim prosesi, həmçinin, nailiyyət motivləri ilə xarakterizə olunur. Müstəqil işin məqsəd və vəzifələri, onun məqsədyönlü planlaşdırılması və təşkili, kifayət qədər vaxt miqdarı, tədris və praktik materialın yüksək keyfiyyətli məzmunu və yüksək metodik dəstək kursantlarda yüksək nəticələr qazanmaq arzusu formalaşdırır və təlim fəaliyyətində uğura nail olmalarını təmin edir [5].

Təlimdə kursantların motivasiya sferası aşağıdakı motivləri özünə daxil edir [7]:

a) Ümumi sosial motivlər - bunlar hərbi peşənin sosial əhəmiyyətinə, cəmiyyətdəki nüfuzuna əsaslanaraq tələbələrə təlim fəaliyyəti ilə məşğul olmağa sövq edən motivlərdir;

b) Peşəkar motivlər - kursantları peşə üçün əhəmiyyətli olan müəyyən akademik fənləri mənimsəməyə təşviq edən peşə motivləridir;

c) Sosial identifikasiya motivləri - təlim fəaliyyətinin qrup amillərindən asılılığını ifadə edir və onunla xarakterizə olunur ki, kursant özünün akademik göstəricilərini, təlimdəki gərginlik səviyyəsini və fəaliyyətinin effektivlik səviyyəsini qrup yoldaşlarının göstəriciləri ilə müqayisə edir. Bu motivlər qrup kursant üçün istinad mənbəyi olduqda, qrup vasitəsi ilə şəxsi əhəmiyyətli məqsədlərinə çatma bədiddə və istədiyi nəticələri əldə edə bədiddə onun təlim motivasiyasının strukturunda əsas motivə çevrilir.

d) idrak motivləri - bu bilik sahəsinin, mövzu axtarışının və tədris materialları üzərində müstəqil işin kursantlarda yaratdığı maraqlardan asılıdır. Burada müəllimin tələbələri yaradıcı axtarırlara cəlb etməsi, onlarda bu prosesə maraq yaratmasından çox şey asılıdır;

e) əməli və ya pragmatik motivlər – öyrənilən biliklərin tələbəyə nə qazandıracağı və onların sayəsində yaxın və uzaq perspektivdə nə kimi nəticələr əldə edəcəyi ilə bağlıdır.

Təlimin məqsəd və vəzifələrinin bu prosesdə özünəməxsus yeri və rolu vardır. Məhz bu cəhət öyrənmənin təlim xarakteri daşmasına imkan verir. Başqa sözlə, öyrənmə planlı, müəyyən məqsəd və vəzifələri yerinə yetirəcək şəkildə alındıqda təlimə çevrilir.

Məqsəd əvvəllər reallaşdırılmış və planlaşdırılan nəticədir, nəticənin ideal modelidir. Zabit hazırlığı prosesində təlim məqsədləri əsas, ümumi, mövzu-spesifik və şəxsi olmaqla təsnif edilir. Təlimin əsas məqsədi hərbi qulluq vəzifələrini yüksək səviyyədə yerinə yetirmək üçün hərbi peşə hazırlığıdır. Ümumi məqsəd bütün tədris ili ərzində öyrənilən akademik fənlərin mənimsənilməsi ilə bağlıdır. Mövzuya xas olan məqsədlər, kursantın təlim dövrünün müxtəlif mərhələlərində bu mövzunu mənimsəməsi nəticəsində həll etməyi öyrənməli olduğu tapşırıqlarla əlaqələndirilir. Şəxsi hədəflər konkret bölmələri, mövzuları öyrənməklə bağlıdır [4, səh 44].

Tədris işləri də müxtəlif olur. Buraya təhrikəddici (icraəddici), program-məqsədli, fəal əməliyyatlı, nəzarət-tənziməddici (qiymətləndirici, yoxlayıcı) işləri aid etmək olar [10].

Bu cür işlərə ilk növbədə icraəddici (təhrikəddici) işlər daxildir. Öyrənən adam həmin tədris işlərindən istifadə etmədən müvafiq bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnmə bilməz. Bu cür işlər insanı fəaliyyətə yönəldən işlərdir. Ona görə də burada öyrənmənin motivləri də öz təsirini göstərir.

Təlimin strukturuna daxil olan nəzarət-tənziməddici tədris işlərinin də rolu böyükdür. Bu işlər əsasən qiymətləndirici, yoxlayıcı və təsdiqəddici xarakter daşıyır. Bunların köməyi ilə təlim iştirakçılarının fəaliyyətini idarə etmək mümkün olur.

Təlim prosesi üçün vacib bir struktur elementi təlimin idarə olunması və onun diaqnostikasıdır. Diaqnostika, öyrənmə prosesinin bütün mərhələlərinin aydınlaşdırılması, dəqiq və obyektiv nəticələrin müəyyənəşdirilməsidir. Öyrənmənin diaqnostikasına nəzarət, yoxlama, qiymətləndirmə, statistik məlumatların toplanması, onların təhlili, inkişaf dinamikası və inkişaf meyllərinin müəyyənəşdirilməsi, təlim prosesinin nəticələrinin proqnozlaşdırılması daxildir.

Kursantların təlim prosesini qiymətləndirmək üçün əsas göstəricilər onun effektivliyi və məhsuldarlığıdır. Məhsuldarlıq, ilk növbədə, təlim materialının mənimsənilmə səviyyəsi, təlim və tərbiyə səviyyəsi ilə bağlıdır. Təlim prosesinin effektivliyi onun funksionallıq dərəcəsinə, icra dərəcəsinə və texnoloji proseslərin effektivliyinin səviyyəsini, xərclərin (zaman, maddi, maliyyə) nisbətini və nail olunmuş nəticəni müəyyən edir.

Təlim bir neçə funksiyayı yerinə yetirir [4, səh 40]:

təhsilverici - kursantlarda bilik, bacarıq, vərdislər və dünyagörüşünün formalaşdırılması;

tərbiyəəddici - Vətən müdafiəçisi üçün lazım olan şəxsiyyət keyfiyyətlərinin və hərbi personalda müsbət qarşılıqlı əlaqəni təmin edən, birgə fəaliyyəti həyata keçirməyə imkan verən kollektiv keyfiyyətlərinin formalaşdırılması;

inkışafetdirici - kursantlarda yaradıcı düşünmə qabiliyyətinin formalaşdırılması, məntiqi düşüncə və təlim problemlərinin həllində müstəqilliyin inkışaf etdirilməsi;

mənəvi-psixoloji - müasir döyüşə daxili hazırlığın və psixoloji sabitliyin formalaşdırılması.

Təlim prosesində biliyin mənimsənilməsi idrak vəzifəsinin dərk edil- məsindən başlayır. Yalnız təlimin, peşənin mahiyyətini və əhəmiyyətini başa düşdükdən sonra kursant müstəqil olaraq onun həll yollarını axtarır, təqdim olunan materialı daha fəal mənimsəyir və yaradıcılıqla istifadə edir. Tədris materialının qavranılması hal-hazırda insanın hiss üzvlərinə təsir edən cisimlərin, hadisələrin əks olunması, məqsədyönlü müşahidə, dinləmə və ya oxumaqla həyata keçirilir. Öyrənmə prosesində bəzən kursantlar bu və ya digər materialı keçmiş təcrübələri ilə əlaqələndirərək onun başa düşülməsində əsas məzmunundan yayınırlar. Buna görə də, xüsusən birinci kurslarda tələbələrin təlim materialının məzmununu düzgün başa düşdüyünü yoxlamaq və lazım olduqda müvafiq düzəlişlər etmək vacibdir.

Biliyin keyfiyyəti aşağıdakılarla xarakterizə olunur [7]:

dərinlik – biliklərin, mürəkkəb hadisə və proseslərin mahiyyətinin, daxili əlaqələrinin kursantlar tərəfindən tam olaraq mənimsənilməsi;

elastiklik - peşə fəaliyyətinin dəyişən şəraitində öyrənilmiş biliklərdən yaradıcılıqla istifadə etmək;

güc - hərbi fəaliyyətin çətin şəraitlərində biliklərin qorunması və sabitliyi;

effektivlik - konkret peşəkar fəaliyyətdə öyrənilən bilikləri həyata keçirmək, tətbiq etmək.

Təlimdə tələbənin öyrənmə yolu bir sıra mərhələlərdən keçir: qavrama, anlama, möhkəmləndirmə və praktikada tətbiqetmə [2, səh 79-80].

Qavrama hissi idrak mərhələsi olmaqla obyektiv aləm haqqında tələbələrin təsəvvürlərini zənginləşdirmək və onlarda müşahidəçiliyi inkışaf etdirmək vəzifələrini yerinə yetirir. Təsəvvürlərin aydın olması imkan verir ki, qavramadan anlama mərhələsinə keçid daha asan olsun.

Anlama məntiqi idrak mərhələsi, mənimsəmənin əsas şərtidir. Bu mərhələ qavranılan cism və hadisələrin ümumi və mühüm əlamətlərinin, onlar arasında əlaqə və asılılıqların dərk edilməsinə kömək edir. Anlama təfəkkürlə müşayiət olunur. Anlayışların tam və dolğun olması üçün tələbələri təhlil-tərkib, ümumi-ləşdirmə, mücərrədləşdirmə, konkretləşdirmə kimi təfəkkür əməliyyatlarına geniş cəlb etmək lazımdır.

Möhkəmlətmə qazanılmış biliklərin uzunmüddətli hafizədə saxlanılmasını təmin edir. Keçirilən bilik unudulursa, təlimin əhəmiyyəti itir. Səmərəli möhkəmlətmə üçün bəzi məqamlar nəzərə alınmalıdır. Məsələn, qarşıya uzun müddətli yaddasaxlama məqsədi qoymaq, yeni bilikləri əvvəllər öyrənilmiş biliklərlə əlaqələndirmək, onlar arasında müqayisə aparmaq, mexaniki və məntiqi yaddasaxlamayı uzlaşdırmaq, təkrarı tətbiqetmə ilə uzlaşdırmaq, tələbələrin əməli və zehni fəallığını, müstəqilliyini artırmaq.

Tətbiqetmə nəzəri biliklərin möhkəmlənməsi və onların əsasında bacarıq və vərdişlərin qazanılmasına xidmət edir. Tətbiqetmə mürəkkəb prosesdir və burda tələbənin yerinə yetirdiyi əqli əməliyyatlar ümumidən xüsusiyyətdir (deduktiv yol). Nəzəri biliklərin möhkəm yadda saxlanılması, düzgün yada salınması, tapşırıqların müxtəlifliyi, əvvəllər keçirilmiş və yeni biliklərin birlikdə tətbiqi tətbiqetmənin səmərəliliyini təmin edən amillərdir.

Öyrənmə qanununa görə biliklərin mənimsənilməsi yolu müəllim və tələbə tərəfindən nə qədər yaradıcı seçilsə, nəticəsi daha yeni və qeyri-adi olur, biliklər daha şüurlu və dərinlən mənimsənilir. Təlimdə kursantların yaradıcı fəaliyyəti onların yaradıcı güclərinin, qabiliyyətlərinin inkışaf etdirilməsinin, biliklərin mənimsənilməsinin və onları təcrübədə tətbiq etməyin, bacarıq və vərdişlərə yiyələnmənin effektiv yolu kimi çıxış edir.

Ümumiyyətlə, hərbi universitetlərin kursantları arasında idrak fəaliyyəti üçün yaradıcı qabiliyyətlərin inkişafı çoxsəviyyəli psixoloji və pedaqoji proses kimi çıxış edir. Buraya aid edilə bilər [9, səh 51]:

- hərbi ali təhsil müəssisələrində əlverişli tədris mühitini yaratmaq, hər növ təlim və xidməti fəaliyyətdə tələbələrin yaradıcılıq fəaliyyətinə töhfə vermək;
- Tədris materiallarının problemli və evristik metodlar əsasında hazırlanması və tətbiqi;
- kursantlarda təlimdə şüur və müstəqilliyin tərbiyəsi və s.

Təlim fəaliyyətinin müxtəlif dövrlərində tələbələrin yaradıcılıq fəaliyyəti müxtəlif səviyyələrdə özünü göstərir:

Birinci pillə 1 və 2-ci kurs tələbələri üçün səciyyəvidir. Bu səviyyədə idrak fəaliyyəti üçün yaradıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirməyin çətin olduğu güman edilir. Çünki ilk kurslarda kursantlar üçün təlim fəaliyyəti onların nəzərlərində hərbi xidmət sistemi kimi görünür. Bu hal yaradıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək üçün məqsədyönlü işləri həyata keçirməyi çətinləşdirir.

İkinci səviyyə 3-cü kursu əhatə edir. Bu səviyyədə kursantlar artıq öz idrak fəaliyyətlərində vərdisləri sisteminə arxalana bilirlər. Onlar, əsasən, sərbəst axtarış və lazımı qərarların, həllərin qəbulu üçün "intellektual hazırlıq" dövrünə daxil olurlar.

Üçüncü səviyyə son kursu əhatə edir. Bu səviyyədə təlimdə fərdi yanaşmaya üstünlük verilir.

Təlimdə bu istiqamətdə həyata keçirilən vəzifələri 2 qrupa bölürlər [9, səh 52]:
birinci dərəcəli vəzifələr:

- İntellektuallığın və özünütəhsildə yaradıcılığın təzahürü üçün əsas şərt kimi tələbələrdə kifayət qədər peşəkar bilik, bacarıq potensialının yaradılması.

- Kursantlarda təlim tapşırıqlarının icrası üçün məsuliyyət və borc hissinin tərbiyəsi və s.;

- ikinci dərəcəli vəzifələr:

- tələbələrin analitik məlumat toplamaq, təhlil etmək və hərbi fəaliyyətin müxtəlif problemlərinə tətbiq etmək bacarıqlarını inkişaf etdirmək;

- kursantların vizual effektiv düşünmə bacarıqlarının inkişafı;

Təlim fəaliyyətində hər bir kursant özünə xas olan mənimsəmə, öyrənmə üslubu ilə çıxış edir. Biliklər, onların əhəmiyyətli əlamət və xüsusiyyətləri sistemləşdirilir, anlayışlar şəkildə mənimsənilir, möhkəmləndirilir və ötürülür. Kursantlarda anlayışların formalaşması təlim fəaliyyəti prosesində həyata keçirilir. Bu halda hər bir kursantın şəxsi fəallığı həlledici rol oynayır. Ancaq öyrənilən biliklər peşə fəaliyyətinin effektiv həyata keçirilməsi üçün kifayət deyil. Kursantlar nəzəri bilikləri praktikada düzgün və tam tətbiq edə bilməyi bacarmalıdırlar. Bunun üçün onlarda müəyyən bacarıqlar formalaşmalıdır. Bacarıqlar biliklərin yüksək səviyyəsidir və onları təcrübədə istifadə etməyə imkan verir.

Hərbi təlim bacarıqlarının formalaşmasının ilk anında ilkin bacarıqlar yaranır. Nəzəri materialla tanış olduqdan və müəllim müəyyən hərəkətləri nümayiş etdirdikdən sonra kursantlar onları müstəqil şəkildə həyata keçirməyə çalışırlar. Təbii haldır ki, əvvəlcə onların hərəkətləri qeyri-müəyyən, yavaş, qeyri-dəqiq olacaqdır. Bacarıqların formalaşmasının əsas göstəriciləri bunlardır: davamlılıq; sürət; hərəkətlərin səhsiz icrası; həyata keçirilən hərəkətlərin keyfiyyəti; effektivlik [7].

Müəllimin rəhbərliyi altında həyata keçirilən məşqlər zamanı bu cür hərəkətlər sadə bacarıqlara çevrilir, yəni tövsiyələr və hərəkətlər, kifayət qədər diqqət konsentrasiyası olmadan avtomatik olaraq yerinə yetirilir. Sadə bacarıqlar, məsələn, şəxsi silahdan atəş açmaq, hədəf

almaq, tətbiqi çəkmək, mühərriki işə salma, diş dəyişdirmə, avtomobili hərəkət edərkən çevirmək və s. adətən bu kimi hərəkətlərin təkrarlanması nəticəsində yaranır. Tədricən sadə bacarıqlar mürəkkəb hərəkətlərlə birləşir, dəfələrlə təkrar edilərək möhkəmlənir və nəticədə mürəkkəb bacarıqlar yaranır. Onlar kursanta hərbi biliklərini nümayiş etdirmək və təcrübədə bacarıqları yüksək effektivlik və keyfiyyətlə tətbiq etmək imkanı verir.

Bacarıqlar aşağıdakı spesifik xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur [7]:

- rahatlıq və sürət baxımından yüksək peşəkarlıq;
- keyfiyyət və səmərəlilik parametrləri baxımından yüksək dərəcədə avtomatlaşma;
- effektivliyin insanın psixofiziki vəziyyətindən kifayət qədər yüksək dərəcədə asılılığı;
- şüurlu nəzarətin kifayət qədər aşağı səviyyəsi.

Bacarıqlar quruluşuna görə zehni (düşüncə), sensor (duyğu), motor (hərəkət), zehni-sensor-motor və kollektiv fəaliyyət bacarıqlarına bölünür.

Motor bacarıqlarının əsasında motor analizatorlarının fəaliyyəti dayanır. Bunlara gimnastika məşqləri, qazma, yükləmə, raket buraxılışının sayı və s. daxildir. Motor bacarıqları inkişafda bir sıra mərhələlərdən keçir: hərəkətin konseptuallaşdırılması; hərəkəti anlama; qeyri-dəqiq icra etmə; bir sıra fərdi (tək-tək) hərəkətləri vahid bütövlükdə birləşdirmək; hərəkətlərdə həddindən artıq gərginliyin aradan qaldırılması; hərəkətin dəqiq, sərfəli, sürətli və möhkəm avtomatlaşdırılmış icrası.

Sensor bacarıqlar görmə, eşitmə, qoxu, toxunma analizatorlarının işinə əsaslanır. Bunlar hədəfə qədər olan məsafəni müəyyənləşdirmək, ekrandan hədəfin koordinatlarını oxumaq, iynə görə zəhərli maddələrin növünü müəyyən etmək və s. bacarıqlardır. Hissətmə bacarıqlarının formalaşdırılması prosesində əvvəlcə hərəkətin mahiyyətinin başa düşülməsi, ilkin bacarıqların formalaşması və sonra onların avtomatlaşdırılması baş verir.

İntellektual bacarıqların formalaşması zamanı əvvəlcə həll ediləcək problemin ayrı-ayrı hissələri təhlil edilir, sonra bu hissələr əlaqələndirilir. Sonra fərdi intellektual hərəkətlərin vahid bütövlüyə birləşməsi baş verir ki, burada düşüncə az rol oynayır. Daha sonra təfəkkür prosesi mümkün qədər minimuma endirilir və hərəkətlər bir-birini əsaslandırılmaya ehtiyac olmadan ciddi qaydada izləyir. İntellektual bacarıqlar kursanta zehni əməliyyatları sürətlə və çətinlik çəkmədən həyata keçirmək, təlim materiallarını asan mənimsəmək, eyni zamanda alət oxunuşlarını deşifrə etmək, vəziyyəti düzgün qiymətləndirmək, atəş üçün ilkin parametrləri hesablamaq, peşə və tədris fəaliyyəti planını tərtib etməyə imkan verir. İntellektual bacarıqlar hərəkətləri avtomatlaşdırmır, yığılmış biliklərdən, ilkin və sadə bacarıqlardan istifadə edilməsini təmin edir.

Sensomotor və ya zehni-sensor-motor bacarıqlar (hədəf axtarışı, tankı, təyyarəni idarə etmək və s.) daha çox təcrübədə özünü göstərir.

Təlim fəaliyyətinin ilk ilində kursantlar qeyri-adi, yeni çətinliklərlə qarşılaşırlar. Onların bir çoxu üçün hərbi təhsil müəssisəsində oxumaq müstəqil həyatın başlanğıcıdır. İlk dəfə onlar əvvəllər bilinməyən təlim və həyat şərtləri olan yeni bir mühitlə qarşılaşırlar. Artıq adət edilmiş ilkin davranış formaları ilə universitetin və peşənin qanun və tələbləri arasında ziddiyyətlər yaranır. Gənc kursantlar tədrisin mahiyyətini hələ tam dərk etməyiblər, icra metodlarını mənimsəməyiblər. Əvvəlki davranış və dünyagörüşünün yenidən qurulması və yeni vərdislərin inkişafı baş verir. Bu proses ağrısız keçmir, mənfi reaksiyalara, təcrübələrə səbəb ola bilər. İlk illərdə kursantların təlim prosesi üçün xarakterik bir xüsusiyyət təlim materialının həcmi, yeniliyi və mürəkkəbliyi ilə hərbi məktəbdə müstəqil iş bacarıqlarının olmaması arasındakı ziddiyyətlərdir. Təlimə uyğunlaşma, mühazirələri diqqətlə dinləmək, müstəqil şəkildə öyrənmək və tövsiyə olunan ədəbiyyatın qeydlərini götürmək, seminarlara yüksək səviyyədə hazırlaşmaq

və hərbi peşəkar təlim üçün lazımi motivasiya səviyyəsini qorumaqda onlara kömək lazımdır. Kursantların intizam, məsuliyyət, çalışqanlıq kimi keyfiyyətləri inkişaf etdirilməlidir [8].

Beləliklə, təlim - biliklərin mənimsənilməsi, bacarıq və qabiliyyətlərin formalaşdırılması prosesi kursantların çox yönlü nəzəri və praktik fəaliyyətidir. Bu fəaliyyətdə uğur qazanmaları isə əsasən onların təlim motivlərindən, tədrisə emosional münasibətlərindən və könüllü səylərindən asılıdır. Burada, həmçinin, hər bir tələbənin diqqətini təlim fəaliyyətinə cəmləmə qabiliyyəti də böyük rol oynayır. Bilik və bacarıqların mənimsənilməsində uğur qazanmaq üçün müəllimlər tərəfindən aparılan nəzarətlə yanaşı kursantların təlim fəaliyyətində özlərinə nəzarət edib öz nəticələrini düzgün qiymətləndirmələri də vacib şərtidir. Bu nəzarət kursantları sistemli, aktiv akademik işə həvəsləndirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı: Çinar – çap, 2002, 620s
2. Cabbarov R., Əliyev B., Əliyeva K. Pedaqoji psixologiya. Bakı: Təhsil, 2011, 254s.
3. Bəxtiyarova R., İsmixanov M. Ali məktəb pedaqogikası (mühazirə kursu). Bakı-2016
4. Алёхин И.А., Анашкин О.А. Военная педагогика. Российской Федерации: 2008, 320 с.
5. Вакула А.А. Формирование мотивации и потребности курсантов военного вуза в самообразовании // Молодой учёный. 2014. № 9. -461-464с.
6. Буханцев А.Б. Курсанты современных военных вузов: мотивы и ценности военной службы // Текст научной статьи по специальности, Психологические науки, Эмпирическая социология, 2010 г. -80-87с.
7. Жданов В.Ю. влияние тревожности курсантов на эффективность учебной деятельности // Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата психологических наук, 2012г. -37с.
8. Котлов И.Н., Кулешов А.В., Лекомцев В.С., Лагкуев М.С. психологических особенностях курсанта // Личность Курсанта: психологические особенности бытия, Материалы VII Всероссийской научно-практической конференции, Краснодар, 2016. -77-83с.
9. Поздняков О.Г. Педагогические пути развития творческих способностей к познавательной деятельности у курсантов военных вузов., Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук, 2015г. 194с
10. <https://kayzen.az/blog/psixologiya/1768/t%C9%99lim-v%C9%99-%C9biy%C9%99nin-psixologiyas%C4%B1.html>

ПСИХОПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ: КАДЕТЫ

АННОТАЦИЯ

Процесс военной подготовки проходит на высоком уровне интеллектуальной, моральной, психологической и физической нагрузки. Чтобы добиться успешного результата в этом процессе, необходимо учитывать психологические особенности учебного процесса. Это помогает наладить психологически правильные отношения между учителями и курсантами, преодолеть объективные трудности в приобретении знаний, навыков и профессии. Чтобы раскрыть психологическое содержание обучения, его нужно

сначала рассматривать как процесс общения и взаимодействия. Успех курсантов в обучении зависит от их учебных мотивов, эмоционального отношения к обучению и уровня активности.

PSYCHOPEDAGOGICAL FEATURES OF TRAINING ACTIVITIES OF CADETS

SUMMARY

The learning process in military universities takes place in conditions of high intellectual, moral, psychological and physical stress. To achieve a successful outcome in this process, it is necessary to take into account the psychological features of the learning process. This helps to establish a psychologically correct relationship between teachers and cadets, to overcome objective difficulties in the acquisition of knowledge, skills and profession. In order to reveal the psychological content of learning it is first necessary to consider it as a process of communication and interaction. The success of cadets in training depends on their learning motives, emotional attitude to teaching and level of activity.

SONSUZLUQ ANLAYIŞI, GİNEKOLOJİ POZUNTULARI OLAN SONSUZ QADINLAR VƏ ONLARDA MÜŞAHİDƏ EDİLƏN PSIXOLOJİ REAKSIYALAR

Əlimədətova Şəlalə
BDU-nun II kurs magistrantı
shelale.natiqqizi.96@mail.ru

Açar sözlər: reproduktiv sağlamlıq, sonsuzluq, ginekoloji pozuntu, qadın sonsuzluğu, mütləq sonsuzluq, nisbi sonsuzluq, reproduktiv texnika, psixoloji reaksiyalar.

Ключевые слова: репродуктивное здоровье, бесплодие, гинекологические расстройства, женское бесплодие, абсолютное бесплодие, относительное бесплодие, репродуктивная техника, психологические реакции.

Keywords: reproductive health, infertility, gynecological disorders, female infertility, absolute infertility, relative infertility, reproductive technique, psychological reactions.

Sağlam cütlüklərin 30%-də hamiləlik ilk üç ayda, 60%-də yeddi ayda, 10%-də isə on bir və on ikinci aylarda baş verir. Mütəmadi intim əlaqə zamanı bir il müddətinə hamiləlik olmasa, sonsuzluq haqqında düşünmək və ər-arvadın müayinəsinə başlamaq lazımdır. Sonsuzluq bütün dünyada evli cütlüklərin 15 %-ə qədərinin rastlaşdığı problemdir. Qadın reproduktiv sistemi kişi orqanizminə nisbətən mürəkkəb olduğu üçün sonsuz nikahda 60% hallarda səbəb qadın tərəfdən olan problemlərdir. Belə hallarda qadın sonsuzluğundan söhbət gedir ki, bu da qadın orqanizmində olan bir sıra xəstəliklərlə əlaqədardır. Qadın sonsuzluğu – kontraseptiv vasitələrdən istifadə etməyən və müntəzəm cinsi həyat yaşayan qadınlarda 1,5-2 il və daha çox müddət ərzində hamiləliyin baş verməməsi ilə xarakterizə olunur [5].

Sonsuzluğun formaları onu yaradan səbəblər kimi müxtəlifdir. Sonsuzluğun 2 forması ayırd edilir: mayalanmaya mane olan geridönməyən patoloji proseslər (qadın cinsiyyət sisteminin inkişaf anomaliyaları) nəticəsində yaranan mütləq sonsuzluq və korreksiyaya təbə olan nisbi sonsuzluq. Bundan başqa birincili (əgər qadında heç vaxt hamiləlik müşahidə olunmamışsa) və ikincili (anamnezdə hamiləlik varsa) sonsuzluq da qeyd edilir. Qadın sonsuzluğu həm kişi, həm də qadın üçün ağır psixoloji travmadır.

Qadın sonsuzluğunun reproduktiv sistemdə olan pozğunluqların səbəblərinə görə olan təsnifatı:

1. Qadın orqanizmində hormonal balansın pozulması. Hormonal pozğunluqların əlamətlərinə əsasən menstrual tsiklin pozulması aiddir. Dövrilik pozğunluqları, gecikmə və ya qeyri-mütəmadi menstruasiya ondan xəbər verir ki, yumurtalıqlar öz funksiyalarını tam həcmdə yerinə yetirə bilmir və yumurta hüceyrəsinin yetişməsində problemlər var.

2. Uşaqlıq borularında patoloji dəyişikliklər (20-60%). Uşaqlıq borularının keçməməzliyinin anadangəlmə səbəbləri ola bilər. Buna səbəb həmçinin inkişaf qüsurları və keçirilmiş xəstəliklər ola bilər. Qadın orqanlarının yoluxucu xəstəlikləri bitişmə proseslərinin yaranmasına səbəb ola bilər. Bu zaman spermatazoidlərin keçməsi üçün çox dar bir keçid qalır və mayalanma ona görə baş verə bilmir ki, yumurta hüceyrəsi ilə spermatazoid birləşə bilmir.

3. Qadın cinsi orqanlarının iltihabi xəstəlikləri. Uşaqlığın, uşaqlıq borularının iltihabı göbələk və digər cinsi infeksiyalar səbəbindən yarana bilər. Bəzən belə xəstəliklər gizli və ləng cərəyan edir, bir müddət sonra isə xroniki mərhələyə keçid edir, beləliklə də qadının reproduktiv sisteminin normal funksiyasına mane olur.

4. Zədə və abortların nəticələri. Bəzən qadınlar doğuş fəaliyyəti zamanı zədələr alır və bu fonda ikincili qadın sonsuzluğu yaranır. Abort çox vaxt uşaqlıq divarlarının bütövlüyünün pozulmasına səbəb olur, qadın sonsuzluğuna və ya dölün daşına bilməməsi hallarına gətirib çıxarır.

5. Qadın orqanlarında yeni törəmələr və şişlər (15-30%). Qadın sonsuzluğun uşaqlıq amili mioma, fibromioma, polip kimi müxtəlif növ törəmələrlə şərtlənir.

6. Endokrin xəstəliklər (30-40%). Böyrəküstü, qalxanvari, mədəaltı vəzlərin funksiyası pozulduqda, orqanizmin ümumi və lokal hormonal fonunda pozulmalar ola bilər ki, bu da ovulyasiyanı mümkünsüz edir. Həmçinin endokrin pozğunluqlar çox vaxt menstrual tsiklin də pozulmasına səbəb olur.

7. Maddələr mübadiləsinin pozulması. Ciddi metabolizm pozğunluqları qadın reproduktiv funksiyasından uzaq görünməsinə baxmayaraq, bütün sistem və orqanlara təsir göstərir.

8. Cinsi orqanların anadangəlmə qüsurları. Bunlar irsi amillərdən, genetik pozğunluqlar, pis ekologiyanın, radiasiyanın təsirlərindən irəli gəlir. Uşaqlığının, yumurtalıqlarının və uşaqlıq borularının inkişafında anomaliyaların olması praktiki olaraq qadın üçün sonsuzluğa səbəbdır.

9. Xroniki yorğunluq, stress. Gərgin ritimli və yüksək emosional yüklü müasir həyat qadın orqanizminə neqativ təsir göstərir. Həddindən artıq yorğunluq, istirahətsizlik, kifayət qədər yuxu almama, gərginliyi azaltmaq imkanının olmaması sonsuzluğa gətirib çıxara bilər.

10. Qadın sonsuzluğunun immunoloji amili (2-3-%). Bu, qadın və kişi genlərinin immun uyğunsuzluğudur. Sadəcə dildə deyilsə, qadın immun sistemi kişi hüceyrələrini (spermatozoidləri) aqressiv amil kimi qəbul edir və antigenlər hasil edir, bununla da onların tamlığını və həyata qabiliyyətini pozur, onlara mayalanma zonasına daxil olmağa imkan vermir.

Qadın sonsuzluğunun yuxarıda göstərilən səbəblərinə araşdırılmamış daha bir qrup səbəbləri də əlavə etmək olar. Bu cür amillər hərtərəfli tibbi müayinədən keçdikdən sonra tam sağlam olduqlarının müəyyən edilməsinə baxmayaraq, hamiləliyin heç cür baş vermədiyi ailə cütlüklərində müşahidə olunur. Belə hallarda sonsuzluğun kökü partnyorlardan birində psixoloji xarakterli səbəblərin olması da ola bilər. Psixoloji səbəblərdən irəli gələn qadın sonsuzluğu analıqdan şüuraltı şəkildə qorxan və ya ömrün əvvəlki mərhələlərində uşağının olmasını qəti şəkildə istəməyən qadınlarda qeydə alınmışdır [6].

Köməkçi Reproduktiv Texnikalar sonsuzluğun müalicəsindəki imkanları genişlətsə də, cütlüklərə psixoloji çətinliklər də yarada bilər. Ümumiyyətlə, nəticə əldə edilməsi aylar, bəzən illər sürə, uğursuz nəticələr verə, emosional gərginlik yarada, fiziki və maddi faktorlar tələb edə bilər. Ətrafdakı insanlara qarşı rəftarları depressiv, hirsli, yorğun və təşvişli ola bilər [2]. Sonsuz qadınların verdiyi psixoloji reaksiyalar heterogenlik göstərir və sonsuzluğun qiymətləndirilməsi zamanı hansı mərhələdə olması, yaş, gəlir səviyyəsi, müalicə xərcləri, tətbiq olunan diaqnoz və ictimai dəstək anlayışları kimi bir çox faktorlar təsir edir. Sonsuzluğun diaqnoz qoyma və müalicə müddətində bir çox cütlük şok, inkar, hirs, mətəm, günahkarlıq, təcrid olunma, depressiya, həsəd aparma və qısqanclıq kimi bir sıra duyğular yaşayırlar [1].

Sonsuzluq və Köməkçi Reproduktiv texnikalardan stressli nəticələr alınmasına baxmayaraq, sonsuzluğun psixoloji təsirləri üzərinə aparılan araşdırmada bir çox sonsuz kişi və qadının psixoloji olaraq dözümlü və psixososial funksiyalarının kifayət qədər olduğu aşkar edilmişdir. Bəvinnin araşdırmalarına görə, sonsuzluqdan əziyyət çəkən pasientlərdə təşviş, psixoloji narahatlıq, evlilik problemləri, cinsi pozğunluqlar çox az səviyyədə müşahidə edilir, uzunmüddətli uyğunlaşmazlıq aşkar olunur.

Sonsuzluq zamanı müşahidə olunan psixoloji reaksiyalar aşağıdakılardır:

1. Emosional təsirlər:

- Matəm və depressiya;
- Əsəb və xəyal qırıqlığı;
- Günahkarlıq;
- Şok və inkaretmə;
- Təşviş.

2. İdarəetmənin itməsi:

- Fiziki aktivlik, bədən və emosiyalar zamanı idarəetmənin itirilməsi;
- Həyatdakı məqsədlərə bağlı olaraq gələcək planları icra edə bilməmək.

3. Şəxsiyyət, özünəinam, inanclar üzərində təsir:

- Özünə qarşı inamın azalması və ya tamamilə itməsi;
- Şəxsiyyətdə dəyişiklik və pozuntuların yaranması;
- Dünyaya baxış tərzinin dəyişməsi.

4. Sosial təsirlər:

- Evlilik münasibəti və məmnuniyyətinə təsir;
- Cinsi aktivliyə təsir;
- Münasibətlərdə çətinliklər, yalnızlıq, utanc hisslərinin yaranması.

Sonsuzluqdan əziyyət çəkən insanların vacib problemlərindən biri də bu müddət ərzində günahkarlıq hissi ilə bağlı daxili qarşıdurma yaşamaqlarıdır.

Sonsuzluqla bağlı yaranan günahkarlıq hissi. Evlilikdən əvvəl cinsi əlaqə, kontraseptiv vasitələrdən istifadə, əvvəlki hamiləlikdən olan uşağın övladlığa verilməsi, cinsi xəstəliklər, evlilikdən kənar münasibətlər, masturbasiya, homoseksual düşüncə və davranışlar kimi faktorlar sonsuzluq zamanı fərdi özünü gühəngar hiss etməsinə təhrik edir.

Sonsuz qadınlarda aparılan araşdırmalarda müəyyən olmuşdur ki, bu şəxslər psixoloji cəhətdən ən çox təşvişdən əziyyət çəkir. Müalicə almış, lakin uğursuzluqla nəticələnmiş qadınlarda isə depressiya özünü daha qabarıq biruzə verir. Fərqli müalicə prosedurları almış cütlüklərin psixososial qiymətləndirilməsi aparılmışdır. Bu qiymətləndirmə nəticələrinə görə hər iki cinsdə də stress aşkarlanmışdır. Stressdən əlavə qadınlarda daha çox depressiya, kişilərdə isə gizli təşviş və psixosomatik şikayətlərə meyillilik müşahidə edilir. Qadınların sosial adaptasiyayla bağlı daha çox problem yaşadıkları məlum olmuşdur. Sonsuz qadınlarda müdafiə xarakterli təşviş psixosomatik simptomlarla birgə rast gəlinir [3].

Sonsuzluq ailədaxili münasibətlərə də təsir edə bilər. Aqressiya birincili şəkildə heç bir səbəb olmadan və yaxud bu çətin dövəmdə həyat yoldaşının dəstəyini hiss etmədiyindən də ortaya çıxar bilər. Uşaq sahibi ola bilməyən və buna görə də yararsızlıq hissinə qapılan bəzi qadınlar həyat yoldaşının onu bu çətin zamanda tərk edəcəyindən ehtiyatlanır. Başqa qrup sonsuzluqdan əziyyət çəkən qadınlar isə bu problemdə bilavasitə özünü günahkar hiss edərək həyat yoldaşının nəsilartırma qabiliyyətinin olmasını bildiyindən dolayı bu evliliyin bitməsinə və özünün bu cəhətdən xoşbəxt ola bilməsə də, partnyorunun xoşbəxt olmasını lazım bilir [4].

Göründüyü kimi sonsuz qadınlarda matəm təşviş, depressiya, günahkarlıq hissi, özünəinam səviyyəsinin aşağı düşməsi halları müşahidə olunur. Sonsuzluğun müalicəsi prosesində də bu problemi gizli saxlamağa çalışmaq, buna görə də danışacaq kimsənin olmaması qadın psixologiyasına öz mənfi təsirini göstərir. Bu kimi halları nəzərə alaraq reproduktiv sistemində problemi olan sonsuz qadınların psixoloqa da müraciət etməsi məsləhət görülməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Eren, N. İnfertil Çiftlerde Algılanan Sosyal Desteğin İnfertilite İle İlişkili Stres ve Evlilik Uyumu Üzerine Etkisi. Uzmanlık Tezi, Gazi Üniversitesi Tıp Fakültesi Psikiyatri Anabilim Dalı. Ankara, 2008.
2. Gardner, D.K., Weissman, A., Howles, C.M., Shoham, Z. Ed. Yardımla Üreme Teknikleri Temel Kitabı. İstanbul, Nobel Matbaacılık, 2010.
3. Kleanthi Gourounti, Katerina Lykeridou, Grigorios Vaslamatzis. Increased anxiety and depression in Greek infertile women results from feelings of marital stress and poor marital communication. Health Science Journal, 2012, p69-78.
4. Robinson GE, Stewart DE. Infertility and new reproductive technologies, Review of Psychiatry 2001.
5. <https://doctorramila.az/publikasiyalar/11-qadin-sonsuzlugunun-noevleri-ve-sebebleri.html>
6. <http://ginekoloq.az/meqaleler/sonsuzluq/155-qadin-sonsuzluqu>

SONSUZLUQ ANLAYIŞI, GİNEKOLOJİ POZUNTULARI OLAN SONSUZ QADINLAR VƏ ONLARDA MÜŞAHİDƏ EDİLƏN PSİXOLOJİ REAKSİYALAR

XÜLASƏ

Məqalədə sonsuzluq, xüsusilə də qadın sonsuzluğu anlayışı haqqında bəhs edilmişdir. Qadın sonsuzluğunun reproduktiv sistemdə olan pozğunluqların səbəbinə görə təsnifatı qeyd olunmuşdur. Ginekoloji pozuntuları olan sonsuz qadınlarda müşahidə edilən psixoloji reaksiyalar təhlil olunmuşdur.

ПОНЯТИЕ О БЕСПЛОДИИ, БЕСПЛОДНЫХ ЖЕНЩИНАХ С ГИНЕКОЛОГИЧЕСКИМИ НАРУШЕНИЯМИ И НАБЛЮДАЕМЫХ У НИХ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ РЕАКЦИЯХ.

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается понятие бесплодия, особенно женского. Отмечена классификация женского бесплодия по причине нарушений в репродуктивной системе. Проанализированы психологические реакции, наблюдаемые у бесплодных женщин с гинекологическими нарушениями.

THE CONCEPT OF INFERTILITY, INFERTILE WOMEN WITH GYNECOLOGICAL DISORDERS AND THE PSYCHOLOGICAL REACTIONS OBSERVED IN THEM.

SUMMARY

The article discusses the concept of infertility, especially female infertility. The classification of female infertility according to the cause of disorders in the reproductive system is noted. Psychological reactions observed in infertile women with gynecological disorders were analyzed.

ƏCNƏBİ VƏTƏNDAŞLARIN ÖLKƏ ŞƏRAİTİNƏ VƏ TƏHSİL MÜHİTİNƏ UYĞUNLAŞMASI PROBLEMI

p.ü.f.d., İranə Məmmədli

BDU-nun Sosial və pedaqoji psixologiya kafedrasının dosenti

Fəttayeva Günəş Həbil qızı

BDU-nun II kurs magistrantı

gunesfettayeva@gmail.com

Açar sözlər: xarici tələbələr, ünsiyyət problemi, dil bariyeri, təhsil şəraiti, adaptasiya, sosial, psixoloji, mədəni şok.

Ключевые слова: иностранные студенты, проблема коммуникации, языковой барьер, условия обучения, адаптация, социальный, психологический, культурный шок.

Key words: foreign students, communication problem, language barrier, educational conditions, adaptation, social, psychological, cultural shock.

Müasir dövrdə cəmiyyətimizin və ən əsası da getdikcə inkişaf edən təhsil sahəsinin aktual problemlərindən biri də bu və ya digər səbəbdən ölkəmizə ali təhsil almaq məqsədilə gəlmiş tələbələrin ölkənin təhsil şəraitinə və sosial mühitinə uyğunlaşması məsələsidir. Universitet həyatı, tələbələrin yeni başlayacaqları bir dövr olmaqla tələbələrin təhsil prosesinin çətin şərtləri ilə ayaqlaşmağı və mühitə uyğunlaşmağı tələb edən bir dövrdür. Əcnəbi tələbələrin fərqli bir ölkədən öz imkanları ilə və ya təqaüdlə gəlmələri və ailələrini tərk edib bəzən yataqxanalarda, əksərən də tələbə evlərində yaşamağa başlamaları, xarici bir mühitə adaptasiyada daha çox çətinlik çəkməsinə səbəb ola bilər. Bu baxımdan adaptasiya anlayışını ümumi şəkildə nəzərdən keçirsək özündə geniş bir məna birliyini ehtiva etdiyini görmüş olarıq.

Son illərdə Azərbaycanda əcnəbi tələbə sayı əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Mövzumuzun əsas məqsədi də müəyyən təhsil proqramları çərçivəsində ölkəmizə bakalavr və ya magistr təhsili alma məqsədi ilə gəlmiş tələbələrin ölkəmizin sosial-mədəni şəraitinə təhsil mühitinə öyrəşməsi, adaptasiyası məsələlərini araşdırmaqdır. Təhsil Nazirliyi tərəfindən açıqlanan statistik göstəricilərə əsasən 2017/2018-ci tədris ilində 2800-dən çox əcnəbi Azərbaycan ali təhsil müəssisələrində təhsil almaq hüququ qazanmışdır. Xarici vətəndaşlar tərəfindən ən çox müraciət olunan universitetlər Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan Tibb Universiteti, Azərbaycan Rəssamlıq Akademiyası, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti, Azərbaycan Neft və Sənaye Universitetidir. Onların ən çox üstünlük verdiyi ixtisaslar mühəndislik, əzcaçılıq, psixologiya, memarlıq olmuşdur. Azərbaycana gəlmiş əcnəbilərin əksəriyyəti Türkiyə, Gürcüstan, Banqladeş, İran, İraq və Rusiya vətəndaşlarıdır.

Bu kateqoriyada olan tələbələrin təhsil prosesini müvəffəqiyyətlə başa vurmaı müəyyən bir mənada onların gəlmiş olduqları ölkəyə uyğunlaşması, adaptasiyası ilə əlaqəli olan bir məsələdir. Tələbələr müəyyən bir qrup daxilində olduqda digər qrup üzvlərinin davranışı və düşüncələrindən müəyyən qədər təsirlənirlər və eyni zamanda qrupa da təsir göstərilir. Belə bir vəziyyət daxilində uyğunluq məsələsini nəzərdən keçirmək lazımdır. Uyğunlaşma qavramı, fərdin özü və ətrafı ilə yaxşı ünsiyyət qurmaq və bu əlaqələri davam etdirmək və qarşılaşdıqları problemləri həll etmək qabiliyyəti olaraq izah edilə bilər. Uyğunlaşmağı bacaran şəxs tədqiqatçı, informasiya, məlumat toplaya bilən, müsbət və ya mənfi emosiyalarını yaxşı ifadə edə bilən, başqalarından kömək istəyə bilən, özünə güvənən, problemlərini həll etmək üçün müəyyən fəaliyyət göstərən streslə mübarizə aparmağa çalışan bir şəxsdir [2].

İlk dəfə 1908-ci ildə irəli sürülən və ədəbiyyatlarda Yerkes-Datson prinsipi kimi tanınan qanuna görə, streslə bu və ya digər fəaliyyətin icrası arasında müəyyən bir əlaqə vardır. Yerkes və Datsona görə fərdin performans psixoloji və ya zehni həyəcan artdıqca artır, lakin bu oyanma aşılmaz dərəcəyə çatdıqda fəaliyyətin icrası prosesində yavaşlama problemi meydana çıxır. Stres və performans arasındakı bu əlaqəni nəzərə alaraq belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, fərqli bir cəmiyyətə qoşulan əcnəbi tələbələrin tez-tez qarşılaşdıqları uyğunlaşma problemləri və ortaya çıxan stres, performans azaldır, həm də keyfiyyətli bir təhsil tələbi və müvəffəqiyyətli bir tələbə olmaq səyinə çətin bir maneədir. Buna istinadən qeyd edilməlidir ki, tələbələrin həm təhsil həyatında həm də gündəlik həyatda qarşılaşdıqları bu çətinliklər özündə ümumi olaraq sosial ünsiyyət problemləri, maddi çətinlikləri və Azərbaycan mədəni mühitinə uyğunlaşma çətinliklərini özündə əks etdirir. Bir çox əcnəbi tələbə yeni, fərqli bir mədəniyyətlə qarşılaşdıqda problem yaşayır. Mədəni şok adlandırılan bu vəziyyət bir çox fərqli ölçüdə meydana gəlir və hər bir insanın reaksiyası fərqli olur. Məsələn, bir şəxs depressiya, digəri isə sadəcə adi narahatlıq keçirə bilər. Başqa bir mədəniyyətdə keçirdiyiniz vaxtın uzunluğu, mədəniyyət şokunu aradan qaldırmaq üçün bir zamanət olaraq görülməməlidir. Çünki mədəniyyət şokunu aradan qaldırmaq üçün fərqli mədəni dəyərlərə və davranışlara müsbət baxışın olması vacibdir. Tələbənin motivasiyası, xüsusiyyətləri, fərdi inkişafı, mənəvi və zehni quruluşu bu prosesi müsbət və ya mənfi təsir edəcəkdir [4]. Ümumi olaraq mədəniyyət şoku yeni mədəni, sosial və fiziki mühit dəyişikliyinə normal bir reaksiyadır.

Bəzi əcnəbi tələbələr də vardır ki, onların ən əsas problemi dostluq qurmaqda qarşılaşdıqları müəyyən çətinliklərdir. Hər kəsə məlumdur ki, insan şəxsiyyətinə müsbət yöndə təsir göstərən əsas amillərdən biri sosiallaşmadır. İstər təhsil həyatında istərsə də gündəlik həyatda insanların yoldaşlığa ehtiyac duyduğu zamanlar ola bilər. Yeni bir mühitə daxil olan şəxsin özünü yalnız hissetdiyi anlar olduğundan bunu aradan qaldırmaq üçün dostluğa ehtiyac duya bilər. İnsanlar isə bəzi hallarda əcnəbilərə yaxınlaşmaqdan ünsiyyət qurmaqdan və hətta salamlaşmaqdan belə çəkinirlər. Bunun nəticəsində də əcnəbi tələbələrin özlərini günahkar hissetməsi və içlərinə qapanma halları ilə qarşılaşmaları mümkündür [3]. Subyekt-subyekt münasibətlərin uyğunlaşma çərçivəsində vacib bir amil olduğunu nəzərə alaraq, uyğunlaşma problemi olduğunu söyləyən şagirdlərin ətraf mühitə aidliyyəti və şəxsi kimliyini inkişaf etdirə bilmədikləri üçün bu problemlərlə qarşılaşdıqları qənaətinə gəlmək mümkündür.

Uyğunluğun ortaya çıxması isə bəzi əsas şərtlərin yerinə yetirilməsindən asılıdır. Hər şeydən əvvəl insanlar arasında ortaq bir dil olmalıdır. İnsanlar bir-biri ilə və ətraf mühit ilə düzgün məlumat mübadiləsi etməlidir; ünsiyyətdən kənar vəziyyət təcrid və asılılıq ilə nəticələnir. Məhz buna görə də xüsusi bir vurğu ilə qeyd edilməsi vacib və mütləq olan ən əsas çətinlik ünsürü dil problemidir. Müxtəlif mədəniyyətlərdən gəlmiş əcnəbi tələbələrin gəldikləri ölkələrdə istifadə edilən dövlət dilləri də müxtəlif olduğundan tələbələrin çətinlik çəkdiyi və ya asanlıqla həll etdiyi mövzular da bir-birindən fərqlidir. Türk dilli dövlətlərdən gəlmiş tələbələrin Azərbaycan dilini öyrənməkdə daha çox üstünlükləri vardır. Əcnəbi tələbələr üçün xüsusi dil kurslarının olması və ən əsası da 17 ali məktəbdə dil hazırlığını həyata keçirmək məqsədilə hazırlıq fakültələri, şöbələri və mərkəzlərinin olması uyğunlaşma prosesini sürətləndirən amillərdəndir. Azərbaycan dilinin tədrisində nəzəri materiallarla yanaşı səsli vizual metoddan da istifadə edilməlidir. Bu üsulla dili öyrənən tələbələr öyrəndiklərini gündəlik həyata daha yaxşı tətbiq edə bilirlər.

Təhsil siyasəti baxımından istər sosial istərsə də mədəni mənada qarşılığı olan belə bir vacib mövzuda tələbələrin uyğunlaşma çətinlikləri haqqında aparılan tədqiqatlar Azərbaycan təhsilinin beynəlxalq səviyyəyə çatması üçün çox vacib əhəmiyyət kəsb etməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aygıl Takır, Ayşen Özeren, Göçle Gelen Yabancı Uyruklu Öğrencilerin Okul Ortamında Karşılaştığı Sorunlar. 2019. 659-678.
2. Tutkun, Ö. F. (2006). Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesindeki Türkiyeli Öğrencilerin Uyum Sorunları. Kırgız-Türk Manas Üniversitesi Sosyal. Bilimler. Dergisi, 15, 256-267.
3. Y.S.Zavalsız, E.Gündəğ. (2017) İnsan və Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi cilt 6. Sayı 5, 3168-3192.
4. Zapf, M. K., Cross-cultural transitions and wellness: Dealing with culture shock. Faculty of Social Work, The University of Calgary, Edmonton Division International Journal for the Advancement of Counselling 14: 105-119, Kluwer Academic Publishers. Printed in the Netherlands, 1991.

XÜLASƏ

Ümumi şəkildə belə qeyd edilə bilər ki, şəxsin yeni bir mədəiyyətə adaptasiyasına təsir edən amillər arasında onun yeni sosial-mədəni mühitlə özünün keçmiş sosial-mədəni mühiti arasındakı fərqliliklər, dil biliyi, cinsi, yaşı, təhsil səviyyəsi, sosial mövqeyi önəmli bir yer tutur. Universitetin yalnızca akademik həyat anlayışı ilə məhdudlaşdığını düşünmək doğru deyildir. Tələbənin qazandığı nailiyyətlər isə yalnızca universitetdən məzun olma qabiliyyəti deyil, həm də sosial və şəxsi hədəflərə çatma bilmək bacarığıdır. Universitetlər də əcnəbi tələbələrin ətraf mühitə asanlıqla uyğunlaşması üçün fəaliyyət göstərməlidir. Tələbələrin istər akademik, istərsə də sosial baxımdan yeni mühitinə uyğunlaşması, onların ali məktəbi uğurla başa vurmasını asanlaşdıracaqdır.

АННОТАЦИЯ

В целом можно сказать, что различия между новой социокультурной средой и бывшей социокультурной средой человека, языковые навыки, пол, возраст, уровень образования и социальное положение входят в число факторов, влияющих на адаптацию человека к новой культуре. Неправильно говорить, что университет ограничивается понятием академической жизни. Достижения студента - это не только способность окончить университет, но и способность достигать социальных и личных целей. Университеты также должны работать над тем, чтобы иностранным студентам было легче адаптироваться к окружающей среде. Адаптация студентов к новой среде как в учебе, так и в социальном плане облегчит им успешное окончание учебы.

SUMMARY

In general, we can say that the differences between the new socio-cultural environment and the socio-cultural environment, language skills, gender, age, educational level and social status are among the factors influencing the adaptation of a person to a new culture. It is wrong to say that the university is limited to the concept of academic life. Student achievement is not only the ability to graduate, but also the ability to achieve social and personal goals. Universities must also work to make it easier for international students to adapt to their environment. Adapting students to the new environment, both academically and socially, will make it easier for them to successfully complete their studies.

İNAMSIZLIQ SİNDROMUNUN SOSIAL-PSIXOLOJİ ƏSASLARI

Cəlilzadə Aytac Hüseyn qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
aytajjalilzadeh98@gmail.com

Açar sözlər: yeniyetmələr, inamsızlıq sindromu, özünəinam, yeniyetməlik dövrü, məktəblilər

Ключевые слова: подростки, синдром недоверия, уверенность, юность, школьники

Key words: teenagers, distrust syndrome, confidence, adolescence, schoolchildren

İnamsızlıq sindromu stressli həyatın təsiri ilə yaranan psixoloji problemdir. Bu problem hal - hazırda artmaqda davam edir. Bu xəstəlik birdən inkişaf etmir, yavaş-yavaş irəliləyir və simptomlar göstərməyə başlayır. Xəstəliyin simptomlarına pessimizmi, ümitsizliyi, güvənsizliyi mənfi düşüncələri misal göstərmək olar. Bundan başqa bu sindromun fərdi simptomlarına da rast gəlmək mümkündür. Əgər sindrom irəliləyirsə, xəstəlik fərd üçün dözülməz hala gələ bilər ki, bu da fərdin cəmiyyətdən uzaqlaşmasına səbəb ola bilər. İnamsızlıq sindromu adlanan psixoloji xəstəlik, ilk dəfə 1974-cü ildə Herbert Freudenberger tərəfindən uğursuzluq, güc və enerji səviyyələrinin azalması nəticəsində fərdin daxilində inamsızlıq kimi təsvir edilmişdir.

Həyatın bəzi dövrlərində biz özümüzü inamsız hiss edirik. Amma zamanla bu inamsızlıq aradan qalxır, həyat davam edir. Ən azından növbəti böhrana kimi. Biz bu sindromla mübarizə aparmadıqda, sindrom əksinə daha da dərinləşir, nəzarəti ələ keçirir, xroniki hala çevrilərək, hədəflərimizə, xəyallarımıza və istəklərimizə doğru irəliləməyə mane olar. İnamsızlıq həm də həyat və gələcək haqqında mövcud olan, fikirlərimizə hakim kəsilərək çarəsizlik, gücsüzlük və bədbinlik kimi də şərh edilə bilər.[3] İnamsızlıq insanın xoşbəxtlik tapmaq, özü üçün qənaətbəxş gələcək yaratmaq bacarığına dair dərin bir inam itkisi və ruh düşkünlüyüdür. Psixiatr Viktor Frankl inamsızlığı sadə, ancaq güclü əzab kimi izah etmişdir. İnamsızlıq mənfi mənada əziyyət deməkdir.

İnamsızlığı yaradan amillərdən biri də ümitsizlikdir. Belə ki, filosof Kierkegaard görə, ümitsizliyin dərmanı və cəlbədicisi dini inanandır. Onun bu nəticəsinin mənası dərinidir. Çünki ümitsizlik dini inancla müalicə olunursa, onda belə qənaətə gəlmək olar ki, mənəvi duruş və inancın olmaması bu sindromun əsasını təşkil edir [5]. İnamsızlıq bizim canlılığımızın, yaradıcılığımızın, gücümüzün və iradəmizin son mənbəyindən qaynaqlanır. Yəni, qəzəbimizi, mənəviyyatımızı, kədərimizi, yaradıcılığımızı inkar etdiyimiz zaman özümüzü mənliliyimizdən azad edib, inamsızlığa doğru irəliləyirik. Bir sözlə bu hal insanın özünə haqsız davrandığından və bir şey etməyə aciz olduğuna özünü inandırmaqdan başlayır. Bunu aradan qaldırmaq üçün insan gücünü, enerjisini həyatını yaxşıya doğru dəyişmək üçün istifadə etməlidir.

İnamsızlığın təzahürü kimi narahatlığı, yuxusuzluğu, əsəbiliyi və bu kimi depressiv halları ilkin simptomlar kimi göstərmək olar. İnamsızlıq ilk növbədə mənəvi böhrandır. Paradoksal olaraq, inamsızlığı inkar etmək vəziyyəti daha da pisləşdirə bilər [3]. Bu sindromun cəynəyinə düşən insan zamanla hadisələr qarşısında dayanış gətirə bilmir. İnsan idrakı korşalır, öz iradi seçimlərinə dəyər verə bilmir. Hətta şərtlər dəyişib, çıxış yolu önünə çıxsada, qurtulmaq üçün heç bir şey göstərmir. Bu zaman insanın özünəinamı azalır, mənlilik duyğusu itir, nəyə isə müdaxilə etməyə cəhd göstərmir, inamsız yaşamağa davam edir.

Ümumiyyətlə, ölkəmizdə təhsil sistemi imtahanlarla zəngin təhsil sistemidir. Sözsüz ki, bu təhsil sistemində təhsil alan məktəblilər durmadan çalışır, imtahanlarda müvəffəqiyyətli nəticə əldə edə bilmək üçün səy göstərirlər. Lakin uğursuz nəticələr onları inamsızlıq sindromuna düşür

olmasına səbəb olur. Xüsusilə, məktəbli yeniyetmələrdə bu hal özünü daha qabarıq şəkildə göstərir. Yeniyetməlik dövrü 11 - 12 yaşlardan başlayaraq, 14-15 yaşa qədər olan dövrü əhatə edir. Məktəbdə bu dövr V- VIII siniflərə təsadüf edir. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu dövrün başlaması və bitməsi yaş həddinə görə məhdudlaşmır. Alimlərin araşdırmalarına əsasən, yeniyetməlik dövrü qeyd edilən yaşlardan bir neçə il tez və yaxud gec başlaya bilər.[2] Bu dövr özünün praktik əhəmiyyəti, pedaqoji çətinlikləri və uşaq şəxsiyyətinin dinamikasında baş verən psixoloji xüsusiyyətlərlə diqqəti cəlb edir. Bəzi nəzəri baxışlara görə yeniyetməlik dövrü keçid dövrü kimi də tədqiq edilir. Tədqiqatçılar yeniyetməlik yaşını uşağın cəmiyyətdə müəyyən mövqe tutmağa doğru getdiyi yol, bir növ cəmiyyətə daxil olma dövrü hesab edirlər. Kurt Levin bildirir ki, cəmiyyətə daxil olan yeniyetmə uşaq qrupu ilə yaşlı qrupu arasında qaldığı üçün onun inkişafında ziddiyyət və böhran özünü göstərir. Yeniyetməlik dövrü dönüş dövrü olduğu üçün çətin bir dövrdür. Bu dövrdə yeniyetmələr kobud, sərt olur, bəzi hallarda başqa şəxsləri tənqid edirlər.

Elmi tədqiqatlara görə inamsızlıq sindromu dövrü olaraq “yeniyetməlik”, “orta yeniyetməlik” və “inkişaf etmiş yeniyetməlik” kimi səciyyələndirilir. “İlkin yeniyetməlik” dövrü 12-15 yaşları əhatə edir. Bu dövrdə yeniyetmələrdə güclü emosionallıq müşahidə olunur və biofizioloji dəyişikliklər yaşanır. “Orta yeniyetməlik” dövrü 15-18 yaşlar arasında mövcud olan bir dövrdür. Bu dövr güclü emosionallığın yaşandığı, özünə hörmət və qalıcı şəxsiyyətin formalaşdığı dövr kimi hesab olunur. “İnkişaf etmiş yeniyetməlik” dövrü isə 18-22 yaşları əhatə edir. Bu dövr gəncliyin sosial kimliyinin sosial sahəyə daşdığı və nəsillər arasındakı qarşıdurmanın yaşandığı bir dövr kimi qiymətləndirilir. Psixoloqlar yeniyetmələrlə iş zamanı onlarda özgüvənin formalaşmasında valideynlərin və müəllimlərin 10 əsas davranışdan çəkinmələrinin vacib olduğunu vurğulayırlar.

1.Məktəblilər arasında fiziki müqayisə, günahlandırma edilməməlidir.

2.Məktəblilər fiziki cəhətdən cəlbədiciləşməsi olub-olmaması müəllimlərin qiymətləndirməsinə təsir etməməlidir.

3.Məktəblinin yerinə yetirməli olduğu tapşırıqların onların kritik dövrlərinə və hazır olduqlarına uyğun olub-olmadığına diqqət yetirməlidirlər.

4.Bu dövrdə uşaqların xüsusilə, bəzi hərəkət bacarıqlarında uyğunsuzluq göstərməsi təbii hesab edilməlidir.

5.Uşaqlar və gənclər üçün xəbərdarlıq və göstərişlər onların fiziki inkişaf dövrünün xüsusiyyətlərinə uyğun olmalıdır.

6.Müəllimlər və valideynlər yeniyetmələrin fiziki inkişafı ilə bağlı ciddi məlumatlara sahib olmalı və onların problemlərinə əhəmiyyət verməlidirlər.

7.Sinifdə cinsi məsələləri müzakirə edərkən daha həssas olmaq lazımdır.

8.Sinifdəki şagirdlərin fiziki mövzularda bir-birlərinə lağ etmələrinin qarşısını almaq lazımdır.

9.İbtidai təhsildən başlayaraq oğlan və qız uşaqlarının cinsi rollarına həssas yanaşılmalıdır.

10.Yeniyetmələrin fiziki motor inkişafında sıx fərdi ayrılıqların olduğu bilinməli və onlara olan individual münasibətlər daima nəzərə alınmalıdır.

Unutmamaq vacibdir ki, özünəinamsız bir uşaqdakı bu sindromun başa düşülməsi və ya tam qiymətləndirilməsi təcrübələrlə müəyyən olunur. Özgüvəni olmayan bir uşağın yaşaya biləcəyi bir çox fərqli səbəb var bunlar vaxtında tanınmadığı və həll edilmədiyi təqdirdə kədər, narahatlıq və hətta sosial təcrid, depressiya və ya günahkarlıq kimi daha ciddi patoloji şərtlərə səbəb ola bilər.

Yeniyyət məktəblilərdə inamsızlıq sindromunu tədqiq edərkən, bunu bir psixoloji travma halı kimi qiymətləndirmək olar. Yeniyyətlikdə baş verən inamsızlıq sindromu “böhran dövrü” kimi də səciyyələndirilə bilər. Bu dövrdə yeniyyətlərə ictimai həyatın onlara verdiyi konkret sosial tələbatı ödəyərkən, yəni inkişaf edən yeniyyətlərin böyük aləmində müəyyən mövqə tutmaq istədiyi zaman qazanılan xüsusiyyətlərə, müstəqilliyə artan tələbatla bu müstəqilliyi həyata keçirmək imkanları arasında baş verir. İnamsızlıq sindromu məktəbli yeniyyətlərin bir növ içində düşə biləcəyi dərin çuxurdur, hansı ki bu çuxura düşənin çıxması çox çətinliklidir. Bu sindrom elə güclü olur ki, məktəbli yeniyyətlərdə ümidi, inamı öldürərək, onun düşünmə qabiliyyətini kəşf edir, hərəkətlərini həvəsini öldürərək ətalət bataqlığına batırıqca batırır. Yeniyyətlər bu sindromun “dustəğına” çevrilərək, onun əsarətində yaşamağa məcbur olur. İnamsızlıq sindromu yeniyyətlərin hər hansı bir durumda dəfələrlə bacarıqsızlığa uğrayıb, nə etsə də heç bir şeyin dəyişməyəcəyinə, hadisələr üzərində nəzarəti itirib, bir daha əsla uğur əldə etməyəcəyinə özünü inandırmasıdır. Məktəbli yeniyyətlərdə inamsızlıq sindromunun yaranma səbəblərindən biri onların valideynləri ilə qarşılıqlı münasibətlərində olan problemlərdir. Bu yaşda olan məktəblilərdə uşaqlıq asılılığından çıxmaq və valideynləri ilə qarşılıqlı etibar kimi münasibətlərə keçməyə tələbat yaranır. Ancaq yeniyyətlər inkişaf edən bərabərliyə meyilli olurlar. Hal-hazırda valideyn-övlad münasibətləri getdikcə çətinləşir, amma burada günahı uşaqların üzərinə atmaq olmaz. Valideynlər daha çox öz avtoritetlərinin yüksək olmasına can atırlar. Bu da yeniyyətdə aqressiyaya səbəb olur. Təbii ki, bunun əsas səbəbi valideynlərin yeniyyətləri düzgün başa düşməməsidir. Bununla yanaşı hətta normal münasibətlərin hökm sürdüyü ailələrdə də bəzi çətinliklər özünü göstərir. Valideynlərin çox vaxt uşaqlıq dövrü ilə yeniyyətlik dövrünü düzgün ayırd edə bilməməsi bu çətinliyin baş verməsinin əsas səbəbləri sırasındadır.

Yaşlıları ilə ünsiyyət yeniyyətlərin həyatında mərkəzi yeri tutur. Bu ünsiyyəti həyata keçirə bilmək üçün inam lazımdır. Amma bir çox müasir yeniyyətdə inamsızlıq problemi vardır. Bu inamsızlıq hər şeyi əhatə edə bilər; yeniyyətlər nə özlərinə, nə valideynlərinə, nə də müəllimlərinə inam göstərmir. Əgər yeniyyətdə erkən yaşından qazanılmış inamsızlıq varsa, o, yaşlıları ilə ünsiyyət qura bilmir və sinif yoldaşları ilə psixoloji problemlər yaşamağa başlayır.

Məktəbli yeniyyətlərdə inamsızlıq hissinin aradan qaldırılması və düzgün tərbiyədə əsas məsuliyyətli vəzifə əsasən valideynlərin üzərinə düşür. Çünki, valideynlər uşaqlara nisbətən daha təcrübəlidirlər. Valideynlər bilməlidirlər ki, uşaqlardan yüksək tərbiyə tələb edərsə, ilk növbədə özləri bu keyfiyyətlərə sahib olaraq nümunə göstərməlidirlər. Hansı ailələrdə ki valideyn uşağa qarşı şiddət və zorakılıq nümayiş etdirir, o ailədə böyüyən uşaqda psixoloji travmaların, həmçinin inamsızlıq hissinin yaranması ehtimalını çoxdur [1].

Əksər ailələrdə analar uşaqları ataları ilə qorxudurlar. Bu da uşaqda ataya qarşı olan sevgi hissinin birmənalı olaraq qorxu hissinə keçməsinə səbəb olur. Valideynlər uşaqlarda inamsızlıq hissinin yox olmasına, uşaqların özlərində inam hissinin formalaşmasına şərait yaratmalıdırlar. Əgər valideyn öz uşağına azadlıq vermirsə, ona inanıb, güvənmirsə bu da həmin yeniyyətdə gələcəkdə tədricən özünəinamın itməsinə səbəb olacaqdır. Həmçinin valideynlərin yeniyyət məktəblilərə “Sən heç nə bacarmırsan”, “Səndən heç bir şey olmaz” kimi iradları yeniyyətlərin özünə qarşı olan inamını qırır və tədricən inamsızlıq sindromuna gətirib çıxarır.

İnamsızlıq sindromunun tədqiq olunmasında əsas məqsəd yeniyyətlərin özünəinam hissini formalaşdırmaq, bu sahəyə valideyn və psixoloqların cəlb olunmasıdır. Psixoloqlar inamsızlıq sindromunun aradan qaldırılmasında valideynlərə uşaqlara sərbəstlik verməyi və onları dinləməyi məsləhət görürlər. İnamsızlıq sindromunun aradan qaldırılmasında geniş istifadə olunan metodlara ədəbi əsərləri, mənəvi dəyərlərə malik filmləri, intellektual tv verilişlərini misal

göstərmək olar. Bütün bunlar məktəblinin tərbiyə olunması eləcə də, inamsızlığının aradan qaldırılmasında əhəmiyyətli rola malikdir. Bir faktı qeyd etmək lazımdır ki, inamsızlıq sindromu yeniyetmənin səhhətində də mənfi iz qoyur. Ağlın bədənə qarşılıqlı təsiri nəticəsində yaranan inamsızlıq beyin hüceyrələrinə mənfi təsir göstərir [3]. Məktəbli yeniyetmənin dərs prosesində qeyri-aktiv iştirakı və dərsə hazırlıqsız gəlməsi onların özlərini inamsız hiss etməsi baxımından da bir risk qrupuna aid olduğunun ifadəsi ola bilər.

Bu sindromun yaranmasının doğurduğu səbəblərdən biri də məktəblinin ailədə susdurulmasıdır. Belə ki, susdurulma yeniyetmə yaş dövründə ciddi psixoloji problemlərə gətirib çıxarır. Araşdırmalar zamanı ən müxtəlif formalarda aqressivlik və ən əsası özünəinamsızlıq şəklində üzə çıxan bu problemi valideynlər də etiraf edirlər. Ata, ana uşaqları dinləmir, onları susdurmağa çalışırlar. Uşağı psixoloji mərkəzə gələn valideynlərdən bəziləri etiraf edir ki, uşağına ailədə söz haqqı vermirlər. Müəyyən konsultasiyalardan sonra psixoloqları öz müdafiəçisi kimi görən uşaqlarda özünəinam hissi yenidən bərpa olunmağa başlayır. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, burada ailə amili ilə birgə mühit də çox böyük rol oynayır. Buna görə də bəzən problemlərin qaynağının ailə ilə əlaqəsi olmur. Ancaq təbii ki, problemin həllində ailənin yardımı mütləqdir. Məktəblilərin yeniyetməlik dövründə inamsızlıq hissi böhran hallarına səbəb olur. Həmin dövrdə yeniyetmələr aqressiv, neqativ hallara meyilli olurlar. Bu zaman valideynlər, müəllimlər uşaqları başa düşmür. Nəticədə uşaq mənəvi tələbatını ödəyə bilmir və aqressiyası durmadan böyüyür. İstər yoldaşlarına, istərsə də ətrafında olan digər insanlara qarşı onda inamsızlıq hissi formalaşır və bu da özünəqapanma və ruh düşgünlüyü ilə müşahidə olunur. Bu kimi halların aradan qaldırılmasında məktəblinin məktəb dostlarının da əvəzsiz rolu vardır.

Yeniyetmə məktəblilərin kütləvi informasiya vasitələrindən düzgün məlumatların əldə edilməsi də onların bu sindromdan yayınmasına təsir göstərən amillərdəndir. Məktəblilərin hər hansı düşünülməmiş, ancaq birbaşa tələyinə təsir edə biləcək davranışlarını xəbərin mərkəzinə gətirən mediya nümayəndələri də çox diqqətli olmalıdırlar. Çünki bu kimi hallar məktəbli psixologiyasına zərbə vurur. Hal-hazırda medyada ailədə hər cür zorakılıq faktlarından tutmuş, intihara qədər xəbərlər yayılır. Uşaqlar isə özlərini həmin xəbərlərin qəhrəmanlarına bənzədirlər. Bu tip xəbərlər məktəblilərdə şəxsiz ki, psixoloji travma yaradır. Məktəblilərin düzgün informasiyanı qəbul etməsində valideynlər hədsiz dərəcədə həssas olmalıdırlar. Ancaq bu cür xəbərləri ailədə uşaqlardan gizlətmək də doğru deyildir. Bu cəmiyyətdə baş verən hadisələrə qarşı məktəblinin hazırlıqsız yaxalanmasına səbəb ola bilər. Gözünü açanda cəmiyyətdə qarşılaşdığı intihar, zorakılıq, aqressiya və başqa hallarla mübarizə apara bilməz və nəticə onun üçün daha ağır ola bilər. Həyatda daha çox səhv edib, özünəinam hissini itirən yeniyetmələrin valideynləri ilə söhbət etmək imkanları olmalıdır. Münasibətlər elə qurulmalıdır ki, uşaq onu maraqlandıran suallara valideyndən cavab ala bilsin, səhvlərə meyilli olan həmyaşıdları ilə məsləhətləşsin.

İnamsızlıq sindromu genetik xəstəlik kimi irsən ötürülmür, eləcə də insanla bir doğulmur [5]. Uşaqlara verilən tərbiyə, əlverişsiz yaşam şərtləri zorakılığın, gücün yaratdığı nəsnelərdəndir. Burada təhsilsizlik, savadsızlıq da mühüm rol oynayır. Özünəinam hissini aşılmasında, məktəbli yeniyetmənin bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında valideynlər, psixoloqlar və pedaqoqlar böyük rol oynayırlar. Bəzi hallarda uşaq yaşlarında valideynlərindən birini itirmiş məktəbli dərin psixoloji travma keçirir. Bu isə öz növbəsində müəyyən şərtlər daxilində inamsızlığa və şəxsiyyətin deformasiyasına gətirib çıxarır. Təbii ki, bu hal uşağın davranışına və cəmiyyətə münasibətinə təsir göstərir və nəticədə cinayətkarlığa meyil artır. Tədqiqatlar göstərir ki, valideynlər övladlarına erkən yaşlarında mədəniyyətə, incəsənətə maraq aşılamalıdırlar. Belə olduqda uşaq mənəvi qidalanır, özünəinam hissi artır və ən əsası həyatda müəyyən dəyərlər sisteminə daxil olur.

Özünəinam duyğusunun insan həyatında ən böyük əhəmiyyəti məhz ondan ibarətdir ki, bu duyğu insanda olan ecazkar fiziki, əqli və mənəvi qüvvələri həmişə səfərbər vəziyyətində saxlayır. Nəzərə almalıyıq ki, özünə inamsızlıq insan həyatında ən təhlükəli duyğudur. Bu duyğu insanı həddən artıq üzür, insanı sıxır, onu daim qərarlılıq, tərəddüd, əsəbilik, daxili nifrət, paxıllıq, taleyindən küskünlük, həyata soyuqluq və s. bir qayda olaraq insanda stress vəziyyəti doğurur [4]. Özünəinam insana məğrurluq və əzəmət gətirir, onun fikir və əməllərində müstəqillik yaradır. Özünəinam duyğusunun mühüm amillərindən biri də gələcəyə bəslənən ümididir. Aydın ki, insan həmişə indiki vəziyyətdən daha yaxşı vəziyyəti arzulayır, gözləyir, daim təkmilləşməyə, yaxşılığa meyl göstərir, müasir vəziyyəti onu qane etmir. Mövcud vəziyyətdən bu cür narazılıq, təmin olunmazlıq, narahatlıq çox təbiidir və öz-özlüyündə maddi və mənəvi inkişafın ən mühüm bir şərtidir. İnsan həmişə inanmalıdır ki, gələcək mövcud vəziyyətdən daha yaxşı olacaqdır. Buna görə də uğurlu gələcək üçün daha əzmlə çalışmalıyıq və mübarizə aparmalıyıq. Məhz bu cür ümid, inam insanda özünəinam yaradır. Kim sabaha inam ilə baxmırsa, öz gücünü itirir, öz-özünü tərkiləşdirir, özündəki potensial imkanlarını azaltmış olur. İnamsızlığa qarşı mühüm mübarizə vasitələrindən biri kimi özünü tam realizə etməyi misal göstərmək olar. Yəni, öz fiziki, intellektual və mənəvi qüvvələrini realizə edə bilməyən, öz istedad və bacarığını ifadə etməkdə çətinlik çəkən bir insan gec-tez bu inamsızlığa yaxalanır.

İnamsızlıq sindromunu səciyyələndirən amillərdən biri də natamam ailələrdir. Bəzi hallarda inamsızlıq sindromuna düşər olan fərdlər natamam ailələrdə böyüyən yeniyetmələrdir. Valideynlərin boşanması və ailədaxili münasibətlərin gərginləşməsi üzündən mənəvi zədələrə məruz qalan uşaq cəmiyyətə heç də həmişə sağlam insan olaraq qarışa bilmir. Bir çox hallarda onların aldığı mənəvi, psixoloji zədələr digər cəmiyyət üzvlərinə qarşı aqressiya olaraq ötürülür. Beləliklə, natamam ailədə böyüyən yeniyetmələr bu yaşlarında travma aldıklarına görə nəinki özlərini doğrulda bilmir, üstəlik başqalarına da zərər vermək riski daşıyırlar. Valideyn itkisi və yaxud onların boşanması 12 yaşlı uşaqla 3 yaşlı körpəyə müxtəlif şəkildə təsir edir. Yəni, onların aldığı travmalar arasında böyük fərqlər müşahidə olunur. Amma ümumi halda tam ailə ilə müqayisədə ailənin tam olmaması və bunun nəticəsində aldığı travma uşaqlarda mütləq bir inamsızlıq formalaşdırır. Belə hallar məktəbli yeniyetmədə özgüvən əksikliyi yaradır. Onun ətraf mühitə, insanlara inamı itir, adaptasiya olması çətinləşir. Belə uşaqlara cəmiyyət biganə qalmamalıdır, onların cəmiyyətə adaptasiyasına yardımçı olmalıdırlar.

Əlbəttə, yüngül travmalar da özgüvən əksikliyi və yeni inamsızlıqdır. Lakin uşaqlar ağır mənəvi zədələr də ala bilər. Xüsusilə qeyd etmək istərdim ki, hətta tam ailələrdə də baş verən söz-söhbət və davalar yeniyetmə məktəblinin inamsızlıq hissəsinə birbaşa təsir edir [1]. Qadınlar daha emosional olduğu üçün məktəbli yeniyetmə qızlar belə hallara daha həssas olur. Yəni, onların travma alma riski daha çoxdur. Yeniyetmələrdə inamsızlıq hissəsinin aradan qaldırılmasında məktəb psixoloqlarının da böyük rolu vardır. Bu mənada məktəb, dolayısı ilə məktəb psixoloqu mənəvi sarsıntıya düşər olmuş uşağa dəstək ola bilər. Uşağın ailədə aldığı psixoloji travma ciddi problemdir. Bu baxımdan psixoloqlar mütləq ailəni mahiyyət etibarını ilə nə olduğunu lazımcı təhlil edərək məktəblilərdə fərdi olaraq özünəinam hissini aşılmalıdırlar.

Onu da qeyd edək ki, ata-ananın uşağa göstərdiyi qayğıdan, sevgidən başqa uşağa verdiyi enerji də var ki, bu da uşaqlarda özünə inamı formalaşdırır. Bununla bağlı elmi araşdırmalar aparılır, xüsusilə "Valeologiya" adlı elm sahəsi vardır və o bu xüsusda tədqiqatlar aparır. Elmi tədqiqatlar göstərir ki, ata-ana arasındakı münasibətlər sevgi və hörmət əsasında qurulubsa, həmin mühitdə böyüyən yeniyetmələr əsəb sarsıntısı keçirmir və özünəinam hissi daha güclü olur. Valeologiya insan sağlamlığının formalaşması və qorunması qanunauyğunluqları haqqında elm sahəsidir. Bu termin İ.İ. Brehman tərəfindən təklif olunub işlənmişdir. Bu təklifin mahiyyəti

ondan ibarətdir ki, uşaqların sağlamlıq durumu getdikcə kəskinləşir. Valeologiya sağlamlıq probleminə yaradıcı yanaşaraq təlim-tərbiyə prosesini yenidən qurmaqla bu problemi həll etməkdə bizə köməklik göstərir.

Yeniyyətlərin həyatlarının ilk illərində sabitlik tələb olunur. Buna görə valideynlər və müəllimlər bu vəziyyətlərdə anlayışlı olmalı, uşaq üçün sabitliyin vacibliyini dərk etməlidirlər. Məşhur İngilis yazarı Aqata Kristinin təbirincə desək “Həyatda başımıza gələ biləcək ən şanslı vəziyyətlərdən biri xoşbəxt bir uşaqlıqdır”. Özünə inamı olmayan bir uşağı kəşf etsək, bu uşağın özünə inamsızlıqla mübarizə apardığını nə qədər tez qəbul etsək, onu araşdırmaq, yenidən istiqamətləndirmək daha asan olar. Buna görə də bəzi simptomları müşahidə edə bilmək vacibdir. Duyğuların qeyri-sabitliyi, təcavüzkarlıq, qorxaqlıq və ya həddindən artıq sevgi və diqqətini müşahidə edirsinizsə, bu özünə inamsızlığın əlaməti ola bilər. Sosial davranışda dəyişiklik, ünsiyyət bacarıqlarında həddindən artıq gecikmə göstərən və ya hər şeyi çox dramatikləşdirən bir yeniyyətdə də özünə inamsızlıq sezilə bilər.

Özünə inamsız uşağı anlamaq, onu yaxından tanımaq və bu simptomun yarada biləcəyi səbəbləri aşkar edib və sonra səbəbləri düzgün təhlil edərək yeniyyətlərin davranışını tədricən yenidən düzgün istiqamətə yönəltmək olar. Bu zaman ediləcək ilk şey sakit qalmaqdır. Çünki uşaqlar uşaqlıq dövründə xeyli sayda arzu olunmaz hallarla qarşılaşa və müxtəlif etibarsızlıq dövrlərindən keçə bilərlər. Bu baxımdan biz daha həssas olmalı və yeniyyətlərin hələ formalaşma mərhələsində olduqlarını unutmamalıyıq.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı: Çinar-çap. 2011, 620 s.
2. Qədirov Ə.Ə. Yaş psixologiyası. Bakı: Maarif. 2002, 386 s.
3. Yener N. Tükenmişlik Sendromu. İstanbul: Kayı Ajans. 2018, 270 s.
4. Havens L.L., Ghaemi S.N. Existential despair and bipolar disorder. American Journal of Psychotherapy. 2005 (59). 137-47 pp.
5. Moore., Robert L. Analytical psychology and the human experience of despair. The e-journal of the Jungian Society for Scholarly Studies. 2006, 24 pp.

XÜLASƏ

İnamsızlıq sindromuna dair psixoloqların elmi tədqiqatlarının araşdırılması nəticəsində belə qənaətə gəldim ki, bu sindrom daima narahat vəziyyətdə olan, uğur qazana bilməyən, gələcəyə ümidini itirən məktəbli yeniyyətlərdə daha çox inkişaf edir. Bu sindromun qurbanı olan yeniyyətlər onlara haqsız davranıldıqda, sinif yoldaşları onlara qarşı kobud rəftar etdikdə, müəllimləri və valideynləri tərəfindən alçaldıldıqda vəziyyətdən çıxış yolu axtarmağa çalışırlar. Bu kimi yeniyyətlər görünməz, əhəmiyyətsiz, şanssız olmağa alışırlar. Zəif, özünəinamsız olduqları üçün heç kəs onların sözünü dinləmir. Həyatlarını yaxşı yöndə dəyişə bilmək üçün səy göstərmirlər. Yeniyyətlərə qarşı şişirdilmiş qayğı da bu sindromun yaranmasına səbəb olur. Psixoloqlar yeniyyətə məktəblilərdə inam hissini aşılamaq üçün valideynlərə səbrli olmağı, sevdikləri övladlarının nailiyyətlərini kiçiltməməyi, uğursuzluqlarına deyil, müvəffəqiyyətlərinə daha çox diqqət yetirməyə çağırırlar.

Bu tip yeniyyətlərdə qətiyyətsizliklərə və taleyə müqavimət göstərmək qabiliyyətini inkişaf etdirmək lazımdır. İnamsızlıq sindromuna düşər olmuş məktəblilərə öz bacarıqlarına uyğun olan bir peşə seçmək və özlərinin istedadlarını göstərmək çox çətindir. Bu sindromdan

yaxa qurtarmaq üçün yeniyetmələrin həyatını aktiv insanlarla əhatə etmək, özünəinam hissini formalaşdıran kitablar oxumağa, tamaşalara baxmağa həvəsləndirmək lazımdır. Uşaqlara daha çox müstəqillik verilməlidir. Özünəinam hissi olmayan uşaqlarla daha çox məsləhətləşmək, fikirlərini soruşmaq, onları dinləmək tədricən onlarda inam hissini formalaşdıracaqdır. Özünə güvənməyən bir uşağı başa düşmək məsələsində empati bizim ən vacib müttəfiqimizdir.

Uşaqlarla ünsiyyət problemlərinə gəldikdə çox mərhəmətli və anlayışlı olaraq, onların yaşında olduğumuzu, nədən qorxdığımızı, nəyi sevdiyimizi və nəyi bəyənmədiyimizi, dünyanı necə gördüyümüzü xatırlamaqla onları daha dəqiq dərk edərək, bu sindromu daha tez aradan qaldıra bilərik. Beləliklə, inamsızlıq əlamətləri aşkarlanmış yeniyetmədə vəziyyəti yenidən istiqamətləndirməklə onun xarakterinə uyğun və adekvat bir yol tapa bilərik. Gördüyümüz kimi, özgüvənsiz yaşayan bir uşağı anlamaq mümkünsüz deyil. Nəticə olaraq yalnız ürəyimizi səbr, mərhəmət və empatiya ilə doldurmaqla yeniyetmələrdə inamsızlıq sindromunu daha tez aşkarlayıb, davam etməsinin və ya pisləşməsinin qarşısını ala bilərik.

АННОТАЦИЯ

Многочисленные исследования психологов показывают что, синдром неуверенности часто встречается у подростков школьного возраста. В этом возрасте школьники более тревожны, некоторые часто терпят неудачи, в результате чего теряют уверенность в собственные силы и способности. Жертвами этого синдрома становятся и те подростки, с которыми грубо и несправедливо обращаются одноклассники, которых унижают учителя или родители.

Такие подростки замыкаются в себе, теряют доверие к окружающим и продолжая оставаться робкими и уязвленными не пытаются изменить свою жизнь к лучшему. Возникновению этого синдрома способствует также гиперопека- чрезмерная забота о детях. Чтобы помочь подростку преодолеть неуверенность, психологи призывают родителей быть терпеливыми, отмечать достижения своих детей и больше сосредотачиваться на их успехах, нежели на их неудачах. Подросткам этого типа важно развивать способности, сумеющие противостоять неудачам и трудностям. Школьникам с синдромом неуверенности сложно в будущем выбрать профессию, которая соответствовала бы их знаниям и умениям, раскрыла бы их возможности и таланты. Чтобы избавиться от этого синдрома, необходимо мотивировать подростков на учебу, контактировать с успешными людьми, побуждать читать книги и смотреть спектакли, укрепляющие уверенность в себе. По мнению психологов, подросткам следует предоставлять больше самостоятельности.

Общение с детьми, проявление интереса к их мнению, способствуют развитию доверительных отношений и постепенно формируют у них уверенность к себе. Эмпатия наш самый важный союзник, когда дело доходит до понимания ребенка, которому не хватает уверенности в себе. Когда речь идет о проблемах общения с детьми, мы можем быстрее преодолеть этот синдром, проявляя больше понимания их возрасту. Тому, чего мы сами в детстве боялись, тому, что нам нравилось или не нравилось, и каким мы видели окружающий мир. Таким образом, выявив у подростка признаки неуверенности и недоверия, мы можем оказать адекватный способ помощи, соответствующий его характеру. Анализ психологической литературы, позволяет сделать вывод что, проявляя внимание, терпение, сострадание и сочувствие, мы сможем вовремя обнаружить синдром недоверия у подростков и предотвратить его нарастание.

SUMMARY

As a result of research by psychologists on the of distrust syndrome, I came to the conclusion that this syndrome develops more in school age adolescents who are always in a state of anxiety, who are unable to succeed, and who lose hope for the future. Adolescents who are victims of this syndrome do not try to find a way out of the situation when they are treated unfairly, when their classmates treat them rudely, when they are humiliated by their teachers and parents. Adolescents like this are get used to being invisible, insignificant, unlucky.

No one listens to them because they are weak and they have no self-confidence. They do not strive to be able to change their lives for the better. Exaggerated care for adolescents also causes this syndrome. To instill a sense of confidence in adolescent schoolchildren, psychologists urge parents to be patient, not to underestimate the achievements of their beloved children, and to focus more on their successes than on their failures. In this type of adolescents it is necessary to develop the ability to withstand indecision and fate. It is very difficult for schoolchildren who have been exposed distrust syndrome to choose a profession appropriate their skills and to show their talents. To get rid of this syndrome, it is necessary to surround the lives of adolescents with active people, to encourage them reading books and watching performances that build self-confidence. Children should be given more independence.

Consulting more with children who lack self-confidence, asking for their opinions, and listening to them will gradually build in them self-confidence. Empathy is our most important ally when it comes to understanding a child who lacks self-confidence. When it comes to communication problems with children, by remembering that we are their age, what we like and dislike, and how we see the world, we can overcome this syndrome more quickly by understanding them more clearly. Thus, by redirecting the situation in an adolescent in which signs of distrust were found, we can find a way that is appropriate and adequate to his character. As we see, it is not impossible to understand a child who lives without self-confidence. As a result, only by filling our hearts with patience, compassion, and empathy we can found distrust syndrome more quickly in adolescents and prevent it from continuing or worsening.

TƏLİM PROSESİNDƏ YARADICI TƏFƏKKÜRÜN VƏ EMOSİYANIN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİNİN PSIXOPEDAQOJİ PROBLEMLƏRİ

*İsmayilov Abbas Elman oğlu.
BDU-nun II kurs magistrantı
ismayilovabbas102@gmail.com*

Açar sözlər: təlim prosesi, pedaqoji, psixologiya, təfəkkür, emosiya.

Ключевые слова: учебный процесс, педагогика, психология, мышление, эмоции.

Keywords: learning process, pedagogy, psychology, thinking, emotion.

Təlim prosesində təhsil alanlar müəyyən bilik, bacarıq və vərdislər sisteminə yiyələnir, bir çox sadə elmi anlayışları öyrənərək onların dəqiq tətbiq üsulları və vasitələri ilə yaxından tanış olurlar.

Qeyd edilməlidir ki, insan həyatının bütün sferalarında onun emosiyaları müəyyən rola malikdir. Sosioloji və psixoloji tədqiqatlar zamanı bu amilin yaradıcı təfəkkürün inkafında rolu da əsas müzakirə məsələlərindən biri olmuşdur.

Tarix boyu sənətkarlar və elm adamları qəfil yaradıcılıq anlayışı ilə müşayiət olunan xoşbəxtlikdən bəhs etmişdirlər. Eynşteyn ümumi nisbilik nəzəriyyəsini həyata keçirməsini həyatının ən xoşbəxt anı kimi xarakterizə edirdi. Dahi şair Virginia Woolf bir dəfə “yaradıcı gücün bütün kainatı bir anda necə nizama saldığı” haqqında fikir söyləmişdir.

Bəs yaradıcılığı hansı duyğular artırır? Psixologiyada uzun müddətdir mövcud olan fikir müsbət duyğuların yaradıcılıq üçün əlverişli olduğu, zehni genişləndirdiyi, mənfi duyğuların isə diqqət mərkəzini daraltdığı üçün yaradıcılıq üçün zərərli olması yönündədir. Ancaq bu fikir bir sıra səbəblərə görə çox sadə formada izah edilir.

İnsanın diqqət mərkəzinin yaradıcı düşüncə üzərində əhəmiyyətli təsirləri olduğu doğrudur: geniş bir diqqət dairəsi fikirlərin toqquşması ilə əlaqələndirilir, dar bir diqqət dairəsi isə addım-addım hədəfə çatmaq üçün daha əlverişli hesab edilir. Bununla yanaşı, yeni ortaya çıxan araşdırmalar pozitiv və mənfi duyğu fərqlərinin diqqət mərkəzini anlamaq üçün elə də əhəmiyyətli təzad ola bilməyəcəyini göstərir. Son yeddi il ərzində psixoloq Eddie Harmon-Jones və həmkarları tərəfindən aparılan araşdırmalar, insanın diqqət dairəsinə təsir edən kritik dəyişənin emosional valentlik (müsbət və mənfi duyğulara qarşı) deyil, motivasiya intensivliyi olduğunu göstərir. Məsələn, insan xoş və olduqca pozitiv bir duyğu hiss edir, lakin motivasiya intensivliyi azdır. Bu zaman pozitiv hisslər yaradıcı düşüncəyə bir o qədər də müsbət təsir göstərə bilmir.

Tədqiqatçılar iştirakçılara pişiklərin komik video kliplərini (aşağı motivasiya intensivliyi duyğularını stimullaşdıran) və ləzzətli görünən desertlərin kliplərini (yüksək motivasiya intensivliyi gətirən) göstərdilər. Hər ikisi müsbət emosiyalar oyatsa da, sadəcə əyləncəli olan pişik videoları zehni genişləndirdi, daha yüksək motivasiya intensivliyini daşıyan desert videoları mövzulara olan insan diqqətini daraltdı. Mənfi emosiyalara toxunan video kliplərə baxarkən bənzər bir şey var idi: kədər (aşağı motivasiya intensivliyi) diqqət mərkəzini genişləndirdi, ikrah hissi oyadan video materiallar isə iştirakçıların diqqət mərkəzini daraltdı.

Motivasiya intensivliyi müsbət və ya mənfi duyğuların təcrübəsindən daha çox diqqət dairəsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edən bir dəyişəndir. Ehtimal olunur ki, bu səbəbdən aşağı motivasiyalı dövlətlər həyata keçirmək üçün yeni hədəflərin axtarışını asanlaşdırır, yüksək motivasiyalı dövlətlər isə bizi müəyyən bir hədəfi başa çatdırmağa yönəldir. Beləliklə, insan növbəti dəfə açıq düşüncədə olmaq və böyük mənzərəni görmək istəsə, yəqin ki, yalnız xoş (və

ya həтта kədərli) bir əhval-ruhiyyədə olsa daha yaxşıdır. Həqiqətən insan hər hansı praktiki işi görməyə və bu işdə yaradıcı düşüncəyə yönəlmişdirsə, yüksək motivasiya intensivliyi bu işdə ona yalnız bilet ola bilər.

Diqqəti genişləndirmək və diqqəti daraltmaq bacarığı həm də yaradıcılığa əsas töhfədir. Roger Beaty-nin rəhbərlik etdiyi bir nevrologiya araşdırması, yaradıcı insanların beynin ziddiyyət təşkil edən iki sahəsi arasında daha çox əlaqəyə sahib olduğunu göstərir: fokus və diqqətlə əlaqəli bölgələrin beyin şəbəkəsi və xəyal və spontanlıqla əlaqəli bölgələrin beyin şəbəkəsi. Həqiqətən, bütün yaradıcılıq prosesi yalnız dərin fikir anlarını deyil, eyforiya və ilham hallarının yanında rəşional diqqət mərkəzlərini də əhatə edir. Yaradıcı insanlar yalnız bu xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunmur; uyğunlaşma qabiliyyəti və vəzifədən asılı olaraq bir-birinə uyğun olmayan görünən vəziyyətləri qarışdırmaq bacarığı ilə, istər fokuslanmış bir diqqətlə, istərsə də xəyalla düşünmə, həssaslıq və s. hisslərlə xarakterizə olunurlar. Yaradıcı insanların ağılları dağınıqdır.

Digər tədqiqatlar da həddindən artıq gərgin duyğuların davamlı olduğunu bildirən insanların yaradıcılıq qabiliyyətinin ölçüsündə sadəcə müsbət və ya mənfi duyğu hiss etdiklərini bildirənlərə nisbətən daha yüksək nəticə aldığını tapdı. Həyatı ehtiras və intensivliklə yaşamaqda, insan təcrübəsinin tam dərinliyində yaradıcılıq üçün əlverişli bir şey var.

İnsan çox nadir hallarda tamamilə xoşbəxt və ya tamamilə kədərli olur – çox zaman insan ruhu qarışıq duyğular yaşamağa meyllidir. Carnegie Mellon Universitetində araşdırmaçı alim Christina Fong “emosional ambivalensiyanın” - eyni zamanda müsbət və mənfi emosiyaların təcrübəsinə yaradıcılığa təsirlərini araşdırmışdır. Fong-un apardığı araşdırma, eyni vaxtda ümumiyyətlə birlikdə yaşanmayan çoxsaylı duyğuları (məsələn, həyəcan və məyusluq) yaşamağın “başqa qeyri-adi münasibətlərin də mövcud ola biləcəyi qeyri-adi bir mühitdə olduğuna” işarə etdiyini göstərir. Qeyri-adi münasibətlərə və ya hadisələrə qarşı bu həssaslığın artması yaradıcılığa daha bir mühüm töhfədir.

Əvvəlki tədqiqatlar emosional ambivalensiyanı artırmağa meylli bəzi vəziyyətlərə işarə edir: Yüksək statuslu qadınlar daha aşağı statuslu qadınlara nisbətən daha çox emosional ambivalentlik nümayiş etdirirlər. Eyni zamanda, insanlar təşkilati məsələlərlə məşğul olduqda və yüksək sosiallaşma nümayiş etdirdikdə, daha yüksək emosional hallar göstərilir.

Fongun araşdırması qeyri-adi bir mühitdə olduqlarına inanan işçilərin yaradıcı düşüncələrinin artdığını göstərir. Disney və IDEO kimi son dərəcə yenilikçi şirkətlər bunu yaxşı bilir, çünki işçiləri bu cür qeyri-adi iş mühitlərindən faydalanırlar. Kaliforniyanın Palo Alto şəhərindəki IDEO-nun iş yerində tavana asılmış təyyarələr və velosipedlər, qapı kimi istifadə olunan plastik boncuklu pərdələr və il boyu nümayiş olunan Milad ağacı işıqları var. Getdiyiniz hər yerdə oyuncaqlar, alətlər və keçmiş layihələrdən prototiplər var. Həqiqətən, çoxsaylı psixoloji tədqiqatlar yaradıcılığın həlledici bir başlanğıcının qeyri-adi və gözlənilməz hadisələrin yaşanması olduğunu göstərir. Gözlənilməz hadisələr, şübhəsiz ki, duyğuları qarışdırır bilər və qarışıq duyğular Fong tərəfindən göstərilədiyi kimi, qeyri-adi fikirlərə həssaslığı artırır bilər [13].

Birlikdə, duyğuların yaradıcılıqdakı rolu ilə bağlı son araşdırmalar işçilər arasında yalnız pozitiv emosiyaların ortaya çıxmasına və ya mənfi duyğuları aradan qaldırmağa çalışmaq əvəzinə, rəhbərlərin ətraf mühitin emosional olub-olmaması kimi əlavə amilləri nəzərdən keçirməsini təklif edir. Emosional ambivalensiya və yaradıcılığı stimullaşdırmağa çalışarkən motivasiya intensivliyi olduqca böyük rol oynayır. Beləliklə, yeniliklərdə duyğuların rolu barədə bu qədər sadələşdirilmiş ağ-qara anlayışlardan kənara çıxmağın və bunun əvəzinə yaradıcılıq prosesinin özünəməxsusluğunu qəbul etməyin zamanı gəlmişdir.

Təlim prosesində uşaqların təfəkkürünün, xüsusilə də yaradıcı təfəkkürünün inkişaf etdirilməsi mühüm məsələlərdəndir. “Böyük yunan mütəfəkkiri Aristotel təfəkkürü passiv ağılın fəaliyyəti adlandıraraq yazırdı ki, anlayışlar mühakimə şəklinə düşəndə səhvə yol verilə bilər. Mütəlak mühakimə yürüdülməsi mümkün olmadıqda söylənilən fikir yalnız rəydir” [5, s.3].

“Təhsil sistemində psixoloji xidmət pedaqoji psixologiyanın formalaşma mərhələsində olan yeni sahələrdən biridir. Artıq son dövrlərdə tətbiqi pedaqoji, sosial psixologiya və şəxsiyyət psixologiyası kimi sahələr doğru olaraq ümumi bir adla - praktik psixologiya adlandırılır. Son illər ərzində psixologiyanın praktik-tətbiqi sahələrində çalışan psixoloqların sayın əhəmiyyətli şəkildə artmışdır” [5, s.133].

“İdrak prosesləri ilə emosiya və hisslərin dialektik vahid təşkil etməsi - müasir təlim nəzəriyyəsi üçün fundamental əhəmiyyət kəsb edən qanundur. Odur ki, hər bir müəllim təlim prosesində şagirdin idrak fəaliyyətini, onun intellektual hisslərini (şübhə, inam, təəccüb, heyranlıq və s.) fəallaşdırmaq yolu ilə gücləndirməlidir. Bu cür fəallıq nəticə etibarilə təfəkkürün, ağılın inkişafına xidmət edəcəkdir. Yeni pedaqoji təfəkkür, təhsilin humanistləşdirilməsi, humanitarlaşdırılması, interaktiv təlim metodlarının geniş vüsət aldığı bir şəraitdə, şagird təfəkkürünün emosional cəhətdən, zehni hisslərin köməyi ilə fəallaşdırılması müasir dərsə verilən əsas psixopedaqoji tələbdir. Təfəkkür ilə hisslərin sinxron surətdə inkişaf etdirilməsi şəxsiyyətin yetişdirilməsinin ana xəttini təşkil etməlidir” [3, s.131].

“Xalqın, cəmiyyətin inkişaf səviyyəsi vətəndaşların intellektual və yaradıcı təfəkkür imkanlarından səmərəli istifadəsindən asılı olaraq, onun düzgün təşkili ilə sıx bağlıdır. Gənc nəslin yaradıcı təfəkkürün, tədqiqatçılıq qabiliyyətinin inkişafı və istedadlı uşaqların vaxtında aşkar edilməsindən, onların inkişafına düzgün istiqamət verilməsindən və əlverişli şəraitin yaradılmasından da asılıdır” [4, s.23].

Eyni zamanda, yaradıcılıq təfəkkürünün və şəxsiyyətin emosional inkişafının qarşılıqlı əlaqəsi emosional sahənin inkişafına təsir göstərir. Bəs duyğu və əhval-ruhiyyə düşüncə, qavrayış və məlumat qəbul etməyimizə necə təsir edir? Məlum olur ki, insan o qədər də ağlabatan deyil. Ümumiyyətlə, duyğuların mahiyyətə irrasional olduğu qəbul edilir, buna görə də emosional sferanın və rəşional idrakın ayrılması ilə bağlı yanlış bir stereotip mövcuddur. Əslində duyğu və zəka eyni maddənin iki tərəfidir. Psixoloqlar duyğuların çoxsaylı nəticələr arasındakı seçimdə vacib rolunu bilirlər. Əksər konsepsiyaların emosional münasibətləri əlaqələndirdiyini göstərən bir çox psixoloji təcrübə var. Elmi düşüncə belə çox emosionaldır. Təəccüblüdür ki, nə qədər çox düşünsək, əhval-ruhiyyənin təsiri bir o qədər nəzərə çarpacaqdır.

İnsan emosiyalarının yaradıcı təfəkkürə necə təsir edəcəyi barədə müxtəlif araşdırmalar aparılmışdır. Araşdırmalar müsbət əhval-ruhiyyəli insanların neytral və ya mənfi əhval-ruhiyyəli insanlara nisbətən məlumatları inteqrasiya etməsi, məlumatlar arasındakı əlaqələri tapması və yaradıcı həll yolları tapma ehtimalı daha yüksək olduğunu göstərdi. Müsbət əhval-ruhiyyə, idrak elastikliyini təşviq edir, yəni müxtəlif məlumatlar arasındakı əlaqələrin daha çevik təfsiridir. Bu idrak elastikliyi həm də artan yaradıcılığa çevrilir. Müsbət əhval-ruhiyyəli respondentlər, yaradıcı həll tələb edən testlərdə neytral və mənfi əhval-ruhiyyəli iştirakçıları üstələyiblər. Müsbət düşünən respondentlər problemi yaradıcılıqla həll etməkdə daha yaxşı idilər, çünki bu cür tapşırıqlar əlaqəsiz görünən amillər arasında münasibətləri görmək bacarığını tələb edirdi. Əhval-ruhiyyənin yaradıcı təfəkkürə işlənməsinə təsiri sosial psixoloqlar müsbət və mənfi duyğularla əlaqəli məlumat işləmə strategiyalarını araşdırdılar. Məqsədlər yerinə yetirildikdə və həll ediləcək təcili problem olmadıqda insanlar özlərini xoşbəxt hiss edirlər. Buna görə xoşbəxt olduqda, insanlar məlumatları işləmək üçün ümumi biliklərdən və daha az vaxt aparan evristikadan istifadə etməkdə sərbəstdirlər.

Araşdırmalar göstərir ki, xoşbəxt insanlar mübahisələri qiymətləndirdikdə, mühakimə etdikdə, mənfi əhval-ruhiyyəli insanlardan daha çox ümumi biliklərə, stereotiplərə və evristikaya güvənirlər. Xoşbəxtliyin problem həllində çevikliyi və yaradıcılığı təşviq etdiyi də göstərilmişdir. Əksinə, hədəflər reallaşmadıqda insanlar mənfi duyğularla qarşılaşırlar. Tədqiqatlar göstərir ki, insanlar mənfi duyğular yaşadığı təhlil, məlumatların sistemətiq qiymətləndirilməsi məsələlərində diqqətli olurlar, ümumi biliklərə və evristikaya daha az etibar edirlər.

Niyə duyğular yaradıcı təfəkkürə, idrak proseslərinə təsir göstərir? sualı meydana çıxır. Müsbət əhval-ruhiyyəli insanlar tərəfindən istifadə olunan əhval-ruhiyyəni qorumaq strategiyası, müsbət əhval-ruhiyyəni qorumaq və ya yaxşılaşdırmağı vəd etmədiyi təqdirdə, idrak səylərini sərmayə qoymağından çəkindirə bilər. Buna görə də, əhval-ruhiyyəsi yaxşı olan insanlar sistemli məlumat emalı ilə məşğul olmaq üçün motivasiya olunmur və bunun əvəzinə evristik emaldan istifadə edə bilərlər. Müsbət əhval-ruhiyyə heç bir hərəkət tələb etməyən dəstəkləyici bir mühiti göstərir. Digər tərəfdən, pis bir əhval-ruhiyyə problemlili bir vəziyyətə işarə edir və insanları sistemətiq olaraq prosesə sövq edə bilər ki, bu da təhdidlərin öhdəsindən gəlmək üçün daha yaxşıdır. Başqa sözlə, müsbət əhval-ruhiyyəsi olan insanlar onu qorumaq üçün motivasiya olunur və əhval-ruhiyyələrini korlaya biləcək idrak fəaliyyətlərindən çəkinə bilərlər. Bildiyimiz kimi, ayrı-ayrı hisslərin düşüncəmizə təsiri böyükdür. Qorxu duyğusu bəs düşünməyə necə təsir edir? Qorxunun yaradıcı təfəkkürə təsiri təcrübənin intensivliyindən asılıdır. Yüngül narahatlıqla “səfərbərlik effekti” müşahidə olunur - diqqətin konsentrasiyası artır, analitik və sintetik düşüncə fəaliyyətinin səmərəliliyi artır.

Güclü qorxu məlumatların işlənmə qaydasını tamamilə dəyişdirir. Beynin limbik (sürünən) hissəsi bütün fəaliyyətlərini tamamilə özünə tabe edir. Hərəkətlərinizin risklərini və nəticələrini qiymətləndirməkdən məsul olan bu beyin sahəsi fəaliyyətini dayandırır. Bu səbəbdən duyğusal və ya instinktiv olaraq verilən sürətli, konkret düşüncə və qərarlar alırsınız. Bu mexanizm təhlükənin qarşısını almağa kömək etmək üçün beyin mənbələrini inhisara alır. Sürətli cavab gözlənilməz hücumlardan qorunmağımıza kömək edir. Bu həddindən artıq aktiv vəziyyətdə olan beyin, bütün hadisələri mənfi qəbul edir və eyni şəkildə xatırlayır. Qəzəb bizim emosiyamıza qorxu kimi təsir edir: yaradıcılıq və konsentrasiya azalır, düşüncələr ittihamçı, şişirdilmiş və sərt olur, fərziyyələrə fakt kimi yanaşırsan, ağılsızlaşırsan. Tədqiqatlar göstərir ki, hirsələnəndə hərəkətlərimizin nəticələrini başa düşmək qabiliyyətimizi itiririk. Düşmən, aqressiv davranış sürünənlərin beyinin əsas hissəsi olan amigdalanın aktivləşməsi və prefrontal korteksdə fəaliyyətin azalması ilə əlaqələndirilir [2].

Qəzəb və qorxu hissləri insanın yaradıcı təfəkkürünü öldürən əsas amillərdən hesab edilir. İnsan bu duyğuları yaşadığı əlavə düşünmə qabiliyyətini itirir.

Bir çox görkəmli alim və tədqiqatçıları yaradıcı təfəkkürün formalaşmasında insanın həyəcanlanmasını, əhval-ruhiyyəni çatdırmağın vacibliyini vurğulamışdır.

Fransız heykəltəraş O. Rodin, sənətkarın gördüyü bir nüsxənin əlindən keçməmişdən əvvəl onun qəlbindən keçməsi lazım olduğuna inanırdı. Artıq 18-ci əsrdə sənətkarlar bir sənət əsərinin yarandığı zaman müəllifə xas olan emosional vəziyyəti çatdırmaq məcburiyyətində olduğunu vurğulamışdılar. C.F.E.Bach bu məsələ ilə bağlı yazırdı: “Musiqiçi özü həyəcanlı olmadan başqa heç bir şəkildə insanları həyəcanlandıra bilməz. Bütün musiqiçilər dinləyicilərində oyatmaq istədiyi təsirləri özündə canlandırma bilməlidir”. Bir zamanlar özündə yaşadığını bir hissi sözlər, hərəkətlər, xətlər, rənglər, səslər, obrazlar vasitəsilə özündə yaşatmaq, bu hissi başqalarının da yaşaması üçün çatdırmaq – bu əsl sənət fəaliyyətidir. Xarici əlamətlər insanın yaşadığı hissləri başqalarına çatdırır və digər insanlar bu duyğulara yoluxur, onu yaşayırlar [7, c.34].

Yaradıcı təfəkkürün fəaliyyət prosesində duyğuların rolunu əks etdirmək istəyi bəzən duyğuların mahiyyətinin anlaşılmasını təhrif edən qeyri-kafi nəticələrə səbəb olur. K.Rojers yaradıcılıq prosesinin psixologiyada yaradıcılıq fəaliyyətinə xas duyğularla müşayiət olunduğunu təyin edənlərdən biri olmuşdur. Bu duyğuların rolu hər zaman müsbət hesab olunmurdu. Əksinə, uzun müddət duyğuların idrak prosesində mənfi rol oynadığına dair geniş bir inam var idi. Xüsusilə, bu fikir T.Ribotun "hisslərin mənşəyi haqqında fikirlər" in öyrənilməsinə həsr olunmuş əsərlərində izlənilə bilər [4]. Bununla birlikdə, duyğuların yaradıcılıq prosesindəki yerini anlamaqla bağlı tədqiqatlar genişlənmiş və onun mənfi istiqamətdə təsiri ilə bağlı fikirlər aradan qaldırılmışdır. O.K.Tixomirov və həmkarlarının apardığı bir sıra tədqiqatlarda yaradıcılıq prosesinin emosional aktivləşmə olmadan mümkün olmadığı göstərildi.

Müsbət emosiyaların yaradıcılıq prosesi üçün vacib rolu barədə müzakirələr bəzi psixoloji tədqiqatlarda təsdiqini tapır. Əhval ruhiyyə və yaradıcılıq proseslərinin necə qarşılıqlı əlaqədə ola biləcəyi haqqında fikirlər əhval-ruhiyyəni yaradıcılıq prosesindəki dəyişikliklərə əsas səbəb kimi qəbul etmişdir. Bununla birlikdə, bu yaxınlarda bir sıra müəlliflər yaradıcı düşüncəyə imkan verəcək affektiv və idrak prosesləri arasında qarşılıqlı əlaqənin mümkünliyünü də nəzərdən keçirmişlər (Bar, 2009; Grey, 2004 ; Gross, 2002 ; Salovey, Mayer və Caruso, 2002).

Bar (2009) əhval-ruhiyyə ilə idrak nəzarəti arasında interaktiv bir əlaqə təklif edirdi: Müsbət əhval-ruhiyyə ilə birlikdə olduğu düşünülməli geniş assosiativ aktivasiya daha geniş bir perspektiv əldə etməyə kömək edə bilər və bu da insanları yenidən xoşbəxt edə bilər. Həqiqətən, Srinivasan və Hanif (2011) global aspektlərin xoşbəxtliyin işlənməsini asanlaşdırarkən, yerli aspektlərə qatılmağın kədərli əhval-ruhiyyənin işlənməsini asanlaşdırdığını bildirdilər. Əhval-ruhiyyə ilə yaradıcı düşüncə arasındakı qarşılıqlı əlaqəyə tətbiq edilən bu nəzəriyyə xüsusi ruh hallarının yalnız düşüncə proseslərini asanlaşdırır və ya mane ola biləcəyini deyil, bəzi düşüncə proseslərində hətta təhrik edə biləcəyini də göstərir [14].

Fərqli düşüncə tapşırıqları iştirakçılardan bir əşya və ya hərəkət haqqında mümkün qədər çoxtərəfli cavablar vermələrini tələb edir. Fərqli düşüncədən fərqli olaraq, konvergent düşüncə isə maddə üzrə mümkün olan bir cavab üzərində dayanmağı tələb edir və beləliklə, qəti şəkildə məhdudlaşdırılmış bir axtarış prosesini tələb edir. Nümunə olaraq Mednick-in (1962) RAT iştirakçılarına hər saç üçün "saç", "uzanma" və "zaman" kimi üç anlayış təqdim olunur və onlar birləşmə baxımından hər üçünə uyğun bir konsepsiyayı müəyyənləşdirməlidirlər. Göründüyü kimi, hər iki düşüncə tərzii eyni bir predmet haqqında müxtəlif düşüncə tərzlərini ifadə edir. Əhval-ruhiyyə və müxtəlif emosiyaların olması da bu düşüncə tərzlərinin düzgün şəkildə formalaşmasına təsir göstərən amillərdir.

Bir çox elmi istiqamətlər yaradıcılığa üstünlük verməyərək insan intuisiyası haqqında bəhs etmir. Amma bu insan məntiqi ilə bağlı belə deyil. Məntiqin müxtəlif elm sahələrində bu cür vurğulanması olduqca qəribədir, çünki vizual səhnələri, insanların emosional vəziyyətlərini və ya yaradıcı düşüncəni anlamaq kimi çox idrak funksiyası məntiqi əməliyyatlara endirilə bilməz. Bu vəziyyətin bir neçə səbəbi vardır: beyin funksiyalarının erkən modelləri məntiqə söykənmişdir; süni zəka probleminin həlli üçün yalnız simvol manipulyasiyasına yönəlmişdir. Belə ki zəhin fəlsəfəsindəki hesablama funksionalizmi düşüncə proseslərinin konseptual analizinə yönəlmiş sinir və zehni prosesləri ayırırdı. Nəzəriyyə qurulduqdan sonra onu genişləndirmək ümumiyyətlə yeni anlayışlar və düşüncə tərzləri tələb edən yeni yanaşmalar inkişaf etdirməkdən daha asan oldu.

Bir insanın emosional sferasının konsepsiyası mahiyyət etibarilə integrativdir. Müxtəlif müəlliflər (N.V. Melnikova, T.A. Kazimirskaya, A.N. Leontiev, K. Izard, M.G. Yanovskaya və

başqaları) onun tərifinə müxtəlif tərəflərdən yanaşırlar. Eyni zamanda, baxışların ortaqlığı duyğu sahəsini, şəxsiyyətin duyğular, hisslər, təcrübələr, əhval-ruhiyyə, ehtiraslar, təsirlər kimi bir sıra anlayışları özündə cəmləşdirən şəxsiyyətin reallığa təsiri sistemi kimi qəbul edilməsində də özünü göstərir. Duygusal proseslər, emosional hallar və emosional reaksiyalar əslində belə bir təsirin həyata keçirilməsinin mexanizmləridir. İnsana aid emosional proseslərdə və vəziyyətlərdə fəaliyyətin daxili tənzimləmə prosesləri həyata keçirilir [7, s.45].

Tədqiqat işində görünür ki, insanın yaradıcı təfəkkürünün inkişafı birbaşa onun sosial fəaliyyəti və aktivlik dərəcəsi, həmçinin emosional vəziyyəti ilə əlaqədardır. Yaradıcılıq, insanların bilik idarəciliyi də daxil olmaqla bir çox insani fəaliyyətləri ilə bağlıdır. Yaradıcılıq, yenilik və təşəbbüskarlıq insanların, həmçinin ayrı-ayrı müəssisələrin rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına şərait yaradır. Belə ki təşkilati öyrənmə rəqabət qabiliyyətinin əsasını təşkil edir. Müxtəlif idarəedicilər tərəfindən insan kapitalına investisiya qoymaq yaradıcılığı artırır. Bacarıqlı bilik idarəetməsi, bilik işçiləri də daxil olmaqla bütün işçilərin yaradıcılığını inkişaf etdirmək üçün şərait yaradır. İnsanın emosiya və hissləri üzərində idarəetmə bacarığı qərarların effektivliyi, sədaqət, inam, keyfiyyətli mədəniyyət və bilik baxımından insanlara xüsusi fayda gətirir. Bir çox insanların təcrübəsi öyrənmə, səriştəlilik, yaradıcılıq, yenilik və təşkilati rəqabət qabiliyyəti arasındakı əlaqəni təsdiqləyir. Qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələrin həyata keçirilməsində yaradıcı təfəkkürün tətbiq olunması insan həyatında mühüm rol oynayan hadisələrdən biridir.

Sözügedən amillər baxımından qeyd oluna bilər ki, insan emosiyaları həm təlim prosesində, həm də digər məsələlərdə həlledici rola malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov A. (2000) "Pedaqogika", Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, 200 səh.
2. Mehrabov A.O. (2010) Müasir təhsilin konseptual problemləri. Bakı: "Mütərcim", 15 səh.
3. Seyidov S.İ., Həmzəyev M.Ə. "Elmi redaktorluğu ilə Psixologiya", Bakı, "Elm", 626 səh.
4. Abbasov Ə., Cavadov İ. (2014) "Yeni təhsil proqramlarının (kurikulumların) tətbiqi məsələləri", Bakı, "Mütərcim", 53 səh.
5. Zeynalova Camal (2017) "Təlim fəaliyyətinin psixoloji prosesi (Azərbaycan dilində)" Bakı, "Ünsiyyət" nəşriyyatı, 144 səh.
6. A.Güneş. (2008) "Çocuk Terbiyesinde Doğru Bilinen Yanlışlar", İstanbul, "Nesil", 108 s.
7. Артур Вебер. Большой толковый психологический словарь. В двух томах. Т.2. М., Вече-АСТ, 2000. - С.162-165; 508-513.
8. Берлов В.И. Реалистическое миропонимание. Психологический словарь. -Краснодар, Советская Кубань, 2001. 288с.
9. Дьяченко М.И., Кандыбович Л.А. Краткий психологический словарь: Личность, образование, самообразование, профессия. Минск, Народная асвета, 1996. - С. 11-279.
10. Маклаков А.Г. (2013) Общая психология: Учебник для вузов. СПб.: Питер, 436 стр.
11. Психологический словарь под ред. В.В.Давыдова, В.П.Зинченко. М., Педагогика-пресс, 1996. - С.94-97; 293; 322-323; 426-429.
12. Психическое развитие младших школьников / Под ред. В.В. Давыдова. М., 19
13. <https://hbr.org/2015/08/the-emotions-that-make-us-more-creative>
14. <https://link.springer.com/article/10.1007/s00426-011-0358-z>

TƏLİM PROSESİNDƏ YARADICI TƏFƏKKÜRÜN VƏ EMOSİYANIN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİNİN PSIXOPEDAQOJİ PROBLEMLƏRİ

XÜLASƏ

Bu məqalədə təlim prosesində yaradıcı təfəkkürün və emosiyanın qarşılıqlı əlaqəsinin psixopedaqoji problemləri şərh edilmişdir. Qeyd edilmişdir ki, təhsil sistemində psixoloji xidmət pedaqoji psixologiyanın formalaşma mərhələsində olan yeni sahələrdən biridir. İdrak prosesləri ilə emosiya və hisslərin dialektik vəhdət təşkil etməsi - müasir təlim nəzəriyyəsi üçün fundamental əhəmiyyət kəsb edən qanundur. Real aləmin dərk edilməsi duyğu və qavrayışla başlasa da, onlarla bitmir və idrak prosesləri təfəkkür prosesi ilə davam edir. Emosiyalar idrak proseslərini nəinki fəallaşdırır, həm də problemlə bağlı qavrayışın, hafizənin, təfəkkürün məzmununa seçici təsir göstərir.

ПСИХОПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ТВОРЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ И ЭМОЦИОНАЛЬНЫХ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются психопедагогические проблемы взаимодействия творческого мышления и эмоций в процессе обучения. Было отмечено, что психологическая служба в системе образования - одно из новых направлений в формировании педагогической психологии. Диалектическое единство эмоций и чувств с когнитивными процессами - закон фундаментальной важности для современной теории обучения. Хотя восприятие реального мира начинается с чувств и восприятий, оно не заканчивается ими, и когнитивные процессы продолжают с процессом мышления. Эмоции не только активируют познавательные процессы, но и избирательно влияют на содержание восприятия, памяти, размышления о проблеме.

PSYCHOPEDAGOGICAL PROBLEMS OF CREATIVE THINKING AND EMOTIONAL RELATIONSHIPS IN THE LEARNING PROCESS.

SUMMARY

This article discusses the psychopedagogical problems of the interaction of creative thinking and emotion in the learning process. It was noted that psychological service in the education system is one of the new areas in the formation of pedagogical psychology. The dialectical unity of emotions and feelings with cognitive processes is a law of fundamental importance for modern theory of learning. Although the perception of the real world begins with feelings and perceptions, it does not end with them, and cognitive processes continue with the process of thinking. Emotions not only activate cognitive processes, but also have a selective effect on the content of perception, memory, thinking about the problem.

TƏHSİLİN DEMOKRATİKLƏŞDİRİLMƏSİNİN DÖVLƏT SİYASƏTİNDƏ YERİ

Adilzadə Arzu Sahib qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
arzuadilzade01@gmail.com

Açar sözlər: təhsilin demokratikləşdirilməsi, idarəetmə, təhsil konsepsiyası, liberallaşma, təhsil siyasəti

Key words: democratization of education, management, the concept of education, liberalization, education policy

Ключевые слова: демократия об образование, управляют, концепция об образование, либерализация, политика об образование.

Təhsil siyasəti ölkədə dünya standartlarına uyğun təhsil sisteminin yaradılması və inkişaf etdirilməsinə, təhsil sisteminin effektiv fəaliyyətinin təmin edilməsinə yönəlmiş dövlət fəaliyyətidir. Cəmiyyətdə təhsilin təhsil sahəsində dövlət siyasətinin əsas prinsiplərinə uyğun təşkili, müvafiq təhsil nəzəriyyələri və yanaşmaları, eləcə də təhsil haqqında qanun və proqramlar təhsil siyasətinin elementlərini təşkil edir. Təhsil ictimai həyatın bütün sahələrinə sirayət etdiyindən təhsil siyasətinin istiqamətləri də çoxşaxəli və strateji əhəmiyyətlidir. Təhsil siyasəti təhsil sisteminin keyfiyyətini yüksəltməyə və uzunmüddətli inkişafı təmin etməyə çalışır. Buraya məktəblərin yerləşməsindən tutmuş siniflərin şagird sayınadək, uşaq bağçası tərbiyəçilərinin əməkhaqlarından tutmuş kurikulumların tərkibinədək, müəllimlərin sertifikatıyasından tutmuş ali təhsilin nostrifikasiyasınadək müxtəlif məqsəd və vəzifələrə daxildir.

Təhsilin günün tələblərinə cavab verməsi üçün bir çox ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda islahatlar aparılır. Azərbaycan təhsilində islahatlar aparılarkən dövlətçilik prinsipi, cəmiyyətin tələbatı, inkişaf səviyyəsi, milli ənənələr, coğrafi şərait nəzərə alınır.

Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində dövlət siyasətinin əsasını milli təhsil konsepsiyası və dövlət proqramları təşkil edir. Milli təhsil konsepsiyası təhsilin uzun müddətli dövr üçün əsas inkişaf istiqamətlərini müəyyən edir. Bu sənəd Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 30 oktyabr 2006-cı il tarixli, 233 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmişdir. Ümumi təhsilin Konsepsiyası və ya Milli Kurrikulumu konseptual xarakterli çərçivə sənədi olub ümumi təhsil üzrə təlim nəticələrini və məzmun standartlarını, ümumi təhsilin hər bir pilləsində nəzərdə tutulan fənləri, həftəlik dərslər və dərsləndirən məşğələ saatlarının miqdarını, pedaqoji prosesin təşkili, təlim nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi və monitorinqi üzrə əsas prinsipləri, fənn kurikulumlarının strukturunu əhatə edir. Hal hazırda ictimai-siyasi, mədəni və sosial həyatın qloballaşdığı və universallaşdığı, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının rolunun artdığı, rəqabətin gücləndiyi bir dövrdə yaşayırıq. Buna görə də hər bir şəxsin istedad və qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb etdir. Milli təhsil konsepsiyası (kurrikulum) da buna uyğun olaraq müstəqil qərarlar qəbul edə bilən, bunun üçün zəruri təhsil səviyyəsinə və bacarıqlara malik olan, cəmiyyətin inkişafının əsas hərəkətverici qüvvəsi sayılan insanın formalaşdırılmasına və problemlərin həllinə yönəlmişdir. Milli təhsil konsepsiyası milli və ümumbəşəri dəyərlərin nəzərə alınması, ümumi inkişafı, meyil və maraqları nəzərə alınmaqla bütün şagirdlərə əlverişli təlim şəraitinin yaradılması, tələbyönümlülük, nəticəyönümlülük, şagirdyönümlülük, integrativlik prinsiplərinə istinad olunmaqla hazırlanmışdır.

Həmçinin qeyd edildiyi kimi dövlət tərəfindən təhsil sahəsində bir sıra dövlət proqramları da həyata keçirilir. Bu proqramlar təhsil sisteminin bütün sahələrinin inkişafını nəzərdə tutur. Müstəqillik illəri ərzində qəbul edilən və icra olunan proqramlara Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsil məktəblərinin informasiya və kommunikasiya texnologiyaları ilə təminatı proqramını (2005-2007-ci illər), 2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramını, 2005-2009-cu illər üçün Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri şəbəkəsində pedaqoji kadr təminatı üzrə inkişaf proqramı, Azərbaycan Respublikasında dövlət uşaq müəssisələrindən uşaqların ailələrə verilməsi (De-institusionalizasiya) və alternativ qayğı Dövlət Proqramı (2006-2015-ci illər), 2008-2012-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin informasiyalaşdırılması üzrə dövlət proqramı, Azərbaycan Respublikasında məktəbəqədər təhsilin yeniləşdirilməsi proqramı (2007-2010-cu illər), Azərbaycan Respublikasında texniki peşə təhsilinin inkişafı üzrə dövlət proqramı (2007-2012-ci illər), 2009-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasının ali təhsil sistemində islahatlar üzrə Dövlət Proqramını göstərə bilərik.

Bununla yanaşı təhsil sahəsində bir sıra uğurlu layihələr də həyata keçirilir. Təhsil Nazirliyinin Dünya Bankı ilə 1999-cu ildən başlayan əməkdaşlığı sayəsində indiyədək bir neçə birgə layihə artıq həyata keçirilmişdir. Təhsil Sektorunun İnkişafı üzrə İkinci Layihə 2009-cu ildən başlayaraq həyata keçirilir. Layihənin ümumi büdcəsi 45.4 milyon dollar təşkil edir. Bu məbləğin 25 milyonu Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyasının (Dünya Bankı) güzəştli krediti, 20.4 milyonu Azərbaycan Hökumətinin payıdır. Layihənin məqsədi kurikulum islahatları və müəllimlərin ixtisasartırma təlimləri vasitəsilə ümumtəhsil məktəblərində təlim və tədris şəraitinin yaxşılaşdırılmasından ibarətdir. Layihə 3 təhsil pilləsini əhatə etməklə 6 komponentdən ibarət tərtib edilmişdir. Əvvəlki layihələrdə olduğu kimi, bu Layihənin icrasına məsuliyyəti Təhsil Nazirliyinin şöbələri və məsul şəxsləri daşıyır.

Layihə çərçivəsində indiyədək ümumi təhsil üzrə kurikulumun tətbiqinə dəstək və kurikulum islahatlarının davam etdirilməsi; pedaqoji kadrların ixtisasartırma təhsilinin müasirləşdirilməsi; təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsində təhsilənlərin qiymətləndirilməsindən istifadə; məktəbə hazırlığın inkişaf etdirilməsi; təhsil siyasətinin hazırlanması və idarə olunması imkanlarının gücləndirilməsi; layihənin əlaqələndirilməsi, monitorinqi və qiymətləndirilməsi kimi işlər görülmüşdür.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2012-ci il 29 dekabr tarixli fərmanı ilə təsdiq olunmuş «Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış» İnkişaf Konsepsiyası ölkəmizin yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymasının başlanğıcı oldu. Bu, böyük əhəmiyyətə malik bir strateji sənəddir. Konsepsiyada heç bir sahə diqqətdən kənarda qalmayıb. Burada bir çox sahələrlə yanaşı təhsil sahəsində də yüksək keyfiyyətli təhsil sisteminin yaradılması barədə əsaslı inkişaf prioritetləri öz əksini tapıb. «Azərbaycan 2020: Gələcəyə Baxış» konsepsiyasının təhsillə bağlı ana xəttinə uyğun olaraq, 2013-cü ilin oktyabrında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı ilə «Azərbaycan Respublikasında Təhsilin İnkişafı üzrə Dövlət Strategiyası» qəbul edilmişdir. Strategiya Azərbaycan Respublikasında, keyfiyyət nəticələri və əhatəliliyinə görə dünya ölkələri sırasında aparıcı mövqe tutan, səriştəli müəllim və təhsil menecerlərinə, qabaqcıl texnologiyalara əsaslanan infrastruktura malik təhsil sisteminin yaradılması üçün beş strateji istiqamətdə genişmiqyaslı tədbirləri nəzərdə tutur. Birinci strateji istiqamət səriştəyə əsaslanan şəxsiyyətyönlü təhsil məzmununun yaradılmasına yönəlmişdir və təhsilin məktəbəqədər, ümumi, ilk peşə-ixtisas, orta ixtisas və ali olmaqla, bütün pillələri üzrə kurikulumların inkişafı kimi vacib hədəfi əhatə edir. İkinci strateji istiqamət təhsil sahəsində insan resurslarının müasirləşdirilməsini nəzərdə tutur. Bu istiqamət innovativ təlim metodlarını tətbiq edən, təhsilin məzmununun

səmərəli mənimsənilməsini təmin edən səriştəli təhsilverənin formalaşdırılmasına xidmət edir və özündə təhsilverənlərin peşəkarlığının yüksəldilməsi, təhsilənlərin nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi üzrə yeni sistemlərin qurulmasını, təhsilənlərin istedadının aşkar olunması və inkişafı ilə bağlı, habelə xüsusi qayğıya ehtiyacı olanlar üçün inklüziv təlim metodologiyasının yaradılmasını ehtiva edir. Üçüncü strateji istiqamət təhsildə nəticələrə görə cavabdeh, şəffaf və səmərəli idarəetmə mexanizmlərinin yaradılmasını nəzərdə tutur. Bu istiqamət təhsil sistemində tənzimləmə və idarəetmənin qabaqcıl beynəlxalq təcrübə əsasında müasirləşdirilməsi, təhsil müəssisələrində nəticəyönlü və şəffaf idarəetmə modelinin, təhsilin keyfiyyətinin təminatı və idarə olunması üzrə yeni məlumat və hesabat sistemlərinin yaradılması kimi hədəfləri əhatə edir. Dördüncü strateji istiqamət müasir tələblərə uyğun və ömür boyu təhsili təmin edən təhsil infrastrukturunun yaradılmasını nəzərdə tutur. Bu istiqamət təhsil müəssisələrində informasiya-kommunikasiya texnologiyaları əsaslı təlim metodologiyasına uyğun infrastrukturun yaradılması kimi hədəfləri əhatə edir.

Məlumdur ki, təhsilin idarə edilməsində rəhbər tutulan başlıca dövlət sənədi Təhsil Qanunudur. Təhsil Qanunu vətəndaşların konstitusiyaya ilə təsbit edilmiş təhsil hüququnun təmin edilməsi sahəsində dövlət siyasətinin əsas prinsiplərini və təhsil fəaliyyətinin tənzimlənməsinin ümumi şərtlərini müəyyən edir. Təhsil qanununda qeyd olunur ki, "Azərbaycan Respublikasının təhsil sistemi milli zəminə, ümumbəşəri dəyərlərə əsaslanır, demokratik xarakter daşıyır".

Azərbaycanda təhsil sisteminin idarə edilməsi strukturu milli zəminə, türk dünyasının və islam əxlaqının yaratdığı mənəvi sərvətlər və ümumbəşər dəyərlərə əsaslanmalıdır. Türk xalqının milli atası sayılan Mustafa Kamal Atatürk müəllimlərə müraciət edərək demişdir: «Əfəndilər! Yetişəcək uşaqlarımıza və gənclərimizə alacaqları təhsilin hüdudu nə olacaqsansa olsun, ən əvvəl və hər şeydən əvvəl Türkiyənin istiqlalına, öz mənliliyinə, milli ənənəsinə düşmən kəsilən bütün ünsürlərlə 116 mübarizə etmək gərəyi öyrənməlidir».

Demokratiya dərisinin rəngindən, cinsindən, dilindən, dinindən, ictimai vəziyyətindən, mülki vəziyyətindən və silkindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşların bərabərliyini nəzərdə tutur. Bərabərlik sözü geniş mənada həm imkanların bərabərliyidir, həm qanun qarşısında bərabərlikdir, həm də nümayəndəlik bərabərliyidir. Demokratiyadan danışarkən biz, hər şeydən əvvəl, insanın müəyyən (ayrı-ayrı ölkələrdə müxtəlif) mexanizmlərin vasitəsilə dövlətin idarə edilməsində iştirakını, bu və ya digər kollektivin bərabər hüquqlu üzvü olmasını, öz mövqeyini ifadə etmək və eşidilə bilmək imkanını nəzərdə tuturuq. Bu o deməkdir ki, demokratiyanı seçərkən biz bütün vətəndaşların bərabərliyinə inam hissindən çıxış edirik. Bir tərəfdən bu inam insanın azad olması fikrinə əsaslanır, digər tərəfdən isə, yaddan çıxarmaq olmaz ki, bir nəfərin azadlığı başqalarının da azad olmasına mane olmamalıdır. Bu fikri sübut etmək üçün Karl Popper belə bir misal gətirir. Məhkəmədə qonşusunu döymüş bir xuliqanın işinə baxılır. Xuliqan deyir: «Mən azad vətəndaşam və öz yumruğumu istənilən istiqamətdə hərəkət etdirə bilərəm». Hakim bu sözlərə müdrik bir cavab verir: «Sizin yumruğunuzun sərbəst hərəkəti qonşunuzun burnunun vəziyyəti ilə məhdudlaşır.» Başqa sözlə desək, siz öz hərəkətlərinizdə yalnız o dərəcədə azadsınız ki, bu hərəkətlər başqasına mane olmur. Axı onun da sizin kimi hüquqları var.

Ona görə də demokratiya cəmiyyətin bütün sahələrində mühüm rol oynayır. Təhsil sahəsində demokratiyanın tələb olunduğu mühüm bir sahədir. Çünki dövlətin, cəmiyyətin gələcəyi təhsillə birbaşa bağlıdır. Elə buna görə də təhsil dövlət siyasətimizin prioritet istiqamətidir. Təhsildə uğurlu nəticələr əldə etmək və inkişafa nail olmaq, təhsilin keyfiyyətini yüksəltmək üçün də təhsilin demokratikləşdirilməsi vacib şərtlərdəndir. Demokratiklik təhsil sahəsində dövlət siyasətinin on əsas prinsipindən biridir və bu prinsiplər təhsil qanununda öz əksini tapmışdır. Bu

prinsipə əsasən təhsilalanlar azad düşüncə ruhunda tərbiyə edilməli, təhsilin dövlət-ictimai əsaslarla təşkilində və idarə edilməsində səlahiyyət və azadlıqları genişləndirilməli, təhsil müəssisələrinin muxtariyyəti artırılmalıdır. Azad düşüncə ruhunda tərbiyə prosesi günümüzün tələbidir. Hal hazırda biz informasiya cəmiyyətində yaşayırıq və informasiya cəmiyyətində mövcud biliklər sürətlə köhnəlir və yeniləri ilə əvəz olunur. Bu da İKT-nin inkisafı ilə bağlıdır. Informasiya cəmiyyətində təhsil alanlara müstəqil öyrənmə, daim biliklərini artırmaq bacarığı aşılanmalıdır. Hər bir mutəxəsis öz sahəsində özünü təkmilləşdirməyi, yenilikləri çevik şəkildə mənimsəməyi bacarmalıdır.

Həmçinin təhsil qanununda liberallaşma prinsipinə əsasən təhsil sahəsinin və təhsil fəaliyyətinin açıqlığı genişləndirilməlidir. Yəni, təhsil müəssisələri, təhsil prosesi ictimaiyyət üçün açıq olmalı, ictimaiyyət, ayrı-ayrı vətəndaşlar təhsil prosesində, onun problemlərinin həllində yaxından iştirak etmək imkanı qazanmalıdırlar.

Təhsil müəssisələrinin idarə olunmasının demokratikliyini və şəffaflığını təmin etmək məqsədi ilə təhsil müəssisəsində idarə və özünüidarə orqanları da yaradılır. Bunlara ümumi yığıncaq, himayəçilər, elmi-metodiki, elmi, pedaqoji, məktəb, valideynlər, təhsilalanlar, qəyyumlar şuraları və s. aid edilir. Həyatımızın bütün sahələrində olduğu kimi, təhsil sisteminin demokratik ruhda yeniləşməsi sahəsində son illər təhsil müəssisələrinin məsuliyyəti xeyli yüksəldilmiş, idarəetmənin bir sıra yeni və səmərəli formaları irəli sürülmüşdür. Belə idarəetmə formalarından biri təhsil sahəsində rayon (şəhər) və məktəb şuralarının yaradılmasıdır. İndi demək olar ki, respublikamızın bütün şəhər və rayonlarında belə şuralar yaradılmışdır. Rayon (şəhər) təhsil şuraları işi bir sıra şəhər və rayonlarda öz işini lazımi səviyyədə qura bilmiş, əsasnaməyə uyğun olaraq fəaliyyətə başlamış və sevindirici nəticələr əldə etmişdir. Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, təhsil sahəsində rayon (şəhər) və məktəb şuralarının fəaliyyəti, ümumiyyətlə, çox az nəzərə çarpır. İşin dərinliyinə nüfuz edilmir. Təhsil orqanları və məktəblərin çoxu əvvəllər görülmüş işlərin nümunəsi əsasında rayon (şəhər) və məktəb şuralarının işinin təşkili və fəaliyyəti barədə olacaqdır. Rayon (şəhər) təhsil şurasının işi Əsasnamədə qeyd olunan kimi istiqamətləndirilir. Şuranın 10-12 nəfərdən ibarət idarə heyəti seçilir. Şuranın sədri, müavinləri və üzvləri (30-50 nəfər) konfransda seçilir. 120 Şurada daim fəaliyyət göstərən ideya-mənəvi tərbiyə, ictimai tərbiyə, əmək və peşəyönümlü təlimi, kadrlarla iş və maddi-texniki bazanın möhkəmləndirilməsi və s. kimi bölmələr yara-dılır. Hər bir rayonda (şəhərdə) təhsil şurasının özünün əsasnaməsi hazırlanır və rayon (şəhər) icra hakimiyyətində təsdiq edilir. Şura əsasnaməyə uyğun olaraq müxtəlif məktəblər üzrə təhsil üçün büdcəsinin ayrılması və xərclənməsində iştirak edir, tədris müəssisələrinə maddi bazanın möhkəmlənməsi sahəsində köməklik göstərir, tikinti və əsaslı təmir işlərinə, uşaqların yeməyinin, onlara göstərilən tibb xidmətinin təşkilinə nəzarət edir.

Keçmiş təhsil naziri Ceyhun Bayramov Təhsil Nazirliyi yanında İctimai Şuranın yaradılması haqqında əmr imzalamışdır. İctimai Şuranın yaradılması Təhsil Nazirliyinin fəaliyyətində şəffaflığın daha da artırılması, təhsil sahəsində ictimaiyyətlə qarşılıqlı fəaliyyətin gücləndirilməsini təmin etmək məqsədi daşıyır. İctimai Şura təhsil sahəsində müxtəlif məsələlərin müzakirəsi üçün məsləhətləşmələr təşkil etmək, təhsil sahəsində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı Təhsil Nazirliyinə təkliflər vermək və qanunvericiliklə müəyyən edilmiş digər hüquqlara malik olan məşvərətçi qurumdur. İctimai Şura ictimai əsaslarla (ödənişsiz) fəaliyyət göstərir. Təhsil sahəsində ixtisaslaşan hər bir Azərbaycan vətəndaşı İctimai Şuraya üzv seçilə bilər.

Demokratik təhsil sisteminin məqsədi totalitar təhsil sistemindən xeyli fərqlidir. Demokratik təhsil sistemi hər şeyi bilmək istəyən müstəqil vətəndaşların formalaşması üçün şərait

yaratmışdır. Təhsilin demokratikləşdirilməsi dedikdə bu prosesin təhsilin bütün sahələrinə sirayət etməsi nəzərdə tutulur. Buraya müəllim-şagird münasibətlərinin, təhsil müəssisəsinin idarə olunmasının demokratik əsasda qurulması, bir sıra problemlərin həllində ictimai rəyin oyrənilməsi və ümumiyyətlə təhsil sahəsində liberallasma prinsipinə daha geniş əməl edilməsi və bu məsələdə mövcud problemlərin aradan qaldırılması və daha bir çox məsələlər daxildir. Demokratik idarəetmədə mövqe və fikirlərin müxtəlifliyini öyrənmək, onlardan istifadə etmək və vahid hakim ideologiyaya yol verməmək üçün geniş imkanlar yaranır. Təhsil müəssisələrinin demokratikləşdirilməsinin ilk addımları pedaqoji kollektivlə aparılan iş, onların əməyinin qiymətlən-dirilməsi və nüfuzunun artırılması üçün görülmə tədbirlərdir. İdarəetmədə bir sıra funksiyalar şagird, müəllim və təşkilatçıların ixtiyarına verilir. İdarəetmədə əməyin elmi təşkili diqqət mərkəzində olur. İdarəetmə orqanlarının seçilməsi, yoxsa təyin olunması sualının cavabında seçməyə daha çox üstünlük verilir

Təhsil müəssisəsinin tipinin dəyişdirilməsi, demokratik idarəetmədə əsas yerlərdən birini tutur. İndiyədək orta ümumtəhsil məktəbləri demək olar ki, bir-birinə bənzər birtipli tədris planı və proqramı, hətta dərsliklərlə işləmişlər. Sabiq İttifaqın bütün məktəblərində vahid təhsil sistemi həyata keçirilmişdir. Respublikamız müstəqillik əldə etdikdən sonra isə məktəbin tipinin dəyişməsi üçün geniş imkan yaradılmışdır. Respublikamızda ümumtəhsil məktəblərində peşə üzrə siniflərin ixtisaslaşması, fənlər üzrə dərinləşdirilmiş proqramlarla işləyən sinifləri olan məktəblər, litsey, gimnaziya, eksperimental mərkəz, müəllif məktəbi, birliklər (bağca-məktəb-lisey, məktəb-ali məktəb) və s. yaradılmışdır.

Təhsil sisteminin dövlət siyasətinin prinsipləri əsasında idarə edilməsi üçün bu sahədə çalışan hər bir şəxsin təhsil sahəsində bu siyasətin mahiyyətini, onun milli-mənəvi tələblərini bilməsi vacibdir. Bu, milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərlərə dərinlən yiyələnən, onları qoruyan və inkişaf etdirən, geniş dünyagörüşünə malik olan, təşəbbüs və yenilikləri qiymətləndirməyi bacaran, təhsil aldığı ixtisas üzrə nəzəri və praktik biliklərə tam yiyələnən, müasir təfəkkürlü mütəxəssis hazırlanmasını tələb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. R.Məmmədzaadə, A.Abdullayev, F.Kərimova R.Cabbarov, S.Rəsulov, Ə.Quliyev, Təhsilin İdarə Edilməsinin Bəzi Problemləri, Bakı, 2008
2. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanunu. Bakı, 2009
3. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası” 24 oktyabr 2013-cü il tarixli sərəncamı
4. “Azərbaycan Respublikasında Təhsilin İnkişafı üzrə Dövlət Strategiyası” \ Kurikulum, 2013
5. “Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı” təsdiq edilməsi haqqında AR Prezidentinin sərəncamı
6. “Azərbaycan 2020: “Gələcəyə baxış İnkişaf Konsepsiyası”(Azərbaycan Respublikasının prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli fərmanı) \ Azərbaycan müəllimi qəz. 20 yanvar, 2013-cü il

TƏHSİLİN DEMOKRATİKLƏŞDİRİLMƏSİNİN DÖVLƏT SİYASƏTİNDƏ YERİ

XÜLASƏ

Təhsil siyasəti ölkəmizdə təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və uzunmüddətli inkişafın təmin edilməsi üzrə aparılır. Buna görə də təhsilimizin günün tələblərinə cavab verməsi və dünya standartlarına uyğun qurulması üçün ardıcıl islahatlar aparılır. Bu islahatlar dövlətçilik prinsipi, cəmiyyətin tələbatı, inkişaf səviyyəsi, milli ənənələr nəzərə alınmaqla həyata keçirilir.

Azərbaycan demokratik ölkədir və ölkədə təsil siyasəti də təhsilin demokratikləşdirilməsinə xidmət edir. Çünki demokratiya insanın müəyyən mexanizmlər vasitəsilə idarəetmə prosesində iştirakı, bu və ya digər kollektivin bərabərhüquqlu üzvü olması, öz mövqeyini ifadə edə bilməsi və eşidilə bilmə imkanındır.

Milli təhsil konsepsiyası (kurrikulum) da buna uyğun olaraq müstəqil qərarlar qəbul edə bilən, bunun üçün zəruri təhsil səviyyəsinə və bacarıqlara malik olan, cəmiyyətin inkişafının əsas hərəkətverici qüvvəsi sayılan insanın formalaşdırılmasına və problemlərin həllinə yönəlmişdir.

Milli təhsil konsepsiyası milli və ümumbəşəri dəyərlərin nəzərə alınması, ümumi inkişafı, meyil və maraqları nəzərə alınmaqla bütün şagirdlərə əlverişli təlim şəraitinin yaradılması, tələbyönümlülük, nəticəyönümlülük, şagirdyönümlülük, integrativlik prinsiplərə istinad olunmaqla hazırlanmışdır. Təhsil sisteminin də dövlət siyasətinin prinsipləri əsasında idarə edilməsi üçün bu sahədə çalışan hər bir şəxs təhsil sahəsində dövlət siyasətin mahiyyətini, onun milli-mənəvi tələblərini bilməlidir.

МЕСТО ДЕМОКРАТИЗАЦИИ ОБРАЗОВАНИЯ В ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОЛИТИКИ

РЕЗЮМЕ

Политика в области образования осуществляется в нашей стране, обеспечивая качество образования и долгосрочное развитие. Поэтому проводятся последовательные реформы, чтобы наше образование соответствовало современным требованиям и мировым стандартам. Эти реформы проводятся с учетом принципа государственности, потребностей общества, уровня развития, национальных традиций. Азербайджан демократическая страна и образовательная политика в стране также служит демократизации образования. Веб демократия это возможность, для человека участвовать процессе управления через определение механизмы, быть равноправным членом того или иного коллектива, иметь возможность выразить свою позицию и быть услышанным.

Концепция национального (учебная программа) основана на формировании личности, способной принимать соответственно самостоятельные решения, имеющей необходимый уровень. Образования и навыков, которая является главной движущей силой развития общества, и направленный на решение проблем. Концепция национального образования заключается в создании благоприятных условий обучения для всех учащихся с учетом национальных и общечеловеческих ценностей, общего развития, тенденций и интересов, ориентированного на учащихся, интегративного разработан со ссылкой на принципы.

Чтобы управлять системой образования на основе принципов государственной политики, каждый, кто рапортует в этой сфере должен знать суть государственной политики в области образования, ее национальные и нравственные требования.

THE PLACE OF DEMOCRATIZATION OF EDUCATION IN PUBLIC POLICY

SUMMARY

Education policy is pursued in our country to improve the quality of education and ensure long-term development. Therefore, consistent reforms are being carried out to ensure that our education meets today's requirements and is built in accordance with world standards. These reforms are carried out taking into account the principle of statehood, the needs of society, the level of development, national traditions.

Azerbaijan is a democratic country and education policy in the country also serves to democratize education. Because democracy is a person's participation in the governance process through certain mechanisms, the ability to be an equal member of this or that collective, to be able to express their position and be heard. The concept of national education is aimed at the formation of a person who can make independent decisions accordingly, who has the necessary level of education and skills, and who is the main driving force of the development of society, and the solution of problems.

The concept of national education has been developed with reference to the principles of demand-oriented, student-oriented, integrative, taking into account national and universal values, general development, creation of favorable learning conditions for all students, taking into account tendencies and interests. In order to manage the education system on the basis of the principles of state policy, everyone working in this field must know the essence of state policy in the field of education, its national and moral requirements.

SUISİD VƏ SUİSİDAL DAVRANIŞA YANAŞMA İSTİQAMƏTLƏRİ

Qədirova Aytac Xosrov qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
aytacqd@gmail.com

Açar sözlər: *suisid, suicidal davranış, intihara cəhd, depressiya, ümitsizlik.*

Ключевые слова: *самоубийство, суицидальное поведение, попытка самоубийства, причины самоубийства, депрессия, отчаяние.*

Keywords: *suicide, suicidal behavior, suicide attempt, depression, hopeless.*

Bildiyimiz kimi, müasir dövrdə öz aktuallığı ilə seçilən problemlərdən biri də suicidal davranışdır. "Suisid" latın sözüdür və "sui" - özünü, "saedere" - öldürmək sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. Mənası isə "özünü öldürmək" deməkdir. Dilimizdə "özünüöldürmə" sözünün əvəzinə başqa dillərdən alınma sözlər olan "suisid", "intihar" sözləri də işlədilir [17].

İntihara cəhd psixoloji hadisə kimi xarakterizə olunur. Suisid əsasən insanın özünü öldürməsi kimi düşünülür və sadəcə davranışın sonunda ortaya çıxan vəziyyət kimi qəbul edilir və nəticədə yaranan son vəziyyət ilə marqlanılır. Bu şəkildə baxıldıqda insanın özünü öldürməsinə səbəb olan proses nəzərə alınmır və bu prosesi başlanan hadisə və ya hadisələr haqqında düşünməyimiz çətinləşir. Suisidi araşdıran elm adamları arasında yayılmış fikir, suisidin sadəcə özünü öldürmə hadisəsi deyil, öldürülmədən çox əvvəl başlayan bir "proses" olmasıdır. İntihara uzun bir müddət və proses kimi baxmaq isə bizim problemə yanaşmamızı kökündən dəyişdirəcəkdir [4].

İntihar cəhdi, daşdığı mesajlar baxımından olduqca diqqət çəkici bir davranışdır. Ədəbiyyatlarda intihara cəhd daha çox öhdəsindən gəlinə bilməyəcək bir ağrı və sıxıntıyı ifadə etməyin yolu, ətrafında arzu olunan dəyişikliyi ifadə etmək və buna görə "kömək çağırışı" etmək hesab olunur. Bir çox müəllif və tədqiqatçı intihar cəhdlərinin daha çox gənclər və qadınlara xas olduğunu qəbul edirlər [10].

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatına görə dünyada hər il 1 milyon insan suisid nəticəsində ölür və bu nəticədən 10-20 dəfə çox insan suisidə cəhd göstərir. Bu o deməkdir ki, dünyada hər 40 saniyədə 1 nəfər intihar edir və 2-4 saniyədə 1 nəfər isə intihara cəhd edir. Dünyada intihar nisbətinin son 45 ildə % 60 artdığı və intiharın dünyada ölüm səbəbləri arasında ilk onluğa daxil olduğu bildirilir. ÜST-ün məlumatlarına əsasən (2000), həm kişilər, həm də qadınlar üçün suisidlə bağlı ən yüksək göstəricilər Avropada, xüsusən eyni tarixi və sosial-mədəni xüsusiyyətləri paylaşan Şərqi Avropa ölkələrindədir (Estoniya, Litva, Latviya, Finlandiya, Macarıstan və Rusiya). Bununla birlikdə, bu ölkələrdən tamamilə fərqli bir bölgədə yerləşən Şri-Lanka və Kubada da nisbətlər yüksəkdir. Ən aşağı nisbətlər Şərqi Aralıq dənizi ölkələrindədir.

Amerikada 5877 (15-54 yaş) insanın qatıldığı araşdırma nəticəsində, iştirakçıların 13,5%-i ömründə ən az bir dəfə intihar etməyi düşünmüş, onlardan 3.9%-i bunu planlaşdırdığını və 4.9%-in isə intihara cəhd etdiyi məlum olmuşdur [6].

Təbii ki, suisid və suicidal davranışa müxtəlif yanaşmalar vardır. Həmin yanaşmalar özünün yanaşma bucağına və meyarlarına görə də bir-birindən fərqlənir.

Z.Freyd intiharı aqressiya və ya autoaqressiyada ifadə olunan ölüm instinkti kimi nəzərdən keçirirdi. Məşhur fin suisidoloqu Açte qeyd edir ki, özünə qəsd edən insan ümid edir ki, o, özünə qəsd etməklə darıxdığı sevimli qohumları ilə birləşə bilər. Belə adamlar sağ ikən

gözlədikləri sevgi və şəfqəti öldükdən sonra əldə edəcəklərinə ümid edirlər və ölüm onlar üçün cazibəli görünür. Özlərinin suicidal fantaziyalarında belə adamlar öz dəfnlərinə tamaşa edir, sevgini etiraf etməklə yaxınları və qohumlarının peşmançılığından həzz alır. Fransız psixiatri Kouran belə hesab edir ki, suicidal davranışla ehtiraslı məhəbbət arasında birbaşa asılılıq vardır. Suicidal davranış «vəziyyətin sahibi» olmaq üçün özünəməxsus cəhddir və insan ağır böhran vəziyyəti nəticəsində yaranmış gərginlikdən müvəqqəti olaraq çıxıb bilər [5].

Hər bir insan yaşadığı müddət ərzində dəyərli olduğunu hiss etmək ehtiyacı var. Cəmiyyətdə insanlar arasında belə bir düşüncə formalaşır ki, önəmli bir şəxs kimi hörmət sahibi olmaq, hər zaman hər kəs tərəfindən xatırlanan, dəyərli insan olmaq deməkdir. Bu ehtiyacı ödəyə bilməyən şəxslər dəyərli olmadığını düşünərək yaşamaq istəyindən uzaqlaşır. İ.Yalom bununla bağlı bildirir ki, “Yaşamağın mənasız olduğunu düşünən insan, yaşayanda məna qazandıra bilmədiyi varlığını, ölümü ilə mənalandırmayıq istəyir və bu istək onu intihara yönəldir” [12].

Suicidə səbəb olan digər bir yanaşma isə onun bilinməz olan yəni maraq doğuran tərəfidir. Dünya həyatında arzu etdiyi nöqeyyə və ya mövcudluq məqsədinə çatmaq, həyatdan kənar dini vədlərə olan maraq insanı yaşamaqdan uzaqlaşdırır.

Victor E. Frankla görə; “Həyatda həqiqətən bir məna varsa, ağrının da həqiqətən bir mənası olmalıdır” [3]. Ağrı, tale və ölüm qədər həyatın silinməz bir hissəsidir. İnsanların yaşama səyləri analiz edildikdə, intihar düşüncəsinin öhdəsindən gələ biləcək insanlara baxıldıqda, demək olar ki, hamısının yaşamaq üçün bir səbəbi olduğu görülür. Buna görə də insanın varlığına zidd ola biləcək düşüncələrin yaranması və bunun artması suicidə səbəb olan amillərdən biridir. Həmçinin aqressiya və alkoqola asılılıq kimi amillər də suicidə cəhdi artıran əsas səbəblərdəndir.

Rus tədqiqatçısı A.Q.Abrumovun fikrincə, “suicidal davranış - kiçik konfliktlərin yaşanması şəraitində şəxsiyyətin sosial-psixoloji dezadaptasiyasının nəticəsidir”. A.Q.Abrumov yeniyetməlik və gənclik yaş dövründə suicidal davranışın xüsusiyyətlərini aşağıdakı şəkildə sıralamışdır:

1. Autoaqressiv hərəkətlərin nəticələrin düzgün qiymətləndirilə bilməməsi. Bu yaş dövründə “ölüm” anlayışı bütünlüklə abstrakt qavranılır, müvəqqəti bir şey kimi təsəvvür edilir, yuxuya bənzədilir və yaxud şəxsiyyətlə heç vəhclə əlaqələndirilmir. Böyüklərdən fərqli olaraq yeniyetmələr həqiqi suicidal cəhdlərin nümayişkənar-hədələyici xarakterli autoaqressiv hərəkətlərdən fərqləndirən dəqiq sərhədlərə malik deyillər. Məhz bu xüsusiyyət onlara müxtəlif formalı autoaqressiyalara həqiqi suicidal davranış kimi baxmağa məcbur edir.

2. Motivlərin qeyri-ciddiliyi və əhəmiyyətsizliyi. Yeniyetmələr intihara cəhdi bunlarla əsaslandırırlar. Müasir suicidal tendensiyaların düzgün qiymətləndirilməsi və ətraf gerçəklik üçün gözlənilməyən mövcud tezliyi ilə şərtlənmişdir.

3. Uşaq və yeniyetmələrdə intihara cəhdin normadan kənar davranışlarla qarşılıqlı əlaqəsinin mövcudluğu. Evdən qaçış, məktəbdən geri qalma, siqaret çəkmə, kiçik cinayətkarlıqlar, valideynlərlə konfliktlər, alkoqol və narkotik qəbulu və s. kimi hallar intihara cəhdi gerçəkləşdirən amillərdəndir [1].

İntihar riskini artıran psixi xəstəliklərdən biridə depressiyadır. Ağır depressiya keçirən xəstələr üçün ömür boyu intihar riskinin 6-15% olduğu bildirilir [9,13].

Depressiya ilə suicid arasındakı əlaqədəki əsas rolun ümitsizlik olduğu hesab olunur. Bir çox araşdırmalar da bunu göstərir ki, depressiya, suicid və ümitsizlik arasında sıx bir əlaqə vardır.

Məşhur psixoloq Bek isə intihar və depressiya arasındakı əlaqəni idrak nəzəriyyəsi çərçivəsində araşdırmışdır. Bu nəzəriyyəyə görə, depressiyaya həssas olan insanlar özlərini,

xarici dünyanı və gələcəklərini mənfi qiymətləndirirlər. Depressiyaya düşmüş insan özünü dəyərsiz və qüsurlu hiss edir. Keçmişdə baş verən mənfi hadisələrə görə yalnız özünü günahkar bilir və başqaları tərəfindən bəyənilmədiyini düşünür. Özündən çox şeyin tələb olunduğunu, dünyanın isə həll olunmayacaq çətinliklərlə dolu olduğunu düşünür. Onlar üçün gələcək də həmçinin qaranlıqdır, uğursuzluqlarla doludur və bu özündə ümitsiz bir vəziyyəti ehtiva edir [2].

Bek etdiyi araşdırmalar nəticəsində intihar davranışlarının müəyyən idrak təhriflərindən qaynaqlandığını göstərir. Onun fikrincə, suicidal düşüncəyə sahib insan obyektiv və real bir səbəbi olmasa da, keçmiş təcrübələrinə yanlış mənalara yükləyir və məqsədinə çatmaq üçün əziyyət çəkmədiyi halda, olacaq hadisələrdən də daima mənfi nəticələr gözləyir. Bu vəziyyət yəni, gələcəkdən mənfi gözləntilər olaraq bilinən anlayış ümitsizlik olaraq adlandırılır. İntihar, insanın çarəsiz vəziyyətinə həll və ya qurtuluş yolu olaraq görülür. İnsan beləliklə, yaşadığı dözülməz ağrılardan öz canına qıyaraq özünü xilas edir.

Depressiya, ümitsizlik və intihar arasındakı əlaqəni araşdıran son araşdırmalar ümitsizlik, depressiyaya aid simptomlara nəzarət edildikdə ümitsizliyin bizə güclü bir proqnozlaşdırıcı olduğunu göstərir [14].

Fərqli yanaşmalardan biri də Schilderə məxsusdur. O, suicidal davranışa əsas səbəb qəzəb və ümitsizliyin olduğunu bildirir. Və qeyd edir ki, "İntihar, başqa bir insana yönəlmiş qəzəbi insanın özünə yönəltməsi, həmçinin ona qarşı sevgisini əsirgəyən bir insanın cəzalandırılması və ya onunla bir növ barışıq istəyi, eyni zamanda isə çətinliklərdən qaçmağın yoludur" [15].

Cəmiyyət tərəfindən qiymətləndirmə aparıldıqda, aydın olur ki, intihar səbəblərini ehtiva edən düşüncələr fərqli xüsusiyyətə malikdir. Bir insanın həyatı boyu qarşılaşdığı problemlərə şəxs və ya yaşadığı mühit səbəb ola bilər. Problemlər qarşısında aciz qalan, problemin öhdəsindən gəlmək qabiliyyətini itirmiş, özünə qapanmış, inam hissini itirmiş, utancaqlıq və ümitsizliyə qapılmış insanın, vəziyyəti düzgün dəyərləndirmək xüsusiyyətini də itirdiyi müşahidə olunur. Özünü çarəsiz hiss edən və qəzəbini heç bir şəkildə kənara yansıdabilməyən insan, bu qəzəbi özünə yönəldir və intihar edir.

Suicidlə bağlı əhəmiyyətli araşdırmalara və töhfələrə sahib olan bir başqa tədqiqatçı da Amerikalı psixoloq və suisidoloq E.S.Shneidmandır. Shneidman'a görə suisid, dözülməz ağrıların, şiddətli problemlərin, zəifləmiş mənliliyin həllini axtaran bir fəaliyyətdir [11].

Leenaars isə Shneidman'ın intihar nəzəriyyəsini 10 maddədə ümumiləşdirir [7].

1. İnsan öz dözülməz ağrılarına və bundan necə yaxa qurtaracağını düşünür.
2. İnsan müəyyən yaşlarında travma alır.
3. Ölüm bir insanın dözülməz təcrid və narahatlıq vəziyyətini həll etməsinə imkan verərək, həll yolu təklif edir.
4. İnsan bütünlüklə həyatına son qoymaq istəyir və buna nail olmağa çalışır.
5. İnsan məhvə uğrayır, özünü rədd edilmiş, uğursuz və ümitsiz hiss edir.
6. İnsan ziddiyyətli hisslər, istəklər və davranışlar arasında qərarlıq qalır.
7. İnsan özünü güclü duyğuları, ziddiyyətli məntiq və qavrayışları ilə məşğul edir.
8. İnsan hadisələrdən uzaqlaşmaq, çıxıb getmək və yox olmaq istəyir.
9. İnsan ömrünü qısaltdan davranış nümunələri sərgiləyir.
10. İnsanın ünsiyyəti şüuraltı psixodinamik təsirlərə sahib olmağa başlayır.

Fransız sosioloqu Emil Dürkheymin intihara sosial bir fenomen kimi yanaşır. Ona görə sosial xüsusiyyətlər bir cəmiyyətdəki intihar nisbətini təyin edir. Nəzəriyyəsi iki ölçüyə əsaslanır: sosial inteqrasiya (cəmiyyətdəki fərdlərin bir-birinə bağlılıq dərəcəsi) və sosial tənzimləmə (cəmiyyətin qaydalarının, normalarının və dəyərlərinin gücü). Dürkheymin nəzəriyyəsinə görə sosial tənzimləmə və inteqrasiyanın çox zəif və ya çox güclü olması intihara səbəb olur [15].

Sosial amillərin rolunu əsas götürərək, E. Dürkheym intiharın aşağıdakı tipologiyasını təklif etmişdir:

1. Egoistik suisid - öz sosial qrupu ilə vəhdət hissini itirmiş, ona görə də ailəvi, dini, ictimai nəzarətə tabe olmayan şəxslər tərəfindən törədilir.

2. Anomik suisid - sosial və siyasi dəyişikliklər dövründə cəmiyyətlə sosial inteqrasiyası pozulmuş şəxslərdə rast gəlinir.

3. Altruistik suisid - öz həyatını sosial motivlər naminə qurban verən, yüksək dərəcədə qrup identifikasiyasına malik şəxslərdə təsadüf edilir.

Dürkheym, cəmiyyətdə köklü dəyişiklik olmadığı dövrlərdə intihar nisbətinin sabit qaldığını əksinə, sosial dəyişikliklərin sürətləndiyi islahatlar dövründə intihar nisbətlərin artdığını göstərir. Üç Baltıqyanı əyalətin iki fərqli dövləti (Estoniya, Latviya və Litva) sosial-siyasi dövrdə aparılan araşdırma nəticəsində Dürkheym nəzəriyyəsini dəstəkləyən nəticələr də əldə edilmişdir [15].

Suisid bir insanın öz həyatına qəsdən, bilərək və istəyərək son verməsidir. Bəzi insanlar üçün suisid sadəcə düşüncə olaraq qalır, bəzilərinə intihara cəhd olaraq özünü büruzə verir. İntihara cəhd edən şəxslər adətən psixoloji cəhətdən çətin dövrlərdən keçir və çətinlikləri həll edə bilmədiyi üçün öz həyatlarına son verməyə qərar verərək, intihar edirlər və ya suicidal davranışlar sərgiləyirlər. Aparılan araşdırmalar nəticəsində aydın olmuşdur ki, intihar düşüncəsi fərdin cinsindən, irqindən, yaşından, yaşadığı mühitdən asılı olmayaraq yarana bilər və fərd intihara cəhd edə bilər. Həmçinin yanaşmalar göstərir ki, suicidal davranışa psixoloji, sosial, iqtisadi və bioloji amillər təsir edə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Амбрумова А.Г., Жезлова Л.Я. Методические рекомендации по профилактике суицидальных действий в детском и подростковом возрасте. М.: 1978, 270 с..
2. Beck AT, Ster RA, Kovacks M, Garrison B (1985) Hopelessness and eventual suicide: a 10-year prospective study of patients hospitalized with suicidal ideation, *American Journal of Psychiatry*, 142: 559–563.
3. Berber S., “İntiharın Psikodinamik Kuramı”, 3P Dergisi, S.3, Ankara, 1995.
4. Eskin, M. (2003). İntihar, Çizgi Tıp Yayınevi, Ankara.
5. Hüseynova D. R. İntiharın psixologiyası, Bakı: Adiloğlu, 2012, 115 s.
6. Kessler RC, Borges G, Walters EE (1999) Prevalence and risk factors for lifetime suicide attempts in the National Comorbidity Survey, *Archives of General Psychiatry*, 56: 617–626.
7. Lester D (1998) Theories of suicidal behavior applied to Sylvia Plath, *Death Studies*, 22: 655–666
8. Minkoff K, Bergman E, Beck AT, Beck R (1973) Hopelessness, Depression and attempted suicide, *American Journal of Psychiatry*, 130 (4): 455–459.
9. Möller HJ, Grunze H (2000) Have some guidelines for the treatment of acute bipolar depression gone too far in the restriction of antidepressants?, *European Archives of Psychiatry and Clinical Neuroscience* 250: 57-68.
10. Murphy, G. E. (1998). Why women are less likely than men to commit suicide. *Comprehensive Psychiatry*, 39(4), 165-175.
11. Odağ C (2002) İntihar: Tanım-Kuram-Sağaltım, Halime Odağ Psikanaliz ve Psikoterapi Vakfı Yayınları, İzmir.
12. Oral G İntihar, İ.Ü Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, Adli Tıp, C.3, İstanbul, 1999.

13. Spiebl H, Hübner-Liebermann B, Cording C (2002) Suicidal behaviour of psychiatric in-patients, *Acta Psychiatr Scand*, 106: 134–138.
14. Stewart SM, Kennard BD, Lee P W, Mayes T, Hughes C, Emslie G (2005) Hopelessness and suicidal ideation among adolescent in two cultures, *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 46 (4): 364–372.
15. Taşçı K., Özsan M.E., Bölgesel Hoşnutsuzluk Endeksi, 12. Uluslararası Ekonometri, Yöneylem Araştırması ve İstatistik Sempozyumu, Pamukkale Üniversitesi, Denizli, 2011.
16. Varnik A, Tooding L, Palo E, Wasserman D (2003) Suicide and homicide: Durkheim's and Henry & Short's theories tested on data from baltic states, *Archives of Suicide Research*, 7: 51–59
17. http://tr.wikibooks.org/wiki/Psikolojiye_Giriş/İntihar

СУИЦИД И ПОДХОДЫ К СУИЦИДАЛЬНОМУ ПОВЕДЕНИЮ В ПСИХОЛОГИИ

АННОТАЦИЯ

В наше время, когда социальная адаптация ослабевает, усиливается склонность к малоподвижному поведению. Исследования показали, что самоубийство - это конец жизни человека под влиянием эмоциональных, психических или социальных причин. В частности, невылеченные физические заболевания, психологические расстройства, из-за которых человек теряет рассудительность, входят в число причин, ускоряющих суицидальные мысли и попытки самоубийства. Люди, которые растут в несчастливых семьях, живут в бедности и чувствуют себя одинокими, также более склонны к самоубийству.

SUICIDE AND APPROACHES TO SUICIDAL BEHAVIOR IN PSYCHOLOGY

SUMMARY

In modern times, when social adaptation is weakening, the tendency to suicidal behavior has increased. Studies have shown that suicide is the end of a person's life due to emotional, mental or social causes. In particular, untreated physical illnesses and psychological disorders that cause a person to lose their judgment, are among the causes that accelerate suicidal thoughts and suicide attempts. People who grow up in unhappy families, who live in poverty or feel lonely are also more likely to commit suicide.

MOTİVASİYA AMİLİ TƏLİM FƏALİYYƏTİNİN APARICI ELEMENTİ KİMİ

Gültac Kərimli
BDU-nun II kurs magistrantı
gultachkarimli83@gmail.com

Açar sözlər: təlim, motivasiya, fəaliyyət, müvəffəqiyyət, müəllim

Ключевые слова: обучение, мотивация, действующий, успех, учитель

Key words: teachings, motivation, action, success, teacher

Hər bir dövlətin inkişafı, tərəqqisi həmin dövlətin savadlı kadrlarının çoxluğu ilə düz mütənəsbdir. Elmi, təhsili inkişaf etmiş dövlətin digər sahələri də uğurlu strategiya qurur. Elmin inkişafı dövlətin bu sahəyə diqqətinin nə qədər olmasından asılıdır. Təhsil obyektləri və subyektləri qarşılıqlı formada birgə pedaqoji fəaliyyət göstərilir. Pedaqoji fəaliyyət olan mühitdə pedaqoji münasibətlər, pedaqoji ünsiyyət prioritet mövqedə olur. Pedaqoji fəaliyyət də təlim prosesinin özəyini təşkil edir. Bəs təlim fəaliyyəti dedikdə nə başa düşülür?

Təlim fəaliyyəti biliksizlikdən biliyə doğru uzanan, davamlı, əlaqəli, daima inkişafda olan bir yol kimi başa düşülür. Təlim fəaliyyətinin məqsədi mövzusu, prinsipləri daima dəyişməkdə olan cəmiyyətin tələbləri ilə və elmi-texniki tərəqqi ilə mütəmadi bağlı olur. Təsədüfi deyildir ki, müxtəlif zamanlarda təlim prosesinin mahiyyəti də müxtəlif olmuşdur. Bununla qeyd etmək olar ki, təlim fəaliyyəti dəyişkən xarakter daşıyır. Təlim fəaliyyəti yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi daima inkişafdadır və bu inkişaf da ziddiyyətlərdən doğur və ziddiyyətlər fonunda inkişaf edir. Ziddiyyət varsa axtarış var, axtarış varsa inkişaf vardır. Ziddiyyətlərə misal olaraq aşağıdakıları qeyd etmək olar: dəyişən cəmiyyət ilə təlimin hal-hazırkı məqsədi, tələbənin öyrənmə istəyi ilə öyrədənin öyrətmə fəaliyyəti arasındakı fərq və s. Bu ziddiyyətləri nəzərə almaqla müəllim səmərəli iş üsullarından istifadə edə bilər. Təlim prosesi və onun mahiyyəti hər zaman dünya alimlərinin tədqiqatının mühüm hissəsini təşkil etmişdir. Azərbaycan pedaqoqlarının da diqqət mərkəzində olan bu problem onların əsərlərində də öz əksini tapmışdır. Təlimdə müəllimin rolu daha ətraflı qeyd olunur. B.Əhmədov, A.Rzayevin "Pedaqogikadan mühazirə konspektləri" kitabında, M.M.Mehdizadənin əsərlərində təlim prosesinə müxtəlif yanaşmalar öz əksini tapmışdır.

Təlim fəaliyyətindən danışarkən onun funksiyalarına da toxunmaq lazımdır. Təlimin çoxsaylı ədəbiyyatlarda 3 funksiyasını fərqləndirirlər: Öyrədici, tərbiyəedici və inkişafetdirici. Öyrədici funksiya tələbəni materiallarla tanış edərək onu yeni məlumatlarla silahlandırmaqda, fənnlər üzrə vərdiş və bacarıqları onlara aşılamaqda və s. öz əksini tapır. Tərbiyəedici funksiya təlim fəaliyyətində tələbəni humanizm, vətənpərvərlik, cəmiyyətə yararlı bir şəkildə şəxsiyyət yetişdirməkdə, mənəvi keyfiyyətlərə istiqamətləndirməkdə kömək edir. İnkişafetdirici funksiya təlim vasitəsi ilə psixi proseslərin inkişafına yönəlir. Buraya diqqət, hafizə, təfəkkür, təxəyyülü misal göstərmək olar [11].

Təlim fəaliyyətində uğur 3 amilin bir-biri ilə nə qədər əlaqəli olmağından asılıdır: nə öyrədilir, kim öyrədir, nəyi öyrədir, necə öyrədir. Təlimdə uğur əldə etməyin yolu ondan başlayır ki, öyrədən öyrənənin yaş, psixi, əqli xüsusiyyətlərinə fərdi olaraq bələddir və buna uyğun olaraq proqramı tərtib edir. Bu ikisi arasında uyğunsuzluq olarsa uğurdan danışmaq olmaz. Öyrədən tədris etdiyi fənnə həqiqətən də bələddirsə, daima özünü inkişaf etdirirsə, müasir təlim metodlarından istifadə edərək tələbədə mövzuya maraq oyadırsa nəticə uğurlu olur.

Bu gün uğurlu təlim prosesinin mahiyyəti cəmiyyətə yararlı şəxsiyyət yetişdirməkdir. O zaman müvəffəqiyyətli təlim prosesindən danışmaq olar ki, sosial mühitdə cəmiyyətə yararlı vətəndaş yetişir. Təlimin müvəffəqiyyəti öyrənən və öyrədənin qarşılıqlı fəaliyyətindən, öyrənənin və öyrədənin motivasiyasından, təlimin prinsiplərindən, metodlarından düzgün istifadədən asılıdır. A.S.Makarenko şəxsiyyəti formalaşdırmaq üçün insan şəxsiyyəti keyfiyyətlərini öyrənməyə xüsusi əhəmiyyət verirdi. O, şəxsiyyətin motivasiya sahəsini, onda ictimai əhəmiyyətə malik olan keyfiyyətlərin formalaşması mexanizmini dərinlən tədqiq etmişdir [7, s. 39]. Təlimdə uğur əldə etməyin yollarından biri də motivasiya amilidir. Motivasiya təlimdə açar rolunu oynayır. Motivasiya nəinki təlimdə, eyni zamanda gördüyümüz bütün işlərdə aparıcı rola malikdir. Motivasiyasız görülən hər hansısa bir iş cansız əşyaya bənzəyir.

Müasir psixologiyada belə bir cəhət əsas götürülür ki, şəxsiyyətin formalaşmasında tələbat önəmlə rola malikdir. Tələbat sayəsində insan müəyyən iş görməyə və ya hansısa sahəyə istiqamətlənməyə zəmin yaradır. Buradan da aydın olur ki, tələbat insanın fəallığının motivi rolunda çıxış edir. Müəllim daimi olaraq tələbələrə müsbət tələbatlar formalaşdırmalıdır. Mənfi tələbatların aradan qaldırılmasına çalışmalıdır. Şagird təlim fəaliyyətinə yüksək maraq göstərəndə onlarda pedaqoji və psixoloji bacarıqlar daha da inkişaf edir. Bunlara mənimsəmə bacarığını, bacarıq və vərdislərinin artmasını, dünyagörüşünün formalaşmasını, nizam-intizamlılığı, sosiallaşmanı, əlaqə və münasibətlərin qurulmasını misal göstərmək olar. Danılmaz faktıdır ki, şəxsiyyətin inkişafı onun fəallığına müsbət təsir göstərir [1].

Təlim fəaliyyəti zamanı yaranan suallardan biri odur ki, tələbə oxumağı, yaxşı oxumağı üçün nə etməliyik, və yaxud da, bunun üçün necə bir mühit yaradılmalıdır. Bir qrupda həm təhsilə maraqlı, daima yeni məlumatlar öyrənməyə maraqlı tələbə ilə paralel olaraq təlimə marağı olmayan, öyrənmək həvəsi olmayan tələbəni də görmək olar və bunun əsas səbəbi nədir? Fikrimcə bu sualın cavabı müxtəlif formalarda verilə bilər. Motiv və motivasiya daha çox ön plana çıxan amillərdir. İnsan beynində əks olunaraq onu fəaliyyətə təhrik edən və həmin fəaliyyəti müvafiq tələbatların ödənilməsinə yönəldən şeyləri A.N.Leontyev həmin fəaliyyətin motivi adlandırmışdır [8].

Təlimdə motivasiya yaratmaq üçün təlim motivləri haqqında məlumatlı olmaq lazımdır. Təlim motivləri formalaşmağa kiçik məktəb yaşından başlayır, və böyük məktəb yaşına qədər çoxcəhətli inkişaf edir. Təbii ki, bir təlim motivindən danışmaq düzgün olmazdı. Təlim motivləri 2 və daha artıq ola bilər. Lakin, təlim motivləri arasında biri həmişə aparıcı motiv olur və tələbəyə daha çox nüfuz edib onun motivasiya sahəsinin güclənməsinə yardım edir.

Motivasiya insanı işə təhrik edən psixoloji aktdır. Motivasiya davranışı istiqamətləndirir. Onu fəaliyyətsizlikdən fəaliyyətə sövq edir. Bizim bu sahədə diqqət yetirməli olduğumuz bölmə təlim motivasiyasıdır [1].

Elmi ədəbiyyatlarda təhsilənlərin motivasiyası iki növə ayrılır. Bunlar daxili və xarici motivasiyadır. Daxili motivasiya daxili motivasiya aktlarından, xarici motivasiya da öz növbəsində xarici motivasiya aktlarında təşkil olunmuşdur. Daxili motivasiya da öyrənənlər öz daxili amillərindən doğan amilləri, öz maraq və istəklərini üstün tutduqları halda, xarici motivasiyanın yaranmasına tələbənin yaşadığı sosial mühiti, pedaqoqları, təlim metod və mühitini misal göstərmək olar. Bundan başqa daxili motivasiyaya təbii motivasiya da deyilir. Daxili motivasiya bir böv uşaqlıqdan yaranan, illər keçdikcə daha çox şəxsi istiqamətləndirən motivasiyadır. Daxili motivasiya xarici motivasiyaya nəzərən daha çox təhrikiçilik qabiliyyətinə malikdir. Daxili motivasiyası güclü olan tələbə nəinki yeni informasiyalrı öyrənməyə can atır, bununla kifayətlənməyərək öyrəndiyi informasiyanın daha da dərinliyinə

gedir, daha çox araşdırır. Onların bu yolda qarşısına maneələr çıxan zaman geri çəkilmir, problemin üzərinə gedirlər.

Danılmaz bir faktdır ki, insanda hər hansı bir qabiliyyəti sonradan yaratmaq çətindir. Motivasiya da buna bir nümunədir. Tələbə oxumaq həvəsi, dünyagörüşünü artırmaq istəyi ilə daha çox elmlə məşğul olur və bu da öz növbəsində uğurlu nəticələr ilə nəticələnir. Yeni məlumatlar əldə edən tələbə daha çox həvəslənir və daha çox çalışır, araşdırır. Bu da, öz növbəsində tələbənin motivasiyasının yaranması və güclənməsinə gətirib çıxardır.

Xarici motivasiya da isə tələbə kimdən və ya nədənsə asılı olaraq elmə istiqamətlənir. Xarici motivasiyanın yaranmasına misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar: cəza almaqdan çəkinmək, qiymətin aşağı olması, valideyin narazılığı və s. Xarici motivasiyaya qısamüddətli motivasiya kimi də adlandırmaq olar. Qısamüddətli motivasiyanı uzunmüddətli motivasiyaya çevirmək pedaqoqların strategiyalarında da asılı ola bilər. Xarici motivasiyanın yaradılmasında köməkçi vasitələrdən biri təlim metodlarıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, daxili motivasiyadan fərqli olaraq xarici motivasiyanın motivləri daha güclüdür. Tələbə hansısa bir arzusunu həyata keçirmək məqsədi ilə çalışır. Hər iki halda ən son nəticə yenə də tələbədən asılı olaraq müəyyənləşir. Yəni tələbə istər xarici motivasiyadan, istərsə də daxili motivasiyadan irəli gələrək nə dərəcə uğur əldə edir.

Motivasiya olmayan şagird heç bir elmin qapısını açmağa nail olmur. Təlimdə motivasiyanın yaradılmasının müəyyən metodları vardır. Pedaqoq tələbənin maraq dairəsini bilməli və keçilən mövzunu həmin sahəyə inteqrasiya etməyi bacarmalıdır. Bundan başqa ümumilikdə auditoriyada dərs zamanı tədris olunan mövzunu sosial həyata uyğunlaşdırmaq lazımdır. Misal olaraq məişət həyatının müəyyən sahələrindən nümunə gətirmək olar. Bütün tələbələr motivasiyaya malik ola bilər. Amma təbii ki, onların motivasiya mənbəyi müxtəlif olacaqdır. Həmin mənbələri pedaqoq bilməlidir ki, nəzarətdə saxlaya bilsin. Bunun nəticəsində də interaktiv təlim prosesində motivasiya nə qədər yüksək olarsa təlimin nəticələrinə bir o qədər asan yiyələnmək mümkün olacaqdır.

İnkişaf və yaş dövrləri də təlimdə motivasiyaya təsir edən, onu istiqamətləndirən, ləngidən və ya sürətləndirən amil kimi qeyd oluna bilər. Məktəbəqədər, məktəb yaşı və böyük məktəb yaşı dövründə motivasiyanın “gücü” fərqlənir. Aşağı sinif şagirdləri say göstərir və daha çox çalışırlar və onların motivasiyası müəllimlərindən və valideynlərindən tərif eşitmək və yüksək qiymət almaqdır. Onlara görə bu səylərinin nəticəsi pozitiv olaraq nəticələnməyə inanırlarsa, yuxarı sinif şagirdlərində göstərdikləri say onların fikrincə neqativ nəticələnməkdir.

Müasir təhsil sistemində kurikulum aparıcı mövqe daşıyan dərs modelidir. Təhsildə “kurikulum” anlayışı ilə “fəal dərs” anlayışı da yaranmışdır. Fəal dərsdə motivasiya dərsin vacib komponentidir, ayrılmaz hissəsidir. Fəal dərsdə motivasiya şagirdin təfəkkür, idraki fəallığını inkişaf etdirən vacib komponentdir. Motivasiyanın yaradılmasına təsir edən amillərə aşağıdakıları misal göstərmək olar [10].

Dərsdə istifadə olunan materialın xüsusiyyətləri cəlbəedici, qeyri-adi, müəmmalı olmalıdır. Dərs materialının tələbəyə təqdim olunma üsulları və formaları çoxşaxəli olmalıdır. Müəllim tərəfindən yönəldici suallar, suallara cavab verən zaman həvəsləndirmə və dəstəklənmə kimi metodlardan istifadə olunmalıdır [10].

Motivasiya sahəsində aparılan araşdırmaların müəlliflərindən biri Raffini daxili motivasiyanı elementlərə ayırmışdır. Bunlara müstəqillik, səriştə, mənsubiyyət və münasibət, özünə hörmət, dəstək və stimulyasiya aiddir. Psixoloji rahatlıq, gizlilik, bilmək, öyrənmək, aşkar etmək kimi ehtiyaclar da motivasiya zamanı təsirli olur. Təlim fəaliyyətində müxtəlif çətinliklərlə də üzləşirik. Bu çətinliklər müəllim və tələbə arasında anlaşılmazlıqlara gətirib

çıxara bilir. Problem daha da böyüyür və həlli daha da çətinləşir. Məsələn, pedaqoq tələbədə tədris olunan fənnə maraq yarada bilmir, bu zaman tələbə ona maraqlı olmayan mövzulara laqeyd yanaşaraq dərslə hazır gəlmir, dərslə zamanı səs-küy salır. Bu da öz növbəsində dərslə keyfiyyətinə köklü zərər vurur. Lakin diqqəti fənnin ilk gün tədris olunmasına yönəltsək burada pedaqoq və tələbə arasında əks əlaqənin düzgün qurulmadığına şahid ola bilərik. Pedaqoq necə etməlidir ki, tələbədə tədris olunan fənnə qarşı maraq yaransın. Təbii ki, bu bir o qədər asan və tez yaranan bir hadisə deyildir. Burada əsas məsələ səbrli olmaqdır. Tələbədə dərslə maraq yaranması üçün, onun həmin dərslə hazırlaşması üçün motivasiya əsas rol oynayır. Təlimdə motivasiya yaratmaq üçün müəllimin istifadə etdiyi üsullardan mükafatı fərqləndirmək olar. Mükafat, hər hansı bir işin sonunda əldə edilən nəticə olaraq motivasiyanın yaradılmasında önəmli amil kimi özünü göstərir. Mükafat tələbədə özünəinam hissənin formalaşmasına, öz qabiliyyətlərinin fərqlənməsinə varmasına gətirib çıxardır.

Təhsil müəssisələrində müsbət zəmində motivasiya aşılamağın əsas yolları kimi, şagirdə özünə inam duyğusu formalaşdırmaq, şagirdin maraqlarına bələd olub onları ön plana çıxartmaq, hər kəsə öz bacarıqlarına uyğun dərslə yükü vermək və s. misal göstərmək olar. Şagirdlərdə motivasiyanın yaradılmasında köməkçi amillərdən biri də məsuliyyətdir.

Təlim fəaliyyətində motivasiya amilindən danışarkən təkcə öyrənənin və yaxud da tələbənin motivasiyasından deyil, eyni zamanda öyrədən və ya müəllimin motivasiyasından danışmaq lazımdır. Müəllim öz ixtisasını sevir, öz istəyi ilə bu ixtisas üzrə təhsil alıb, pedaqoji fəaliyyət ilə məşğul olursa motivasiya daha güclü olur və səmərəli təlim mühiti yaranır. Müəllim aldığı təhsillə kifayətlənməməli, daima yenilikçi olmalı, axtarışda olmalıdır. Müəllim təkcə elmi səviyyədə deyil, həm də ünsiyyət, empatiya qurmaqda, şagirdlərin anlamaqda da peşəkar olmalıdır. Suqgestiv qabiliyyətləri inkişaf etməlidir. Motivasiya səviyyəsi yüksək olan müəllim yeni şeylər öyrənməyə can atır, şagirdlərini sevir, onlara yeni məlumatlar verməyə həvəsli olur, onları öz övladı kimi sevir.

Təlimdə motivasiya güclü olduqda tələbələr saatlarla işləyir, verilən tapşırıqları həvəslə yerinə yetirirlər [1, s. 149]. Motivasiya motivlərin formalaşması və inkişafı prosesində yaranır [1, s. 148]. Psixoloqların tədqiqatları göstərmişdir ki, birinci sinifə yeni gələn uşaqlarda maraqlar hələ fərqləndirici xarakter daşıyır. Onlarda motivasiya demək olarki olmur. İkinci sinifdə uşaqlarda təlim fəaliyyətinə maraq tədricən artır. Zəhəri motivasiya aparıcı rol oynayır. Üçüncü sinifdə isə uşaqlarda müstəqilliyin artması onların təlim fəaliyyətinin mahiyyəti ilə daha dərindən maraqlanmalarına imkan verir [2, s. 133].

Öyrədən öyrənənin motivasiyasının inkişafı üçün xüsusi strateji plana malik olmalıdır. Müəllimin xüsusi strategiyası dedikdə, öyrənənlərin maraqlarının davamlılığını təmin etmək üçün onların sosial həyatı ilə oxşarlıq təşkil edən təlim materiallarının maraqlı, zəngin olmasını təmin etmək, tələbələrin şəxsi məqsədləri ilə üst-üstə düşən xüsusi məqsədlərin qoyuluşunu, rəngarəng təlim üsullarının seçilməsini və s. aid etmək olar [9].

Ümumiyyətlə motivasiya məsələsi bütün personologiyada mühüm məsələlərdən biri sayılır. "Motivasiya" anlayışı da "motiv" anlayışı kimi fərqli şərhələrə məruz qalır. Motivasiya- 1. davranışı saxlayan və istiqamətləndirən, yəni, onu müəyyən edən faktorların cəmidir, 2. motivlərin cəmidir, 3. orqanizmin aktivliyini çağırən və onun istiqamətini müəyyən edən təhrikdir, 4. konkret fəaliyyətin psixi təmiz prosesidir. V.Q. Leontyev motivasiyanın iki tipini ayırırdı: ilkin motivasiya-tələbat, meyl, instinkt formasında, ikinci motivasiya isə motiv formasında təzahür edir. İnsanlar öz şəxsi məqsədlərinin axtarışı üçün motivləşiblər və bu da onların həyatını əhəmiyyətli və mənalı edir. Motivasiya prosesləri şəxsiyyətin humanistik nəzəriyyəsinin mərkəzində dayanır. Psixologiyada müxtəlif motivasiya nəzəriyyələri işlənilir

hazırlanmışdır. Dünya alimləri bu sahədə elmə yararlı müxtəlif fikirlər irəli sürmüşdür. Onlardan biri A.Maslounun motivasiya nəzəriyyəsidir. A.Maslounun motivasiya nəzəriyyəsində instinkt anlayışına yenidən baxılır. A.Maslou həmçinin iki böyük insan motivasiyası kateqoriyasını da fərqləndirir: defisitar motivlər və inkişaf motivləri. Defisitar motivlər gərginliyin azaldılmasına yönəldilir. İnkişaf motivləri isə (metamotivasiya) yenilik və həyəcan axtarmaqla gərginliyin yüksəldilməsinə istiqamətlənir.

Mümin Sekman yazır ki, “Həyatdan istədiklərimizi almaq üçün ən güclü vasitə uğur qazanmaqdır”[6]. Təlim prosesində qazanılan uğurlar isə daha təsirli, inkişafa yönəlmiş olur. Təbii ki, uğurdan danışırıqsa uğursuzluqdan da danışmaq lazımdır. Təlimdə uğursuzluq təkcə motivasiya ilə bağlı olmur. Buraya müxtəlif məqamları aid etmək olar. Çox zaman uğursuzluğun xarici amillərin təsiri ilə izah olunması müdafiə xarakteri daşıyır. Təlim prosesində müəllimin qeyri-obyektivliyinə, həddindən artıq tələbkarlığına, təsadüfə və ya bəxtinin olmamasına istinad etməklə şagirdin özünü doğrultmaq istəyi də təlimdə uğursuzluğa gətirib çıxara bilər.[5] Təlimdə belə uğursuzluqlarla rastlaşan tələbə hesab edə bilər ki, onun uğursuzluqlarının səbəbi qabiliyyətlərinin olmamasıdır [5]. Bu da öz növbəsində motivasiyanın yaranmasına böyük zərbə vurur.

Təhsildə dövlət siyasətinin bir istiqaməti müasir tələblərə uyğun dərslərlərin və dərslər vasitələrinin müasir tipli tədris proqramlarına uyğun hazırlanması məsələsi ilə bağlıdır. Təhsilin məzmununun yeniləşməsi, keyfiyyətinin yüksəldilməsi istiqamətində son illər həyata keçirilən tədbirlər öz səmərəsini vermişdir. Əlavə olaraq dövlətimiz gücləndikcə, təhsilə dövlət qayğısı da artır. Müəllimlərin əmək haqqının qaldırılması istiqamətində işlər davam etdirilməkdədir. Artıq uzaq rayonların kəndlərində çalışan müəllimlərə əlavə kompensasiyalar verilir, onların işləməsi üçün dövlət tərəfindən lazımi şərait yaradılır [4]. Bütün bu amillər öyrədən və öyrənənlərin motivasiyasının yüksəlməsinə, təlim prosesində nailiyyətlərin artmasına, peşəkar kadrların hazırlanmasında səmərəli metodlardan istifadəyə zəmin yaradır.

Araşdırmalar belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, təlim fəaliyyətinin gedişində təhlil olunan motivasiya anlayışı onu deməyə əsas verir ki, pedaqoji fəaliyyətdə uğur və uğursuzluqlar birbaşa motivasiya amili ilə sıx əlaqədardır və burada təkcə öyrənən-tələbənin motivasiyası deyil, həmçinin öyrədən-müəllimin motivasiyasından danışmaq lazımdır. Müəllimin peşəkar müdaxiləsi ilə tələbədə motivasiya yaratmağın müxtəlif yolları vardır. Şagirdlərdə motivasiyanın yaradılmasında məsuliyyət, mükafat, qiymətləndirmə kimi anlayışlardan istifadə uğurlu nəticə verir. Öyrədən və öyrənənlərin interaktiv təlim prosesində qarşılıqlı anlaşma motivasiya ilə bilavasitə bağlıdır. Motivasiya təhrikedici amil olaraq motivlərin inkişafı və formalaşmasının nəticəsi kimi qeyd olunur. Müxtəlif təlim metodlarından istifadə, təlim mühitinin optimal şəkildə qurulması, müəllimin psixoloji və pedaqoji qabiliyyətlərinin yüksək olması bilavasitə öyrənəndə motivasiyanın, öyrənməyə qabiliyyətin yaranmasına zəmin rolu oynayır. Motivasiya təlim fəaliyyətinin onurğa sütunu hesab oluna bilər. Maraqlı, həvəs, istək olmadan heç bir işdə məhsuldar olmaq mümkün deyil. Bu eyni zamanda təlim prosesində də danılmaz faktdır. Tələbədə bu və ya digər formada öyrənməyə, elmə, təhsilə maraq yaratmaqla daha səmərəli və məhsuldar nəticələr əldə etmiş olarıq.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov Ə.S. Əlizadə Ə.Ə. / Psixologiya – Bakı: Çinar-çap, 2003, 620 s.
2. Vəliyev M.V., Mustafayev A.M. / İnkişaf və yaş psixologiyası – Bakı: Elm, 2015, 297s.
3. Əliyev B.H. // “Şəxsiyyətə yeni baxış nəzəriyyəsi”
4. Qəzənfəroğlu M. Təhsil dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biridir //

Xalq qəzeti, - 2010, 18 iyun.- S. 5.

5. Cabbarov R.V / Gerçəklik terapiyası və ya yaşamaq sənəti. Monoqrafiya. Bakı: Zərdabi LTD, 2017, 216 S.

6. Sekman M. / Hər şey səninlə başlar. Bakı: Qanun, 2014, s.9

7. Макаренко А.С. // Сочинения, т. IV, М, 1957, стр. 39.

8. Леонтев А.Н. // Проблема развития психики, М., 1972, стр.

9. <https://aztehsil.com/news/6621-motivasiya-v-onun-tlimd-rolu.html>

10. <https://aztehsil.com/kurikulum/215-motivasiya-ndir-kurikulum.html>

11. <https://kayzen.az/blog/pedaqoq/1167/t%C9%99lim-prosesinin-mahiyy%C9%99ti.html>

MOTIVASIYA AMİLİ TƏLİM FƏALİYYƏTİNİN APARICI ELEMENTİ KİMİ

Kərimli Gültac

XÜLASƏ

Məqalədə motivasiya faktorunun təlimdə dəyərləndirilməsi, motivasiyanın təlimdə qiymətləndirilməsi öz əksini tapmışdır. Motivasiyaya ümumi baxış, təlimdə motivasiyanın hansı növlərinin iştirakı haqqında qeydlər vardır. Təlim fəaliyyətinin psixoloji və pedaqoji mənası və onun motivasiya ilə əlaqəsi şərh edilmişdir. Motivasiya təlim fəaliyyətində aparıcı qüvvə olmaqla, şagirdin nailiyyətlərinin açarı kimi göstərilir və burada motivasiyanın daxili və xarici növlərindən danışılır. Daxili və xarici motivasiyanın fərqləri və yaranma mexanizmləri qeyd olunmuşdur. Bundan başqa, uzunmüddətli, qısamüddətli motivasiya müqayisə edilir. Məqalədə təlimdə öyrədən və öyrənənlər arasında motivasiya yaratmağın optimal yollarında danışılır.

ФАКТОР МОТИВАЦИИ – КАК ВЕДУЩИЙ ЭЛЕМЕНТ УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Гюлтадж Керимли

АННОТАЦИЯ

В данной статье исследуется мотивационный фактор в процессе обучения. В ней говорится о 2 типах мотивации- внутренняя и внешняя. Мотивация, как важный фактор, способствует улучшению процесса обучения. Для создания мотивации используются разные методы: прививание учащимся чувства ответственности, оценивание и поощрение.

MOTIVATION FACTOR AS A LEADING ELEMENT OF TRAINING ACTIVITIES

Gultaj Karimli

SUMMARY

In this article motivational factor of training was investigated. It has 2 types and they are: subdivided into internal and external, also their differences were mentioned. Motivation increases the productivity of learners it's a main factor in order to create. Motivation different methods have been created and are in use such as: responsibility, evaluation, rewarding are all organized to the pupils interest and also it plays a key role in pedagogical process

UŞAQ ŞƏXSİYYƏTİNİN FORMALAŞMASINDA VALİDEYNLƏRİN ROLU

p.ü.f.d. Eyyubova Mehriban Niyaz qızı
BDU-nun Sosial və pedaqoji psixologiya kafedrasının müəllimi
Kərimli Jalə Vasif qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
Jkarimli1994@gmail.com

Açar sözlər: uşaq, valideyn-uşaq münasibətləri, koqnitiv inkişaf, fiziki inkişaf, zehni inkişaf, sosial-mədəni inkişaf

Ключевые слова: ребенок, детско-родительские отношения, когнитивное развитие, физическое развитие, умственное развитие, социально-культурное развитие

Key words: child, child –parent relationship, cognitive development, physical development, mental development, social and cultural development

Uşaqların müxtəlif xüsusiyyətləri və inkişaf mərhələlərini öyrənmək, onları başa düşmək, onlarla daha yaxşı ünsiyyət qurmaq və zaman-zaman çətinliklərin öhdəsindən gəlmək çox vacibdir. Ana və ata uşağın fizioloji və psixoloji cəhətdən sağlam bir fərd olaraq böyüməsində və davranışlarının formalaşmasında böyük rol oynayır. Valideynlərin düzgün rəhbərliyi ilə uşağın gələcəyi, xarakteri, sağlamlığı və xoşbəxtliyi mümkündür. Uşaq tərbiyəsi sonsuz bir işdir. Valideyn olmağın vacibliyini, ciddiliyini və uşaq inkişafında valideynlərin rolunu bilmək, yaxşı valideyn olmaq üçün yol xəritəmizi daha asan müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Böyümə və inkişaf birlikdə baş versə də, böyümədən kənar inkişaf yeni ortaya çıxan qabiliyyətlər və davranış nümunələri sayəsində baş verir. Bu tərifdən də anlaşıldığı kimi, inkişaf göstəriciləri davranışlardır və inkişaf hər cəhətdən bütövdür. İnkişaf dərəcəsi hər inkişaf mərhələsinə və hər uşağa görə dəyişə bilər və fərqlənə bilər. Hər bir uşağın inkişaf sürəti və forması fərqli olsa da, ümumiyyətlə, hər bir uşaq eyni inkişaf mərhələlərində böyüyür.

Uşağın inkişaf etməsi üçün əvvəlcə ən yaxın olan valideynlərinə ehtiyacı var. Böyümək eyni zamanda bir çox duyğuların yaranmasına səbəb olur: ayrılıqdan qaynaqlanan həyəcan, narahatlıq, kədər, yas və.s Uşaqlar bu kimi vəziyyətlərə necə reaksiya verəcəyini bilir. Buna görə narahat olduqda ağlayır, etmək istəmir, qaçır, uzaqlaşır. Bunlar özünümüdafiə, həyatda qalma və kömək istəmə reaksiyalarıdır. Uşaq inkişaf prosesi boyunca qarşılaşdığı hər narahatlıq doğuran vəziyyətin öhdəsindən gəldikdə, sonrakı dövr üçün də yeni uğurlar qazanır. Daim övladının ehtiyaclarını ödəyən, həddindən artıq qoruyan, öz narahatlığının öhdəsindən gələ bilməyən valideynlər, övladının mənfi duyğularına dözə bilmir və bu duyğuları yaşamağının qarşısını alır. Övladlarının gələcək həyatlarında lazımi bacarıqlarının inkişafına mane olur.

Digər tərəfdən, uşağın edə biləcəyindən daha çox şey gözləyən valideynlər, böyümələrini və inkişaflarını vaxtından əvvəl sürətləndirməyə çalışırlar, uşağın duyğularına məhəl qoymurlar və etdikləri ilə məşğul olurlar, övladlarının öhdəsindən gələ biləcəyindən daha çox narahatlıq yaradırlar və özlərinə inamlarının inkişafına mane olurlar. Bəzi valideynlər valideynlik vəziyyətində çətinlik çəkdikdə, "polisi çağıracağam", "səni sevməyəcəm, anan olmayacağam", "səni burada qoyub gedəcəm" kimi təhdidlərlə öz səlahiyyətlərini övladlarına tətbiq etməyə çalışırlar. Bununla birlikdə, uşağın valideynlərinin onu hər şəkildə sevəcəyini və qoruyacağına əminliyini hiss etməsi lazımdır. Bəzən bu şifahi təhdid həm də fiziki şiddətə əsaslanan cəzalara çevrilə bilər ki, bu da uşağın yalnız valideynləri ilə münasibətlərinə deyil, dünyanı qəbul etməsinə zərər verir. Uşağın etdiyinə görə deyil, "çox inadkar, pis, heç vaxt qulaq asmırsan,

yaramazsan" kimi uşağın ümumi şəxsiyyətinə qarşı tənqidlər uşağın özünə inam hissəsinə zərər verir və özünə inamına mənfi təsir göstərir. Özünü inkişaf etdirmək üçün bir yol göstərmir, əksinə onu daim edir.

Davranışlar və münasibətlər tənqid edilə bilən şeylər olsa da, hisslər fərqlidir. "Heç belə hiss edirmi!" ya da uşağın duyğularını görməməzlikdən gələn ifadələr, məsələn, "Bu şəkildə hiss etməyinizə ehtiyac yoxdur", ya da duyğularını lağa qoyub qiymətləndirməmək və ya sadəcə nə etməli olduqları uşaqların hadisələrdən uzaqlaşmasına səbəb ola bilər. Duyğuların ailə üzvlərinin bir-birinə yoluxucu xəstəlik kimi təsir etməsi bir xüsusiyyəti var. Bəzi valideynlərin narahatlığı uşağın narahatlığını üstləyir. Uşağın fiziki təhlükəsizliyi ilə bağlı həddindən artıq narahatlıq, böyük bir təhlükə olmasa da bir şey baş verəcəkmis kimi ayıq olmaq, "Düşəcəksən!", "Diqqət edin! Sənə bir şey olur!" Bu cür ifadələr inkişaf etmək üçün yeni şeylər sınamalı və bəzən riskə girməli olan uşağın ətraf mühitin təhlükəli bir yer olduğunu düşünməsinə və təhlükəsizlik dairəsini daraltmasına səbəb olur.

Uşağın daxili dünyası və duyğuları ilə həddindən artıq maraqlanmaq, duyğularına məhəl qoymamaq inkişafa mənfi təsir göstərə bilər. Valideynin uşağın davamlı olaraq necə hiss etdiyini və niyə belə hiss etdiyini düşünməsi ilə həddən artıq məşğul olması, uşağın xüsusi daxili dünyasına sahib olduğunu qəbul etməkdə çətinlik çəkdiyini göstərə bilər. Eyni şəkildə, uşağın xoşbəxtliyi üçün çox çalışmaq, məyusluq və qəzəb kimi çətin duyğular yaşamaq fürsətinin verilməməsi, uşağın həyatı çox asanlaşdırması, uşağın özü üçün düşünməsinə, inkişaf riskini almasını, problem həll etməsini və məsuliyyət götürməsinə əngəlləyir. Bununla birlikdə, valideynlər yalnız etdikləri və ya edə biləcəkləri səhvlərin şüurunu inkişaf etdirmir, öz mənafeətlərinə dair bəzi çətinliklərini həll edir və üzərində işləyir, onları dəyişdirir, yalnız uşaqları ilə münasibətlərinə və inkişafına müsbət təsir göstərmir. Yaşadıqları kimi, indi uşaq illərində olan övladları gələcəkdə yetkin olacaq və özləri üçün qoyduqları mirasa əsaslanan tərbiyə avadanlıqlarını quracaqlar. Buna görə də, valideynlərin fərdiliyindəki müsbət dəyişiklik yalnız övladlarının deyil, gələcək nəsillərin də ruhi sağlamlığına kömək edəcəkdir.

Uşaqlarda koqnitiv inkişafın təzahür xüsusiyyətləri də öz əksini tapır. Uşaqlar böyüdükcə idrak, sosial və problem həll etmə bacarıqlarını inkişaf etdirirlər. Müsbət valideynlik onların reaksiyalarına da təsir edir və daha yaxşı insanlar kimi böyümələrinə kömək edir. Qarşılıqlı təsir və stimullaşdırma ilk illərdə çox vacibdir.

Sosial-mədəni inkişaf sahəsində uşaqlar sosial qarşılıqlı əlaqəni müşahidə edirlər və ailədə hansı ünsiyyətin mövcud olduğunu nümunə götürürlər. Böyümələri üçün lazımlı və çox vacib olan doğru dəyərləri, başqalarına qarşı necə davranmağı öyrənirlər.

Fiziki inkişaf sahəsində uşaqların sağlam olması, mütəmadi olaraq idman etməsi, düzgün qidalanması və uyğun mühitdə oyun oynaması çox vacibdir. Valideynlər bunun övladları üçün bir nümunə olduğunu unutmamalıdır. [4.,67].

Valideyn tərzə uşağa yenilikçi bir şəkildə öyrənməyə, uğursuzluqlarını qəbul etməyə və aradan qaldırmağa, nizam-intizam, mükafat və cəzanı anlamağa kömək edir. Bu, stimullara qarşı reaksiyalarını idarə edir və beləliklə ağıllarını, zehni inkişafını formalaşdırır. Doğru və yalnız bilmək, empatiya qurmaq, düzgün əxlaqi dəyərlərə sahib olmaq, məqsəd qoymaq qabiliyyətini inkişaf etdirmək uşaqların zehni inkişafı üçün vacibdir.

Tədqiqatlar göstərir ki, uşaqlar hər iki valideynlərinin yanında özlərinə inam və xoşbəxtlik hiss edirlər, hər ikisinin yoxluğundan eyni dərəcədə təsirlənir və hər hansı birinin iştirakı ilə rahatlanırlar. Valideynlər övladlarının sosial və emosional inkişafına birbaşa təsir göstərir.

Ananın sevgisi uşaqlar üçün çox vacibdir. Bir çox tədqiqatlarda, qısa müddətə də olsa ana-uşaq ayrılmasının nəticələri və təsirləri araşdırılmışdır. Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, əgər

tərbiyəçi tez-tez dəyişmirsə və uşaqla yaxşı münasibətlər qurulursa, uşaqlar bu ayrılıqdan əziyyət çəkmirlər və minimal dərəcədə təsirlənirlər, hətta yeni təcrübələr qazanırlar [6,31].

Tədqiqatın nəticələri ataların olmamasının xüsusilə uşaqların zehni funksiyalarını təsir etdiyini göstərir. Uşaqlar atanın yoxluğuna müxtəlif psixoloji reaksiyalar verirlər. Araşdırmalar bu reaksiyaların atanın ailədəki roluna, uşaqla ünsiyyətinə, uşağın yaşına, ayrılma müddətinə, ananın xüsusiyyətlərinə və uşağın ailənin digər üzvləri ilə münasibətlərinin xüsusiyyətlərinə görə dəyişdiyini vurğulayır. Uzun müddətli atanın olmaması halında, uşaqlarda aqressiv davranışlar, əsəbilik, məktəb müvəffəqiyyətinin azalması, antisosial davranışlar və uyğunlaşma problemləri müşahidə edildi. Bundan əlavə, atanın müsbət və ixtisaslı diqqətinin uşaqlarda liderlik, uyğunlaşma, riyaziyyat müvəffəqiyyəti və pozitiv cinsi şəxsiyyət inkişafı ilə çox əlaqəli olduğu aşkar edilmişdir.

Validəyn-uşaq münasibətlərini təhlil edərkən müəyyənləşdirilmişdir ki, burada mühüm yerlərdən birini ünsiyyət tutur və şəxsiyyətlərarası münasibətlər sistemində vacib həlqələrdən biridir. Validəyn uşağın psixoloji yaş xüsusiyyətlərini bilməlidir. Bütün yaş dövrlərində uşaqlar məxsusi anlamaya və köməyə ehtiyac hiss edirlər. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlar suallarına cavablar, kiçik məktəbli məktəb həyatının dərk edilməsi, yeniyetmə özünü təsdiqlə bağlı, böyük məktəbli həyatın mənasını başa düşmək barədə valideynlərdən kömək gözləyirlər. Validəyn-uşaq münasibətlərindəki psixoloji yaxınlıq uşaqların həyatında uğur qazanmalarına, insanlarla düzgün münasibət qurmalarına özünə hörmət hissinə təkan verir.

Uşaqlar valideynlərin xüsusi ilə yadda qalan, onlara güclü təsir göstərən keyfiyyətlərini daha yaxşı mənimsəyir, hətta özləri də valideyn olduqdan sonra öz etdiklərini uşaqları ilə münasibətlərində tətbiq edirlər. Bunlar əsasən dərin, dəyişməz hisslərdir. Uşaqlar valideynlərində daha çox qarşılıqlı anlaşma, onlarla dostcasına, səmimi münasibətləri yüksək qiymətləndirirlər [1, s78].

Bəzən isə valideyn-uşaq münasibətlərini tam mənası ilə anlaşıqlı hesab etmək olmaz. Bir çox hallarda valideynlər uşaqlara daha çox qəyyumluq edir, onların istəklərini dərhal ödəməyə çalışır. Lakin uşaqlar qismən bundan qaçırlar. Bu hal valideynlərin uşağı psixoloji cəhətdən nəzərə almamasını, pedaqoji yanaşma taktikasının düzgün olmamasını bir daha göstərir. Yeni istək və arzuların reallaşması həyata keçirilməsi arasında fərq meydana çıxır.

Bəzən isə uşaqlar öz problemlərini, sevinc və kədərlərini valideynləri ilə bölüşdürməyə çalışırlar. Validəynlər isə öz problemləri ilə məşğul olduğundan uşaqlarına az diqqət yetirir, yaxud da təmamilə kənarda qalırlar. Validəynlərin belə diqqətsizliyi uşağı narahat edir, valideyn-uşaq arasında ünsiyyət pozulur, nəticədə uşaq tənhalığa meyl edir.

Validəynlərin uşağın psixoloji xüsusiyyətlərini, maraq və qabiliyyətlərini nəzərə almadan, birtərəfli qaydada, özlərinin bəyəndikləri şəkildə tərbiyə etmələri həm məktəbəqədər yaş dövründə eləcə də sonrakı yaş dövrlərində öz mənfi təsirini göstərir.

Validəyn-uşaq münasibətlərində mühüm cəhətlərdən biri uşağın davranış motivlərini araşdırıb, təhlil etməyə çalışan valideyn eyni zamanda uşaq şəxsiyyətinə hörmət etməli, onun fikirlərinə diqqətlə qulaq asmalı, suallarına təmkinlə cavab verməlidir. Əks halda, uşaq haqsız olduqda belə özünü haqlı hesab edəcək. Validəyn-uşaq münasibətləri düzgün qurulduqda uşaqlar özlərini daha inamlı, daha sərbəst hiss edirlər. Belə vəziyyət uşaqlarda valideynləri ilə daha çox məsləhətləşmək, onlarla fəxr etmək hissi formalaşdırır [2, 57].

Validəyn-uşaq münasibətləri oğlan və qızların şəxsiyyətinin strukturu, ailə üzvlərinin qarşılıqlı münasibətlərinin qurulmasında, ailə üzvləri arasında emosional ünsiyyətin yaranmasında, ailədə müsbət psixoloji mühitin yaranmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Əzimli Q.E. Yaş və pedaqoji psixologiyanın müasir problemləri. Bakı.2006
- 2.Qədirov Ə.Ə. Yaş psixologiyası.Bakı 2001.
3. Alpaydın, Y& Canel, A.N. (2011). Aile Eğitimi Programları Üzerine Notlar. Ankara: Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı.
4. Berk, L. E. (2013). Bebekler ve Çocuklar. Doğum Öncesinden Orta Çocukluğa. (Çev. Nesrin Işıkoğlu Erdoğan), Ankara Nobel Yayıncılık.
5. Çakıcı, S. (2006). Alt ve Üst Sosyoekonomik Düzeydeki Ailelerin Aile İşlevlerinin, Anne Çocuk İlişkilerinin ve Aile İşlevlerinin Anne Çocuk İlişkilerine Etkisinin İncelenmesi, (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Gazi Üniversitesi/Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
6. Driessen, G, Smit, F& Sleegers, P. (2005). Parental Involvement and Educational Achievement. British Educational Research Journal, 31(4), 509-532.
7. Epstein J. L. & Hollifield, J.H. (1996). Title I and School-Family-Community Partnerships: Using Research to Realize The Potential. Journal of Education for Students Placed at Risk, 1, 263-278.

UŞAQ ŞƏXSİYYƏTİNİN FORMALAŞMASINDA VALİDEYNLƏRİN ROLU

XÜLASƏ

Valideynlər uşaqlara nə qədər sevgi ilə yanaşsalar, uşaqlar da bir o qədər əqli, əxlaqi və fiziki cəhətdən yaxşı inkişaf edirlər. Sevgi uşaqları hərtərəfli inkişaf etdirir. Valideynlər bəzən öz sözlərini uşaqlara hökmlə, qorxudaraq, hədə-qorxu ilə tətbiq etmək istəyirlər. Bu da gələcəkdə uşaqların psixologiyasında özünün mənfi fəsadlarını göstərəcəkdir. Uşağı təhdid etmək, ona yersiz halda qışqırmaq, günahlandırmaq kimi neqativ hallar yol verilməzdir. Bu, uşaqların sinir sisteminə mənfi təsir göstərəcəkdir. Uşaqlar sevildiklərini biləndə, hiss edəndə ki, valideynləri onları necə böyük məhəbbətlə sevir, onda bunu gələcəkdə öz ailəsində də tətbiq edəcəkdir.

РОЛЬ РОДИТЕЛЕЙ В ФОРМИРОВАНИИ ЛИЧНОСТИ РЕБЕНКА

АННАТАЦИЯ

Любовь родителей играет важную роль в жизни ребенка. Любовь всесторонне развивает детей. Стиль отношения взрослых к ребенку влияет не только на становление тенденции к определенному стилю детского поведения, но и на психическое здоровье детей. Негативные ситуации со стороны родителей, такие как угроза, запугивание ребенка, неуместный крик на него, обвинение, недопустимы и негативно отражаются на нервной системе детей. Когда дети знают и чувствуют, как сильно их любят родители, у них зарождается очень важная способность - сочувствовать другим людям, переживать чужие горести и радости как собственные. Именно с налаженной системы взаимоотношений ребенка со взрослым начинается ориентация ребенка на других, тем более, что он также нуждается в признании окружающих.

THE ROLE OF PARENTS IN THE FORMATION OF THE CHILD'S PERSONALITY

SUMMARY

The more parents love their children, the better they will develop mentally, morally, and physically. Love develops children comprehensively. Parents sometimes want to use their words to judge, intimidate and threaten their children. This will have negative consequences for children's psychology in the future. Negative situations such as threatening a child, shouting at him inappropriately, blaming him are not allowed. This will have a negative effect on the nervous system of children. When children know that they are loved, when they feel how much their parents love them, they will apply it in their own families in the future.

ZORAKILIĞA MƏRUZ QALMIŞ UŞAQLARIN PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Əhmədli Lamiyə
BDU-nun II kurs magistrantı
lamiyaahmadli@gmail.com

Açar sözlər: zorakılıq, risk faktorları, psixoloji xüsusiyyətlər, uşaq zorakılığı, istismar, cinsi istismar, risk, travma, stress, zərərçəkən, qurban, ailə

Ключевые слова: насилие, факторы риска, психологические особенности, детское насилие, эксплуатация, половая эксплуатация, риск, травма, пострадавший, жертва, семья.

Keywords: Violence, risk factors, psychological characteristics, child abuse, abuse, sexual abuse, risk, trauma, stress, victim, sacrifice, family.

Zorakılıq - bir insanın psixoloji, sosial, iqtisadi təzyiqin tətbiq olunması və ya fiziki güc nümayiş etdirilməsindən ibarət olan nəzarət və əziyyət vasitəsidir. Zorakılıq sözünün mənası “hücum etmək” deməkdir. Bu zaman qarşı tərəfə öz istəyinə uyğun, öz mənafeyinə uyğun davranmaı üçün təzyiq göstərilir. Cəmiyyətimizdə geniş yayılmış və zamanın böyük problemlərindən biri olan zorakılığa geniş izah versək; Zorakılıq -insan tərəfindən şüurlu olaraq qarşı tərəfə və ya tərəflərə, hətta canlı digər varlıqlara (yəni bitki, heyvan və s) müxtəlif məqsədlər adına xeyir əldə etmək, onlara qarşı üstünlük və ya hakimiyyət qurmaq, istəyinə uyğun hal və hərəkətlərin əldə edilməsi üçün təzyiq göstərmək, ayrılseçkilik yaratmaq, qısacası maddi və mənəvi qazanc və mənfəətlərin əldə edilməsi məqsədilə fiziki, sözlü, psixoloji və digər yollarla şəxs və ya şəxslərin yaşayışını, azadlıq, iradə, istək, haqq və sağlamlılıqlarına ziyan verici və ya bunların qorunması haqqlarının ortadan qaldırılmasına səbəb olan hal və hərəkətlərin cəmidir. Fiziki istismar tərk etdiyi izlərə görə şoka səbəb olsa da, uşaq istismarının bütün əlamətləri o qədər də açıq deyil. Uşaqların ehtiyaclarına məhəl qoymamaq, onları nəzarətsiz, təhlükəli vəziyyətlərə salmaq, cinsi vəziyyətlərə məruz qoymaq və ya özlərini dəyərsiz və ya axmaq hiss etmələri də uşaqlara qarşı istismar və laqeydlilik formalarıdır-və uşaqlarda dərin davamlı izlər buraxa bilərlər.

Artıq çox təəssüflər olsun ki , zorakılığın müxtəlif növləri də meydana gəlmişdir; fiziki, mənəvi, psixoloji, iqtisadi, seksual yəni cinsi zorakılıq. Çox acınacaqlı bir haldır ki, bu hal ilə dövrümüzdə uşaqlar da rastlaşır. Artıq onlar da bunun şahidi və ya qurbanı olur. Bu hal uşaqlara daha güclü təsir göstərir. Xüsusilə də seksual, yəni cinsi zorakılıq. Uşaqlar üçün mühafizə xidməti agentlikləri 57329 uşağın cinsi zorakılığın qurbanı olduğunu sübut edən güclü dəlillər tapmışdır. Statistikalar göstərir ki, dünyada hər 9 dəqiqədən bir 1 uşaq zorakılığa məruz qalır. Bunun 34 %-i 12 yaşdan kiçik uşaqlardır, 66%-i isə 12-17 yaş aralığındadır. Bu o deməkdir ki, 18 yaşdan kiçik olan hər 9 qızdan 1-i, hər 53 oğlandan 1-i cinsi zorakılığın qurbanı olur. Uşaqlara qarşı zorakılığın həyata keçirildiyi 5 əsas yer qeyd olunmuşdur. 1-Evdə və ya ailə daxilində zorakılıq. 2-Məktəb və ya baxçalarda həmçinin başqa təhsil müəssisəsində zorakılıq. 3- Özəl qurumlarda məsələn, qoruyucu ailələrdə, uşaqlara baxılan digər yerlərdə, sığınma evlərində və s. yerlərdə zorakılıq. 4- İşlədiyi yerlərdə yəni, təhlükəli hallarda məcburi surətdə işləyən uşaqlara qarşı zorakılıq. 5- Cəmiyyətdə, küçələrdə, bəzi bir qrup təhlükəli, kriminal həyat yaşayan insanlar tərəfindən törədilən zorakılıq

Bunlardan əlavə bəzi uşaqlar zorakılığa məruz qalmaqda yüksək risk daşıyır; Bioloji ana, ataları ilə birgə yaşamayan (alternativ qayğı mərkəzlərində olan uşaqlar), doğuşdan sonra rəsmi

olaraq ailə nüfuzuna qeyd edilməyən uşaqlar, küçələrdə yaşayan uşaqlar, fiziki, sosial öyrənmə ilə bağlı, psixoloji və intellektual problemləri olan uşaqlar, irsi, qazanılmış, xroniki xəstəlikləri və ya ciddi davranış pozuntusu olan uşaqlar, çox erkən yaşda nigaha qəbul olan - evləndirilən uşaqlar, zorakılığa məruz qalmış uşaqlar, evlərində və ya ətraflarında zorakılığa məruz və ya şahid olan uşaqlar, silahların, narkotik maddələrin, alkoqol içkilərin rahat tapıla biləcəyi mühitdə yaşayan uşaqlar, dayəsi olan uşaqlar, ana və atası 18 yaşından kiçik olan uşaqlar, istənilməyən, prematüre doğulan, əkiz və ya çoxuşaqlı ailədən olan uşaqlar. Uşaqlar zorakılığa məruz qaldıqdan sonra, həm bioloji həm də psixoloji baxımdan onların sağlamlığında pozuntular yaranır. Uşaqlarda zorakılıq sonrakı həyatında psixopatologiya da daxil olmaqla həm qısamüddətli, həm də uzunmüddətli zərərlərlə nəticələnə bilər. Göstəricilərə və təsirlərə depressiya, narahatlıq, yemə pozğunluğu, dissosiasiya, aşağı özünə hörmət, aşağı özünü qiymətləndirmə, travmadan sonra yaranan stress pozuntuları və s. aiddir. Bundan əlavə uşaqlarda barmaq əmmək və həmçinin yatağı islatmaq yəni enurez kimi göstəricilər də yaranır. Ən başlıca təsir isə, cinsi istismarın ən güclü göstəricisi uyğun olmayan cinsi hərəkət, bilik və maraqdır. Zərərçəkənlər məktəbdən və sosial fəaliyyətlərdən imtina edə bilər, həmçinin müxtəlif növdə qazanılmış davranış pozuntuları yarana bilər, məsələn, heyvanlara qarşı həddindən artıq aqressiya və qəddarlıq, diqqət əksikliyi və hiperaktivlik pozuntusu, davranış pozuntuları, deviant davranış və s. Ən çox da yeniyetməlik dövründə riskli cinsi davranışlar görülə bilər. Bundan əlavə, zorakılığa məruz qalan uşaqlarda suicidal davranışlar, özünəqəsd normal uşaqlara nisbətən dörd dəfə çox bürüzə verir. Uşaqlara qarşı sui-istifadə, o cümlədən cinsi istismar, xüsusilə erkən yaşlarından başlayan xroniki istismar, bu uşaqlarda cinsi istismara aid xatirələrin yarandığı amneziyaya səbəb olur.

Şiddətli cinsi istismar (bir neçə cinayətkarlar və ya 1 ildən çox davam edən zorakılıq müddəti) meydana gəldikdə, dissosiativ simptomlar daha da qabarıq görünür. Son tədqiqatlar göstərir ki, uşaqlıq zamanı cinsi zorakılığa məruz qalan qadınlarda, travma sonrası stress pozuntusu görülür, həmçinin onlarda çox zəif sosial funksiyalar müşahidə edilir. Bundan əlavə, zorakılıq uşaqlarda öz yaşadlarından ayrılacağını, onlardan seçiləcəyi düşüncəsinə səbəb olur və onlarda düzgün sosial fəaliyyətə mane olur. Onlarda yaranan travma sonrası stress pozuntusu dərman qəbulu və bəzi asılılıqların yaranması nəticəsində meydana gələ bilər. Dissosiativ pozuntu və travma sonrası yaranan stress pozuntusundan əlavə, zorakılığa məruz qalan uşaqlarda sərhədli şəxsiyyət forması yaranır, həmçinin yemə pozuntuları yəni bulimiya yaranır. Uşaqlarda cinsi zorakılıq tez-tez ailə mühitində yaranan həmçinin də fiziki zorakılıq ilə müşahidə edildiyindən bəzi alimlər cinsi zorakılığın təsirini ölçəndə bu amillərin vacib olduğunu qeyd edir və ailə faktorunu nəzərə alırlar. Ümumiyyətlə zorakılıq insanın mənlilik şüurunu özünə olan hörmətini və sevgisini, özünü düzgün qavramasını ciddi şəkildə pozur. Ən çox da oğlan uşaqlarında zorakılığa məruz qalan zaman utanc və günahkarlıq duyğuları insanın özünü ətrafından təcrid etməsinə, tənhalığına və ümidsizliyə səbəb olur.

Hal-hazırda dünyanın hər bir yerində qadınlara qarşı şiddət, zorakılıq halları ciddi şəkildə artmışdır. Bu məsələnin dərinliklərinə ensək, görərik ki, bu proses zəncirvari olaraq uşaqlara və gələcək ailələrin də sağlamlığına necə təsir edir. Ata anaya qarşı evdə fiziki, psixoloji və ya digər zorakılıq tətbiq edir, uşaq buna şahid olur bəzən hətta bunun qurbanı olur. Əgər uşaq evdə zorakılığın şahidi olursa, zorakılığın təsiri eyni dərəcədə onun sağlamlıq və inkişafına zərərli olur. Bəzən uşaq bu davranışı atasından öyrənir özü də gələcəkdə şiddətə meyilli bir şəxsiyyətə çevrilir, bunun qurbanı olan uşaq isə potensial olaraq gələcəkdə bir daha hətta dəfələrlə zorakılığa məruz qala biləcək, yəni buna susacaq birinə çevrilir.

Zorakılığa məruz qalmış uşaqların psixologiyası tamamilə dəyişir, onun ətrafa baxışı, insanlara və özünə güvəni, gələcəyə dair ümidləri itir. Zorakılığa məruz qalmış uşaqlar bu hissləri keçirə bilər; təlaş, acizlik, ümitsizlik və ya gücsüzlük, təhlükəsizliyə bağlı narahatlıq, günahkarlıq hissi, ruh dükünlüyü, dəhşətli qarabasmalar, özündə əminlik hissini itirməsi, xoşagəlməz xatirələr, həyəcan hissləri, depressiya, fobiya, kədər, intihara meyillilik, özünü təqsirləndirmələr, inam hissini itirməsi, qisas hissi.

Hər cür istismar və zorakılıq davamlı izlər buraxır. Bu yara izlərindən bəziləri fiziki ola bilər, amma emosional yara izləri ömür boyu uzun müddət davam edən təsir göstərir, uşağın mənlilik hissə, gələcək münasibətlərinə, evdə, işdə və məktəbdə inkişaf etmək qabiliyyətinə zərər verir. Təsirlərə bunlar daxildir.

Güvən çatışmazlığı və münasibətlərdə çətinliklər- Valideynlərinizə etibar edə bilmirsinizsə, kimə etibar edə bilərsiniz? Bu baza olmadan insanlara etibar etməyi və ya kimin etibarlı olduğunu bilməyi öyrənmək çox çətinidir. Bu həmçinin yetkin yaşa çatdıqda münasibətləri qorumağa, çətinlikləri aradan qaldırmağa da mane ola bilər. Bu həm də sağlam olmayan münasibətlərə səbəb ola bilər.

Dəyərsizlik hissini əsas hissə çevrilməsi- Uşaq ikən dəfələrlə sizə axmaq olduğunuzu, hətta heç yaxşı biri olmadığını, bir şey bacarmadığınızı söylədilsə bu zaman dəyərsizlik hissini başlıca bir hissə olmasına mane olmaq çox çətinidir. Böyüdükləri zaman zorakılığa məruz qalan uşaqlar təhsilinə laqeyd qala və ya nə qədər savadlı olurlar olsunlar hər zaman daha az maaşa işləməyə razı olurlar, çünki dəyər sahibi olmadıqlarını düşünərlər. Cinsi istismardan xilas olanlar, istismarı əhatə edən damğa və utanc hissi ilə tez-tez zərər görmə düşüncəsi ilə mübarizə aparırlar.

Duyğuları tənzimləməkdə problemlər- İstismara məruz qalan uşaqlar təhlükəsiz şəkildə duyğuları ifadə edə bilmirlər. Nəticə etibarilə, duyğuların içi dolur və gözlənilməz şəkildə ortaya çıxır. Bu insanlar, uşaq istismarından xilas olub yetkin hala gəldikdə, səbəbi açıqlanmayan narahatlıq, depressiya və qəzəblə mübarizə apara bilərlər. Ağrılı hissləri yatırmaq üçün alkoqola və ya dərmanlara müraciət edə bilərlər.

Uşaq istismarı qəbul edilməsi çətin olan bir haldır, amma bunun haqqında danışmaq daha çətin olan bir mövzudur. İstismara məruz qalan bir uşaqla söhbət edərkən sakit və ona hər zaman dəstək olduğunuzu ifadə edə bilmək çox önəmlidir. Əgər onlarla ünsiyyətdə sözləri tapmağa çətinlik çəkirsənsə hərəkətləriniz sizin üçün danışsın. İnkardan çəkinib sakitliyi daima qorumaq lazımdır. Həmçinin uşağın sözlərinə ikrah göstərərək, və ya xoşagəlməz reaksiyalar sərgiləyərsəniz uşaq danışmaqdan və söhbətə davam etməkdən qorxa bilər. Uşaq hər zaman başına gələnləri özü öz sözləri ilə izah etməlidir, onu dindirmək və ya hər hansı bir cavaba yönləndirmək, məcburi informasiya almaq olmaz. Ona səhv etmədiyini, günahkar olmadığını demək lazımdır. Bu zaman uşaq baş verən hadisə barədə güvən sahibi olar və vəlkə də daha çox məlumatı sizinlə paylaşa bilər.

Uşaqlara qarşı zorakılıq hallarının vaxtında aşkarlanması zərərçəkmişlərdə zorakılıq nəticəsində yaranan ölüm riskinin azalmasına, sağalma müddətinin qısalmasına, uşaq və yeniyetmələrdə xronik xəstəliklərin əmələ gəlməsi ehtimalını azalmasına imkan verir ki, bu da onlarda baş verən psixoloji və bioloji yaranan narahatlıqların aradan qalxmasına səbəb olur. Başqasının ailəsinə qarışmaq istəmirəm deməyin. Uşaq istismarı və baxımsızlığı yalnız bir ailə məsələsi deyil və susmağın nəticələri uşaq üçün dağıdıcı ola bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Pinheiro, Paulo Sérgio (2006). ["Violence against children in the home and family"](#) (PDF). [World Report on Violence Against Children](#). Geneva, Switzerland: United Nations Secretary-General's Study on Violence Against Children. on 11 January 2016.
2. Global prevalence of past-year violence against children: a systematic review and minimum estimates. Hillis S, Mercy J, Amobi A, Kress H. Pediatrics 2016
3. Martin J, Anderson J, Romans S, Mullen P, O'Shea M (1993). "Asking about child sexual abuse: methodological implications of a two stage survey". Child Abuse & Neglect.
4. Messman-Moore, T. L.; Long, P. J. (2000). "Child Sexual Abuse and Revictimization in the Form of Adult Sexual Abuse, Adult Physical Abuse, and Adult Psychological Maltreatment". Journal of Interpersonal Violence.
5. Melinda Smith, M.A., Lawrence Robinson, and Jeanne Segal, Ph.D. Last updated: June 2019.
6. Whealin, Julia (23 February 2016). ["Child Sexual Abuse"](#). National Center for Post Traumatic Stress Disorder, US Department of Veterans Affairs

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ДЕТЕЙ, ПОВРЕЖДЕННЫХ НАСИЛИЕМ

АННОТАЦИЯ

В данной статье описаны некоторые типы детского насилия и психологические особенности детей, подвергшихся насилию. Описаны симптомы проявления последствий физического и сексуального насилия над детьми. Таким образом различные типы насилия могут иметь различные последствия при развитии ребенка. Безусловно, все дети, подвергшиеся насилию, нуждаются в психологической помощи. Это вопрос не только одной семьи, но и всего общества, который требует проявления внимания и изменения мышления и штампов общества по этой теме.

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF CHILDREN WHO EXPOSED CHILD VIOLENCE

SUMMARY

This article describes several types of violence and the behaviors in the psychology of children who are exposed to this violence. The psychology of abused children is different. Attitudes toward people and outlook on life are different. To do this, it is necessary to understand them, to pay more attention to them, to change society's thinking and stamps on this topic.

YENİYETMƏLİK YAŞ DÖVRÜ VƏ BU ZAMAN MÜŞAHİDƏ OLUNAN XARAKTERİN AKSENTUASIYALARI

Hüseynova Leyla Elxan qızı
BDU-nun II Kurs magistrantı
leylahuseyn323@gmail.com

Açar sözlər: Yeniyetməlik yaş dövrü, xarakterin aksentuasiyası, gizli aksentuasiya, açıq aksentuasiya, psixopatiya, aqressiv davranış, narkomaniya, şəxsiyyət, ünsiyyət

Ключевые слова: подростковый возраст, акцентуация характера, тайное акцентирование, открытое акцентуация, психопатия, агрессивное поведение, наркомания, личность, общение

Keywords: Adolescence, character accentuation, secret accentuation, open accentuation, psychopathy, aggressive behavior, drug addiction, personality, communication.

Yeniyetmə yaşı 10-11 yaşıdan 14-15 yaşa qədər olan vaxtı əhatə edir. Bu dövr bir il tez və ya gec başlaya və qurtara bilər. Yeniyetməlik dövrünü bir çox müəllif “keçid dövrü” (uşaqlıqdan gəncliyə), çətin dövr, dönüş dövrü hətta böhran dövrü belə adlandırır. Belə ki, yeniyetməlik yaş dövründə anatomik-fizioloji və psixi inkişafında, iradi-emosional və əqli həyatında nəzərə çarpan dəyişikliklər baş verir.[4.,səh 136] Orqanizmdə maddələr mübadiləsi yüksəlir, bədənin aşağı və yuxarı ətrafları sürətlə inkişaf edir, əzələ kütləsi və əzələ gücü artır, boyun uzunluğunun sürətli inkişafı, bədəndəki yağ kütləsinin artması səbəbilə çəkinin artması və sivilcələrin əmələ gəlməsi müşahidə olunur. Bu yaş dövründəki uşaqlarda özünü göstərən dəyişikliklərdən biri də cinsi yetişmənin başlanmasıdır. Uşaqlara nisbətən yeniyetmələrin siması dəyişir. Böyüklərə yaxınlaşmış olur. Bu dövrdə aparıcı fəaliyyət, ictimai faydalı fəaliyyət hesab olunur. Buraya əmək, tədris, ictimai-təşkilati işlər, şəxsi ünsiyyət, idman, bədii fəaliyyət və s. daxildir. Bu dövrdə yeniyetməni şəxsi münasibətlər sistemi dəyişir, onda yeni keyfiyyətlər, mənlilik şüuru formalaşır. Yeniyetmə ünsiyyət prosesində müxtəlif şəraitdə müxtəlif ünsiyyət tərzlərinə yiyələnir. Bundan əlavə, özünüqiyətləndirmə, ətrafdakı adamlara tənqidi münasibət, müstəqillik və “yaşlılığa meyl”, kollektiv həyat normalarına tabe olmaq bacarığı kimi müxtəlif cəhətlər müşahidə olunur.

Bu dövrdə diqqəti cəlb edən keyfiyyətlərdən biri də yeniyetmələrdə xarakter xüsusiyyətləri və aksentuasiyasıdır. Xarakter insanları bir-birindən fərqləndirən şəxsiyyətin davamlı fərdi psixi xassələrindən biridir. Hər bir kəs özünəməxsus keyfiyyətlərlə dünyaya gəlir. Hər yeniyetmə fərqli xüsusiyyətlər daşıyır. Eyni ailədə böyüyən uşaqlar arasında da xarakter keyfiyyətləri cəhətdən çox böyük fərqlər ola bilər. Hətta homoziqot əkilər də bir-birindən fərqli xüsusiyyətlərə malik ola bilərlər. İnsanlar həmişə bir-birinin xarakterinə böyük əhəmiyyət verir, özlərinin davranış və rəftarında biri digərinin xarakterini nəzərə alırlar [1., səh,466]. İnsanı başqalarından ayıran nə varsa, onun xarakter xüsusiyyətidir. Tez əsəbiləşməsi və ya sakit olması, gülərüz və ya melanxolik olması, introvert və ya ekstravert olması kimi bir çox xüsusiyyətləri xarakter adı altında cəmləmək mümkündür.

Bəs fərddə xarakter necə formalaşır? Belə hesab olunur ki, xarakter genlə birbaşa əlaqəlidir. Bundan sonra genlə ötürülən xüsusiyyətlərə həyatımızın ilk dövrlərində bəzi digər xüsusiyyətlər əlavə olunur. Fərdin xarakterinin bir qismi 6-7 yaşına qədər formalaşmış olur. Böyük qismi ömrümüzün ilk illərində formalaşan xarakterə isə həyatın sonrakı dövrlərində ailəmiz və ətraf-mühitdən gördüklərimiz və öyrəndiklərimiz təsir edir. Xarakter fəaliyyət və

ünsiyyət prosesində əmələ gəlir. Onun formalaşması müxtəlif sosial qruplarda (ailədə, dostlar və ya həmyaşıdlar içərisində, məktəbdə və s.) insan münasibətləri xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Yeniyetmə bu münasibətlərə daxil olur və onları tədricən mənimsəməyə başlayır. Bu əsasda da onda müxtəlif xarakter xüsusiyyətləri formalaşır. Xarakterin özü formalaşdıqdan sonra davranışın təsirli təhrik vasitəsinə çevrilir. İnsan bəzən öz xarakterindən narazı qalsa da, hətta başqalarının mənafeyinə toxunduğu üçün konfliktli vəziyyətə düşsə belə başqa cür başqa cür davrana bilmir [1., səh470]. Onlar bu cəhəti aydın başa düşür, "xarakterim belədir" - deyərək özünə haqq qazandırır. İnsan xarakteri dəyişə bilər mi? İnsanın başqa insanlara, əməyə, özüne və əşyalara münasibəti dəyişdikcə, yeni keyfiyyətlər kəsb etdikcə onun xarakteri də dəyişilir. Xarakter yalnız uşaq yaşlarında deyil, bütün ömür boyu inkişaf edir.

Xarakteri tədqiq etmək cəhdləri hələ qədim zamanlardan olmuşdur. Xarakterin təsnifatı üzrə ilk cəhd Platona məxsusdur. O, etik prinsiplər əsasında xarakterin tipologiyasını yaratmışdır. Qədim yunan ədəbiyyatında Afina cəmiyyətində yayılmış xarakter tipologiyasını *Teofrast* təsvir etmişdir. XIX əsrin birinci yarısında xarakter haqqında elm yaranmağa başladı. Frenologiyanın yaradıcısı Qall insan xarakterinin təşəkkül tapdığı 27 elementar psixi xüsusiyyətləri sadalayır, onların arasında artıq – törəmə instinkti, övlada məhəbbət, bağlılıq, dostluq, dağıdıcı instinkt, mübarizəyə və özünü müdafiəyə meyilliliyi qeyd etmək olar.

Xarakter əlamətləri müxtəlif və çoxcəhətli olsa da, əksər hallarda onların biri və ya bir neçəsi insanın davranış və hərəkətlərində daha qabarıq formada özünü büruzə verir. Belə ki, insanda mövcud olan bəzi xüsusiyyətlər həddən artıq və kəskin formada ifadə edilir, bəziləri isə həddən artıq bastırılır. Xarakterin belə formasını ifadə etmək üçün müxtəlif dövrlərdə müxtəlif terminlərdən istifadə edilib. XX əsrin ikinci yarısında alman alimi K. Leonqard tərəfindən təklif olunan "şəxsiyyətin aksentuasiyası" termini müasir psixiatriyada və psixologiyada daha geniş yayılmışdır.

İntensivlik dərəcəsinə görə aksentuasiyanın 2 forması mövcuddur:

1) Gizli aksentuasiya - xarakterin mənfi xüsusiyyətləri özünü ancaq çətin situasiyalarda, izolyasiya zamanı büruzə verir. Normal, gündəlik həyatda bu xüsusiyyətlər çox diqqət çəkmir

2) Açıq aksentuasiya – Bu norma ilə patologiya arasındakı sərhəddir. Bu zaman adətən bir adamın bütün həyatı boyu, demək olar ki, hər vəziyyətdə problemlə xüsusiyyətləri özünü büruzə verir. [13]

K. Leonqard şəxsiyyətlərarası münasibət qiymətləndirməsinə əsaslanaraq aksentuasiya təsnifatını inkişaf etdirmişdir. Təsnifatı əsasən yetkin insanlara istiqamətlənmişdir. K. Leonqardın bu təsnifatına əsaslanaraq H. Şmişek tərəfindən anket hazırlanmışdır. Bu anketin köməyiylə şəxsdə hansı aksentuasiyanın daha üstün olduğunu müəyyən etmək olar.

Məşhur alman psixiatri K. Leonqardın fikrincə, 20%-50% insanlarda xarakterin bəzi əlamətləri o qədər kəskinləşir ki, (diqqəti cəlb edir) mübahisələrə və əsəb pozuntusuna gətirib çıxarır. Xarakterin aksentuasiyası onun ayrı-ayrı xüsusiyyətlərinin, digərlərinin əksinə olaraq inkişafının şişirdilməsidir və bunun nəticəsində də ətrafdakı adamlarla qarşılıqlı əlaqəni çətinləşdirir. Xarakterin aksentuasiyasına daha çox yeniyetmə və gənclərdə rast gəlinir (50-80%).

Leonqard aksentuasiyanın 12 tipini ayırır:

1) Gipertim tip – bu tipə mənsub olan adamlar həddindən artıq təmasda olmağı sevməklə, ifadəli jest, mimika və pantomimikaları, çox danışan, az danışan, başladıkları söhbətdən spontan şəkildə uzaqlaşmaları, həmişə birinci olaraq konflikt yaratmaları ilə fərqlənilir. Müsbət cəhətlərinə gəldikdə bu cür adamlar, həmsöhbəti cəlb edən, optimist, təşəbbüskar olurlar. Onlar çətin işi, tənhalığı sevmirlər.

2) Distim tip – onlar üçün zəif təmas, az danışmaq, pessimist əhval-ruhiyyənin üstünlüyü xarakterik haldır. Konfliktə az girir, qapalı həyat keçirməyə meyllidirlər. Onlarla dostluq edəni sevir, ona tabe olmağa hazırdırlar. Ciddiliyi, həqiqəti sevirlər. Passivlik, lənglik, fərdiyyətçilik onlar üçün xarakterik haldır.

3) Tsikloid tip – bunlara əhval-ruhiyyənin tez-tez dəyişməsi xarakterikdir və bunun nəticəsində ətrafdakılarla ünsiyyət qaydaları dəyişir, əhvalları yaxşı olduqda ünsiyyətli, pis olduqda qapalı olurlar;

4) Təsirlənən (qıcıqlanan) tip – ünsiyyətdə təmasə az həvəsliyə, mübahisələrə və söyüşə meyllidir;

5) Ləngiyən tip – orta ünsiyyət, öyüd-nəsihət verməyə meyllilik, azdanışan, bəzən həddən artıq özünə güvənən, qısqanc, şöhrətpərəst, yaxınlarına və işçilərinə ifrat tələblər irəli sürəndir.

6) Pedant (xırdaçı) tip – münaqişəyə çox az halda girir, mübahisələrdə passiv mövqe tutur, işdə özünü bürokrat kimi aparır. Səliqəli, ciddi, eyni zamanda konfliktə meyllilik xüsusiyyətlərinə malikdir.

7) Həyəcanlı tip – ünsiyyəti sevmir, özünə inamsızlıq, qorxaqlıq göstərir, qəmgin əhval-ruhiyyədə olur, az halarda münaqişəyə girirlər. Dostluğa, özünü tənqidə, işgüzarlığa meyllidirlər.

8) Emativ tip – seçdiyi çox az adamla ünsiyyətdə olmağı üstün tutur, nadir hallarda mübahisəyə girir, həddən artıq həssas və ağlağandır;

9) Nümayişkar tip – ünsiyyətlidir, liderliyə can atır, hakimiyyətə və tərifi çox həvəslidir. İnsanlara yüksək uyğunlaşma qabiliyyətini və bununla birlikdə xüdbinlik, ikiüzlülük, lovğalıq, intriqalara meylini nümayiş etdirir;

10) Coşğun tip – yüksək ünsiyyətlilik bacarığı, çox danışan (qeybətçi), tez-tez aşıq olmaq onlar üçün xasdır. Onlar alturistdirlər, ürəyi yumşaqdılar, yaxşı zövqləri var, hisslərində səmimi və açıqdırlar, hay-küyçüdürlər;

11) Ekstravert tip – ünsiyyətlidirlər, onların çoxlu dostları var, çox danışandılar, hər bir məlumatı müzakirə etməyi xoşlayırlar, tez-tez liderliyi başqalarına verirlər, itaət etməyi və kölgədə qalmağı üstün tuturlar, tez təsirə düşürlər, yüngülxasiyyətlidirlər, əyləncələrə, dediqodulara meyllidirlər;

12) İntrovert tip – o az təmaslıdır, qapalıdır, xəyalpərvərdir, filosofluğa meyllidir. Həmçinin bu insanlar təkliyi sevirlər, prinsipiallıq və təmkinlilik kimi cəzbedici xüsusiyyətlərə malikdirlər. Xoşagəlməz xüsusiyyətləri bunlardır: inadkarlıq, təkəkkürdə lənglik, öz ideyalarını (hətta səhv olsa belə) inadkarcasına müdafiə etmək.

Sonralar yeniyetmələrdə xarakterin aksentuasiyasının təsnifatını A.E.Liçko (1983) vermişdir. Bu təsnifat əsasən A.E.Liçko yeniyetmələrdə xarakter aksentuasiyaları, onların yeniyetməlik dövründə təzahürü xüsusiyyətlərinə və bu dövrdəki psixopatiyanın meydana çıxma səbəblərini araşdırmağa istiqamətləndiyi üçün tərtib edildi. A.E.Liçkoya görə, yeniyetməlik dövründə patoloji xarakter xüsusiyyətləri özlərini ən bariz formada göstərir və onun həyatının bütün sahələrində (ailə, məktəb, şəxsiyyətlərarası münasibətlər və s.) ifadə olunur. Xarakterin bu xüsusiyyətləri oxşar formada özünü büruzə verir. Məsələn, gipertim aksentuasiyası olan bir yeniyetmə enerjisi ilə hər yerə sıçrayan, isteroid aksentuasiyası olan mümkün olduğu qədər çox diqqət çəkən və ya tərsinə bir şizoid aksentuasiyası ilə özünü digərlərindən qorumağa çalışır. Liçkoya görə yeniyetməlik dövründə bu proses nisbətən sabitdir.

Bütün psixopatiya tipləri müəyyən yaşda formalaşır (şizoid tip erkən yaşlardan etibarən müəyyənləşir, psixostenik əlamətləri kiçik məktəbli yaş dövründə özünü göstərir, gipertim

yeniyetməlik dövründə daha çox diqqəti cəlb edir, bundan əlavə bu dövrdə tsikloid tipi də nəzərə çarpır(qızlarda yeniyetməliyin başlarında müşahidə edilə bilər).

Liçkonun da daxil olduğu bir çox psixoloq, "xarakter aksentuasiyaları " termininin yeniyetməlik dövrü üçün ən ideal olduğunu müdafiə edirlər. Belə ki xarakter aksentuasiyasının ən çox nəzərə çarpan xüsusiyyətləri bu dövrdə özünü göstərir. Yeniyetməlik başa çatdıqda aksentuasiya xüsusiyyətləri stabilləşir və ya kompensasiya edilir. Bəziləri isə açıq aksentuasiya tipinə gizli aksentuasiya formasına keçir. Lakin nəzərə alınmalıdır ki çarpan aksentuasiya xüsusiyyətlərinin xüsusi risk qrupu olduğu unudulmamalıdır. Çünki mənfi faktorların və ya travmatik vəziyyətlərin təsiri altında bu xüsusiyyətlər psixopatiyaya çevrilə bilər və davranışlara təsir göstərə bilər(günahkarlıq, intihar davranışı və s.)

Liçkoya görə xarakter aksentuasiyaları, K.Leonqardın aksentuasiya təsnifatının və P.B.Qannuşkinin psixopatiya təsnifatı əsasında müəyyən edildi. Liçkonun təsnifatı nəticəsində yeniyetmələrdə aşağıdakı 11 xarakter aksentuasiyası tipi müəyyən edildi:

1) Gipertim tip – hərəkətlidir, ünsiyyətlidir, şuluqluğa meyllidir; Onların əhvalı həmişə yaxşı, yüksək olur. Tez-tez konfliktdə girirlər. Onlar çox şeyə həvəs göstərirlər, lakin axıra qədər çatdırmırlar.

2) Tsikloid tip – tez qıcıqlanır, fəaliyyətsizliyə meyllilidir, əhval-ruhiyyəsi tez-tez dəyişir. Evdə tək qalmağa üstünlük verirlər.

3) Qərarlı tip - əhval-ruhiyyəsi həddən artıq tez-tez, həm də daha çox gözlənilməz sürətdə dəyişir;

4) Astenonevrotik tip – bu tip həddən artıq vasvasılığı, şıltaqlığı, yoruculuğu və tündməcazlığı ilə xarakterizə olunur;

5) Sensitiv tip – o hər şeyə qarşı yüksək həssaslıq göstərir. Bu yeniyetmələr böyük məclisləri və hərəkətli oyunları sevmirlər, onlar adətən utancaq və qorxaqdırlar;

6) Psixoastenik tip – bu tipli yeniyetmələr intellektin erkən və sürətli inkişafı ilə, düşüncə və xəyallara dalmağa meylliliklə xarakterizə edirlər. Buna baxmayaraq, onlar çox vaxt işdə deyil, sözdə güclü olurlar. Özünə inam qərarlılıqla uyğunlaşır. Tanış adamlar arasında özlərini daha yaxşı hiss edirlər.

7) Şizoid tip - əsas xüsusiyyətlərindən biri qapalılıqdır. Onların iç dünyası müxtəlif fantaziylərlə zəngindir. Hisslərini biruzə verməkdə onlar kifayət qədər təmkinlidirlər, heç də həmişə ətrafdakılar onları başa düşmür. Qaradınmaz, bir iş olanda özünü kənara çəkəndir.

8) Epileptoid tip – bu tipli yeniyetmələr tez-tez ağlayırlar, ətrafdakıları tənqida tutur, xüsusən də erkən uşaqlıqda. Liçkonun qeyd etdiyi kimi, bu uşaqlar həmçinin heyvanlara əzab verməyi, özlərindən balacalara sataşmağı, köməksizləri lağa qoymağı sevir. Uşaq kompaniyalarında özlərini diktator kimi aparırlar. Onların tipik xüsusiyyətləri - qəddarlıq, hökmranlıq, özünə vurğunluqdur.

9) İsteroid tip – bu tipin əsas əlamətləri – eqosentrizm, şəxsən özünə daima diqqət duyğusudur. Bu cür yeniyetmələrdə tez-tez şıltaqlığa, özünü göstərməyə, teatrallığa meyl özünü biruzə verir. Onlar üçün ətrafdakıların diqqətini özünə cəlb etmək və öz ünvanına ona məftun olduqlarını, təriflədiklərini eşitmək arzusu ən zəruri ehtiyaclardan birinə çevrilir.

10) Qeyri-sabit tip – bu tipi həmişə səhv olaraq zəif iradəli, kütlədən seçilməyən bir tip kimi xarakterizə edirlər. Onlarda əyləncələrə böyük həvəs meylli özünü göstərir.

11) Konform tip – bu tipə aid olan yeniyetmələr hər hansı avtoritetə sözsüz itaət nümayiş etdirirlər. "Hamı necə, mən də elə" ideyasını əsas götürürlər. Öz şəxsi maraqları naminə yoldaşlarını satmağa hazırırlar.[2., səh 408]

K.Leonqardın aksentuasiya haqqındakı nəzəriyyəsi tezliklə etibarlılığı və istifadə rahatlığını sübut yetirdi. Lakin istifadəsi respondentlərin yaşı ilə məhdud idi. Belə ki, aksentuasiyanı müəyyən etmək üçün anket yetkin insanlar üçün nəzərdə tutulmuşdur. Eyni həyat şəraitinə sahib olmayan uşaqlar və yeniyetmələr bir çox test suallarına cavab verə bilmədi. Buna görə də aksentuasiyaların müəyyən edilməsi çətinləşdi. Bu problemi psixiatr Andrey Evgeniyeviç Liçko həll etdi. Belə ki, A.E.Liçko uşaqlıq və yeniyetməlik dövründə istifadə edə bilmək üçün onu dəyişdirdi, aksentuasiya növlərinin açıqlamalarını yenidən işlədi, bəzilərinin adını dəyişdi və yeni aksentuasiya tiplərini təqdim etdi. A.E.Liçko əksərən yeniyetməlikdən öncə formalaşdığı və bu dövrdə aydın şəkildə meydana çıxdığı üçün yeniyetmələrdə aksentuasiya tiplərini incələməyi daha məqsəduyğun olduğunu hesab edirdi. Aksentuasiyalı xarakterlərin təsvirləri, uşaqlarda və yeniyetmələrdə aksentuasiyaların təzahürləri və yaşlandıqca bu təzahürlərin dəyişməsi barədə məlumatlar vasitəsilə genişləndirdi.[14]

Sonda qeyd etmək ki, Xarakterin formalaşmasında valideynin rolu əvəzsizdir. Övlada qayğı ilə birgə valideynlər yeniyetmənin "Mən" konsepsiyasının, hisslərinin, həyat planlarını, təfəkkürün formalaşmasında mühüm rol oynayır. Valideynlər arasında tərbiyə ilə bağlı razılıq pozulursa, yeniyetməyə mənəvi, psixoloji cəhətdən yaxın, onun dayağı olan insanların mübahisəsi, xüsusilə bu mübahisəyə onun səbəb olması yeniyetməni narahat edir. Bəzən yeniyetmələrdə olan əsəb gərginliyinin, həyəcanın, aqresivanın yaranmasında məhz belə situasiyalar az rol oynamır. Yeniyetmə üçün ailə üzvləri arasındakı münasibətlərin necə olması, valideynlərin ona münasibəti çox vacibdir. Bəzi hallarda yeniyetmənin aqressiv davranışına valideynlərin kobud cəza növlərini seçmələri də səbəb olur. Ailədə fiziki zorakılıq yeniyetmədə valideynlərinə, özünə, yaşıdlarına qarşı neqativ hisslər yaradır.

Yeniyetməlik dövründə onlar ən çox ailələrinin və dostlarının dəstəyinə ehtiyac duyurlar. Ailələrinin təcrübələrindən faydalanmaq, çətin və önəmli qərarlar qəbul edərkən onlarla məsləhətləşmək və onlardan dəstək görmək istəyirlər. Digər tərəfdən yeniyetməlik dövrü fərdin ailəsindən daha çox dostları ilə zaman keçirdiyi onlar tərəfindən qəbul edilmək və təsdiqlənməyə əhəmiyyət verdiyi dövrüdür. Həmyaşlı qrupları yeniyetmələrə valideynlərdən asılı olmamaq, özünü dəyərli və təhlükəsizlikdə hissetmək, təsdiqlənmək və qəbul edilmək fürsəti verir. Öz qərarlarını verəbilmək istəyirlər və ailə fərdlərindən asılı olmamaq istəyirlər. Buna görə də mühitin istiqamətləndirməsinə müqavimət göstərilir. Dünyagörüşünə, dəyərlərə, inanclara, etiqadlara şübhə ilə yanaşır və onları yenidən formalaşdırmağa başlayırlar. Həyat öz müxtəlifliyi ilə tərbiyə edir, ancaq xarakterin formalaşmasının əsas amili ailə və məktəbdir. Bu yaş dövründəki uşaqların xarakterinin bir çox qüsurları ailədə düzgün olmayan tərbiyənin nəticəsidir, məsələn, ərköynlik, inadkarlıq, şıltaqlıq və eqoizm yaradır, fiziki cəza isə uşaqları kobud, sərt bəzən isə qorxaq, yalançı, aciz edir. Ancaq heç də həmişə uşaqların xarakterinin qüsurlarını ailə tərbiyəsinin səhv olması ilə izah etmək düzgün olmaz. Bəzən xarakterin yaranmış xüsusiyyətlərini uşaqlar "küçənin", pis məktəb yoldaşlarının və s. təsiri altında qazanırlar.

Bir çox aksentuasiya tipi yeniyetməlik yaş dövründə tam olaraq kəskinləşmişdir və bu müddət psixopatiyaların meydana çıxması üçün ən kritik dövrüdür. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, onun əsas tipləri yeniyetməlik yaşında formalaşsa da, ayrı-ayrı əlamətləri hələ kiçik yaş dövrlərində həyat şəraitinin, tərbiyənin nəticəsi kimi özünü göstərir. Uşağın yaşı artdıqca, xarakterin aksentuasiyası sahəsində də müəyyən dəyişikliklər baş verir. Yaş artdıqca həyat təcrübəsi zənginləşdikcə, bir çox hallarda xarakterin aksentuasiyası özünü açıq formada göstərmir: onun ayrı-ayrı əlamətləri pərdələnir, başqa əlamətlərlə kompensasiya olunur, yəni gizli forma kəsb edir. Lakin bəzi psixogen amillərin təsiri ilə onlar üçün səciyyəvi olan, lakin

pərdələnmiş əlamətlər bütün aydınlığı ilə üzə çıxır. Bəzi hallarda isə xarakterin aksentuasiyası fonunda müxtəlif psixi pozuntular – nevroz, depressiya və buna bənzər digər problemlər inkişaf edə bilər. Bioloji və sosial faktorların təsiri altında yeniyetməlik yaş dövründə aksentuasiya tipləri dəyişə bilər (məsələn, gipertimin xüsusiyyətləri tsikloidə dəyişə bilər).

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə., "Psixologiya" - Bakı 2009, 620s.
2. Seyidov S.İ., Həmzəyev M.Ə., "Psixologiya" - Bakı 2007, 700s.
3. Vəliyev M., Mustafayev A., "İnkişaf və yaş psixologiyası" - Bakı 2015, 297s.
4. Betül Aydın., "Çocuk ve Ergen psikolojisi" - Ankara 2010, 228s.
5. Prof.Dr. Melike Sayıl "Gelişim psikolojisi dersi ek notu" 168s.
6. Tavsiye ediyorum.com.
- 7) Makale#15580 \Uzm.Psk.Gizem Hünerli., "Ergenlerde kişilik gelişimi", Ekim 2015.
8. Makale# 4561\ Serap Duygulu., "Çocuklarda karakter oluşumu ve gelişimi", Şubat 2010.
9. Makale# 10764\ Vesile Dönmez., "Ergenlik dönemi nedir? Ergenlik dönemi değişiklikleri nelerdir?". Nisan 2013.
10. Komplekt-saratov.ru/tr/ karakter türlerinin vurgulanması ve özellikleri. İnsan karakterinin vurgusu: Leonhard ve Lichko'nun sınıflandırılması.
11. İef-usffe.ru/tr/ Karakterin ana vurgusu. Karakterin vurgulanması: nedenler, türleri ve kişilik tipleri. Karakter ve psikopatinin vurgulanması.

ПОДРОСТКОВЫЙ ВОЗРАСТ И ХАРАКТЕРИСТИКИ АКЦЕНТОВ, СОБЛЮДАЕМЫЕ В ЭТО ВРЕМЯ

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается подростковый возраст и наблюдаемые в нем акцентуации характера, многие авторы называют подростковый период «переходным периодом» (от детства к юности). В подростковом возрасте происходят значительные изменения в анатомо-физиологическом и психологическом развитии, волево-эмоциональной и психической жизни. Одно из самых ярких качеств этого периода - акцентирование характера у подростков. Подчеркивание характера - это акцент на одних чертах характера над другими. В результате затрудняется взаимодействие с окружающими людьми. Акцентуация характера чаще встречается у подростков. В этот период проявляются наиболее заметные черты акцентуации характера. В конце подросткового возраста акцентуационные черты стабилизируются или компенсируются, однако следует помнить, что заметные акцентуальные черты относятся к особой группе риска. Потому что под воздействием негативных факторов или травмирующих ситуаций эти особенности могут перерасти в психопатию и повлиять на поведение.

ADOLESCENT AGE AND CHARACTERISTIC ACCENTURES OBSERVED AT THIS TIME

SUMMARY

The article discusses adolescence and the accentuations of the character observed during it. Many authors call adolescence a "transition period" (from childhood to adolescence). During adolescence, significant changes occur in anatomical-physiological and psychological development, volitional-emotional and mental life. One of the most striking qualities of this period is the accentuation of character in adolescents. Character accentuation is the emphasis on certain character traits over others. As a result, it makes it difficult to interact with people around you. Character accentuation is more common in adolescents. The most noticeable features of character accentuation manifest themselves in this period. At the end of adolescence, accentuation features are stabilized or compensated. However, it should be remembered that noticeable accentuation features are a special risk group. Because under the influence of negative factors or traumatic situations, these features can turn into psychopathy and affect behavior.

ÖVLADINI QƏTLƏ YETİRMİŞ QADIN MƏHKUMLARIN PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

dos. Aydan Səməndərova

BDU-nun psixologiya kafedrasının müəllimi

Cavadova Rəşidə

BDU-nun II kurs magistrantı

reshide.cavadova@mail.ru

Açar sözlər: qətl, aqressiya, qadın məhkumlar, qəddarlıq, özünü təsdiq, depressiya, psixi xəstəlik, anlaşıqlıq

Ключевые слова: убийство, агрессия, женщины осужденные, жестокость, самоутверждение, депрессия, психическая болезнь, невменяемость

Keywords: murder, aggression, women convicts, cruelty, self-affirmation, depression, mental illness, insanity

Qadınlar tərəfindən öz övladlarının qətlə yetirilməsinin səbəblərinin öyrənilməsi problemi ən mürəkkəb problemlərdəndir. Belə ki, qadın hər zaman öz övladının müdafiəsi ilə bağlı assosiasiya yaradır. Digər tərəfdən, bu tip cinayətlərin açılması da olduqca mürəkkəb və ziddiyyətli prosesdir.

Doğrudur, qadın cinayətkarlığının strukturunda qadınlar tərəfindən öz övladlarının qətli o qədər də geniş yayılmış bir əməl deyil. Bununla belə, bu cinayətlərin rezonans doğurması qeyd edilən problemin psixoloji aspektlərinin kompleks tədqiqini tələb edir.

Araşdırılan problemin psixoloji aspekti onunla şərtlənir ki, ananın öz övladını qətlə yetirməsi bu qadınların psixoloji keyfiyyətləri, arxaik təsəvvürləri ilə konkret cinayətkarlıq arasında əlaqənin ən parlaq nümunəsidir. Müəlliflərdən M.N.Gernet bununla bağlı qeyd edirdi ki, övladını qətlə yetirməyin səbəbini qadının qəddarlığı ilə əlaqələndirmək yanlış olardı. Müşahidələr göstərir ki, övladını əksər hallarda gənc analar qətlə yetirir. Bu isə belə ehtimal irəli sürmək imkanı verir ki, bu tip cinayətlərin əsas səbəbi müasir cəmiyyətin uşaqların nikahdan kənar dünyaya gəlməsinə neqativ münasibətidir.

Qadın cinayətkarlığı probleminin tədqiqi onun kişi cinayətkarlığından müəyyən fərqli cəhətlərini müəyyən etmək imkanı vermişdir:

- 1) qadınların cinayəti təkrar etmə ehtimalı azdır;
- 2) qadınlar üçün cinayətlərin törədilməsi zamanı zorakılıq tətbiq etmək səciyyəvi deyil. Onlar təsadüfi hallarda tipik kişilərə xas cinayətlərdə (quldurluq, soyğunçuluq) iştirak edir. Eləcə də, qadınlar nadir hallarda silahdan istifadə edir və ya ağır xəsarət yetirirlər;
- 3) qadınlar kişilərə nisbətən daha az cinayətkar həyat tərzinə sadıq qalır və özlərini cinayətkarlarla eyniləşdirirlər;
- 4) qadınlar tez-tez cinayətləri təkbəşinə törədir yaxud kiçik, müvəqqəti cinayətkar qrupların üzvləri olur;
- 5) qadınların qurbanları nadir hallarda tanımadıqları, yad insanlar olur;

Beləliklə, qadın cinayətinin kişi cinayətinə nisbətən keyfiyyət və kəmiyyət özünəməxsusluğuna və xüsusiyyətinə sahib olduğunu qeyd etmək olar. Eyni zamanda, kriminalistlər son illərdə qadınların kriminal fəallığının artdığını qeyd edirlər. Qadın cinayətkarlığının quruluşunda ağır zorakı cinayətlərin çəkisi artır [1].

Qadınlar tərəfindən törədilən zorakı cinayət bir fenomendir. Bu cinayətlər həm onların törətdikləri digər cinayətlərdən, həm də kişilər tərəfindən törədilən zorakı cinayətlərdən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Zorakı cinayət törədən qadınların davranışlarının əsasında təhrikedici motivlərlə yanaşı, onların öz hərəkətlərinə haqq qazandıran motivlər də dayanır. Bu, ailənin, uşaqların, sevilən birinin xeyrinə bir hərəkətlə də bağlı ola bilər. Qadın cinayətkarların böyük əksəriyyətində öz davranışlarını tənqidi qiymətləndirmə çox zəif inkişaf etmişdir. Hətta məhkum edildikdən müəyyən bir müddət sonra da, qadın cinayətkarlar öz davranışlarını qiymətləndirərkən, cinayətlərinə haqq qazandırmaq üçün yaxın ətraflarının yaşayış şərtlərinə, çətin ailə vəziyyətinə istinad edərək bir çox əsas gətirmək üçün dəlillər tapırlar(5). Bu hal xüsusilə ailə və məişət zəminində cinayətlər törədildikdə, qadınların qurbanları onların öz övladları olduqda özünü göstərir. Bu istiqamətdə aparılmış əksər tədqiqatlarda qeyd edilir ki, övlad qadın (ana) tərəfindən onun həyatına neqativ dəyişikliklər gətirən ədavətli bir varlıq kimi nəzərdən keçirilir [4].

Ananın yeni doğulan uşağını qəsdən öldürülməsi problemi ilə bağlı nəşrlərin təhlili göstərir ki, bu cinayətə görə məhkum olunanların 83%-i ilk dəfə ana olan gənc qadınlardır [2].

Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, bu cinayətə görə məhkum olunmuş qadınların 65%-nin normal yaşayış və maddi şəraiti yox idi. Bir qayda olaraq, uşaq öldürmə yalnız bir qadın tərəfindən həyata keçirilir (işlərin 93,6%-i) yəni bu tip cinayətlər qrup halında törədilmir [5].

Müəlliflərdən Y.M. Antonov, övladını qətlə yetirmiş qadınların psixi sağlamlığına diqqət çəkir. Bu tip cinayət törədən qadınlar arasında anlaşıq qadınlar üstünlük təşkil edir (anlaşıqlar-6%, anlaşıqsızlar-25%). Cinayət əməllərindən əvvəl meydana çıxan ekzogen amillər (doğuş prosesi, xroniki alkoqolizm və.s ilə əlaqəli) psixi xəstə qadınların sosial təhlükəsini artırır [2].

Övladını qətlə yetirən qadınlarda ən çox təsadüf edilən motivlər aşağıdakılardır: övladının normal tərbiyəsi üçün maddi vəsaitin çatışmazlığı (17,4%), həyat yoldaşın olmaması üzündən övladını istəməmək (16,1%), gənclikləri üzündən (15,%) və ailədə xəyanətə görə (13,9%) (13). Yuxarıda göstərilən məlumatlar övladını öldürən qadınlar üçün öz sosial rollarını daha az məsuliyyətlə icra etmək səciyyəvidir.

Öz övladını öldürən bir qadının psixologiyası onun şəxsiyyətinin xüsusiyyətlərini, təhrikələrini və istəklərini xarakterizə edən motivlərdən asılıdır. Məhz motiv düşüncə və iradəni, şüuru və hərəkəti "birləşdirən" və iradi prosesi istiqamətləndirən ona müəyyən bir məzmun verən əsas rolunu oynayır [3].

Hələ 19-cu əsrin ortalarında N.S. Taqantsev, uşaq öldürmə problemini araşdıraraq, qadınlar tərəfindən yeni doğulmuş körpələrini öldürülmələrinin motivləri arasında cəmiyyətdəki ictimai qınağı, utancı, uşağın gələcəyi üçün qorxunu qeyd edirdi. M.N. Gernet bu cinayətin "qadının namusunu xilas etməsi" kimi bir motivini də göstərirdi [4].

Müasir tədqiqatçıların fikrincə, ananın övladını öldürməsinin motivlərinə bunlar daxildir: özünü təsdiqləmə, mövcud münasibətlərə xitam vermək, evlilik üçün şərait yaratmaq, digər qohumlarla ünsiyyətdə yaşanan mənfi duyğuların aradan qaldırılması, qısqanclıq, xəyanəti gizlətmək, hamiləliyin kiməsə bəlli olmasından yayınmaq [1].

Ümumiyyətlə, övladını qətlə yetirmiş qadınların əksəriyyəti cinayətlərinin motivini açıqlaya bilmirlər. Eyni zamanda, aparılan araşdırmalar nəticəsində öz uşaqları öldürməkdə günahlandırılan qadınların 70%-də qəddarlıq, infantilizm, laqeydlik, uşaqlara qarşı laqeydlik, duyğusal və intellektual məhdudiyyətlər, bir uşağın ölümünə birbaşa və ya dolaylı maraqlı olmaq kimi fərdi xüsusiyyətləri müəyyən edilmişdir [1].

Övladını qətlə yetirmiş qadınların psixoloji xüsusiyyətlərinin tədqiqi göstərmişdir ki, bu qadınlara yüksək frustrasiya, aşağı özünüqiymətləndirmə, passiv şəxsi mövqe, qapalılıq, apatiya,

daxili disharmoniya, işə aşağı motivasiya, zəif iradi keyfiyyətlər, xarici təsirlərə müqavimət səciyyəvidir. Onların əsas tələbatlarının frustrasiyaya uğraması fəaliyyətin qeyri-mütəşəkkil olmasına və onun səmərəliliyinin azalmasına səbəb olur.

Övladını qətlə yetirməyə görə məhkum olunmuş qadınlar cəza çəkmə müəssisəsində yeni şəraitə adaptasiyada çətinlik çəkir. Digər məhkumlar onlara ehtiyatla yanaşır, yaxına buraxmır, onlarla etibarlı şəxsiyyətlərarası münasibətlər qurmur. Bu tip qadın məhkumlar digər qadın məhkumlarla ünsiyyətdə müxtəlif neqativ hisslər yaşayır: əsəb, həyəcanlılıq, ümitsizlik. Bütün bunlar isə onların digər məhkumlara, bəzən isə özlərinə qarşı düşünülməmiş impulsiv, bəzən aqressiv əməllərinə səbəb olur.

Qadın qatillərindəki yüksək səviyyəli dərkolunmayan həyəcan fizioloji və psixi fəallıqla müşayiət olunur və emosional səviyyədə ağır bir narahatlıq, diskomfort hissəsinə səbəb olur.

Beləliklə, övladını qətlə yetirmiş qadın məhkumların 3 tipoloji qrupunu fərqləndirmək olar [1]:

1. Melanxolik-depressiv - basdırılmış əhval-ruhiyyənin üstünlüyü, baş verənlərə ümitsizlik və laqeydlik hissi, həyat perspektivlərinə ümitsizlik, bədbin münasibət ilə xarakterizə olunur. Bu cür məhkumlar asılılıq, əsəbilik, narahatlıq, tərk edilmiş bir ailə üçün həddindən artıq həyəcan, bitməmiş iş üçün narahatlıq göstərilir. Başqalarının özləri haqqında fikirlərinə xüsusi əhəmiyyət verərək, ən yaxın sosial mühitdə inkişaf edən faktiki vəziyyətlə müəyyən edilə bilən dağıdıcı hərəkətlərə qadirdirlər.

2. Neqativ-depressiv-yuxarıdakı xüsusiyyətlərlə yanaşı, bu məhkumlarda azadlıqdan məhrum edilmə faktına daxili neqativ münasibət, özünü törədilmiş əməldə təqsirli bilməmək, peşmanlıq duymamaq, cəza çəkmə müəssisəsində rejim qaydalarının pozulması, rəhbərliyin tələblərinə məhəl qoymamaq, apatiya və laqeydlik ilə xarakterizə olunur. Şəxsiyyətlərarası münasibətlərin çalarlarına həssaslıq və çox güclü asılılıq göstərilir. Təmas qurulmasında əhəmiyyətli problemlərlə qarşılaşırlar, geri çəkilirlər və şübhəlidirlər. Bu da şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı əlaqəni daha da çətinləşdirir və münaqişələrin yaranmasına kömək edir.

3. Negativ-isterik-nümayişkar-neqativ davranış, günahsız mühakimə olunan bir şəxs kimi özlərinə diqqət çəkmək istəyi ilə xarakterizə olunur. Bunların əhəmiyyətli bir hissəsi məhkəmə çəkişmələrinə meyl edir, müəssisə işçilərinin və ya məhkumların onlara qarşı yalnız münasibətindən şikayətlənir. Bu şəxslərin mühüm bir xüsusiyyəti eqosentrizm, cinayətkar keçmişləri ilə fəxr etmələridir. Bu cür şəxslərin kifayət qədər sabit fikirləri və münasibətləri yoxdur. Başqa sözlə, kimsə və ya nəşə haqqında öz fikirlərinə sahibdirlərsə, onları əksinə inandırmaq çox çətindir. Onlar həyatda qarşılaşdıqları bütün çətinlikləri özlərinə qarşı başqalarının düşmənçilik hərəkətlərinin nəticəsi kimi şərh edir. Uğursuzluqlarında özlərini yox, başqalarını günahlandırmağa meyllidirlər.

Beləliklə, uşaq öldürməkdə günahlandırılan bir qadının psixologiyası, əhəmiyyətli bir uyğunsuzluq ilə xarakterizə olunur. Bir tərəfdən, onlar ünsiyyətə can atır (xarakterində depressiv əlamətlərin olması səbəbindən), digər tərəfdən də pis niyyətli insanların əksəriyyətindən şübhələndiyindən ünsiyyətdən qorxur. Disharmoniya, əksər hallarda situasiya baxımından əlverişsiz bir vəziyyət (məsələn, başqalarından qorxu) səbəbiylə analıq hisslərini aşmaq və zorakı bir cinayət etmək qabiliyyətində özünü göstərir. Aqressiv hərəkətlər ya mənəvi-əxlaqi, ailə və məişət motivləri, ya da patofizioloji reaksiyalarla əlaqələndirilir. Bəzi məhkumlar davranış münasibətlərində aşkar infantilizmi, səhv etdikləri əxlaqsızlığı dərinlən dərk edə bilməmələrini göstərilir.

Fikrimizcə, övladını qətlə yetirmiş qadın məhkumların nəzərdən keçirdiyimiz psixoloji keyfiyyətləri onlarla psixokorreksion tədbirlər keçirilən zaman nəzərə alınmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Дмитриева Т.Б., Иммерман К.Л. Криминальная агрессия женщин с психическими расстройствами. Москва, 2003
2. Дмитриева Т.Б., Качаева М.А., Сафуанов Ф.С. Комплексная судебная психолого-психиатрическая экспертиза психического состояния матери, обвиняемой в убийстве новорожденного ребенка. Москва, 2001.
3. Еникеев М.И. Общая и юридическая психология в 2-х томах. Т1. М., Юридическая литература. 2006
4. Прикладная юридическая психология /под ред. А.М.Столяренко. Москва, 2002
5. Шиханцев Г.Г. Юридическая психология. Москва, 1998

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЖЕНЩИН-ОСУЖДЕННЫХ УБИВЩИХ СВОИХ ДЕТЕЙ

АННОТАЦИЯ

Особенности женской психики в сочетании с психическими отклонениями порождают иногда такие чудовищные преступления, как детоубийство: женщина не относится к своему грудному ребенку как к существу, имеющему право на собственную, отдельную от матери, жизнь. Убийство ребенка воспринимается ею как убийство части самой себя. Детоубийство иногда может происходить как реакция на изнасилование, а также обуславливаться особенностями психического состояния женщины в момент родов и сразу после них.

Для всех женщин, совершающих убийство своих новорожденных детей, характерны определенные свойства личности, связанные с отношением к жизни человека. В статье проанализированы типичные свойства личности матерей, причинивших смерть новорожденным детям и выделены общие черты, характерные для данного типа преступников.

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF FEMALE CONVICTS WHO KILL THEIR CHILDREN

SUMMARY

The peculiarities of the female psyche, combined with mental disorders, sometimes give rise to such heinous crimes as infanticide: a woman does not treat her infant child as an essence entitled to her own life, separate from the mother. Killing a child is perceived by her as killing part of herself. Infanticide can sometimes occur as a reaction to rape, as well as due to the special mental state of the woman at the time of childbirth and immediately after them.

For all women who kill their newborn children, certain personality properties related to the attitude to life of the human age are characteristic. The article analyzes the typical personality properties of mothers who caused death to newborn children and identifies common features characteristic of this type of offender.

ВЛИЯНИЕ НАЛИЧИЯ РЕБЕНКА С НАРУШЕНИЕМ ПСИХИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ НА ПСИХИКУ ЕГО РОДИТЕЛЕЙ

*Назарли Адиля Ашраф з.
Магистрант II курса БГУ
adila96n@gmail.com*

Ключевые слова: нарушение психического развития, аномальные дети, межличностные отношения, психологические особенности

Açar sözlər: psixi inkişaf pozuntusu, anomal uşaqlar, şəxsiyyətlərarası münasibətlər, psixoloji xüsusiyyətlər

Key words: mental development disorder, abnormal children, interpersonal relationships, psychological characteristics

В последнее время наметилась тенденция к увеличению численности детей с нарушениями психического развития. Воспитание ребенка с нарушением психического развития может быть тяжелым испытанием для родителей и семей. Помимо значительного финансового напряжения и нехватки времени, высокий уровень разводов и снижение общего благосостояния семьи подчеркивают бремя, которое наличие ребенка с нарушением психического развития может возложить на семьи. Эти родительские и семейные эффекты взаимно отрицательно влияют на ребенка с диагнозом и могут даже уменьшать положительные эффекты вмешательства.

Социализация ребенка с проблемами в развитии не может быть достигнута без приобщения к этому процессу его родителей [8]. Переживания родителей, связанные с рождением больного ребенка, являлись предметом изучения во многих странах. Этот период принято считать наиболее тяжелым. Меняются отношения между супругами, весь уклад семейной жизни. Именно этот период является первым серьезным испытанием брака на прочность. Если семейные отношения были хорошими, то рождение больного ребенка может укрепить брачные узы. В тех случаях, когда взаимоотношения супругов и раньше были плохими, рождение больного ребенка является лишь поводом для развода [6]. Начало изучению эмоциональных характеристик родителей больных детей было положено за рубежом. Большинство западных авторов описывают широкий диапазон невротических и психотических расстройств у родителей аномальных детей (B. Caldwell, S. Guze, C. Davis, B. Goldberg, O. J. Leeson, H. Molony, K. Stevenson и др.). Среди рассматриваемых проблем у исследователей вызывает интерес степень выраженности эмоционального стресса, тенденция к социальной изолированности и отчужденности таких семей, проблема стабильности семьи и изменившегося социального статуса родителей (H. Stone) [7]. Нарушения развития или серьезная болезнь ребенка вызывают сильное напряжение в семье в форме практических проблем, большой нагрузки в работе, ощущения неудовлетворенности, проблем со сном, уныния, стресса, беспорядка, чувства вины и бессилия. Дисфункциональные симптомы, которые можно заметить у родителей и детей, являются выражением данной напряженности. В следствие этого все, что может помочь облегчить жизнь родителей, придает им дополнительные силы и дает время на то, чтобы справиться с проблемами детей и друг друга. Члены семьи могут испытывать систематическое волнение, уходить от решения конфликтов, быть сдержанными в собственных реакциях, а также довольно тяжело переживать критику. Члены семьи

испытывают много отрицательных эмоций, но при этом думают, что им нельзя выражать свое недовольство, постоянное раздражение, душевную боль и слабость. Исследования показывают, что родители особенных детей скрывают свою печаль, чтобы ее не истолковывали неправильно [4]. Сообщение диагноза вызывает шок и личностную дезинтеграцию у родителей. А потом начинается процесс, состоящий из фаз отрицания, приписывания вины, агрессии, ярости и печали, что напоминает совладание с диагнозом у тяжело и смертельно больных людей. Как считает Д. Троут, многие родители грустят об утраченном ребенке, о ребенке, которого они себе представляли. Психосоциальные последствия неполноценности ребенка затрагивают в основном две сферы жизни родителей: профессиональную деятельность и досуг (ее ограничение, особенно у матерей) и отношения между мужем и женой, отношения между родителями и их здоровыми детьми, а также другие социальные контакты. Это рассмотрение показывает нам, как психосоциальные последствия в одной сфере становятся одновременно посредниками для стрессов в другой сфере, и наоборот. Однако наряду с большими нагрузками и вытекающими отсюда трудностями для родителей нельзя не упомянуть также приобретаемую силу характера и позитивный опыт, например искренность, толерантность и способность к эмпатии [9].

Авторы выделяют различные психологические особенности семьи. Одним из ключевых моментов является внутрисемейный психологический климат. В работах О. А. Добрыниной под социально-психологическим климатом семьи понимается интегративное свойство семьи, которое показывает степень удовлетворенности брачных партнеров основными показателями жизненного процесса семьи, общим стилем и настроением отношений [2]. И. М. Никольская отмечает, что психологическая атмосфера семьи с ребенком с особыми образовательными потребностями, с одной стороны, отражает то, как семья смогла адаптироваться к особенностям ребенка, принять их и, с другой стороны – как семья выстраивает свои отношения с окружающим «здоровым» миром в зависимости от восприятия особенностей своего ребенка и ограничения его возможностей [8]. Практика показывает, что часто в семьях, воспитывающих ребенка с особыми образовательными потребностями, возникает неблагоприятный внутрисемейный психологический климат, происходит социальная изоляция, связанная с нехваткой эмоциональной поддержки, положительных контактов, велика вероятность ухода из семьи эмоционально отдалившегося отца. Это является значительным стрессовым фактором для всех членов семьи ребенка и препятствует его оптимальному развитию. Следующей психологической особенностью семей, воспитывающих ребенка с особыми образовательными потребностями, является стиль семейного воспитания. Стили семейного воспитания складываются под воздействием субъективных и объективных причин, на стиль семейного воспитания влияет социально-психологический климат семьи, а также национальные обычаи, в которых воспитывались родители. Сложности контакта с ребенком с особыми образовательными потребностями, проблемы ухода и воспитания могут затруднять воспитательную функцию семьи. Тауб отмечает, что хотя забота о безопасности ребенка с особыми образовательными потребностями может быть обоснованной, она приводит к гиперопеке, которая абсолютно не помогает развитию ребенка. К психологическим особенностям семьи можно также отнести идентичность и стабильность семьи. Эти понятия ввел в обращение Н. Аккерман. Семейная идентичность – это устремления, ценности, тревоги, экспектации и проблемы адаптации членов семьи, возникающие в процессе выполнения ими своих семейных ролей. Таким образом,

семейная идентичность определяется как эмоциональное и когнитивное «Мы» семьи. Семейная идентичность связана с самосознанием личности и может характеризоваться различной степенью включения или противопоставления «Я» и «Мы». Понятие стабильности семьи вытекает из понятия идентичности и понимается как сохранение идентичности во времени, способность семьи к изменению и дальнейшему развитию и контроль над конфликтами [1].

Психологическими особенностями семьи также называют сплоченность и гибкость семейной системы. А. Г. Лидерс дает следующее определение сплоченности – это структура семьи с точки зрения способности реагировать на внутренние и внешние воздействия, способность сопротивляться естественным стрессогенным факторам при прохождении этапов жизненного цикла и адекватность реакций семьи на вертикальные стрессоры [5]. А. В. Черников указывает, что семейная гибкость демонстрирует, насколько гибко или ригидно семейная система способна адаптироваться, изменяться при воздействии на нее стрессоров [6].

В итоге, последней, но также значительной психологической особенностью семьи являются индивидуальные психологические особенности семейных партнеров – это социально-психологические особенности супругов, характерологические и интеллектуальные показатели. Р. И. Хайрудинова на основе проведенного исследования делает выводы о низком уровне адаптационного потенциала личности родителей детей с особыми образовательными потребностями, который зависит от уровня развития психологических характеристик личности, значимых для регуляции психической деятельности и самой адаптации. У большинства родителей проявляется искаженное, некритичное восприятие действительности, неадекватный уровень самооценки, внутриличностный конфликт, приводящий к невротизации личности [10]. Н. И. Ричман отмечает, что для родителей с детьми с особыми образовательными потребностями характерен повышенный стресс, они испытывают чувство вины, стыда, снижение самооценки. Это может сказаться на других аспектах семейного функционирования, повлиять на качество общения между семейными партнерами, их договоренности, будущие отношения и семейную структуру [10].

После рождения ребенка с проблемами в развитии отношения внутри семьи, а также контакты с окружающим социальным миром меняются. Причины нарушений связаны с психологическими особенностями больного ребенка, а также с огромной эмоциональной нагрузкой, которую несут члены его семьи в связи с длительно действующим стрессом. Многие родители в сложившейся ситуации не знают, что им сделать. Их ситуацию можно охарактеризовать как внутренний (психологический) и внешний (социальный) тупик. Как считают И. Ю. Левченко и В. В. Ткачева, качественные изменения в таких семьях проявляются на следующих уровнях: психологическом, социальном и соматическом [5; 7; 8]. На психологическом уровне в результате стресса, имеющего пролонгированный характер, оказывается мощное деформирующее воздействие на психику родителей. По наблюдениям, выраженные психофизические нарушения ребенка, а также личностные особенности матери имеют все шансы служить источником материнской депривации. Любовь к ребенку как специфическое чувство появляется у женщины еще в период беременности. Но именно это светлое чувство укрепляется и расцветает в ответ на эмоциональную взаимность ребенка: его улыбку, комплекс оживления при появлении матери и др. Депривация материнских чувств может проявляться дефицитом этих социально-психологических показателей у малыша. Вследствие того, что рождение

ребенка с отклонением в развитии, а так же его воспитание, обучение и в общем контакт с ним являются длительным патогенно влияющим психологическим фактором, личность матери может претерпевать значительную деформацию. Депрессивные переживания могут переходить в невротическое развитие личности и существенно нарушить ее социальную адаптацию [5]. Межличностные отношения между матерью и ребенком с нарушением психического развития в силу специфических особенностей социальной ситуации развития могут рассматриваться как основной механизм формирования и развития личности ребенка. Известно, что эмоциональные связи между матерью и ребенком являются основой формирования ценностного отношения к себе, к другим, к окружающему миру. В исследовании Л. М. Колпаковой и Г. Н. Мухаиметзяновой обнаружены следующие характеристики эмоционально-личностных особенностей матерей детей-инвалидов: - состояние высокой мобилизованности к готовности преодоления проблем наблюдается в 61% случаев, это состояние характерно для следующих групп матерей – из неполной – полной семьи; неработающих – работающих; с высшим образованием; имеющих детей с другой патологией; - сниженная активность, неготовность преодолеть трудности – 31 %; для них характерна ориентация на покой и отдых, данные характерны для следующих групп матерей – имеющих среднетехническое образование; имеющих детей-инвалидов с двигательной патологией; - для всех групп матерей характерно чувство тревоги, страдания и страха. Эмоционально-личностное отношение матери к ребенку характеризуется следующим: высоким уровнем конфликтности (29 %); неблагоприятной семейной ситуацией (26 %); наличием чувства неполноценности (18 %); тревожностью (29 %); некоторой враждебностью в отношениях между членами семьи (4 %). Выявлено три типа отношений матери к ребенку: принимающий, амбивалентный и отвергающий. Среди них наибольший вес имеет амбивалентное отношение [3]. На социальном уровне семья после рождения ребенка с проблемами в развитии в силу возникающих многочисленных трудностей становится менее общительной и избирательной в контактах. Она сужает круг знакомых и даже родственников по причине характерных особенностей состояния и развития больного ребенка, а также из-за личностных установок самих родителей (страха, стыда). Также усложняются взаимоотношения между родителями больного ребенка, что нередко приводит к разводу. Неполные семьи, в которых воспитываются дети с отклонениями в развитии, составляют от 30 до 40 %. В силу одиночества матерей, воспитывающих детей с отклонениями в развитии, а также страха родителей перед рождением еще одного аномального ребенка, некоторые семьи отказываются от рождения других детей. В таких семьях ребенок с нарушением психического развития становится единственным. Что касается образовательного уровня, свыше 40 % родителей воспитанников специальных коррекционных учреждений имеют высшее образование (половину из них составляют матери). Несмотря на это часть матерей из-за сложившихся обстоятельств после рождения больного ребенка вынуждены изменять профиль своей работы или же вообще оставить работу и заботиться о проблемном малыше. Некоторые матери, воспитывающие детей с различными и выраженными дефектами развития, получают специальное образование и пользуются новыми знаниями для развития и обучения как своего ребенка, так и других детей [5]. На соматическом уровне заболевание ребенка, его психическое состояние может являться психогенным и для родителей, в первую очередь матерей. Согласно литературным данным (В. А. Вишневский, М. М. Кабанов, В. В. Ковалев, В. Н. Мясичев), соматические заболевания у родителей больных детей имеют следующие особенности.

Матери детей с нарушениями психического развития жалуются на колебания артериального давления, бессонницу, частые и сильные головные боли, нарушения терморегуляции. Чем старше становится ребенок, т. е. чем длительнее психопатогенная ситуация я, тем в большей степени у некоторой части матерей проявляются нарушения здоровья. Возникают: расстройства менструального цикла и ранний климакс; частые простуды и аллергия; сердечно-сосудистые и эндокринные заболевания; выраженное или тотальное поседение; проблемы, связанные с желудочно-кишечным трактом. Наблюдения показывают, что матери этих детей часто жалуются на общую усталость, отсутствие сил, а также отмечают состояние общей депрессии и тоски [5]. Совокупность психических, сенсорных, речевых, двигательных и эмоционально-личностных расстройств, характерных для того или иного нарушения развития ребенка, выступает в качестве психотравмирующего фактора, определяющего личностные переживания родителей детей с отклонениями. Характер нарушений, их выраженность, длительность и возможность коррекции влияют на картину переживаний родителей больных детей. Важным обстоятельством, влияющим на адаптацию родителей к проблемам больного ребенка, является их собственное психическое здоровье и отсутствие психофизических отклонений. В том случае, если они здоровы, психическая травматизация родителей, вызванная нарушениями в развитии ребенка, оказывается более глубокой. Понятно, что родители, сами имеющие сенсорные, двигательные, а тем более интеллектуальные отклонения, идентифицируют ребенка с собой, что в их сознании воспринимается как норма, поэтому они психологически легче адаптируются к проблемам ребенка. Нарушения его развития практически не травмируют родителей.

Таким образом, основываясь на системном подходе, нами был обобщен комплекс основных психологических особенностей семей, воспитывающих детей с особыми образовательными потребностями, оказывающих влияние на успешное воспитание, развитие и становление личности ребенка, к которым относятся: 1) неблагополучный внутрисемейный психологический климат; 2) неудовлетворенность браком; 3) стиль семейного воспитания – гиперопека; 4) нарушение семейной идентичности; 5) разобщенный уровень семейной сплоченности и хаотичный уровень семейной адаптации; 6) индивидуальные психологические особенности семейных партнеров – низкий адаптационный потенциал личности, некритичное восприятие действительности, низкий уровень самооценки, внутриличностный конфликт, хронический стресс. Систематизация социально-психологических теорий и концепций отечественных и зарубежных авторов, затрагивающих проблему психологических особенностей семей, воспитывающих детей с особыми образовательными потребностями, в современном обществе выявляют необходимость включить в фокус внимания, помимо реабилитации детей с особыми образовательными потребностями, психологическое сопровождение и коррекцию психоэмоционального состояния родителей, повышение социальной адаптации семьи.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аккерман Н. Семейный подход к супружеским расстройствам // Журнал практический психологии и психоанализа-2004.
2. Добрынина О. А. Проблема формирования благоприятного социально-психологического климата семьи - 1993.

3. Колпакова Л. М. Особенности эмоционально-личностных отношений матери и ребенка-инвалида / 2003. – С. 105–106.
4. Лагерхейм Б. Ситуация семьи, где есть ребенок с нарушениями различных функций – М., 2004. – С. 355–358.
5. Левченко И. Ю. Психологическая помощь семье, воспитывающей ребенка с отклонениями в развитии / 2008. – 240 с.
6. Сагдулаев А. А. О проблемах отношений в семьях, имеющих детей с отклонениями в развитии – 1996. – № 5. – С. 75–79.
7. Ткачева В. В. К вопросу о создании системы психолого-педагогической помощи семье, воспитывающей ребенка с отклонениями в развитии – 1999. – № 3. – С. 30–36.
8. Ткачева В. В. Психологическое изучение семей, воспитывающих детей с отклонениями в развитии / 2004. – С. 11–47.
9. Цубер Й. Трудности, возникающие у семей с неполноценными детьми / Питер, 2002. – С. 620–621.
10. Reichman N. E., Corman H., Noonan K. Impact of Child Disability on the Family Matern // Child Health J. – 2008. – № 12 (6). – P. 679–683.

АННОТАЦИЯ

В статье представлена проблема влияния наличия ребенка с нарушением психического развития на психику его родителей. Рассмотрена проблема психологических особенностей родителей семьи ребенка с нарушениями психического развития.

XÜLASƏ

Məqalədə psixi inkişaf pozuntulu bir uşağın varlığının valideynlərinin psixikasına təsiri problemi təqdim olunur. Psixi inkişaf pozuntulu olan bir uşağın ailənin valideynlərinin psixoloji xüsusiyyətləri problemi nəzərdən keçirilir.

SUMMARY

The article presents the problem of the influence of having a child with mental development disorders on the psyche of his parents. The problem of psychological characteristics of parents of a family of a child with mental development disorders is considered.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПОДРОСТКОВ ПСИХОПАТОВ И ИХ РАЗГРАНИЧЕНИЯ

Эльнора Шафиева
профессор кафедры психологии БГУ
Садыг-заде Санубар Рафиг г
магистрант II курса БГУ
sanubar98@mail.ru

Ключевые слова: психопатия, расстройство, личность, симптомы, характеристика, патология, поведение, эгоцентризм, антисоциальный, деликвентность, неустойчивость, акцентуация.

Açar sözlər: psixopatiya, pozğunluq, şəxsiyyət, simptomlar, xarakteristika, patoloji, davranış, egosentrizm, antisosial, antisosial, qeyri-sabitlik, vurğu.

Keywords: psychopathy, disorder, personality, symptoms, characteristic, pathology, behavior, egocentrism, antisocial, delinquency, instability, accentuation.

Нейропсихологическая характеристика психопатий

Понятие «психопатия» подразумевает бессердечие по отношению к окружающим, сниженную способность к сопереживанию, неспособность к искреннему раскаянию в причинении вреда другим людям, лживость, эгоцентричность и поверхностность эмоциональных реакций [2]. По мнению Р.Дж.Р.Блэр [2], около трети лиц с антисоциальными расстройствами личности соответствуют критериям психопатии. Отличительной особенностью психопатов является инструментальный характер их агрессии в отличие от реактивной агрессии лиц с дефицитом когнитивных функций. Иными словами, антисоциальные и агрессивные действия психопатов целенаправленны и вполне обдуманны. Р.Дж.Р.Блэр [2] предполагает, что психопатия в «чистом» виде (т.е. не отягощенная когнитивными нарушениями) характерна для 1% людей в общей популяции. В целом ряде нейровизуализационных исследований было показано, что при эмоциональных нагрузках подростки с антисоциальным поведением и психопатией демонстрируют недостаточность активации таких структур лимбической системы, как амигдалы, кора островка, орбито-фронтальная кора и/или кора передней поясной извилины [9,13,16]. Кроме того, у детей с антисоциальным поведением и взрослых психопатов регулярно выявляется пониженный объем серого вещества в структурах лимбической системы, таких как амигдалы, орбито-фронтальная кора, передне-височная кора, кора островка и так далее [5,8,16]. Важно, что многократно были продемонстрированы достоверные взаимосвязи между низким объемом или недостаточной активацией структур лимбической системы и склонностью к антисоциальному поведению в различных популяциях детей и взрослых [5,7,16,17]. Следует подчеркнуть, что в связи с особенностями процессов созревания мозга в подростковом возрасте, в ряде исследований подростки с антисоциальным поведением и психопатией характеризовались, напротив, избыточной активностью или большим объемом структур лимбической системы по сравнению с возрастной нормой [4,6].

Дисфункция лимбической системы у детей и взрослых с психопатией и антисоциальным поведением проявляется также пониженным тонусом симпатической вегетативной системы в виде низкой частоты сердечных сокращений (ЧСС) и низкой

проводимости (потливости) кожных покровов [12]. Так, в исследовании А.Раине и соавторов [12] у взрослых людей с антисоциальными расстройствами личности, средняя ЧСС составила $69,0 \pm 8,0$ уд/мин по сравнению с контрольной группой, в которой средняя ЧСС составила $77,6 \pm 8,1$ уд/мин. Важно, что низкая симпатическая реактивность в популяциях с антисоциальным поведением выявлялась вне зависимости от пола испытуемых, культурного контекста, и – как в состоянии покоя, так и при стрессирующих нагрузках [12]. Поведенческие проявления недостаточности эмоциональной реактивности у таких лиц коррелируют с пониженной активацией ведущих структур лимбической системы таких, как амигдалы, передние отделы поясной коры, орбито-фронтальная кора, а также низким уровнем активации симпатической системы (низкая ЧСС в покое и при эмоциональных нагрузках). Следует отметить, что структуры лимбической системы играют важнейшую роль в регуляции сердечного ритма [3], и, соответственно, низкий уровень активации симпатической системы и аномальное функционирование структур лимбической системы у психопатов взаимосвязаны.

По словам Роберт Д. Хаэра, [1] психопатия — это расстройство личности, которому свойственны специфическая модель поведения и особые черты характера, большинство из которых общество считает негативными. Поставить диагноз "психопат" совсем не просто. Как и в случае любого другого психического расстройства, диагностика психопатии основывается на сборе доказательств того, что поведение человека соответствует по крайней мере минимальным критериям болезни [1].

Для оценки возможного наличия психопатии используется Оценочный лист психопатии [18]. Оценочный лист психопатии был первоначально разработан в 1970-х годах канадским психологом Робертом Хаэром. Опросник разработан им во время исследований среди заключённых пенитенциарных учреждений Ванкувера. Результаты исследования с помощью данного инструмента психологической оценки считаются валидными, только лишь если исследование проводится квалифицированным специалистом в области клинического здоровья. Оценочный лист психопатии (англ. Psychopathy Checklist, PCL) — инструмент психологической оценки, часто используемый для оценки наличия психопатии. Разработан в форме опросника, состоящего из 20 пунктов, оценивающих различные личностные аспекты и отмечаемое поведение. Используется при проведении полуструктурированного клинического обследования. В оценке пунктов опросника также используется анамнестические данные исследуемого [18].

Разграничение психопатий

В подростковом возрасте критерии служат основными ориентирами в диагностике психопатий. Тотальность патологических черт характера выступает у подростков особенно ярко. Подросток, наделенный психопатией, обнаруживает свой тип характера в семье и школе, со сверстниками и со старшими, в учебе и на отдыхе, в труде и развлечениях, в условиях обыденных и привычных и в самых чрезвычайных ситуациях. Всюду и всегда гипертимный подросток кипит энергией, шизоидный отгораживается от окружения незримой завесой, а истероидный жаждет привлечь к себе внимание. Тиран дома и примерный ученик в школе, тихоня под суровой властью и разнузданный хулиган в обстановке попустительства, беглец из дому, где царит гнетущая атмосфера или семью раздражают противоречия, способный отлично ужиться в хорошем интернате — все они не должны причисляться к психопатам, даже если подростковый период проходит у них под

знаком нарушенной адаптации. Относительная стабильность черт характера в этом возрасте является менее доступным для оценки психопатий ориентиром.

Слишком короток бывает еще жизненный путь. Под «сколько нибудь резкими изменениями» в подростковом возрасте следует понимать неожиданные трансформации характера, внезапные и коренные смены его типа. Если очень общительный, живой, шумливый, неугомонный ребенок превращается в угрюмого, замкнутого, ото всех отгороженного подростка или нежный, ласковый, очень чувствительный и эмоциональный в детстве становится изощренно-жестоким, холодно-расчетливым, бездушным к близким юношей, то как бы ни были выражены патологические черты характера, случаи эти нередко оказываются за рамками психопатии. Говоря об относительной стабильности, следует учитывать, однако, три обстоятельства. Первое — подростковый возраст представляет собой критический период для психопатий, черты большинства типов здесь заостряются. Второе — каждый тип психопатий имеет свой возраст формирования. Шизоида можно увидеть с первых лет жизни — такие дети любят играть одни. Психастенические черты нередко расцветают [18] в первых классах школы, когда беззаботное детство сменяется требованиями к чувству ответственности. Неустойчивый тип выдает себя либо уже при поступлении в школу с необходимостью сменить удовольствие игр на регулярный учебный труд, либо с пубертатного периода, когда спонтанно складывающиеся группы сверстников позволяют вырваться из-под родительской опеки. Гипертимный тип становится особенно ярко выраженным с подросткового возраста.

Циклоидность, особенно у девочек, может проявиться с начала полового созревания, но чаще она формируется позже, уже в молодые годы. Сенситивный тип складывается обычно лишь к 16—19 годам — в период вступления в самостоятельную жизнь с ее нагрузкой на межперсональные отношения. Паранойяльная психопатия крайне редко встречается у подростков, максимум ее развития, как известно, падает на 30—40 лет [21]. Третье — существуют некоторые закономерные трансформации типов характера в подростковом возрасте. С наступлением полового созревания наблюдавшиеся в детстве гипертимные черты характера могут смениться очевидной циклоидностью, недифференцированные невротические черты — психастеническим или сенситивным типом эмоциональная лабильность заслониться выраженной истероидностью, к гипертимности присоединиться черты неустойчивости и т. п. Все эти трансформации могут произойти в силу как биологических, так и социальных (особенности воспитания прежде всего) причин. Социальная дезадаптация в случаях психопатий обычно проходит через весь подростковый период. В силу только особенностей своего характера, а не из-за недостатка способностей подросток не удерживается ни в школе, ни в ПТУ, быстро бросает ту работу, куда еще только что поступил. Столь же напряженными, полными конфликтов или патологических зависимостей оказываются семейные отношения. Нарушается также адаптация к среде своих сверстников — страдающий психопатией подросток либо вообще не способен устанавливать с ними контакты, либо отношения бывают полными конфликтов, либо способность адаптироваться ограничивается жестко очерченными пределами — небольшой группой подростков, ведущей аналогичный, большей частью асоциальный образ жизни. Таковы три критерия — тотальность, относительная стабильность и социальная дезадаптация, позволяющие диагностировать психопатии [21].

Формы проявления нарушений поведения.

Делинквентное поведение.

Под делинквентным поведением подразумевается цепь проступков, провинностей, мелких правонарушений (от лат *delinquo*- совершить проступок, провиниться), отличающихся от криминала, т.е. наказуемых согласно Уголовному Кодексу серьезных правонарушений и преступлений. Делинквентность обычно начинается со школьных прогулов и приобщения к асоциальной группе сверстников. Подростковая делинквентность в подавляющем большинстве имеет чисто социальные причины — недостатки воспитания прежде всего [21].

Склонность к делинквентности связана как со степенью аномалии характера (психопатии, акцентуации), так и в еще большей степени с ее типом. Делинквентное поведение при психопатиях отмечено нами в 49 %, а при акцентуациях характера — лишь в 29 % ($P < 0,01$) [21]. Наиболее подвержен делинквентности неустойчивый тип психопатии и акцентуации: Тип психопатии или акцентуации характера Частота делинквентности (%) Неустойчивый; Эпилептоидный; Истероидный; Шизоидный; Гипертимный; Лабильный. Таким типам, как сенситивный и психастенический, делинквентность вообще не свойственна. Циклоиды способны на эпизодические делинквентные поступки во время гипертимной фазы, реже у них встречаются делинквентные эквиваленты субдепрессивных фаз [21]. Делинквентность шизоидов обычно проявляется, когда отклонение характера от нормы достигает степени психопатии. У неустойчивых, истероидов и гипертимов делинквентность достаточно часто встречается на фоне акцентуации характера. Каждому типу психопатий и акцентуаций характера присущи определенные особенности делинквентного поведения. У неустойчивых наблюдаются два возрастных пика делинквентности. Один из них совпадает с переходом в 4-5-й классы школы — от одного учителя к предметной системе с усложнением программ обучения и одновременно с началом полового созревания. Другой пик падает на окончание 8-летнего образования и переход к профессиональному обучению. Делинквентность неустойчивых в 90 % сочетается с ранней алкоголизацией. У гипертимов начало делинквентности в 50 % падает на предподростковый возраст — на 10-12 лет. Делинквентность истероидов начинается в разные годы — от 10 до 15 лет. У них выявляется особая склонность к мелкому воровству, мошенничеству, вызывающей манере вести себя в общественных местах. Алкоголизация у истероидов встречалась лишь в 35 %. Зато у 60 % угроза наказания за совершенные проступки толкала на демонстративное суицидальное поведение. Возрастные особенности начала делинквентности у эпилептоидов сходны с таковыми у неустойчивых, однако драки и даже жестокие избиения у них не уступают воровству [21]. Начало делинквентного поведения у шизоидов в 60 % относилось к более старшему подростковому возрасту — к 15-16 годам. У них часто приходилось сталкиваться с сексуальной делинквентностью (развратные действия, эксгибиционизм, гомосексуальные сношения и др. [21].

«Контрольный перечень признаков психопатии»

Канадский психиатр Роберт Д. Хаэр много лет проработав судебным психиатром, разработал (англ. *PCL*) 20 признаков:

Поверхностный шарм, неглубокое обаяние. Эгоцентризм, убежденность в собственном величии и необыкновенной значимости. Потребность в постоянном психическом возбуждении. Патологическая лживость и склонность к мошенничеству. Коварство, склонность к манипуляциям. Отсутствие чувства вины и сожаления. Эмоциональная поверхностность. Черствость, отсутствие эмпатии. Паразитический образ

жизни. Вспыльчивость, слабо контролируемые вспышки гнева. Сексуальная распушенность. Проблемы поведения в возрасте до 12 лет. Неспособность к реалистичному долгосрочному планированию. Импульсивность. Безответственная родительская позиция. Неоднократное вступление в брак, частая смена партнеров. Подростковые правонарушения в возрасте до 15 лет. Нарушения во время испытательного срока или освобождения. Безответственность в отношении к собственным действиям и поступкам.

Для каждого признака ставится значение от 0 до 2: если признак наблюдается— 2, если он вероятно есть— 1, если его нет— 0. Если набирается сумма от 30 до 40, возможно, что человек действительно является психопатом и для постановки диагноза необходимо психиатрическое обследование. Некоторые специалисты считают, что сумма от 20 до 30 свидетельствует о наличии психопатических черт, но это мнение не поддерживается большинством психиатров [22].

Эмоциональные и межличностные особенности

Основные симптомы психопатии: • болтливость и поверхностность; • эгоцентричность и претенциозность; • отсутствие чувства вины и сожаления; • отсутствие эмпатии; • коварство и склонность к манипулированию окружающими; • поверхностность эмоций [1].

Особенности социального поведения:

• импульсивность; • слабый поведенческий контроль; • потребность в психическом возбуждении; • безответственность; • проблемное поведение в детстве; • антисоциальное поведение во взрослой жизни [1].

Клиническое описание

Психопатия не входит в перечень официальных психиатрических диагнозов МКБ-10, однако в американском DSM-5 указывается, что психопатия и социопатия являются синонимами антисоциального (диссоциального) расстройства личности. Согласно альтернативной модели DSM-5 (Section III), психопатия может проявиться как особый вариант антисоциального расстройства личности [20]; однако, в целом, психопатия не эквивалентна этому расстройству [11] в том числе и на нейробиологическом уровне [20].

По международной статистической классификации болезней и проблем, связанных со здоровьем (МКБ-10) психопатии

F60.2 Диссоциальное расстройство личности

Расстройство личности, характеризующееся пренебрежением к социальным обязанностям и черствым равнодушием к окружающим. Наблюдается значительное несоответствие между поведением больного и основными социальными нормами. Поведение с трудом поддается изменению на основе опыта, включая наказание. Больные плохо переносят неудачи и легко поддаются агрессии, включая насилие. Они склонны обвинять других или давать правдоподобные объяснения своему поведению, приводящему их к конфликту с обществом [10]. Личность (расстройство): аморальная, антисоциальная, асоциальная, психопатическая, социопатическая [10].

ЛИТЕРАТУРА

1. «Лишенные совести. Пугающий мир психопатов»: Вильямс; 2007, 3-5, 24-25.

2. Blair R.J.R. Neurocognitive models of aggression, the antisocial personality disorders, and psychopathy // *J. Neurol. Neurosurg. Psychiatry*. 2001. Vol. 71. P. 727–731.
3. Critchley H.D., Mathias C.J., Josephs O. et al. Human cingulate cortex and autonomic control: converging neuroimaging and clinical evidence // *Brain*. 2003. Vol. 126. P. 2139–2152.
4. De Brito S.A., Mechelli A., Wilke M. et al. Size matters: increased grey matter in boys with conduct problems and callous-unemotional traits // *Brain*. 2009. Vol. 132. P. 843–852.
5. De Oliveira-Souza R., Hare R.D., Bramati I.E. et al. Psychopathy as a disorder of the moral brain: fronto-temporo-limbic grey matter reductions demonstrated by voxel-based morphometry // *Neuroimage*. 2008. Vol. 40, N 3. P. 1202–1213.
6. Decety J., Michalska K.J., Akitsuki Y., Lahey B.B. Atypical empathic responses in adolescents with aggressive conduct disorder: a functional MRI investigation // *Biol. Psychol.* 2009. Vol. 80, N 2. P. 203–211.
7. Durcharme S., Hudziak J.J., Botteron K.N. et al. Right anterior cingulate cortical thickness and bilateral striatal volume correlate with child behavior checklist aggressive behavior scores in healthy children // *Biol. Psychiatry*. 2011. Vol. 70, N 3. P. 283–290.
8. Fairchild G., Passamonti L., Hurford G. et al. // Brain structure abnormalities in early-onset and adolescent-onset conduct disorder // *Am. J. Psychiatry*. 2011. Vol. 168, N 6. P. 624–633.
9. Finger E.C., Marsh A.A., Blair K.S. et al. Disrupted reinforcement signaling in the orbitofrontal cortex and caudate in youths with conduct disorder or oppositional defiant disorder and a high level of psychopathic traits // *Am. J. Psychiatry*. 2011. Vol. 168, N 2. P. 152–162.
10. <https://icd.who.int/browse10/2019/en#/F60.2,F60>
11. Ogloff, J. R. P. Psychopathy/antisocial personality disorder conundrum : [англ.] // *Australian and New Zealand Journal of Psychiatry*
12. Ortiz J., Raine A. Heart rate level and antisocial behavior in children and adolescents: a meta-analysis // *J. Am. Acad. Child Adolesc. Psychiatry*. 2004. Vol. 43. P. 154–162.
13. Passamonti L., Fairchild G., Goodyer I.M. et al. Neural abnormalities in early-onset and adolescence-onset conduct disorder // *Arch. Gen. Psychiatry*. 2010. Vol. 67, N 7. P. 729–738.
14. Raine A., Lenez T., Bihle S. et al. Reduced prefrontal gray matter volume and reduced autonomic activity in antisocial personality disorder // *Arch. Gen. Psychiatry*. 2000. Vol. 57. P. 119–127.
15. Raine A., Lenez T., Taylor K. et al. Corpus callosum abnormalities in psychopathic antisocial individuals // *Arch. Gen. Psychiatry*. 2003. Vol. 60. P. 1134–1142.
16. Sterzer P., Stadler C., Krebs A. et al. Abnormal neural responses to emotional visual stimuli in adolescents with conduct disorder // *Biol. Psychiatry*. 2005. Vol. 57. P. 7–15.
17. Sterzer P., Stadler C., Poustka F., Kleinschmidt A. A structural neural deficit in adolescents with conduct disorder and its association with lack of empathy // *Neuroimage*. 2007. Vol. 37, N 1. P. 335–342.
18. Venables, N. C. Differentiating psychopathy from antisocial personality disorder : a triarchic model perspective : [англ.] / N. C. Venables, J. R. Hall, C. J. Patrick // *Psychological Medicine*. — 2013. — Vol. 44, no. 5 (April). — C. 1005–1013. —
19. Walsh, A. Differentiating antisocial personality disorder, psychopathy, and sociopathy: evolutionary, genetic, neurological, and sociological considerations : [англ.] / Walsh, A.,

- Wu, H.-H. // Criminal Justice Studies: A Critical Journal of Crime, Law and Society. — 2008. — Vol. 21, no. 2. — P. 135—152. — doi:10.1080/14786010802159814.
20. Walsh, A. Differentiating antisocial personality disorder, psychopathy, and sociopathy: evolutionary, genetic, neurological, and sociological considerations : [англ.] / Walsh, A., Wu, H.-H. // Criminal Justice Studies: A Critical Journal of Crime, Law and Society. — 2008. — Vol. 21, no. 2. — P. 135—152. — doi:10.1080/14786010802159814.
21. А. Е. Личко. Психопатии и акцентуации характера у подростков. 5-12, 26-27
22. Как распознать психопата дома или на работе и вовремя уйти. Теории и практики (1 июня 2016).

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПОДРОСТКОВ ПСИХОПАТОВ И ИХ РАЗГРАНИЧЕНИЯ

АННОТАЦИЯ

Современный мир описывается неизбежным увеличением подростков психопатов вокруг нас и наших родных, что способствует обращению большего внимания в изучении проблемы. В статье рассматриваются разные трактовки понятия «психопатия», а также клинический подход его изучения. Анализируются различные характеристики особенностей распознавания психопатов, признаки описания личностных черт, проявления и особенности поведения в социуме.

YENİYETME PSİXOPATLARIN PSİXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ONLARIN FƏRQLİLİYİ

XÜLASƏ

Müasir dövr bizim və bizim etrafımızda yeniyetmə psixopatların qaçılmaz artması ilə səciyələndirilir ki, buda hemin problemin oyrenilmesine daha çox diqqet ayrilmasini teleb edir. Məqalədə "psixopatiya" konsepsiyasının fərqli şərhlərindən və onun tədqiqatına klinik yanaşmadan bəhs olunur. Psixopatların tanınması xüsusiyyətlərinin müxtəlif xüsusiyyətləri, şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin təsvir əlamətləri, cəmiyyətdəki davranış təzahürləri və xüsusiyyətləri təhlil olunur.

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF ADOLESCENT PSYCHOPATHS AND THEIR DIFFERENTIATION

SUMMARY

The modern world is described by the inevitable increase in adolescent psychopaths around us and our relatives, which contributes to being paid the attention to the study of the problem. The article discusses different interpretations of the concept of "psychopathy", as well as the clinical approach to its study. Various characteristics of the characteristics of the recognition of psychopaths, signs of describing personality traits, manifestations and features of behavior in society are analyzed.

PSIXOLOGİYA

Muralam Beluev, Azər Muxtafəev. Особенности культуры общения.....	3
Əsmər Əsgərli. Zorakılıq davranışı nümayiş edən və məruz qalan məktəb yaşlıların psixoloji xüsusiyyətləri.....	9
Sevinc Quliyeva. Ailə tərbiyəsinin uşaq şəxsiyyətinə təsiri.....	13
Mələhət Nuriyeva. Ekstremal şəraitdə distant təhsilin yeri: uğurlar, problemlər.....	18
Şahnaz Aslanova, Arzu Məmmədova. Gender stereotiplərinin formalaşmasında ailənin rolu.....	26
Mehriban Eyyubova, Günel Bayramova. Adaptasiya problemi və məktəbə adaptasiyanın spesifik xüsusiyyətləri.....	32
Səxavət Əliyeva, Aytac Şahverdiyeva. Yeniyetmələrdə həyat təsəvvürlərinin formalaşması.....	37
Aydan Səməndərova, Aytac Aşurova. Qadın məhkumların kriminal motivasiyası və onlarla psixokorreksiyaedici iş metodları.....	40
Türkan Əliyeva. Xroniki somatik xəstəliyi olan yeniyetmələrin psixoloji xüsusiyyətləri.....	44
Təranə Babayeva, Günay Kərimi. Gənclərin sərvət meylinin təşəkkülünün bəzi psixoloji məsələləri.....	48
Elnarə Piriyyəva, Aytac Hüseynova. Liderlik probleminin tədqiqi istiqamətləri.....	53
Ruhəngiz Muradlı. Zorakı davranışın psixoloji faktorları və təsirləri.....	58
Севиндж Гасымова. История исследования симптомов синдрома дефицита внимания и гиперактивности.....	63
Мехрибан Эйюбова, Парвин Салимова-Адыгезалова. Исследование проблемы эмоционального выгорания в трудах зарубежных исследователей.....	69
Muralam Beluev, Azər Muxtafəev. О профессионально-педагогической Компетентности.....	75
Sevinc Allahyarova, Tuğba Bütün. Reproduktiv funksiyası pozulmuş ailələrdə şəxsiyyətlərarası münasibətlərin xüsusiyyətləri.....	81
Sevinc Quliyeva, Tamara Kuxareva. Peşə seçiminə təsir edən amillər.....	87
Səxavət Əliyeva, Özge Nur Mevlane. Kiber zorakılığa məruz qalan yeniyetmələrin psixoloji xüsusiyyətləri.....	91
Müşfiq Mustafayev, Nərgiz İsmayilli. Məcburi köç və onun yaratdığı sosial psixoloji problemlər.....	97
Şahnaz Aslanova, Cəmilə Səfərova. Gender əsaslı zorakılığın əsas xüsusiyyətləri.....	102
Mehriban Eyyubova, İləhə Seyidova. Şagirdlərin təlim fəaliyyətində motivasiya sahəsinin formalaşması.....	105
Xəyalə Məmmədova. Prososial davranış və altruizm anlayışlarının konseptual məsələləri.....	109
Rəhiməxanım Əliyeva. Yeniyetmələrdə özünüqiymətləndirmə və onlarla psixoloji işin xüsusiyyətləri.....	113
Yamən Vəliyeva, Lələ Hüseynova. Suisidal davranışın yaranmasında ailənin rolu.....	118
Rəxşəndə İsgəndərova. Kiçik məktəb yaşlıların təlim prosesində özünəinamın təzahürləri.....	123
Elnarə Piriyyəva, Fəridə Yusibova. Kursantların təlim fəaliyyətinin psixopedaqoji xüsusiyyətləri.....	127
Şəlalə Əlimədətova. Sonsuzluq anlayışı, ginekoloji pozuntuları olan sonsuz qadınlar və onlarda müşahidə edilən psixoloji reaksiyalar.....	135
İranə Məmmədli, Günəş Fəttayeva. Əcnəbi vətəndaşların ölkə şəraitinə və təhsil mühitinə uyğunlaşması problemi.....	139
Aytac Cəlilzadə. İnamsızlıq sindromunun sosial-psixoloji əsasları.....	142

Abbas İsmayılov. Təlim prosesində yaradıcı təfəkkürün və emosiyanın qarşılıqlı əlaqəsinin psixopedaqoji problemləri.....	150
Arzu Adilzadə. Təhsilin demokratikləşdirilməsinin dövlət siyasətində yeri.....	157
Aytac Qədirova. Suisid və suisidal davranışa yanaşma istiqamətləri.....	164
Gültac Kərimli. Motivasiya amili təlim fəaliyyətinin aparıcı elementi kimi.....	169
Mehriban Eyyubova, Jalə Kərimli. Uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında valideynlərin rolu...	175
Lamiyə Əhmədli. Zorakılığa məruz qalmış uşaqların psixoloji xüsusiyyətləri.....	180
Leyla Hüseynova. Yeniyeyməlik yaş dövrü və bu zaman müşahidə olunan xarakterin aksentuasiyaları.....	184
Aydan Səməndərova, Rəşidə Cavadova. Övladını qətlə yetirmiş qadın məhkumların psixoloji xüsusiyyətləri.....	191
Адилә Назарли. Влияние наличия ребенка с нарушением психического развития на психику его родителей.....	195
Эльнора Шафиева, Санубар Садыг-заде. Психологические особенности подростков психопатов и их разграничения.....	201

Müəlliflərin nəzərinə!

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası Rəyasət Heyətinin 30 aprel 2010-cu il tarixli iclasında (protokol №10-R) «**Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən dövrü elmi nəşrlər qarşısında qoyulan tələblər**» təsdiq edilmiş və bu məsələ ilə bağlı dövrü elmi nəşrlərin baş redaktorlarının iştirakı ilə keçirilmiş elmi-praktik seminarda qeyd olunan faydalı tövsiyələr nəzərə alınmışdır.

Onlardan bəzilərinə nəzərinizə çatdırırıq:

1. Məqalələr dövrü elmi nəşrin təsis sənədlərində qeyd edilmiş dildə və ya dillərdə (məsələn, Azərbaycan, ingilis və rus dillərində) dərc oluna bilər. Xarici dildə məqalələr dərc edən dövrü elmi nəşrin redaksiya heyəti üzvlərinin sırasında dərc olunan məqalənin aid olduğu elm sahəsi üzrə xarici dili bilən tanınmış mütəxəssis olmalıdır.

2. Dövrü elmi nəşr hansı dillərdə məqalə dərc edirsə, həmin dillərin hər birində məqalə müəllifləri üçün qaydalar verilməlidir.

3. Dövrü elmi nəşrdə baxılan elm və ya texnologiya sahəsində qabaqcıl olan dünya ölkələrindən daxil olan məqalələrin çapına yer verilməlidir.

4. Məqalələrin mətnləri Times New Roman-12 şrifti ilə (məsələn, Azərbaycan dilində latın əlifbası, rus dilində kiril əlifbası, ingilis dilində ingilis əli fbası ilə) 1 intervalla çap olunmalıdır.

5. Hər bir məqalə yeni səhifədə verilməli və səhifənin yuxarısında dövrü elmi nəşrin adını, ilini, cildini, sayını, məqalənin başlanğıc və son səhifələrini bildirən başlıq (zastavka) olmalıdır.

6. Məqalədə müəllif(lər)in işlədiyi müəssisə(lər) və həmin müəssisənin (müəssisələrin) ünvan(lar)ı, müəllif(lər)in elektron poçt ünvan(lar)ı göstərilməlidir.

7. Elmi məqalənin sonunda elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq, müəllif(lər)in gəldiyi elmi nəticə, işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə verilməlidir.

8. Məqalənin mövzusu ilə bağlı elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır.

Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı ya istinad olunan ədəbiyyatların mətnində rast gəlinədiyi ardıcılıqla (məsələn, [1] və ya [1, s.119] kimi işarə olunmalı) ya da əlifba ardıcılığı ilə nömrələnməlidir. Eyni ədəbiyyata mətnində başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.

9. Ədəbiyyat siyahısında verilən hər bir istinad haqqında məlumat tam

və dəqiq olmalıdır. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri onun növündən (monoqrafiya, dərslik, elmi məqalə və s.) asılı olaraq verilməlidir. Elmi məqalələrə, simpozium, konfrans və digər nüfuzlu elmi tədbirlərin materiallarına və ya tezislərinə istinad edərkən məqalənin, məruzənin və ya tezisnin adı göstərilməlidir. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri verilirərkən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının «Dissertasiyaların tərtibi qaydaları» barədə qüvvədə olan təlimatının «İstifadə edilmiş ədəbiyyat» bölməsinin 10.2-10.4.6 tələbləri əsas götürülməlidir.

10. Məqalənin sonundakı ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və digər etibarlı mənbələrə üstünlük verilməlidir.

11. Dərc olunduğu dildən əlavə başqa iki dildə məqalənin xülasəsi verilməlidir. Məqalənin müxtəlif dillərdə olan xülasələri bir-birinin eyni

olmalı və məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır. Məqalədə müəllifin və ya müəlliflərin gəldiyi elmi nəticə, işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti və s.

xülasədə yığcam şəkildə öz əksini tapmalıdır. Xülasələr elmi və qramatik baxımdan ciddi redaktə olunmalıdır. Hər bir xülasədə məqalənin adı, müəllifin və ya müəlliflərin tam adı göstərilməlidir.

12. Hər bir məqalədə UOT indekslər və ya PAJS tipli kodlar və açar sözlər göstərilməlidir. Açar sözlər üç dildə (məqalənin və xülasələrin yazıldığı dillərdə) verilməlidir.

13. Məqalənin redaksiyaya daxil olma, təkrar işlənməyə göndərilmə və çapa qəbul olunma tarixləri sonda göstərilməlidir.

14. Dövri elmi nəşrin redaksiyası məqalənin dərc olunması ilə əlaqədar olaraq müəllif və ya müəlliflərin razılığını, göndərilən məqalənin əvvəllər dərc olunmadığını (məqalənin tezis şəklində dərc olunmuş variantı istisna olmaqla), məqalənin hər hansı bir dildəki variantının eyni zamanda digər dövri elmi nəşrlərə göndərilmədiyini və məqalə ilə bağlı elmi-tədqiqat işinin hansı müəssisədə yerinə yetirildiyini əks etdirən anket hazırlamalıdır. Bu anketi müəllif(lər) imzalayıb redaksiyaya göndərməli və ya dövri elmi nəşrin sayına daxil olub anketin elektron variantını doldurmalı və onu elektron təsdiqləməlidir(lər).

15. Elmi curnallarda «əvvəli ötən saylarımızda», «ardı növbəti nömrədə» adı altında seriya məqalələrin dərc olunmasına icazə verilmir.

16. Dövri elmi nəşrin əvvəlki nömrələrində dərc olunmuş məqalələrdə rast gəlinən ciddi səhvlər və ya texniki qüsurlara dair düzəliş və qeydlər elmi nəşrin növbəti nömrələrindən birində müəllif(lər) tərəfindən yenidən verilə bilər. Bu halda əvvəlki məqalə ilə «DÜZƏLİŞ» bölməsində verilən məqalənin adı eyni olmalıdır.

Həm də xatırlatmaq istəyirik ki, Azərbaycan Respublikasında elmi əsərlərin tərtibinə tələblərinə uyğun olaraq, məqalənin mətni aşağıdakı əsas elementləri özündə ehtiva etməlidir:

- *Ümumi problem və mühüm elmi və ya praktiki vəzifələri ilə bağlı problemin qoyuluşu;*
- *Bu problemin həllində müəllif üçün təməl rolunu oynayan son tədqiqatlar və nəşrlərin qısa təhlili;*
- *Bu məqalədə həlli nəzərdə tutulmuş məsələyə aid daha ümumi problemin hələ də həllini tapmayan tərəflərin aşkar edilməsi;*
- *Məqalənin məqsədlərinin göstərilməsi;*
- *Elmi nəticələrin tam əsaslandırılması ilə əsas tədqiqat materialın təqdimatı;*
- *Tədqiqatın nəticələri və bu istiqamətdə işin daha da inkişaf etdirilməsi perspektivləri.*

SOSIAL VƏ HUMANİTAR ELMLƏRİN MÜASİR
PROBLEMLƏRİ

ELMİ ƏSƏRLƏR TOPLUSU

BURAXILIŞ № 26
(II HİSSƏ)

Təsisçi: fəlsəfə elmləri doktoru, prof. **Qızılgül Yasin qızı Abbasova**
Kompüter dizaynı – **Vüsalə Kərəm qızı Musayeva**

Yığılmağa verilmişdir: 25.11.2016

Çapa imzalanmışdır: 25.11.2016

Format: 60 × 84 1/8

Şerti çap vərəqi – 38

Sifariş № 45

Tiraj – 100 nüsxə

“Bilik” poliqrafiya mərkəzi
Sumqayıt şəhəri